ISMA University of Applied Sciences

Kherson State University

TRANSFORMATION OF THE LEGAL SYSTEM AND HUMAN RIGHTS PROTECTION UNDER THE INFLUENCE OF MARTIAL LAW

Scientific monograph

Under the general editorship of Stratonov V.M.

IZDEVNIECĪBA BALTIJA PUBLISHING

2024

Recommended for printing and distribution via Internet by the Academic Council of Baltic Research Institute of Transformation Economic Area Problems according to the Minutes № 7 dated 30.07.2024

REVIEWERS:

Stratonov Vasyl Mykolaiovych – Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Higher Education Sciences of Ukraine, Professor at the Department of National, International Law and Law Enforcement, Kherson State University;

Djakons Romans – Doctor of Engineering, Professor, Academician, Chairman of the Board of ISMA University of Applied Sciences;

Koval Alla Anatoliivna – Doctor of Law, Professor, Professor, Vice-Rector for Academic Affairs and International Cooperation, Petro Mohyla Black Sea National University;

Havlovska Alina Oleksandrivna – PhD in Law, Associate Professor, Acting Head of the Department of National, International Law and Law Enforcement, Kherson State University;

Dzyurbel Andriy Dariiovych – PhD in Law, Senior lecturer of the Department of Criminal Law and Procedure, West Ukrainian National University;

Spitsyna Hanna Oleksandrivna – Doctor of Law, Professor, First Deputy Director of the National Scientific Center "Hon. Prof. M. S. Bokarius Forensic Science Institute" of the Ministry of Justice of Ukraine.

Transformation of the legal system and human rights protection under the influence of martial law : Scientific monograph. Under the general editorship of Stratonov V.M. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2024. 468 p.

ISBN 978-9934-26-442-9

© ISMA University of Applied Sciences, 2024
© Kherson State University, 2024

CONTENTS

SECTION 1. Sanction mechanisms and recovery of Ukraine (continuation of the review) (Basysta I. V., Stratonov V. M., Shchur B. V.) 1
1. International sanctions mechanisms and extreme initiatives regarding frozen Russian assets 2
2. Ukrainian sanctions, measures and restrictions 10
3. Restoration of Ukraine 13
4. Register of losses and E-recovery 15

SECTION 2. Modern capabilities of forensic explosive examination in the identification of missile weapons of the aggressor country (Korotayev V. M., Kirin R. S., Ovcharov O. V.) 32
1. Explosive and technical studies of hypersonic aeroballistics missile debris 34
2. Forensic identification of anti-radar missiles 45
3. Some issues of forming the evidence base of war crimes based on the results of forensic explosive examination of missile debris 51

SECTION 3. Conceptualization of the implementation of benchmarking and reengineering in ensuring legal protection of trade secret and confidential information of business in Ukraine (Kravchenko O. M.) 64
1. Benchmarking and reengineering in ensuring legal protection of trade secret and confidential information of business in Ukraine 65
2. Conceptualization of the implementation of benchmarking and reengineering in the organizational and legal protection of trade secret and confidential information of business in Ukraine 72

SECTION 4. The issue of internet piracy in Ukraine (Krykent I. I., Yakunina A. O.) 83
1. Preconditions for the emergence of internet piracy in Ukraine and its negative impact on creators and consumers 84
2. Dynamics of changes in the state of internet piracy problem in Ukraine 87
3. Current state of the problem 90
4. Recent implementations regarding copyright protection in Ukraine 92

SECTION 5. Problematic aspects of the implementation in Ukraine of the guarantees of ensuring the human right to secrecy of correspondence in the conditions of martial law (Levchenko A. V.) 97
1. The legal nature of guarantees as a tool for the protection of human rights and freedoms under martial law 98

2. Guarantees of ensuring the human right to secrecy of correspondence in the conditions of martial law 104
3. Problematic aspects of the implementation of guarantees of the human right to secrecy of correspondence in Ukraine under martial law and ways to solve them 108

SECTION 6. Land Law of Ukraine: Historiographical Aspects, Reforms and Current State of Development (Litoshenko O. S.)..... 119
1. Historiography of land relations and land management in Ukraine: regulatory legal framework for organization and reform..... 120
2. Conceptual foundations of the 2021 land reform..... 132
3. Issues of land law under martial law conditions 143

SECTION 7. Innovative methods and digital technologies for documenting war crimes against the cultural heritage of Ukraine (Nehrebetskyi V. V.) 165
1. The role of interaction between law enforcement agencies, the Armed Forces of Ukraine and international human rights organizations in the protection of cultural heritage of Ukraine 167
2. Use of information and analytical systems and video surveillance technologies and documentation of the consequences of war in order to increase the effectiveness of Investigation and counteraction to criminal offenses against cultural heritage 171
3. The role of international information cooperation of criminologists and forensic experts in the investigation of crimes against cultural heritage 177

SECTION 8. The Montreux Convention as a key element of the security of the Black Sea region (Panchenko I. M.)..... 189
1. Montreux Convention: history of adoption and main provisions..... 190
2. War and the Montreux Convention: past and modern experience 198

SECTION 9. Restorative justice in combating juvenile delinquency: hermeneutic, historical, psychological aspects (Svietlichnyi I. V.)..... 212
1. Prerequisites for the emergence, concepts and notions of restorative justice 213
2. Restorative justice as a tool for combating juvenile delinquency and crime prevention in European countries..... 224

SECTION 10. Novels of the legal regulation of labor relations under the martial law (Skorobahatko A. V.) 236
1. New legal acts regulating labor relations under martial law..... 237

2. Novels of the legal regulation of the employment contract under martial law 242
3. Analysis of other significant novelties of labor legislation implemented under martial law 247
4. Limitation of rights and guarantees in labor legislation during the war 251

SECTION 11. Constitutional and Legal Principles of Civil Society in the Context of Current Challenges (Slinko T. M., Berchenko H. V.) 258
1. Modern civil society: threats and prospects 258
2. Populism and illiberal democracy as a challenge to civil society..... 262
3. Civil society and human rights under martial law 263

SECTION 12. SWOT analysis of reforming in the field of local self-government in the context of European integration processes under martial law conditions (Slobodianyk T. M.).....270
1. Conceptual principles of the reform of local self-government bodies as a component of European integration 273
2. Analysis of current work results and plans of the Ministry for Communities, Territories and Infrastructure Development 281
3. Local self-government during the legal regime of martial law in Ukraine..... 286

SECTION 13. Organizational and tactical measures of disclosure and investigation of unsolved crimes of the past years (Stratonov V. M., Dzyurbel A. D.) 302
1. Features of the disclosure of unsolved crimes of the past years 305
2. General features regarding the organization of the disclosure of unsolved crimes of the past years 308
3. Forms of interaction in the process of uncovering and investigating unsolved crimes of past years 312

SECTION 14. Regulation of antimicrobial resistance in Ukraine: literature and legislation review (Turchina M. O., Kazak R. A., Hotsulyak S. L.) 321
1. Emergence of AMR and problem formulation..... 323
2. Literature review on AMR in Ukraine 327
3. Evolution of Ukrainian legislation on antibiotics management and regulation 334

SECTION 15. The influence of martial law on civil justice (Fakas I. B.) 349
1. The state of the judicial system of Ukraine during 2022–2023..... 350
2. Execution of civil proceedings under martial law 360

SECTION 16. Between war and law: impact of martial status on civil legal relations (Fedosenko N. A., Selevko V. B.) 379
1. The influence of martial law on civil legal relations 379
2. Strategies for adapting civil legal relations during martial law 385
3. Analysis of the situation and precedents of the influence of martial law on civil legal relations 386

SECTION 17. PAX UCRAINICA: Legal Regulation of Public Relations in the Context of Systemic Transformations in Ukrainian Society During War and Post-War Periods (Forostiuk O. D.) 393
1. Human rights and freedoms vs national security 395
2. Restoring justice and international legal order 400
3. Overcoming the humanitarian crisis and solving social problems 404
4. Reconstruction during the war and post-war periods 406

SECTION 18. Digitization of labor relations under martial law (Shvets N. M.) 416
1. Digitization in labor relations: concepts, principles of implementation, development trends under today's conditions 417
2. Separate legislative innovations of the digitalized society in the field of regulation of labor relations under martial law 426

SECTION 19. Transformation of the tasks of criminalistics and forensic examination under the influence of martial law (Shevchuk V. M.) 438
1. Changing the priorities of criminalistics tasks in the conditions of full-scale Russian military aggression 440
2. Formation of the concept of military criminalistics and its purpose in modern conditions of military threats 445
3. Digital criminalistics and its role in the detection and investigation of war crimes 448
4. European vector of development of modern criminalistics 454

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-1

САНКЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ТА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ (продовження огляду)[1]

Басиста І. В., Стратонов В. М., Щур Б. В.

ВСТУП

Вже підкреслювалося про те, що одними із тих дієвих заходів, які здатні ослабити російського агресора у всіх відношеннях та убезпечити світ від його руйнаційного впливу є обмеження можливостей, у тому числі економічних, через накладення відповідних санкцій[2]. Доля заморожених у їх результаті активів вже тривалий час є темою для активних дискусій, у тому числі й за межами України.

Мова йде, як про перспективи відчуження з не рухомих активів, так і про використання прибутку від російських заморожених активів на

[1] Басиста І.В. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 6-11. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html; Басиста І.В. Невідворотність відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах (продовження огляду). Реформування кримінального провадження в Україні: кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професорів В. П. Бахіна, В. К. Лисиченка, І. Я. Фрідмана, 19 травня 2023 року. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 17-21.; Басиста І.В. Заходи із забезпечення відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Кримінальне процесуальне право на сучасному етапі розвитку України: матеріали круглого столу, присвяч. 40-річчю кафедри кримінального процесу (Київ, 27 жовт. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 29-34; Basysta I. INTERNATIONAL SANCTIONS MECHANISMS, FREEZING OF ASSETS AS AGUARANTEE OF COMPENSATION OF THE DAMAGE CAUSED BY RUSSIA TO UKRAINE AND RESTORATION OF A SECURITY ENVIRONMENT (continued review). International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Volume II. NMBU (Norwegian University of Life Sciences. Oslo), Research and Education. 2024. CHAPTER 1. P.8-27. (605 p.). https://zenodo.org/records/10846686 DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10837960

[2] Basysta I. INTERNATIONAL SANCTIONS MECHANISMS, FREEZING OF ASSETS AS AGUARANTEE OF COMPENSATION OF THE DAMAGE CAUSED BY RUSSIA TO UKRAINE AND RESTORATION OF A SECURITY ENVIRONMENT (continued review). International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Volume II. NMBU (Norwegian University of Life Sciences. Oslo), Research and Education. 2024. CHAPTER 1. P.8-27. (605 p.). https://zenodo.org/records/10846686 DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10837960

відновлення України. Останнім часом все частіше озвучуються ініціативи щодо нагальної потреби у закупівлі зброї для України і скерування саме на ці потреби прибутку від російських заморожених активів, а фінансування її відновлення перенесене «у чергу очікування». У цьому звісно є глибокий сенс, адже слід активно протидіяти агресору на полі бою, а для цього необхідні значні кошти для поповнення наявного озброєння, а також закупівель та виробництва нового.

При такому стані справ, відновлення зруйнованого житла українців та й України в цілому, як проблема не зникає, а лише щодня загострюється, а її масштаби все розширюються, так як обстріли українських територій не припиняються, у тому числі й тих, які не перебувають у безпосередній близькості до лінії фронту. Ініціативи на кшталт створення та введення в дію Реєстру збитків, такого нового фінансового інструменту для України, як Ukraine Facility, запуск Є-відновлення, тощо, покликані, хоча б частково вирішувати наявні проблеми у цій царині.

Авторами поставлено собі за мету донести до читача крайні ініціативи у цій царині, а також простежити шлях становлення діючих механізмів відновлення житла та майна, які постійно потребують нових фінансових вливань та належного адміністрування.

1. Міжнародні санкційні механізми та крайні ініціативи щодо заморожених російських активів

В інтерв'ю РБК-Україна Ірина Мудра, «яка донедавна була заступником міністра юстиції і займалася на своїй посаді питаннями репарацій та передачі Україні заморожених російських активів»[3], серед іншого, розповіла про кількість знерухомлених російських активів. «…Тут можна говорити про кілька джерел. Є аналітика, з якою я працюю, і яка співпадає з тією інформацією, яку ми отримуємо з офіційних повідомлень, і є цифри на які ми можемо орієнтуватися. Згідно інформації Центробанку Росії, станом на 31 грудня 2021 року – остання звітна дата перед повномасштабним вторгненням в Україну, в різних юрисдикціях Росія розмістила близько 131 млрд доларів США золотом. В Китаї було розміщено близько 100 млрд доларів, в Німеччині орієнтовно – 96 млрд доларів, У Франції – 60 млрд доларів, у Японії – 57 млрд доларів, у США – 39,2 млрд доларів, у Великобританії – 31,3 млрд доларів, в Канаді – 16,5 млрд доларів, в Австрії – 15,3 млрд доларів. В інших країнах, інших юрисдикціях –

[3] ЮРІЙ ДОЩАТОВ Ірина Мудра: США більш рішуче налаштовані на конфіскацію російських активів, ніж ЄС. 05.04.2024. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/irina-mudra-ssha-bilsh-rishuche-nalashtovani-1712269518.html

35,5 млрд доларів. Після 24 лютого 2022 року, звісно, Росія перестала публікувати свої офіційні дані, і нам довелося збирати інформацію по крихтах в тих юрисдикціях, де були їхні кошти. Для розуміння того, де і скільки російських грошей заморожено, ми спиралися на публічні заяви представників держав, ми маємо також фінансову звітність бельгійського депозитарію Euroclear. Виходячи вже з цієї інформації, в країнах Європи знаходиться 191 млрд євро або 210 млрд доларів… Ці цифри не публікуються у відкритих офіційних джерелах, тому ми зараз кажемо про цифри, озвучені посадовцями різних країн у своїх заявах. Стосовно, наприклад, активів, які знаходяться у Франції, то це була заява міністра фінансів, яку він зробив на французькому радіо. По Швейцарії, близько 8 млрд швейцарських франків, а це 8,4 млрд доларів, – цю суму озвучено із посиланням на повідомлення Федеральної Ради Швейцарії. По Сполученим Штатам на сьогодні ми маємо публічну інформацію про 5 млрд доларів…Поки з того, що я бачила, сума яка обговорюється стосовно прибутку від заморожених активів складає від 5 до 8 млрд. І думаю, що мова йде саме про розподіл цієї суми… зараз тішить те, що є принципова згода всіх країн: надприбутки від заморожених активів не належать Росії чи російським компаніям – вони належать фінансовим установам, де вони знаходяться. А податки з цих прибутків належать країні. Немає розбіжностей і в тому, що ці кошти мають бути направлені для України. Але є дискусія на що саме – на воєнні цілі, на гуманітарні потреби чи на проекти відновлення»[4]. Що стосується самих заморожених активів, то було відзначено, що «є принципова, скажімо так, відмінність у цьому питанні Євросоюзу і США. Штати більш рішуче налаштовані на конфіскацію російських активів. Там є два законопроєкти REPO, які, власне, і націлені на це. І тут у нас є питання – про які суми ми говоримо? 5, 8 або 39 млрд доларів. У нас різні суми. 39 – це згідно з даними ЦБ Росії, 8 млрд доларів – це заява пані Пріцкер, 5 млрд доларів – ця цифра була надана ЗМІ та озвучувалась під час робочих зустрічей. До того ж якась частина американських коштів, номінованих в доларі, знаходиться в Euroclear. В цих 191 млрд євро 8% в доларах США (близько 15 млрд доларів – ред.). Конкретні суми важко називати, оскільки лунають різні заяви посадовців, а публічних офіційних реєстрів немає»[5]. Також детально про кількість знерухомлених активів, доходи від них та ймовірні варіанти їх використання ще 5 листопада 2023 року

[4] ЮРІЙ ДОЩАТОВ Ірина Мудра: США більш рішуче налаштовані на конфіскацію російських активів, ніж ЄС. 05.04.2024. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/irina-mudra-ssha-bilsh-rishuche-nalashtovani-1712269518.html

[5] Там само.

розповідала Тетяна Хутор у статті «Доходи від російських активів зростають. Чи використає їх Україна?»[6].

Варто вказати, що Європейський союз та інші країни не припиняють накладати санкції та протидіяти їх обходу Росією та тими країнами, які з нею підтримують торгові та інші відносини. «Норвегія запровадила черговий раунд санкцій проти Росії, приєднавшись до аналогічних заходів Європейського Союзу…Країна все ще розглядає питання про те, як найкраще запровадити заборону на доступ до портів для суден, які беруть участь у перевалці нафти та є підозрюваними у порушенні заборони на імпорт нафти або обмеження цін на нафту, або не повідомляють про такі перевезення чи відключають навігаційні системи під час транспортування російської нафти, йдеться у заяві міністерства… Також Норвегія приєднається до заборони на в'їзд російських легкових автомобілів з дев'ятьма і менше місцями з 2 жовтня. Вона стала останньою з європейських країн, що межують з Росією, яка зробила це. Напередодні про аналогічну заборону оголосила Болгарія»[7]. Ще 8 листопада УНН із посиланням на The Financial Times інформували, що «ЄС має намір просунутися із питанням заборони на російські алмази, заручившись достатньою підтримкою з боку групи розвинених країн G7…санкції ЄС щодо алмазів стануть частиною 12 пакетів санкцій блоку проти москви. Новий пакет санкцій також включатиме нові заборони на імпорт та експорт, заходи щодо посилення ефективності існуючої стелі цін на російську нафту, а також націлювання на підприємства у третіх країнах, які допомагають рф обходити торговельні обмеження»[8]. Також «нові санкції проти російської федерації запровадила Велика Британія. Санкційний список поповнився 29 компаніями та особами, які пов'язані з російським бізнесом в сфері видобутку золота, нафти і в стратегічному секторі. Ці люди та підприємства причетні до фінансування Росії у війні проти України»[9]. Загалом у британському списку санкцій станом на початок листопада 2023 року «перебували понад 1 тис. 800 осіб і компаній,

[6] Тетяна Хутор Доходи від російських активів зростають. чи використає їх Україна? 05.11.2023. URL https://zn.ua/ukr/economics/dokhodi-vid-rosijskikh-aktiviv-zrostajut-chi-vikoristaje-jikh-ukrajina.html

[7] Норвегія приєдналася до останнього пакета санкцій ЄС проти Росії. Українська правда. 03.10.2023. URL https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/10/3/7170644/

[8] ЄС наступного тижня просунеться із питанням заборони на російські алмази – FT. 8.11.2023. URL https://www.unn.com.ua/uk/news/2054436-yes-nastupnogo-tizhnya-prosunetsya-iz-pitannyam-zaboroni-na-rosiyski-almazi-ft

[9] Велика Британія запровадила нові санкції проти росії. 08.11.2023.URL https://racurs.ua/ua/n189139-rheinmetall-vygotovyt-dlya-ukrayiny-100-tys-min-dlya-minometiv.html

пов'язаних з російським бізнесом»[10]. Також «2 листопада США запровадили нові санкції та інші обмеження проти 130 осіб і компаній, пов'язаних зі спробами Росії продовжувати військово-промислове виробництво та оснащення армії, яка чинить агресію проти України»[11]. Як ми бачимо під санкції потрапляють і окремі особи. Також у ЗМІ йшлося й про чотирьох російських мільярдерів, які втрапили до санкційного списку США, які мають відношення до створення та керівництва Альфа-Груп, в який входить російський «Альфа-Банк», а до недавнього часу і «Сенс Банк». Аналогічні санкції ввели і країни ЄС, Австралія, Великобританія, Канада і Нова Зеландія[12]. «Правоохоронні органи Фінляндії наклали арешт на нерухомість російського бізнесмена Бориса Альошина, який є фігурантом санкційного списку ЄС і пов'язаний з російською оборонною промисловістю». Про це повідомляє Рубрика, посилаючись на Yle[13]. Повідомлялося й про те, що «Лондон вкотре розширив санкції, включивши до списку компанії з Китаю, Туреччини, Сербії, ОАЕ та Узбекистану, через які в Росію поставляються товари, що перебувають під обмеженнями. До британського санкційного списку включено понад 30 осіб. За даними Лондона, вони пов'язані з розробкою та виробництвом безпілотників та частин ракет, імпортом електронних компонентів. Санкції також запроваджено проти чотирьох організацій, розташованих в Об'єднаних Арабських Еміратах, які, за даними британського МЗС, беруть участь у торгівлі російською нафтою[14].

Раніше вже йшлося й про звинувачення США російських олігархів у обході санкцій[15]. Систематично лунають заклики американських та європейських лідерів, що «…необхідно зайняти більш жорстку позицію щодо країн, які отримують вигоду від ухилення Росії від санкцій. Про це заявляв і віцеканцлер Німеччини та міністр економіки Роберт Габек, повідомляє Цензор. НЕТ з посиланням на Bloomberg.

[10] Велика Британія запровадила нові санкції проти росії. 08.11.2023. URL https://racurs.ua/ua/n189139-rheinmetall-vygotovyt-dlya-ukrayiny-100-tys-min-dlya-minometiv.html

[11] Там само.

[12] ЧЕТВЕРО РОССИЙСКИХ МИЛЛИАРДЕРОВ ПОПАЛИ ПОД САМЫЕ ЖЕСТКИЕ САНКЦИИ США: ВОТ ИХ ИМЕНА. ФЛОТ 2017. 11..08..2023. URL https://flot2017.com/chetvero-rossijskih-milliarderov-popali-pod-samye-zhestkie-sankcii-ssha-vot-ih-imena/

[13] У Фінляндії конфіскували цінну нерухомість підсанкційного російського бізнесмена. 07.11.2023.URL https://rubryka.com/2023/11/07/u-finlyandiyi-konfiskuvaly-tsinnu-neruhomist-pidsanktsijnogo-rosijskogo-biznesmena/

[14] Британія створює службу, яка буде боротися з обходом санкцій проти Росії. 11.12.2023. URL https://www.radiosvoboda.org/a/news-brytaniya-obkhid-sanktsiy-proty-rosiyi-borotba/32725273.html

[15] США звинуватили російського олігарха Дерипаску в порушенні санкцій. 29.09.2022. URL https://www.radiosvoboda.org/a/news-ssha-derypaska-sanktsii/32058319.html

Краще впровадження санкцій проти Москви він обговорив у Вашингтоні з міністеркою фінансів США Джанет Єллен. Одним із рішень, за словами Габека, може стати «більш серйозна розмова з державами, що, як ми знаємо, отримують вигоду від ухилення від санкцій»[16] та посилення митного контролю і ретельності відповідних перевірок[17]. «Уряд Великобританії створює нове відомство, яке буде займатися боротьбою з обходом санкцій, введених проти Росії у відповідь на її повномасштабне вторгнення в Україну. Бюро впровадження торговельних санкцій (The Office of Trade Sanctions Implementation, OTSI) розпочало роботу на початку 2024 року у додаток до вже існуючого Office of Financial Sanctions Implementation[18].

Наявна у ЗМІ інформація свідчить, що вже розпочато роботу над 14-м пакетом санкцій. «Він, ймовірно, включатиме широкий перелік обмежувальних заходів, спрямованих на боротьбу з обходом – наприклад, у морському секторі, оскільки Росія продовжує намагатися порушувати верхню межу цін на експорт нафти», – зазначив віцепрезидент Єврокомісії»[19]. Також 12 березня 2024 року продовжені ще на півроку, тобто до 15 вересня обмежувальні заходи (обмеження на пересування для фізичних осіб, заморожування активів, а також заборону надавати кошти чи інші економічні ресурси фізичним та юридичним особам зі списку) проти Росії від Європейського Союзу . «Це відповідь на незаконне визнання, окупацію й анексію РФ тимчасово непідконтрольних уряду територій України. Про це повідомляє прес-служба Ради Європейського Союзу»[20]. Також 12 березня депутати Європарламенту проголосували за директиву про криміналізацію порушення та обходу санкцій Європейського Союзу. Порушників можуть очікувати штрафи або конфіскація активів[21].

---

[16] Ольга Лузан Треба тиснути на держави, яким вигідно ухилятися від санкцій проти РФ, – міністр економіки Німеччини Габек. 08.03.2024. URL https://censor.net/ua/news/3477547/treba_tysnuty_na_derjavy_yakym_vygidno_uhylyatysya_vid_sanktsiyi_proty_rf_minister_ekonomiky_nimechchyny

[17] Там само.

[18] Британія створює службу, яка буде боротися з обходом санкцій проти Росії. 11.12.2023. URL https://www.radiosvoboda.org/a/news-brytaniya-obkhid-sanktsiy-proty-rosiyi-borotba/32725273.html

[19] Євросоюз готує 14-й пакет санкцій проти рф. 10.04.2024. URL https://weukraine.tv/novyny/jevrosojuz-hotuje-14-j-paket-sanktsij-proti-rf/

[20] Любов Гера Євросоюз ще на півроку продовжив санкції проти Росії. 12.03.2024. URL https://trueua.info/news/yevrosoyuz-tshe-na-pivroku-prodovzhiv-sankcii-proti-rosii

[21] Любов Гера Європарламент підтримав кримінальну відповідальність за обхід санкцій ЄС: як каратимуть порушників. 12.03.2024. URL https://trueua.info/news/yevroparlament-pidtrimav-kriminalnu-vidpovidalnist-za-obhid-sankcij-yes-yak-karatimut-porushnikiv

Констатуємо щодо дилеми «долі заморожених російських активів», то крайні ініціативи у цій царині та їх риторика є відмінними від тих, що лунали раніше та розлоге аналізувалися[22].

Якщо у попередніх оглядах здебільшого йшлося про перевагу використання прибутку від російських заморожених активів на відновлення України, то станом на сьогодні можемо простежити інший акцент, який, очевидно, слідує із українських воєнних реалій. «У нас у Європі є консенсус з приводу того, що ми хочемо використати непередбачений прибуток від російських заморожених активів. Це значна сума, що становить кілька мільярдів на рік. Ми також дійшли згоди, яка зараз фіналізується, про те, що ми також хочемо використовувати близько 90% цих коштів *для оборонних цілей України*», – сказав Шольц. У повідомленні нагадується, що в березні глава зовнішньополітичного відомства ЄС Жозеп Боррель запропонував спрямувати 90% доходів від російських активів, заморожених у Європі, в керований ЄС фонд, який фінансує військову допомогу

[22] Басиста І.В. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 6-11. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html; Басиста І.В. Невідворотність відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах (продовження огляду). Реформування кримінального провадження в Україні: кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професорів В. П. Бахіна, В. К. Лисиченка, І. Я. Фрідмана, 19 травня 2023 року. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 17-21.; Басиста І.В. Заходи із забезпечення відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Кримінальне процесуальне право на сучасному етапі розвитку України: матеріали круглого столу, присвяч. 40-річчю кафедри кримінального процесу (Київ, 27 жовт. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 29-34; Basysta I. INTERNATIONAL SANCTIONS MECHANISMS, FREEZING OF ASSETS AS AGUARANTEE OF COMPENSATION OF THE DAMAGE CAUSED BY RUSSIA TO UKRAINE AND RESTORATION OF A SECURITY ENVIRONMENT (continued review). International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Volume II. NMBU (Norwegian University of Life Sciences. Oslo), Research and Education. 2024. CHAPTER 1. P.8-27. (605 p.). URL: https://zenodo.org/records/10846686 DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10837960

[22] Basysta I. INTERNATIONAL SANCTIONS MECHANISMS, FREEZING OF ASSETS AS AGUARANTEE OF COMPENSATION OF THE DAMAGE CAUSED BY RUSSIA TO UKRAINE AND RESTORATION OF A SECURITY ENVIRONMENT (continued review). International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Volume II. NMBU (Norwegian University of Life Sciences. Oslo), Research and Education. 2024. CHAPTER 1. P.8-27. (605 p.). URL: https://zenodo.org/records/10846686 DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10837960

Україні»[23]. «Важливо, що ми також погодилися з тим, що ці гроші можуть бути використані для закупівель зброї не тільки в ЄС, а у всьому світі», – сказав Шольц журналістам після зустрічі з членами урядів трьох балтійських країн у Ризі»[24] зазначають українські ЗМІ з посиланням на повідомляє Reuters[25].

Якщо більш докладно про те, за які активи йде мова та глибину дискусій з цього приводу, то вже кілька разів робилися спроби відповідних оглядів.[26] Що ж стосується поточної ситуації, то слід акцентувати увагу на тому, що Міністр закордонних справ Великої Британії Девід Кемерон, зазначив про розуміння українських потреб у грошах «у вигляді заморожених російських суверенних активів, і ми досягаємо значного прогресу в тому, як отримати доступ до цих коштів на узгодженій основі». Глава МЗС вважає, що у цьому питанні вдасться досягти прогресу на саміті країн G7[27]. Наявні й не такі оптимістичні

[23] Країни ЄС домовилися використовувати 90% доходів від заморожених активів РФ на військові потреби України. 7.05.2024. URL: https://www.ostro.org/news/krayiny-yes-domovylysya-vykorystovuvaty-90-dohodiv-vid-zamorozhenyh-aktyviv-rf-na-vijskovi-potreby-i472473

[24] Більшість доходів від заморожених російських активів має піти на зброю для України – Шольц. 7.05.2024. URL: https://sprotyv.info/politica/bilshist-dohodiv-vid-zamorozhenih-rosijskih-aktiviv-maє-piti-na-zbroyu-dlya-ukraïni-sholcz/

[25] Там само.

[26] Басиста І.В. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 6-11. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html; Басиста І.В. Невідворотність відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах (продовження огляду). Реформування кримінального провадження в Україні: кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професорів В. П. Бахіна, В. К. Лисиченка, І. Я. Фрідмана, 19 травня 2023 року. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 17-21.; Басиста І.В. Заходи із забезпечення відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Кримінальне процесуальне право на сучасному етапі розвитку України: матеріали круглого столу, присвяч. 40-річчю кафедри кримінального процесу (Київ, 27 жовт. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 29-34; Basysta I. INTERNATIONAL SANCTIONS MECHANISMS, FREEZING OF ASSETS AS AGUARANTEE OF COMPENSATION OF THE DAMAGE CAUSED BY RUSSIA TO UKRAINE AND RESTORATION OF A SECURITY ENVIRONMENT (continued review). International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Volume II. NMBU (Norwegian University of Life Sciences. Oslo), Research and Education. 2024. CHAPTER 1. P.8-27. (605 p.). URL https://zenodo.org/records/10846686 DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10837960

[27] Ольга Лузан У використанні заморожених активів РФ на користь України є прогрес, – Кемерон. 10.04.2024. URL:https://censor.net/ua/news/3483579/u_vykorystanni_zamorojenyh_aktyviv_rf_na_koryst_ukrayiny_ye_progres_kemeron

заяви. Зокрема, посилаючись на «Financial Times» у національних ЗМІ написали, що світові лідери ніяк не можуть дійти згоди у питанні передачі Україні заморожених активів. Коментарі Лагард вказують на трансатлантичний розкол через намагання залучити десятки мільярдів євро боргу для України під заставу майбутніх прибутків від російських державних активів, заморожених західними країнами. Але ж і обговорення тривають, «Росія у будь-якому разі повинна заплатити за свої дії в Україні»[28]. *Отож є велика різниця між заморожуванням (знерухомленням) та подальшою долею таких активів, зокрема їх конфіскацією*. «…Думки розділилися, Вашингтон підтримав ідею конфіскації резервів у повному обсязі, а от на думку європейських чиновників це може порушити міжнародне право і дестабілізувати фінансові ринки. Європейські лідери агітують надати Києву лише прибутки від утримання цих грошей»[29]. Наявні й більш радикальні заяви, як от коментують українські ЗМІ Financial Times, що «G7 більше не розглядають конфіскацію російських активів на користь України. Відповідно тепер «Велика сімка» шукає менш радикальні варіанти, у лютому Бельгія запропонувала використати, як забезпечення під залучення боргового фінансування для України, 190 мільярдів євро, які зберігаються у депозитарії Euroclear. Проте цю ідею не підтримали через низку ризиків. Натомість у квітні 2024 року США запропонували залучити фінансування для України через позику або облігації під заставу майбутніх прибутків від заморожених активів. Це б дозволило залучити до 50 мільярдів доларів для України без ризиків…[30]. «Пропозиція США щодо використання майбутніх відсотків від заморожених російських активів на суму близько 300 мільярдів доларів для допомоги Україні замість їх конфіскації набирає популярність серед країн G7…Використання відсотків, отриманих від заморожених активів РФ, які становитимуть близько 5 мільярдів доларів на рік, стає одним із найпопулярніших варіантів подолання розбіжностей між США та Європою напередодні саміту лідерів G7 в Італії в червні…Також Вашингтон продовжує наполягати на тому, що всі варіанти, включно з прямою конфіскацією російських активів, виправдані міжнародним правом і повинні залишатися на столі переговорів, але США прагнуть досягти консенсусу навколо ідеї, яка могла б допомогти Україні вже

[28] Тетяна Стельмах Випуск боргових зобов'язань під активи Росії має юридичні ризики. 19.04.2024. URL: https://24tv.ua/economy/rosiyski-aktivi-plan-ssha-vipusku-borgovih-zobovyazan-viyavivsya_n2538607

[29] Там само.

[30] Тетяна Стельмах Повної конфіскації російських активів не буде: G7 шукає інші варіанти для України. 3.05.2024. URL: https://24tv.ua/economy/konfiskatsiya-rosiyskih-aktiviv-g7-shukaye-alternativni-rishennya_n2548240

зараз[31]. 9 травня 2024 року у національних ЗМІ з'явилося повідомлення із посиланням на ефір телемарафону, в якому Ірина Мудра, яка на сьогодні є заступницею керівника Офісу Президента, сказала про те, що згідно досягнутої угоди «90% із заморожених активів піде на підтримку України, а решта використається для потреб ЄС, обмежуються лише частиною активів, що складають 192 мільярди з можливих 220 мільярдів євро в системі ЄС, залишаючи значну суму не використаною. Сума доходів від заморожених російських активів становитиме від 2,5 до 3 мільярдів євро на рік. Мова йде про 90% від суми, яка залишиться після утримання Єврокомісії за управління цими доходами у розмірі 0,3% від суми та 10% йде в бюджет Євросоюзу і може бути використано для гуманітарних потреб… Прийняте рішення стосується лише 192 мільярдів євро, якими володіє на сьогодні «Euroclear »[32].

2. Українські санкції, заходи та обмеження

«Нагадаємо, що Україна та ще вісім європейських держав серед країн-кандидатів та членів Європейської зони вільної торгівлі (ЄЗВТ) приєдналися до рішення Ради ЄС продовжити санкції проти осіб та установ за порушення суверенітету та територіальної цілісності України»[33].

Спробуємо повернутися й до попередніх національних ініціатив та простежити хоча б окремі кроки із того масиву наступальних активностей, які мали місце у цій царині та продовжуються сьогодні. Так пам'ятаємо, коли ВРУ підтримала рішення РНБО про запровадження санкцій щодо російського і білоруського військово-промислових комплексів строком на 50 років. «Йдеться про затвердження рішення РНБО від 20 листопада 2023 року «Про застосування секторальних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до РФ та Білорусі в оборонно-промисловій сфері»[34]. Також було запроваджено секторальні санкції строком на 50 років проти російських

[31] Анастасія Гурін Пропозиція США щодо доходів від заморожених активів рф набирає популярність серед країн G7 – REUTERS. 25.04.2024. URL: https://zn.ua/ukr/economics/propozitsija-ssha-shchodo-dokhodiv-vid-zamorozhenikh-aktiviv-rf-nabiraje-populjarnist-sered-krajin-g7-reuters.html

[32] Ірина Колеснік На що будуть використані доходи від заморожених активів росіян. 9.05.2024. URL: https://unn.ua/news/na-shcho-budut-vykorystani-dokhody-vid-zamorozhenykh-aktyviv-rosiian

[33] Євросоюз готує 14-й пакет санкцій проти рф. 10.04.2024. URL: https://weukraine.tv/novyny/jevrosojuz-hotuje-14-j-paket-sanktsij-proti-rf/

[34] Валерій Сааков ВР погодила санкції щодо ВПК РФ і Білорусі на 50 років. 22.11.2023. URL: https://www.dw.com/uk/vr-pogodila-sankcii-sodo-vpk-rf-i-bilorusi-na-50-rokiv/a-67522313?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml

банків та страхових компаній[35] та погоджено запровадження санкцій проти Ірану, зокрема заборону інвестицій в Іран та торгівлі товарами військового призначення[36] тощо. Було й прийнято рішення НБУ про виведення з ринку України «Сенс Банк» (раніше «Альфа Банк Україна»). Після звернення НБУ до КМУ про націоналізацію банк було придбано державою за 1 гривню[37].

Своєю чергою, ще станом на травень 2023 року НАЗК від початку повномасштабного вторгнення РФ внесло до переліку міжнародних спонсорів війни 25 провідних компаній світу через роботу у РФ та сплату там податків. Про це повідомляли у пресслужбі НАЗК, інформує Цензор.НЕТ. «Всі внесені до переліку компанії потрапляють до відомої бази даних World-Check, що здійснює облік осіб і організацій із підвищеним ризиком. Коли НАЗК вносить компанію до переліку, вона автоматично відображаються в базі даних червоним кольором. Таким чином той, хто хоче співпрацювати з такою компанією бачить, що це дуже ризиковано репутаційно та фінансово»[38]. Також йшлося про внесення НАЗК до переліку кандидатів на санкції шість російських компаній, які виготовляють та постачають обладнання для видобутку та оброблення алмазів[39], як і про долучення до зазначеного списку 47 російських компаній, пов'язаних з видобуванням, обробкою і продажем алмазів[40] та 14 російських імпортерів верстатів німецького виробника Spinner, як таких що «претендують» на міжнародні та українські санкції[41] тощо.

---

[35] Максим Сидоржевський Рада на 50 років запровадила санкції проти російських банків. 23.02.2023. URL: https://www.dw.com/uk/rada-na-50-rokiv-zaprovadila-sankcii-proti-rosijskih-bankiv/a-64799800

[36] Анастасія Шепелева Рада погодила запровадження санкцій проти Ірану на 50 років. 29.05.2023. URL: https://www.dw.com/uk/rada-pogodila-zaprovadzenna-sankcij-proti-iranu-na-50-rokiv/a-65764777

[37] ЧЕТВЕРО РОССИЙСКИХ МИЛЛИАРДЕРОВ ПОПАЛИ ПОД САМЫЕ ЖЕСТКИЕ САНКЦИИ США: ВОТ ИХ ИМЕНА. ФЛОТ 2017. 11..08..2023. URL: https://flot2017.com/chetvero-rossijskih-milliarderov-popali-pod-samye-zhestkie-sankcii-ssha-vot-ih-imena/

[38] У переліку міжнародних спонсорів війни – 25 провідних світових компаній, – НАЗК. 11.05.2023. URL: https://censor.net/ua/news/3417737/u_pereliku_mijnarodnyh_sponsoriv_viyiny_25_providnyh_svitovyh_kompaniyi_nazk

[39] НАЗК внесло до списку кандидатів на санкції 6 російських виробників «алмазного» обладнання. 18.10.2023.URL:https://bukvy.org/nazk-vneslo-do-spysku-kandydativ-na-sankcziyi-6-rosijskyh-vyrobnykiv-almaznogo -obladnannya/

[40] НАЗК внесло 47 російських компаній, пов'язаних з видобуванням алмазів, до списку кандидатів на санкції. 28.09.2023. URL: https://bukvy.org/nazk-vneslo-47-rosijskyh-kompanij-povyazanyh-z-vyrobnycztvom-almaziv-do-spysku-kandydativ-na-sankcziyi/

[41] НАЗК внесло 14 російських імпортерів верстатів німецького виробника Spinner до списку кандидатів на санкції. 19.09.2023. URL:https://bukvy.org/nazk-vneslo-14-rosijskyh-importeriv-verstativ-nimeczkogo-vyrobnyka-spinner-do-spysku-kandydativ-na-sankcziyi/

У дописах ЗМІ йдеться й про те, що за матеріалами Офісу Генпрокурора націоналізовано активи Міноборони Білорусі та групи компаній Росії. Відтак, в дохід України стягнуто належні їм активи – авіаційні двигуни до літаків АН «Руслан»[42]. «За матеріалами Служби безпеки України Вищий антикорупційний суд задовольнив позов Мін'юсту про стягнення в дохід України активів, які належать підсанкційному сенатору Ради федерації РФ»[43]. «До державного бюджету надійшло понад 3 мільярди гривень, отримані за результатами вилучення об'єктів права власності рф та її резидентів в Україні. Про це повідомляє StateWatch з посиланням на групу аналітиків Trap Aggressor, які моніторять ефективність санкцій. Вони, у свою чергу, отримали інформацію із листа Державної казначейської служби України. Мова йде про залишки коштів на рахунках українських дочірніх банків «Сбербанку» та «Веб.рф» (Міжнародний резервний банк та Промінвестбанк), націоналізація корпоративних прав та фінансових активів яких відбулася за рішенням РНБО від 11 травня 2022 року… У Trap Aggressor наголошують, що це перший успішний кейс вилучення російських активів на території України, який закінчився перерахуванням коштів до держбюджету…Згідно з нещодавніми правками до Закону про Державний бюджет України, надалі кошти будуть зараховані до Фонду ліквідації наслідків збройної агресії»[44] Своєю чергою «Міністерство юстиції України подало позов до Вищого антикорупційного суду щодо стягнення активів російського олігарха Олега Дерипаски (який володіє низкою активів в Україні) на користь держави – про це відомство повідомило, цитуючи заступницю міністра Ірину Мудру»[45]. Також Президент України «…у жовтні ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування персональних санкцій проти низки осіб, в тому числі Руслана Дерипаски»[46]. У повідомленнях йдеться й про активні заходи, які

[42] Україна націоналізувала активи Міноборони РБ та групи компаній РФ. 5.09.2023. URL: https://bukvy.org/ukrayina-naczionalizuvala-aktyvy-minoborony-rb-ta-grupy-kompanij-rf/

[43] На Сумщині націоналізували активи російського сенатора, який вивозив з України комплектування для флоту РФ. 30.08.2023. URL: https://bukvy.org/na-sumshhyni-naczionalizuvaly-aktyvy-rosijskogo-senatora-yakyj-vyvozyv-z-ukrayiny-komplektuvannya-dlya-flotu-rf/

[44] Ольга Фандоріна. Держбюджет отримав перші мільярди від націоналізації російських банків. 20.12.2022. https://ukranews.com/ua/news/903185-derzhbyudzhet-otrymav-pershi-milyardy-vid-natsionalizatsiyi-rosijskyh-bankiv

[45] Мін'юст подав позов до ВАКС щодо стягнення активів Дерипаски на користь України. 10.01.2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-minyust-vaks-aktyvy-derypasky/32217369.html

[46] Мін'юст подав позов до ВАКС щодо стягнення активів Дерипаски на користь України. 10.01.2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-minyust-vaks-aktyvy-derypasky/32217369.html

вживаються БЕБ[47] та іншими відомствами, службами і їх підрозділами. Також ОГП анонсувався запуск Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків[48].

3. Відновлення України

Значні суми коштів для відновлення Україна отримує із-закордону від окремих країн, банків, фондів на виконання заходів із спільних Планів, проєктів тощо. Сфери фінансування є найрізноманітнішими, окремі із них спробуємо назвати та означити пріоритетну цільову спрямованість коштів.

Так, «Державна секретарка Міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини Йохен Фласбарт оголосила про виділення ще 200 мільйонів євро на відновлення України. Про це вона заявила під час візиту в Україну, передають Bild та Taggeschau з відповідним посиланням. Гроші мають бути спрямовані на освіту, охорону здоров'я, постачання питної води та реконструкцію міст…У Мінрозвитку Німеччини зазначили, що вже виділили близько 1 мільярда євро на невійськову підтримку України з початку російського повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року[49]. «Німеччина на основі передового наукового досвіду допомагає створити засади для подальшої відбудови України. Про це заявила міністерка освіти та наукових досліджень ФРН Беттіна Штарк-Ватцингер на заході з нагоди 30-річчя Українсько-німецького науково-технічного співробітництва в Берліні. Очолюване нею відомство виділить до €11 мільйонів протягом наступних чотирьох років для центрів, місця створення яких нещодавно визначено (центр EUU20 у Львові займатиметься дослідженнями німецько-української та європейської історії XX століття; центр дослідження натуральних продуктів CENtR, також у Львові, зосереджуватиметься на стратегіях відкриття та медичного використання нових проти інфекційних засобів; центр квантових матеріалів GU-QuMat з часом буде розташований у Києві та зосереджуватиметься на пошуку нових квантових матеріалів та їх функціональності як платформи для технологій майбутнього; центр PLASMA-SPIN-ENERGY з часом буде розташо-

[47] БЕБ заарештувало виробництво м'ясних напівфабрикатів на 350 млн грн, яке належить громадянину Росії. 5.01.2023. URL:https://www.radiosvoboda.org/a/news-beb-aresht-vyrobnytstvo-napivfalrykativ/32210609.html

[48] Андрій Кущенко Офіс генпрокурора створює підрозділ для підтримки тих, хто постраждав від війни. 29.06.2023.URL:https://donpatriot.news/article/ofis-genprokurora-stvoryuye-pidrozdil-dlya-pidtrimki-tih-htopostraz hdav-vid-viyni

[49] Маркіян Климковецький Німеччина виділяє ще €200 мільйонів на відновлення України. 21.10.2023. URL: https://hromadske.ua/posts/nimechchina-vidilyaye-she-euro200-miljoniv-na-vidnovlennya-ukrayini

вано в Харкові). Центри планується почати створювати з 2024 року. При відновленні одну з ключових ролей відіграватиме енергетична галузь, зауважила міністерка. У межах Green Deal Ukraine планується створити українсько-польсько-німецький «мозковий центр», який опікуватиметься розбудовою стійкої системи енергопостачання на засадах відновлювальної енергетики, адже вона гарантує незалежність, сказала політикиня»[50]. У повідомленнях ЗМІ йшлося й про «підготовку до конференції з відновлення України, яка планувалася на лютий 2024 року в Японії»[51]. Також анонсовано проведення Міжнародної конференції з питань відновлення України, яка відбудеться 11 та 12 червня 2024 року в Берліні, до якої триває активна підготовка[52].

Ще у кінці серпня 2023 року Світовий банк повідомляв про надання Україні 232 мільйонів доларів допомоги для термінового ремонту житла, пошкодженого внаслідок вторгнення російської федерації. Про це йдеться в повідомленні Світового банку, пише Рубрика. «За оцінками банку, загалом в Україні вже на той час були пошкоджені близько 1,4 мільйона жител, де проживало 3,5 мільйона людей. Водночас майже 87% пошкоджень – у багатоквартирних будинках, більша частина яких в міських районах. Кошти виділяли у межах проєкту «Ремонт житла для відновлення прав і можливостей людей (HOPE)». У Світовому банку зазначали, що впровадженням проєкту займається Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінвідновлення). Початкове фінансування проєкту HOPE складалося з $70 млн кредиту Міжнародного банку реконструкції та розвитку за гарантією уряду Японії, а також $162,5 млн гранту від багатостороннього донорського Цільового фонду підтримки відновлення та реформування України. Згодом Світовий банк та партнери нададуть додаткове фінансування до 800 мільйонів доларів кредитів, гарантій, грантів та інших внесків…Проєкт HOPE був четвертим для України рамковим проєктом Світового банку у 2023 році. Інші проєкти передбачають екстрене фінансування на допомогу Україні у галузях охорони здоров'я, транспорту, енергетики.

[50] Німеччина за допомогою центрів досконалості допоможе Україні відбудовуватися. 9.11.2023. URL:https://rubryka.com/2023/11/09/nimechchyna-za-dopomogoyu-tsentriv-doskonalosti-dopomozhe-ukrayini-vidbudovuvatysya/

[51] Формула миру та конференція з відновлення України: Зеленський провів телефонну розмову з Кішідою. 8.11.2023. URL: https://uatv.ua/uk/formula-myru-ta-konferentsiya-z-vidnovlennya-ukrayiny-zelenskyj-proviv-telefonnu-rozmovu-z-kishidoyu/

[52] Ірина Сітнікова Німецька міністерка приїхала в Київ на зустріч Кубраковим, але дорогою його встигли звільнити – ЗМІ. 10.05.2024. URL:https://hromadske.ua/polityka/223777-nimetska-ministerka-pryyikhala-v-kyyiv-na-zustrich-kubrakovym-ale-dorohoiu-yoho-vstyhly-zvilnyty-zmi

З початку повномасштабного вторгнення рф в Україну і до кінця серпня 2023 року Світовий банк надав понад 37 мільярдів доларів екстреного фінансування на підтримку України»[53].

3 жовтня 2023 року з'явилася інформація, що Європейський парламент підтримав ініціативу, яка передбачає створення Ukraine Facility – нового фінансового інструменту для України обсягом до 50 млрд євро. Про це в Telegram повідомив прем'єр-міністр Денис Шмигаль. «Розраховуємо отримати 18 млрд євро вже наступного року. Ці кошти допоможуть у фінансуванні бюджетного дефіциту, нарахуванні соціальних виплат, пенсій та зарплат для лікарів, учителів», – зауважив Д. Шмигаль. Уряд спільно із Єврокомісією співпрацюють над реалізацією необхідних змін, які відкриють доступ до цієї програми»[54].

У оприлюднених ЗМІ матеріалах йдеться й про те, що «Євросоюз та США готові допомогти Україні розробити «План України» (Ukraine Plan), що стане базисом для відновлення країни в найближчі чотири роки. План допоможе наблизити вступ до Євросоюзу. Про це йдеться у заяві, випущеній за підсумками саміту ЄС – США, що відбувся 20 жовтня»[55].

4. Реєстр збитків та Є-відновлення

За попередніми оцінками, на кінець 2023 року, для відновлення України потрібно було 486 млрд доларів[56]. Саме таку цифру станом на 31 грудня 2023 року наводили національні ЗМІ із посиланням на Світовий банк. Та реальна шкода значно більша, адже війна щодня завдає нових руйнувань[57]. Ще станом на травень 2023 року йшлося про

[53] Рішення для відбудови: Світовий банк надає $232 млн на ремонт пошкодженого внаслідок війни житла українців. 31.08.2023. URL: https://rubryka.com/2023/08/31/rishennya-dlya-vidbudovy-svitovyj-bank-nadaye-232-mln-na-remont-poshkodzhenogo-vnaslidok-vijny-zhytla-ukrayintsiv/

[54] Оксана Лебедина ЄВРОПАРЛАМЕНТ ПІДТРИМАВ СТВОРЕННЯ ПРОГРАМИ UKRAINE FACILITY НА 50 МЛРД ЄВРО. 3.10.2023. URL:https://zn.ua/ukr/ukraine/jevroparlament-pidtrimav-stvorennja-prohrami-ukraine-facility-na-50-mlrd-jevro.html

[55] Олена Середа ЄС та США підтвердили готовність розробити «ПЛАН УКРАЇНИ». 21.10.2023. URL: https://zn.ua/ukr/economics/jes-ta-ssha-pidtverdili-hotovnist-rozrobiti-plan-ukrajini-/

[56] Платити повинна Росія: оцінка потреб України на відновлення зросла до $ 486 млрд. 15.02.2024. URL: https://delo.ua/economy/platiti-povinna-rosiya-ocinka-potreb-ukrayini-na-vidnovlennya-zrosla-do-486-mlrd-429174/

[57] Світлана Манько В Україні відкрили Офіс Реєстру збитків, завданих агресією РФ: чому це важливо. URL: https://delo.ua/economy/v-ukrayini-vidkrili-ofis-rejestru-zbitkiv-zavdanix-agresijeyu-rf-comu-ce-vazlivo-430398/

те, що «на ліквідацію наслідків агресії Росії вдалося зібрати понад 60 мільярдів гривень»[58].

Ініціативи, що направлені на відновлення України є надважливими і серед них – Реєстр збитків, який одразу анонсувався, як «реєстр доказів і позовів про відшкодування, збитків або шкоди, завданих усім зацікавленим фізичним і юридичним особам, а також державі Україна міжнародно-протиправними діями Росії в Україні або проти неї»[59]. «Раніше Рада Європи повідомляла, що в роботі Реєстру збитків братимуть участь 43 країни та Євросоюз. Повідомлялося, що Реєстр базуватиметься у Гаазі, і що Реєстр почне приймати в першому кварталі 2024 року»[60]. Також у інформації УНН йшлося, що підтримали створення Реєстру збитків 43 країни і Європейський Союз [61].

А вже «22 березня у Києві відкрили Офіс Реєстру збитків, завданих російською агресією проти України. Перші заявки прийматимуть щодо зруйнованого житла» про це повідомляє прес-служба Офісу президента Україні за підсумками зустрічі Президента з Генеральним секретарем Ради Європи Марією Пейчинович-Бурич та Головуючою в Комітеті міністрів Ради Європи, міністеркою закордонних справ Ліхтенштейну Домінік Гаслер»[62]. Цьому передувала ціла низка заходів, як от один із перших кроків зроблено 12 травня 2023 року, коли на засіданні міністрів Ради Європи було прийнято Резолюцію про встановлення Розширеної часткової угоди про реєстр збитків[63], завданих агресією РФ проти України. «Про створення Реєстру було оголошено на Саміті Глав

[58] В Уряді назвали кількість отриманих заяв на компенсації за пошкоджене житло. 17 травня 2023 року. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/05/17/novyna/suspilstvo/uryadi-nazvaly-kilkist-otrymanyx-zayav-kompensacziyi-poshkodzhene-zhytlo

[59] Анастасія Рябоконь У Гаазі відбулося перше засідання ради Реєстру збитків, завданих агресією росії проти України. Українські національні новини. 13.12.2023. URL:https://unn.ua/news/u-haazi-vidbulosia-pershe-zasidannia-rady-reiestru-zbytkiv-zavdanykh-ahresiieiu-rosii-proty-ukrainy

[60] Анастасія Рябоконь У Гаазі відбулося перше засідання ради Реєстру збитків, завданих агресією росії проти України. Українські національні новини. 13.12.2023. URL:https://unn.ua/news/u-haazi-vidbulosia-pershe-zasidannia-rady-reiestru-zbytkiv-zavdanykh-ahresiieiu-rosii-proty-ukrainy

[61] Валерія Драгомірова Реєстр збитків від агресії РФ почне приймати заяви про відшкодування вже у квітні. 27.03.2024. URL: https://ukranews.com/ua/news/994904-reyestr-zbytkiv-vid-agresiyi-rf-pochne-pryjmaty-zayavy-pro-vidshkoduvannya-vzhe-u-kvitni

[62] Світлана Манько В Україні відкрили Офіс Реєстру збитків, завданих агресією РФ: чому це важливо. URL: https://delo.ua/economy/v-ukrayini-vidkrili-ofis-rejestru-zbitkiv-zavdanix-agresijeyu-rf-comu-ce-vazlivo-430398/

[63] У Гаазі створять реєстр руйнувань, які завдала Росія Україні. 15.05.2023. URL:https://delo.ua/politics/u-gaazi-stvoryat-rejestr-ruinuvan-yaki-zavdala-rosiya-ukrayini-417398/

Держав та Урядів Ради Європи у Рейк'явіку 16-17 травня 2023-го»[64]. Своєю чергою, 1 грудня 2023 року Кабінет Міністрів підтримав пропозиції Міністерства юстиції «…про створення програмного забезпечення Реєстру збитків. Погоджені категорії шкоди, збитків та втрат, які пропонуватиме уряд для затвердження радою реєстру. Далі за процедурою має запрацювати комісія з присудження виплат та організована робота Компенсаційного фонду»[65]. За повідомленням УНН від 13 грудня 2023 року із посиланням на Міністерство юстиції, «…у Гаазі пройшло перше засідання ради Реєстру збитків, завданих агресією російської федерації проти України»[66].

«Ми продовжуємо активну роботу над створенням компенсаційного механізму, який буде розглядати заяви, зареєстровані в Реєстрі, та виносити рішення про присудження компенсації. І ми, звичайно, працюємо над тим, аби ці рішення можна було виконати, й люди, компанії та держава отримали реальну, ефективну і справедливу компенсацію», – заявив Маркіян Ключковський, виконавчий директор Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України»[67]. Також і «Михайло Федоров повідомляв, що підписав угоду про обмін електронними даними з виконавчим директором міжнародного Реєстру збитків Маркіяном Ключковським»[68].

«Подати заявки на відшкодування збитків можна буде через портал «Дія» і у ЦНАПах і такою послугою можуть скористатися, як громадяни, так і бізнес, держструктури. Офіс очікує в першій хвилі до 600 тис. заявок, загальна ж кількість може сягнути 8 млн звернень»[69].

Реєстр збитків, завданих країною-агресоркою РФ, почне приймати заяви про відшкодування з 2 квітня 2024 року. Про це йдеться

---

[64] Світлана Манько В Україні відкрили Офіс Реєстру збитків, завданих агресією РФ: чому це важливо. URL: https://delo.ua/economy/v-ukrayini-vidkrili-ofis-rejestru-zbitkiv-zavdanix-agresijeyu-rf-comu-ce-vazlivo-430398/

[65] Анастасія Рябоконь У Гаазі відбулося перше засідання ради Реєстру збитків, завданих агресією росії проти України. Українські національні новини. 13.12.2023. URL:https://unn.ua/news/u-haazi-vidbulosia-pershe-zasidannia-rady-reiestru-zbytkiv-zavdanykh-ahresiieiu-rosii-proty-ukrainy

[66] Там само.

[67] Світлана Манько В Україні відкрили Офіс Реєстру збитків, завданих агресією РФ: чому це важливо. URL: https://delo.ua/economy/v-ukrayini-vidkrili-ofis-rejestru-zbitkiv-zavdanix-agresijeyu-rf-comu-ce-vazlivo-430398/

[68] Людмила Мартинова Українці вже з квітня через «Дію» зможуть подати заяву в Міжнародний реєстр збитків, – Федоров. 25.03.2024. URL: https://ukranews.com/ua/news/994254-ukrayintsi-vzhe-z-kvitnya-cherez-diyu-zmozhut-podaty-zayavu-v-mizhnarodnyj-reyestr-zbytkiv-fedorov

[69] Світлана Манько В Україні відкрили Офіс Реєстру збитків, завданих агресією РФ: чому це важливо. URL: https://delo.ua/economy/v-ukrayini-vidkrili-ofis-rejestru-zbitkiv-zavdanix-agresijeyu-rf-comu-ce-vazlivo-430398/

на сайті Реєстру. «Рада RD4U вирішила відкрити Реєстр для подання заяв, доказів та пов'язаної інформації після того, як переконалась у наявності необхідної формальної та технічної бази», – йдеться у повідомленні[70].

Є-відновлення. «Від 10 травня в Україні запрацювала програма «єВідновлення», в межах якої українці можуть отримувати грошову компенсацію на ремонт помешкання, яке постраждало під час повномасштабного вторгнення РФ»[71]. Спочатку інформація надходить і зберігається в Реєстрі пошкодженого й знищеного майна, який став фундаментом для цифровізації відбудови України. «єВідновлення – цифрова екосистема – від Реєстру пошкодженого та зруйнованого майна до можливості подати заяву через Дію[72]. Наявна у ЗМІ інформація свідчить, що на держпрограму «єВідновлення» із Фонду ліквідації наслідків збройної агресії було виділено початково 4,4 млрд гривень. Максимальна сума допомоги – 200 тис. грн. Але тих, кому потрібна така допомога значно більше, тому необхідні додаткові джерела фінансування. Розраховують на гранти Світового банку. Також в українському уряді визначили середню вартість «квадрата» житла в різних куточках країни. На основі цього затвердили показники опосередкованої ціни спорудження житла в Україні[73].

«Місцева влада має створити спеціальну комісію з розгляду питання виплати компенсацій. Вона консультує мешканців громади, розглядає заявки на виплату компенсації, забезпечує обстеження пошкодженого житла та вносить інформацію до Реєстру пошкодженого та знищеного майна, а суму державної фінансової допомоги для відновлення житла, яке має незначні пошкодження, комісія визначає на основі затвердженого урядом чек-листа», – пояснила Шуляк[74]. Швидкість отримання компенсації за пошкоджене житло

[70] Валерія Драгомірова Реєстр збитків від агресії РФ почне приймати заяви про відшкодування вже у квітні. 27.03.2024. URL: https://ukranews.com/ua/news/994904-reyestr-zbytkiv-vid-agresiyi-rf-pochne-pryjmaty-zayavy-pro-vidshkoduvannya-vzhe-u-kvitni

[71] Христина Головчак У Зеленського розповіли, яку компенсацію РФ має виплатити Україні та звідки візьмуть гроші. 12.11.2023. URL: https://tsn.ua/groshi/u-zelenskogo-rozpovili-yaku-kompensaciyu-rf-maye-viplatiti-ukrayini-ta-zvidki-vizmu-groshi-2448904.html

[72] Михайло Федоров: Українці отримали 1,5 млрд грн на ремонт пошкодженого житла за програмою єВідновлення. Урядовий портал. 14 жовтня 2023 року. Михайло Федоров: Українці отримали 1,5 млрд грн на ремонт пошкодженого житла за програмою єВідновлення | Кабінет Міністрів України (kmu.gov.ua)

[73] Ксенія Лисновська Розширення програми «єВідновлення»: хто і як може подати заявки. 31.05.2023. URL: https://economics.novyny.live/rozshirennia-programi-ievidnovlennia-khto-i-iak-mozhe-podati-zaiavki-97554.html

[74] Шуляк розповіла про роботу комісій з розгляду виплат за пошкоджене житло. 11.05.2023. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/shulyak-rozpovila-robotu-komisiy-rozglyadu-1683811643.html

залежить від оперативності реагування місцевої влади та роботи створених нею комісій з розгляду заявок на компенсацію. Про це повідомляє РБК-Україна з посиланням на голову комітету ВР[75]. Одразу станом на 17 травня 2023 року вже йшлося про створені 108 цих комісій[76]. Загалом, станом на 8 червня 2023 року в Україні було вже створено 444 комісії. Водночас у ЗМІ наводилися дані щодо громад, де активна робота з розгляду заяв майже не розпочалась (Харківська – 3 168 нерозглянутих заяв, Ірпінська – 1 770, Чернігівська – 675, Ізюмська – 538, Гостомельська – 505, Бучанська – 464, Херсонська – 463, Дергачівська – 423, м. Київ – 419, Балаклійська – 377, Лиманська – 288, Макарівська – 274)[77].

Також слід зазначити, що українці зіштовхнулися із проблемами під час оформлення заявки через «Дію» за програмою «є-Відновлення» для отримання від держави до 200000. Серед типових звернень: 1) збій системи; 2) що «Дія» не відображає житло, що унеможливлює подачу заяви, адже наявність запису про право власності в Державному реєстрі речових прав є обов'язковою умовою для подання заяви на отримання допомоги. Надавалися рекомендації, як цю ситуацію вирішити[78].

У ЗМІ наводилися відомості, що «за перший тиждень роботи програми державної допомоги на відновлення пошкодженого житла «є-Відновлення» було подано 10440 заяв. Про це повідомляла прес-служба Уряду. Зазначалося, що понад 56% заяв стосуються допомоги щодо відновлення квартири, 43,4% – приватного будинку та менше 1% – інших житлових приміщень»[79]. Станом на початок червня 2023 року налічувалося 8 заявників, які отримали кошти на ремонт по програмі «єВідновлення» при поданих 17 374 заяв[80]. Вже станом на вересень 2023 року «завдяки державній програмі «є-Відновлення»

[75] Там само.

[76] В Уряді назвали кількість отриманих заяв на компенсації за пошкоджене житло. 17.05.2023 року. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/05/17/novyna/suspilstvo/uryadi-nazvaly-kilkist-otrymanyx-zayav-kompensacziyi-poshkodzhene-zhytlo

[77] Максим Красіков ЄВідновлення: Перші 8 заявників отримали кошти на ремонт. 8.06.2023. URL: https://thepage.ua/ua/news/yevidnovlennya-pershi-zayavniki-otrimali-dopomogu

[78] Українці зіштовхнулися із проблемою за програмою «єВідновлення». 17.05.2023. URL: http://businessua.com/finance/86339ukrainci-zishtovhnulisya-iz-problemoyu-za-programoyu-evidnovlennya.html

[79] В Уряді назвали кількість отриманих заяв на компенсації за пошкоджене житло. Слово і Діло. 17.05.2023. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/05/17/novyna/suspilstvo/uryadi-nazvaly-kilkist-otrymanyx-zayav-kompensacziyi-poshkodzhene-zhytlo

[80] В Україні стартували перші виплати допомоги на ремонт житла: єВідновлення. 9.06.2023. URL: https://armyinform.com.ua/2023/06/09/v-ukrayini-startuvaly-pershi-vyplaty-dopomogy-na-remont-zhytla-yevidnovlennya/

українцям виплачено один мільярд гривень на відбудову житла. Про це повідомляє прес-служба Мінреінтеграції. Виплати отримали 12146 людей. Загалом же заяви на отримання допомоги від держави подали понад 41 тисяча людей. Найбільше їх надійшло з тих територій, які знаходилися під окупацією або ж розташовані поблизу кордону з Росією (Харківська – 7000 заяв; Ірпінська – 3000 заяв; Ізюмська – 1600 заяв; Миколаївська – 1300 заяв; Балаклійська – 1300 заяв)… 35% з тих, хто взяв участь у програмі «є –Відновлення»– це люди, яким за 60 років. Найстарші одержувачі допомоги – три жінки, яким виповнилося 97 років. Вони проживають на Київщині та Миколаївщині»[81]. На середину жовтня 2023 року 50 тисяч українців подали заяви про отримання коштів на ремонт житла. 19,3 тисячі з них отримали виплати на суму 1,5 млрд грн. Також налічувалося 4,2 тисячі заяв про отримання компенсації за зруйноване майно[82]. І на початок листопада 2023 року значилися приблизно такі ж цифри[83]. Станом на 3 січня «на термінові ремонти держава виплатила кошти для 32 тисяч родин на загальну суму 2,4 мільярда гривень. Допомогу на капітальні ремонти на загальну суму 900 мільйонів гривень отримали 3 тисяч родин. Витратити кошти можна лише в будівельних магазинах та в підрядників, перелік яких є на сайті програми»[84]. На початок лютого 2024 року у оприлюдненій ЗМІ інформації йдеться про те, що «на Київщині з початку старту програми «є-Відновлення», в рамках першого етапу компенсації на поточний та капітальний ремонт до 500 тис подали понад 13,6 тисяч заявок. Про це розповів голова Київської ОДА. Виконавчі комітети вже ухвалили понад 9 тис. позитивних рішень на загальну суму понад 1 млрд 51 млн грн. Комісії продовжують опрацьовувати заявки. Також в області подали понад 3 тисячі заявок на отримання сертифікатів на купівлю житла та коштів на будівництво нового – вже сформували понад 800 сертифікатів

[81] Любов Гера Програма "еВідновлення": скільки українцям вже виплатили коштів. 6.09.2023. URL: https://trueua.info/news/programa-evidnovlennya-skilki-ukraincyam-vzhe-viplatili-koshtiv

[82] Михайло Федоров: Українці отримали 1,5 млрд грн на ремонт пошкодженого житла за програмою єВідновлення. Урядовий портал. 14 жовтня 2023 року. Михайло Федоров: Українці отримали 1,5 млрд грн на ремонт пошкодженого житла за програмою єВідновлення | Кабінет Міністрів України (kmu.gov.ua)

[83] Христина Головчак У Зеленського розповіли, яку компенсацію РФ має виплатити Україні та звідки візьмуть гроші. 12.11.2023. URL: https://tsn.ua/groshi/u-zelenskogo-rozpovili-yaku-kompensaciyu-rf-maye-viplatiti-ukrayini-ta-zvidki-vizmu-groshi-2448904.html

[84] Ярослав Герасименко В Україні перша родина придбала новий будинок замість зруйнованого за житловий сертифікат. 03.01.2024. URL: https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-persha-rodina-pridbala-novij-budinok-zamist-zrujnovanogo-za-programoyu-yevidnovlennya

на суму більше 2,5 млрд грн[85]. Також «Наш Київ» 4 лютого 2024 року повідомляв, що у Київській області відбудували з нуля або капітально відремонтували майже 17 тисяч об'єктів з 29 тисячі пошкоджених[86].

У переліку зазначених ініціатив варто й відмітити, що 17 березня 2023 року Президент підписав ухвалений парламентом законопроект, який передбачив компенсацію власникам зруйнованого та пошкодженого житла. Першими виплати змогли оформити власники житла із незначними пошкодженнями[87]. Йдеться й про розширення програми «є-Відновлення». Під час другого етапу громадяни набули змоги отримати грошові компенсації за зруйноване житло. Про це повідомив глава уряду Денис Шмигаль, інформує його прес-служба у Telegram[88]. До держпрограми «є-Відновлення» з 5 червня 2023 року надано можливість приєднуватися будівельним компаніям, тим, які здійснюють торгівлю будівельними матеріалами або займаються ремонтом житла[89]. 5 жовтня 2023 року народні депутати підтримали в цілому законопроєкт № 10063 про зміни до Закону № 2923-IX, яким регулюється порядок виплати компенсацій громадянам, чиє житло було пошкоджене або зруйноване в результаті російської агресії. Основна зміна – розширення форм компенсації, по яких можна претендувати на виплату по програмі є-Відновлення: відтепер її зможуть отримати і ті українці, які зробили ремонт пошкодженого житла за власний кошт[90]. Виплати по новій формі компенсацій почали здійснюватися з 1 січня 2024 року. Компенсаційний механізм такий самий, як і по інших категоріях єВідновлення – заяву потрібно подати через «Дію», потім її розгляне комісія та визначить розмір виплати. Згодом почнуть компенсувати пошкодження житла жителям

[85] Ілля Сердюков Програма «єВідновлення»: скільки заявок на відбудову житла подали жителі Київщини. 10.02.2024. URL: https://nashkiev.ua/news/programa-evidnovlennya-skilki-zayavok-na-vidbudovu-zhitla-podali-zhiteli-kiivschini

[86] Ліза Селіщева У Київській області зруйновано або пошкоджено понад 29 тисяч об'єктів: скільки відновили. 4.02.2024. URL: https://nashkiev.ua/news/u-kiivskii-oblasti-zruinovano-abo-poshkodzheno-ponad-29-tisyach-obektiv-skilki-vidnovili

[87] Шуляк розповіла про роботу комісій з розгляду виплат за пошкоджене житло. РБК-Україна. 11.05.2023. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/shulyak-rozpovila-robotu-komisiy-rozglyadu-1683811643.html

[88] Ксенія Лисновська Розширення програми «єВідновлення»: хто і як може подати заявки. 31.05.2023. URL: https://economics.novyny.live/rozshirennia-programi-ievidnovlennia-khto-i-iak-mozhe-podati-zaiavki-97554.html

[89] Володимир Гришенко До програми «єВідновлення» тепер можуть приєднатися генпідрядники. 05.06.2023. URL: https://nerukhomi.ua/ukr/news/do-programi-evidnovlennya-teper-mozhut-priednatisya-genpidryadniki.htm

[90] Надія Гришанова Українці, які самостійно відремонтували пошкоджене в результаті війни житло, зможуть претендувати на виплату по програмі єВідновлення. 05.10.2023. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/222624_ukrants-yak-samostyno-vdremontuvali-poshkodzhene-v-rezultat-vyni-zhitlo-zmozhut-pretenduvati-na-viplatu-po-program-vdnovlennya

окупованих територій, також програму будуть вдосконалювати[91]. ВРУ схвалено *закон, який дає можливості придбати власне житло у кредит через програму «є-Оселя» та дозволяє використовувати сертифікати державної програми «є-Відновлення» як перший внесок*[92]. «Кабінет Міністрів змінив процедуру, за якою надають компенсацію українцям, чиє житло пошкодили або знищили внаслідок воєнних дій. Тепер компенсацію можна отримати лише за житло, площа якого не перевищує встановлених показників. Про це йдеться в урядовій постанові № 39 від 16 січня. Так, за знищену або пошкоджену квартиру можна буде отримати компенсацію, тільки якщо її площа не перевищує 150 квадратних метрів**.** Для будинків садибного типу, садових або дачних будинків такі обмеження встановили на рівні 200 квадратних метрів**.** Житло, яке перевищує максимальні обмеження площі, фіксуватимуть у реєстрі пошкодженого та знищеного майна. Надалі можна буде подати заяву на компенсацію руйнування або пошкодження такої житлової площі коштом репарацій, якщо це передбачать у законодавстві»[93]. «Послуга обміну житлових сертифікатів, що видаються як компенсація за зруйноване через російське вторгнення житло, запрацювала у вересні 2023 року[94].

За даними Міністерства відновлення, «понад 900 українських родин вже придбали нові оселі на заміну втрачених через агресію Росії, саме *завдяки житловим сертифікатам.* Загальна сума використаних сертифікатів – 1,8 млрд гривень. На 1 березня 2024 року вже було сформовано 3368 житлових сертифікатів на суму в 6 млрд гривень. У роботі ще понад 10 тисяч заяв. У більшості, заяви надходять з Харківської, Київської та Миколаївської областей. Зазвичай, родини обирають житло у межах свого регіону. Йдеться як про квартири, так і про приватні будинки. Перший житловий сертифікат реалізувала родина з Гостомеля. В обмін на нього вона отримала новий будинок у Бучі»[95].

---

[91] Там само.

[92] Наталя Толуб Цією весною прогнозують будівельний бум завдяки програмі «єВідновлення». 01.03.2024. URL: https://kyivschina24.com/news/cziyeyu-vesnoyu-prognozuyut-budivelnyj-bum-zavdyaky-programi-yevidnovlennya/

[93] Юстина Лісова Уряд обмежив площу знищеного житла, за яке можна отримати компенсацію в межах «єВідновлення». URL: https://hromadske.ua/posts/uryad-obmezhiv-ploshu-znishenogo-zhitla-za-yake-mozhna-otrimati-kompensaciyu-v-mezhah-yevidnovlennya

[94] Ярослав Герасименко В Україні перша родина придбала новий будинок замість зруйнованого за житловий сертифікат. 03.01.2024. URL: https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-persha-rodina-pridbala-novij-budinok-zamist-zrujnovanogo-za-programoyu-yevidnovlennya

[95] Наталя Толуб Цією весною прогнозують будівельний бум завдяки програмі «єВідновлення». 01.03.2024. URL: https://kyivschina24.com/news/cziyeyu-vesnoyu-prognozuyut-budivelnyj-bum-zavdyaky-programi-yevidnovlennya/

Також інформували, що стартував новий тип компенсації за зруйноване житло, як от – *відбудова на своїй земельній ділянці.* «Це не обов'язково має бути та сама земля, де знаходився знищений будинок», – розповів віце-прем'єр з відновлення України Олександр Кубраков»[96].

Але є й такі *причини, через які відмовляють у компенсації за пошкоджене житло*. «У першому випадку житло не підпадає під саму послугу, тобто воно не пошкоджене, а, наприклад, зруйноване. Тому ці заявки проходитимуть за іншою класифікацією – відшкодування за вщент знищені житлові об'єкти. Друга причина – коли заявник подає неправдиву інформацію про пошкодження свого житла і його ступінь. Третя причина – заявник сам відмовився від компенсації, адже очікує запуску наступних етапів програми, коли почнуть виплачувати компенсації в понад 200 тис. грн. Четверта причина – заява стосується місця загального користування, тобто пошкодженні, наприклад, спільний простір в багатоповерхівках. П'ята причина – коли об'єкт нерухомого майна був вже відновлений коштом донорів/своїми силами та інше. Шоста причина те, що, на жаль, через низький коефіцієнт розрахунку вартості 1 м² зруйнованих квартир старого житлового фонду (до 1991 року) іноді власникам не вистачає коштів на купівлю нової нерухомості, тому вони відмовляються від таких виплат. Наприклад, під час засідання 27 лютого виконавчий комітет міськради Ірпеня прийняв 20 скасувань житлових сертифікатів за програмою «є-Відновлення»»[97].

ВИСНОВКИ

Отже, завдяки санкційним механізмам вдається не лише ослабити російського агресора, а й його «однодумців», які співпрацюють задля руйнації нашої країни та геноциду українців. У результаті впровадження певної частини санкційних обмежень, які в чотирнадцяте оновлюються знерухомлено значні суми активів фізичних та юридичних осіб, на яких поширюються санкції. Кінцевого рішення щодо перспектив відчуження знерухомлених активів, як і щодо використання прибутку від російських заморожених активів, у тому числі й на відновлення України поки немає. Слід констатувати, що почастішали ініціативи щодо скерування на оборонні потреби України прибутку від російських заморожених активів.

[96] Наталя Толуб Цією весною прогнозують будівельний бум завдяки програмі «єВідновлення». 01.03.2024. URL: https://kyivschina24.com/news/cziyeyu-vesnoyu-prognozuyut-budivelnyj-bum-zavdyaky-programi-yevidnovlennya/

[97] Там само.

Триває активна протидія обходу санкцій, введених проти Росії у відповідь на її повномасштабне вторгнення в Україну. У низці країн створено відповідні структурні підрозділи.

Руйнація України агресором та майна українців триває, а такі, вже працюючі механізми, як Реєстр збитків, запуск Є-відновлення допомагають, хоча б частково, вирішувати наявні проблеми у цій царині. Звісно, що вони потребують пошуку джерел для нових фінансових вливань та належного адміністрування. На часі є запуск анонсованого Ukraine Facility – нового фінансового інструменту для України. Великі надії покладаються й на результати анонсованих міжнародних конференцій з питань відновлення України; допомоги Світового банку для термінового ремонту житла, пошкодженого внаслідок вторгнення російської федерації; проєкти, на кшталт «HOPE» та інші ініціативи, котрі передбачають екстрене фінансування на допомогу Україні у галузях охорони здоров'я, транспорту, енергетики.

АНОТАЦІЯ

У цій публікації автори задалися завданням продовжити цикл розвідок з тематики наслідків вже накладених та перспектив накладення нових санкцій на російського агресора, а також ініціатив щодо убезпечення їх уникнення.

Розглянуто ті крайні ініціативи, які стосуються долі знерухомлених російських активів. Виокремлено такі тенденції, як відсутність одностайності щодо правових підстав відчуження заморожених активів; превалювання переконань щодо нагальності використання прибутку від російських заморожених активів не на відновлення України, а на фінансування оборонних потреб задля зміцнення оборонної здатності.

Констатовано екзистенційну потребу, яка була рушієм для запуску Реєстру збитків, Є-відновлення, які допомагають, хоча б частково, вирішувати наявні проблеми у царині відновлення України та майна українців. Акцентовано, що ці та інші механізми потребують пошуку джерел для нових фінансових вливань та належного адміністрування. Розглянуто окремі із анонсованих перспектив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Basysta I. INTERNATIONAL SANCTIONS MECHANISMS, FREEZING OF ASSETS AS AGUARANTEE OF COMPENSATION OF THE DAMAGE CAUSED BY RUSSIA TO UKRAINE AND RESTORATION OF A SECURITY ENVIRONMENT (continued review). International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Volume II. NMBU (Norwegian University of Life Sciences. Oslo), Research

and Education. 2024. CHAPTER 1. P. 8-27. (605 p.). URL: https://zenodo.org/records/10846686 DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10837960

2. Анастасія Гурін Пропозиція США щодо доходів від заморожених активів рф набирає популярність серед країн G7 – REUTERS. 25.04.2024. URL: https://zn.ua/ukr/economics/propozitsija-ssha-shchodo-dokhodiv-vid-zamorozhenikh-aktiviv-rf-nabiraje-populjarnist-sered-krajin-g7-reuters.html

3. Анастасія Рябоконь У Гаазі відбулося перше засідання ради Реєстру збитків, завданих агресією Росії проти України. Українські національні новини. 13.12.2023. URL: https://unn.ua/news/u-haazi-vidbulosia-pershe-zasidannia-rady-reiestru-zbytkiv-zavdanykh-ahresiieiu-rosii-proty-ukrainy

4. Анастасія Шепелева Рада погодила запровадження санкцій проти Ірану на 50 років. 29.05.2023. URL: https://www.dw.com/uk/rada-pogodila-zaprovadzenna-sankcij-proti-iranu-na-50-rokiv/a-65764777

5. Андрій Кущенко Офіс генпрокурора створює підрозділ для підтримки тих, хто постраждав від війни. 29.06.2023. URL: https://donpatriot.news/article/ofis-genprokurora-stvoryuye-pidrozdil-dlya-pidtrimki-tih-hto-postrazhdav-vid-viyni

6. Басиста І.В. Заходи із забезпечення відшкодування Росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Кримінальне процесуальне право на сучасному етапі розвитку України: матеріали круглого столу, присвяч. 40-річчю кафедри кримінального процесу (Київ, 27 жовт. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 29-34.

7. Басиста І.В. Перспективи відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах. Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичного семінару (Львів, 2 грудня 2022). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 6-11. URL: https://www. lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html

8. Басиста І.В. Невідворотність відшкодування росією шкоди внаслідок вчинених злочинів на українських теренах (продовження огляду). Реформування кримінального провадження в Україні: кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам’яті професорів В. П. Бахіна, В. К. Лисиченка, І. Я. Фрідмана, 19 травня 2023 року. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 17-21.

9. БЕБ заарештувало виробництво м’ясних напівфабрикатів на 350 млн грн, яке належить громадянину Росії. 5.01.2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-beb-aresht-vyrobnytstvo-napivfalrykativ/32210609.html

10. Більшість доходів від заморожених російських активів має піти на зброю для України – Шольц. 7.05.2024. URL: https://sprotyv.info/politica/bilshist-dohodiv-vid-zamorozhenih-rosijskih-aktiviv-maє-piti-na-zbroyu-dlya-ukraïni-sholcz/

11. Британія створює службу, яка буде боротися з обходом санкцій проти Росії. 11.12.2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-brytaniya-obkhid-sanktsiy-proty-rosiyi-borotba/32725273.html

12. В Україні стартували перші виплати допомоги на ремонт житла: єВідновлення. 09.06.2023. URL: https://armyinform.com.ua/2023/06/09/v-ukrayini-startuvaly-pershi-vyplaty-dopomogy-na-remont-zhytla-yevidnovlennya/

13. В Уряді назвали кількість отриманих заяв на компенсації за пошкоджене житло. 17.05.2023. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/05/17/novyna/suspilstvo/uryadi-nazvaly-kilkist-otrymanyx-zayav-kompensacziyi-poshkodzhene-zhytlo

14. Валерій Сааков ВР погодила санкції щодо ВПК РФ і Білорусі на 50 років. 22.11.2023. URL: https://www.dw.com/uk/vr-pogodila-sankcii-sodo-vpk-rf-i-bilorusi-na-50-rokiv/a-67522313?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml

15. Валерія Драгомірова Реєстр збитків від агресії РФ почне приймати заяви про відшкодування вже у квітні. 27.03.2024. URL: https://ukranews.com/ua/news/994904-reyestr-zbytkiv-vid-agresiyi-rfpochnepryjmaty-zayavy-pro-vidshkoduvannya-vzhe-u-kvitni

16. Велика Британія запровадила нові санкції проти росії. 08.11.2023. URL: https://racurs.ua/ua/n189139-rheinmetall-vygotovyt-dlya-ukrayiny-100-tys-min-dlya-minometiv.html

17. Володимир Гришенко До програми «єВідновлення» тепер можуть приєднатися генпідрядники. 5.06.2023. URL: https://nerukhomi.ua/ukr/news/do-programi-evidnovlennya-teper-mozhut-priednatisya-genpidryadniki.htm

18. Євросоюз готує 14-й пакет санкцій проти рф. 10.04.2024. URL: https://weukraine.tv/novyny/jevrosojuz-hotuje-14-j-paket-sanktsij-proti-rf/

19. ЄС наступного тижня просунеться із питанням заборони на російські алмази – FT. 08.11.2023. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/2054436-yes-nastupnogo-tizhnya-prosunetsya-iz-pitannyam-zaboroni-na-rosiyski-almazi-ft

20. Ілля Сердюков Програма «єВідновлення»: скільки заявок на відбудову житла подали жителі Київщини. 10.02.2024. URL: https://nashkiev.ua/news/programa-evidnovlennya-skilki-zayavok-na-vidbudovu-zhitla-podali-zhiteli-kiivschini

21. Ірина Колеснік На що будуть використані доходи від заморожених активів росіян. 09.05.2024. URL: https://unn.ua/news/na-shcho-budut-vykorystani-dokhody-vid-zamorozhenykh-aktyviv-rosiian

22. Ірина Сітнікова Німецька міністерка приїхала в Київ на зустріч Кубраковим, але дорогою його встигли звільнити. ЗМІ. 10.05.2024. URL: https://hromadske.ua/polityka/223777-nimetska-ministerka-pryyikhala-v-kyyiv-na-zustrich-kubrakovym-ale-dorohoiu-yoho-vstyhly-zvilnyty-zmi

23. Країни ЄС домовилися використовувати 90% доходів від заморожених активів РФ на військові потреби України. 07.05.2024. URL: https://www.ostro.org/news/krayiny-yes-domovylysya-vykorystovuvaty-90-dohodiv-vid-zamorozhenyh-aktyviv-rf-na-vijskovi-potreby-i472473

24. Ксенія Лисновська Розширення програми «єВідновлення»: хто і як може подати заявки. 31.05.2023. URL: https://economics.novyny.live/rozshirennia-programi-ievidnovlennia-khto-i-iak-mozhe-podati-zaiavki-97554.html

25. Ліза Селіщева У Київській області зруйновано або пошкоджено понад 29 тисяч об'єктів: скільки відновили. 04.02.2024. URL: https://nashkiev.ua/news/u-kiivskii-oblasti-zruinovano-abo-poshkodzheno-ponad-29-tisyach-obektiv-skilki-vidnovili

26. Любов Гера Європарламент підтримав кримінальну відповідальність за обхід санкцій ЄС: як каратимуть порушників. 12. 03. 2024. URL: https:// trueua.info/news/yevroparlament-pidtrimav-kriminalnu-vidpovidalnist-za-obhid-sankcij-yes-yak-karatimut-porushnikiv

27. Любов Гера Євросоюз ще на півроку продовжив санкції проти Росії. 12.03.2024. URL: https://trueua.info/news/yevrosoyuz-tshe-na-pivroku-prodovzhiv-sankcii-proti-rosii

28. Любов Гера Програма «єВідновлення»: скільки українцям вже виплатили коштів. 06. 09. 2023. URL: https://trueua.info/news/programa-evidnovlennya-skilki-ukraincyam-vzhe-viplatili-koshtiv

29. Людмила Мартинова Українці вже з квітня через «Дію» зможуть подати заяву в Міжнародний реєстр збитків, – Федоров. 25.03.2024. URL: https://ukranews.com/ua/news/994254-ukrayintsi-vzhe-z-kvitnya-cherez-diyu-zmozhut-podaty-zayavu-v-mizhnarodnyj-reyestr-zbytkiv-fedorov

30. Максим Красіков єВідновлення: Перші 8 заявників отримали кошти на ремонт. 08.06.2023. URL: https://thepage.ua/ua/news/yevidnovlennya-pershi-zayavniki-otrimali-dopomogu

31. Максим Сидоржевський Рада на 50 років запровадила санкції проти російських банків. 23.02.2023. URL: https://www.dw.com/uk/rada-na-50-rokiv-zaprovadila-sankcii-proti-rosijskih-bankiv/a-64799800

32. Маркіян Климковецький Німеччина виділяє ще €200 мільйонів на відновлення України. 21. 10. 2023. URL: https://hromadske.ua/posts/nimechchina-vidilyaye-she-euro200-miljoniv-na-vidnovlennya-ukrayini

33. Михайло Федоров: Українці отримали 1,5 млрд грн на ремонт пошкодженого житла за програмою єВідновлення. Урядовий портал. 14 жовтня 2023 року. Михайло Федоров: Українці отримали 1,5 млрд грн на ремонт пошкодженого житла за програмою єВідновлення | Кабінет Міністрів України (kmu.gov.ua)

34. Мін'юст подав позов до ВАКС щодо стягнення активів Дерипаски на користь України. 10.01.2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-minyust-vaks-aktyvy-derypasky/32217369.html

35. На Сумщині націоналізували активи російського сенатора, який вивозив з України комплектування для флоту РФ. 30.08.2023. URL: https://bukvy.org/na-sumshhyni-naczionalizuvaly-aktyvy-rosijskogo-senatora-yakyj-vyvozyv-z-ukrayiny-komplektuvannya-dlya-flotu-rf/

36. Надія Гришанова Українці, які самостійно відремонтували пошкоджене в результаті війни житло, зможуть претендувати на виплату по програмі єВідновлення. 05.10.2023. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/222624_ukrants-yak-samostyno-vdremontuvali-poshkodzhene-v-rezultat-vyni-zhitlo-zmozhut-pretenduvati-na-viplatu-po-program-vdnovlennya

37. НАЗК внесло 14 російських імпортерів верстатів німецького виробника Spinner до списку кандидатів на санкції. 19.09.2023. URL: https:// bukvy.org/nazkvneslo-14-rosijskyh-importeriv-verstativ-nimeczkogo-vyrobnyka-spinner-do-spysku-kandydativ-na-sankcziyi/

38. НАЗК внесло 47 російських компаній, пов'язаних з видобуванням алмазів, до списку кандидатів на санкції. 28.09.2023. URL: https://bukvy.org/nazk-vneslo-47-rosijskyh-kompanij-povyazanyh-z-vyrobnycztvom-almaziv-do-spysku-kandydativ-na-sankcziyi/

39. НАЗК внесло до списку кандидатів на санкції 6 російських виробників «алмазного» обладнання. 18.10.2023. URL: https://bukvy.org/nazk-vneslo-do-spysku-kandydativ-na-sankcziyi-6-rosijskyh-vyrobnykiv-almaznogo-obladnannya/

40. Наталя Толуб Цією весною прогнозують будівельний бум завдяки програмі «єВідновлення». 1.03.2024. https://kyivschina24.com/news/cziyeyu-vesnoyu-prognozuyut-budivelnyj-bum-zavdyaky-programi-yevidnovlennya/

41. Німеччина за допомогою центрів досконалості допоможе Україні відбудовуватися. 09.11.2023. URL: https://rubryka.com/2023/11/09/nimechchyna-za-dopomogoyu-tsentriv-doskonalosti-dopomozhe-ukrayini-vidbudovuvatysya/

42. Норвегія приєдналася до останнього пакета санкцій ЄС проти Росії. Українська правда. 03. 10. 2023. URL: https://www.eurointegration.com. ua/news/2023/10/3/7170644/

43. Оксана Лебедина ЄВРОПАРЛАМЕНТ ПІДТРИМАВ СТВОРЕННЯ ПРОГРАМИ UKRAINE FACILITY НА 50 МЛРД ЄВРО. 03.10.2023. URL: https://zn.ua/ukr/ukraine/jevroparlament-pidtrimav-stvorennja-prohrami-ukraine-facility-na-50-mlrd-jevro.html

44. Олена Середа ЄС та США підтвердили готовність розробити "ПЛАН УКРАЇНИ". 21. 10. 2023. URL: https://zn.ua/ukr/economics/jes-ta-ssha-pidtverdili-hotovnist-rozrobiti-plan-ukrajini-/

45. Ольга Лузан Треба тиснути на держави, яким вигідно ухилятися від санкцій проти РФ, – міністр економіки Німеччини Габек. 08.03.2024. URL: https://censor.net/ua/news/3477547/treba_tysnuty_na_derjavy_yakym_vygidno_uhylyatysya_vid_sanktsiyi_proty_rf_ministr_ekonomiky_nimechchyny

46. Ольга Лузан У використанні заморожених активів РФ на користь України є прогрес, – Кемерон. 10.04.2024. URL: https://censor.net/ua/news/3483579/u_vykorystanni_zamorojenyh_aktyviv_rf_na_koryst_ukrayiny_ye_progres_kemeron

47. Ольга Фандоріна Держбюджет отримав перші мільярди від націоналізації російських банків. 20. 12. 2022. URL: https://ukranews.com/ua/news/903185-derzhbyudzhet-otrymav-pershi-milyardy-vid-natsionalizatsiyi-rosijskyh-bankiv

48. Платити повинна Росія: оцінка потреб України на відновлення зросла до $ 486 млрд. 15.02.2024. URL: https://delo.ua/economy/platiti-povinna-rosiya-ocinka-potreb-ukrayini-na-vidnovlennya-zrosla-do-486-mlrd-429174/

49. Рішення для відбудови: Світовий банк надає $232 млн на ремонт пошкодженого внаслідок війни житла українців. 31.08.2023. URL: https://rubryka.com/2023/08/31/rishennya-dlya-vidbudovy-svitovyj-bank-nadaye-232-mln-na-remont-poshkodzhenogo-vnaslidok-vijny-zhytla-ukrayintsiv/

50. Світлана Манько В Україні відкрили Офіс Реєстру збитків, завданих агресією РФ: чому це важливо. URL: https://delo.ua/economy/v-ukrayini-vidkrili-ofis-rejestru-zbitkiv-zavdanix-agresijeyu-rf-comu-ce-vazlivo-430398/

51. США звинуватили російського олігарха Дерипаску в порушенні санкцій. 29.09.2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-ssha-derypaska-sanktsii/ 32058319.html

52. Тетяна Стельмах Випуск боргових зобов'язань під активи Росії має юридичні ризики. 19.04.2024. URL: https://24tv.ua/economy/rosiyski-aktivi-plan-ssha-vipusku-borgovih-zobovyazan-viyavivsya_n2538607

53. Тетяна Стельмах Повної конфіскації російських активів не буде: G7 шукає інші варіанти для України. 3.05.2024. URL: https://24tv.ua/economy/konfiskatsiya-rosiyskih-aktiviv-g7-shukaye-alternativni-rishennya_n2548240

54. Тетяна Хутор Доходи від російських активів зростають. чи використає їх Україна? 05.11.2023. URL: https://zn.ua/ukr/economics/dokhodi-vid-rosijskikh-aktiviv-zrostajut-chi-vikoristaje-jikh-ukrajina.html

55. У Гаазі створять реєстр руйнувань, які завдала Росія Україні. 15.05.2023. URL: https://delo.ua/politics/u-gaazi-stvoryat-rejestr-ruinuvan-yaki-zavdala-rosiya-ukrayini-417398/

56. У переліку міжнародних спонсорів війни – 25 провідних світових компаній, – НАЗК. 11.05.2023. URL: https://censor.net/ua/news/3417737/u_pereliku_mijnarodnyh_sponsoriv_viyiny_25_providnyh_svitovyh_kompaniyi_nazk

57. У Фінляндії конфіскували цінну нерухомість підсанкційного російського бізнесмена. 07.11.2023. https://rubryka.com/2023/11/07/u-finlyandiyi-konfiskuvaly-tsinnu-neruhomist-pidsanktsijnogo-rosijskogo-biznesmena/

58. Україна націоналізувала активи Міноборони РБ та групи компаній РФ. 05.09.2023. URL: https://bukvy.org/ukrayina-naczionalizuvala-aktyvy-minoborony-rb-ta-grupy-kompanij-rf/

59. Українці зіштовхнулися із проблемою за програмою "єВідновлення". 17.05.2023. URL: http://businessua.com/finance/86339ukrainci-zishtovhnulisya-iz-problemoyu-za-programoyu-evidnovlennya.html

60. Формула миру та конференція з відновлення України: Зеленський провів телефонну розмову з Кішідою. 08.11.2023. URL: https://uatv.ua/uk/formula-myru-ta-konferentsiya-z-vidnovlennya-ukrayiny-zelenskyj-proviv-telefonnu-rozmovu-z-kishidoyu/

61. Христина Головчак У Зеленського розповіли, яку компенсацію РФ має виплатити Україні та звідки візьмуть гроші. 12.11.2023. URL: https://tsn.ua/groshi/u-zelenskogo-rozpovili-yaku-kompensaciyu-rf-maye-viplatiti-ukrayini-ta-zvidki-vizmu-groshi-2448904.html

62. ЧЕТВЕРО РОССИЙСКИХ МИЛЛИАРДЕРОВ ПОПАЛИ ПОД САМЫЕ ЖЕСТКИЕ САНКЦИИ США: ВОТ ИХ ИМЕНА. ФЛОТ 2017. 11. 08. 2023. https://flot2017.com/chetvero-rossijskih-milliarderov-popali-pod-samye-zhestkie-sankcii-ssha-vot-ih-imena/

63. Шуляк розповіла про роботу комісій з розгляду виплат за пошкоджене житло. 11.05.2023. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/shulyak-rozpovila-robotu-komisiy-rozglyadu-1683811643.html

64. ЮРІЙ ДОЩАТОВ Ірина Мудра: США більш рішуче налаштовані на конфіскацію російських активів, ніж ЄС. 05.04.2024. URL:

https://www. rbc.ua/rus/news/irina-mudra-ssha-bilsh-rishuche-nalashtovani-1712269518.html

65. Юстина Лісова Уряд обмежив площу знищеного житла, за яке можна отримати компенсацію в межах «єВідновлення». URL: https://hromadske.ua/posts/uryad-obmezhiv-ploshu-znishenogo-zhitla-za-yake-mozhna-otrimati-kompensaciyu-v-mezhah-yevidnovlennya

66. Ярослав Герасименко В Україні перша родина придбала новий будинок замість зруйнованого за житловий сертифікат. 03.01.2024. URL: https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-persha-rodina-pridbala-novij-budinok-zamist-zrujnovanogo-za-programoyu-yevidnovlennya

Information about the authors:

Basysta Iryna Volodymyrivna,
Doctor of Legal Sciences, Professor,
Professor at the Department of the Criminal Procedure and Criminology
Lviv State University of Internal Affairs
Member of the Academic Advisory Council under the Supreme Court
26, Horodotska str., Lviv, 79007, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-9707-7386

Stratonov Vasyl Mykolaiovych,
Doctor of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of National,
International Law and Law Enforcement
Kherson State University
27, Universytets'ka str., Kherson, 73003, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-7548-0630

Shchur Bohdan Volodymyrovych,
Doctor of Law, Professor,
Corresponding Member of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine
70, Pushkinska Str., Kharkiv, 61024, Ukraine
Head of the Department of Criminal Law and Procedure
Lviv University of Trade and Economics
10, Tuhan-Baranovskyi Str., Lviv, 79008, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2139-2317

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-2

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ СУДОВОЇ ВИБУХОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В ІДЕНТИФІКАЦІЇ РАКЕТНОЇ ЗБРОЇ КРАЇНИ-АГРЕСОРА

Коротаєв В. М., Кірін Р. С., Овчаров О. В.

ВСТУП

З початку повномасштабного вторгнення Російська Федерація (далі – РФ), станом на травень 2024 р., кількість випущених по Україні ракет всіх типів, наближається до 8 тисяч. Лише за перші три місяці 2024 р., за даними Defense Express, РФ запустила по території України майже 299 крилатих ракет. 24 березня 2024 р. РФ провела черговий масований удар по кільком областям України, застосувавши 29 крилатих ракет (далі – КР) типів Х-101/Х-555, з яких було збито 18. Таким чином це уже був третій за чотири дні березня масований обстріл РФ (включно з ударами 21 та 22 березня 2024 р.). Якщо узагальнити дані з офіційних звітів Повітряних Сил, то загалом за ці дні ворог випустив по Україні близько 150 ракет різних типів, зокрема 98 КР типів Х-101/Х-555, до 26 ракет С-300, 14 балістичних ракет (далі – БР) «Іскандер KN-23», мінімум сім Х-47М2 «Кинджал» та п’ять ракет Х-22 [1]

Для притягнення країни-агресора за скоєні на території України воєнні злочини, найбільш тяжкі та руйнівні з яких пов’язані із застосуванням ракетної зброї (далі – РЗ), необхідно сформувати відповідну легітимну доказову базу. Нажаль, не всі ракети, випущені РФ за більш ніж два роки війни по Україні, силам протиповітряної оборони (далі – ППО) вдається збивати. За всіма нормами – і міжнародними, і нашими, якщо навіть збито 30% КР – робота ППО вже вважається успішною. Важливо, якими ракетами атакують. Ми можемо збивати типи КР, чиї тактико-технічні характеристики дозволяють їх збивати комплексами, які є у нас на озброєнні, тобто в основному зенітними керованими ракетами комплексів Бук-М1 та С-300, які можуть збивати як літаки, так і КР[2]. Але наразі сили ППО не здатні збивати більшість БР таких

[1] РФ за три дні відстріляла по Україні близько 150 ракет, на що звернути увагу. (24.03.2024). URL: https://defence-ua.com/news/rf_za_tri_dni_vidstriljala_po_ukrajini_blizko_150_raket_na_scho_zvernuti_uvagu-14831.html

[2] Коротаєв Володимир, Кірін Роман. Особливості проведення експертних досліджень вибуху гіперзвукової аеробалістичної ракети комплексу «Кинджал». Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності :

як[3]: 1) БР оперативно-тактичних ракетних комплексів класу «земля-земля» «Іскандер-М»; 2) реактивні снаряди реактивної системи залпового вогню БМ-30 «Смерч»; 3) надзвукова протикорабельна КР повітряного базування великої дальності Х-22 «Буря»; 4) надзвукова універсальна протикорабельна ракета середнього радіусу дії П-800 «Онікс»; 5) тактичні керовані авіаційні протирадіолокаційні ракети (далі – ПРР) класу «повітря-земля» середньої дальності Х-31П та їм подібні; 6) гіперзвукова аеробалістична ракета (далі – ГЗР) 9-С-7760 (у деяких джерелах – Х-47М2) «Кинджал» (далі – «Кинджал»).

За відкритими даними статистика ракетних ударів протягом весни 2024 р. виглядає наступним чином (табл. 1).

Таблиця 1

Ракетні удари під час російського вторгнення за 2024 р. (складено за відкритими даними)[4]

Місяць	Кількість ракет			
	зафіксовано	перехоплено (%)	передчасно впали/не здетонували	влучання (%)
січень	225	151 (67)	6	68 (30)
лютий	115	61 (53)	3	51 (44)
березень	246	135 (55)	7	104 (42)
квітень	155	74 (48)	1	80 (51)
травень	125	72 (58)	-	53 (42)
Всього:	**866**	**493 (57)**	**17**	**356 (41)**

В таблиці 1 зведені данні, що стосуються таких типів ракет як: Х-22, Х-31П, Х-32, Х-35, Х-38, Х-47М, Х-59, Х-59/69, Х-101/Х-555/ Х-55, «Іскандер-М», «Іскандер-М/KN-23», «Калібр». Натомість удари некерованими ракетами авіації, артилерії, РСЗВ та комплексів С-300 до наведеної статистики не включалися.

Тож, проведення судової вибухово-технічної експертизи (далі – ВТЕ) (дослідження вибухових речовин (далі – ВР), продуктів вибуху

збірник матеріалів засідання № 5 постійно діючої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 24 березня 2023 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2023. 593 с. С. 280-284.

[3] Михайло Гема. Які ракети може збивати Україна та для чого нам F-16: інтерв'ю з Юрієм Ігнатом (16.03.2023). URL: https://24tv.ua/intervyu-yuriyem-ignatom-pro-ppo-f-16-raketi-yaki-mozhe-ne-mozhe_n2268925

[4] Перелік ракетних ударів під час російського вторгнення (весна 2024). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki_2024

та пострілу, вибухових пристроїв (далі – ВП), слідів та обставин вибуху) та експертизи зброї (дослідження артилерійської та РЗ), є надзвичайно важливою складовою розслідування обставин воєнних злочинів, пов'язаних із застосуванням РЗ, як за ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – ККУ) «Порушення правил і звичаїв війни» так і за ст. 437 «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни»[5].

1. Вибухово-технічні дослідження уламків гіперзвукової аеробалістичної ракети

Гіперзвуковий авіаційний ракетний комплекс 9-А-7760 «Кинджал» (у деяких джерелах – Х-47М2, Kh-47M2, «Dagger», кодове ім'я НАТО (NATO reporting name) – «Killjoy») прийнятий на озброєння армії РФ наприкінці 2017 р. До складу комплексу входить: 1) авіаційний ракетоносій: – МіГ-31К (несе 1 ракету); – Ту-22М3М (несе до 4 ракет); – Ту-160 (несе до 8 ракет); – Су-57 (в розробці, несе 1 ракету, можливо використання зменшеної версії ракети); 2) ракета 9-С-7760 «Кинджал»; 3) комплект аеродромного обладнання для підготовки ракет 9-С-7760. Останні вважаються глибокою модернізацією ракети 9М723Ф «Іскандер-М». В якості цілей для ураження розглядаються наземні контрастні цілі та надводні кораблі[6].

В ході російсько-української війни в якості носія ракети 9-С-7760 РФ використовує літак МіГ-31БМ, який був модернізований до версії МіГ-31К (надзвуковий всепогодний винищувач-перехоплювач дальньої дії, кодове ім'я НАТО – «Foxhound») з можливістю нести одну ракету 9-С-7760. Саме завдяки цьому ракетоносію ракета здатна виконувати функції далекобійної надзвукової ракети, адже літак фактично виконує роль її першого ступеню. При цьому, відзначимо, що після модернізації МіГ-31БМ позбавлений можливості нести частину свого штатного озброєння, передбаченого для інших модифікацій. Станом на 2021 р. переобладнання МіГ-31БМ до версії МіГ-31К не носило масованого характеру, носіїв типу Ту-22М3М нараховувалося лише 2 одиниці, а Су-57, здатних нести ракету 9-С-7760, в розпорядженні повітряно-космічних сил РФ на той час взагалі не було.

[5] Коротаєв В., Кірін Р., Овчаров О. Окремі функції вибухово-технічної експертизи деталей ракет у забезпеченні безпекової ситуації. Безпекова ситуація в Україні в умовах війни: стан, загрози, напрями забезпечення : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 26 вересня 2023 р.) / [Редкол. : Вербенський М.Г., Опришко І.В., Кулик О.Г. та ін.]. Київ : ДНДІ МВС України, 2023. 301 с. С. 269-273.

[6] Missiles of the World. Kh-47M2 Kinzhal (19.03.2022). URL: https://missilethreat. csis.org/missile/kinzhal/

На тепер встановлені факти застосування ракетного комплексу «Кинджал» в Україні зведені в таблиці 2[7]:

Таблиця 2

Удари ракетами «Кинджал» під час російського вторгнення

Дата	Регіон удару	Кількість ракет	
		зафіксовано	перехоплено
19.03.2022	Івано-Франківська обл.	1	-
09.05.2022	Одеська обл.	5	-
07.08.2022	Вінницька обл.	11	-
26.01.2023	Київська обл. Одеська обл.	2	-
09.03.2023	Львівська обл. Одеська обл.	6	
05.05.2023	Київська обл.	1	1
16.05.2023	Київська обл.	6	6
22.06.2023	Дніпропетровська обл.	3	3
26.07.2023	Хмельницька обл.	4	1
06.08.2023	Хмельницька обл.	3	1
11.08.2023	Івано-Франківська обл.	4	1
14.12.2023	Київська обл. Хмельницька обл.	3	1
29.12.2023	Одеська обл. Київська обл. Дніпропетровська обл.	5	1
02.01.2024	Київська обл.	10	10
08.01.2024	Дніпропетровська обл. Хмельницька обл.	4	-
13.01.2024	Дніпропетровська обл. Хмельницька обл. Львівська обл.	6	6
21.03.2024	Київська обл.	2	2
22.03.2024	Дніпропетровська обл. Хмельницька обл. Львівська обл. Одеська обл.	7	-
24.03.2024	Львівська обл.	2	-
29.03.2024	Львівська обл.	3	-
11.04.2024	Львівська обл.	6	-

[7] Ганна Носова. Гіперзвуковий ракетний комплекс «Кинджал»: особливості та характеристики ракет, якими РФ обстріляла Україну. (09.03.2023). URL: https://tsn.ua/ato/giperzvukova-z-dalnistyu-urazhennya-3-tis-km-istoriya-harakteristiki-raketnogo-kompleksu-kindzhal-2251960.html#:~:text; Іван Магуряк, Михайло Гема. Запустили по Заходу України: що відомо про ракети «Кинджал», якими Росія атакувала 26 травня (26.05.2024). URL: https://24tv.ua/chim-nebezpechna-raketa-kindzhal-skilki-kindzhaliv-maye-rosiya_n2258547

Продовження таблиці 2

26.04.2024	Дніпропетровська обл. Львівська обл. Івано-Франківська обл.	4	-
08.05.2024	Львівська обл.	1	-
26.05.2024	Івано-Франківська обл. Хмельницька обл.	2	-
Всього:		**101**	**33**

Ще рік тому Україна не мала можливості зупиняти «Кинджали»[8]. Також невідомо було, чи зможуть керовані ракети MIM104 (MIM104C) зенітно-ракетного комплексу (далі – ЗРК) «Пейтріот» («Patriot») збивати такі ракети [9].

Саме цей комплекс, разом із франко-італійським ЗРК SAMP/T «Mamba», наразі вважаються найкращими засобами захисту проти БР та ГЗР. В даному випадку йдеться про останню модифікацію ЗРК «Patriot» (PAC-3), особливістю якого є влучання ракети-перехоплювача безпосередньо в ціль, а не підрив поряд з нею, як це відбувається з ракетою при застосуванні ЗРК попередньої моделі PAC-2.

Теоретично ракети 9-С-7760 можуть бути збиті й норвезьким ЗРК NASAMS або ж німецьким IRIS-T, але для цього потрібні сучасні радіолокаційні станції (далі – РЛС) раннього попередження, такі як, наприклад, Ground Master 200 (GM200) – багатодіапазонний радар, що може фіксувати повітряні цілі в радіусі до 250 км (до 100 км у бойовому режимі), а також стежити за об'єктами на поверхні. Крім того, наземні РЛС можна використовувати в системі попередження про ракетний напад разом із орбітальним угрупуванням штучних супутників, здатних вести спостереження, розвідку та виявлення цих ракет.

Той таки «Patriot» працює з приєднанням до загальної системи супутникової розвідки, а відтак вітчизняна ППО об'єднана із єдиною системою визначення повітряних цілей НАТО, а отже, з'явилася можливість не тільки спостерігати за повітряною обстановкою в режимі онлайн по всьому периметру кордону, а й визначати місце пуску гіперзвукових ракет типу 9-С-7760.

[8] Magramo, Kathleen; Guy, Jack; Sangal, Aditi; Vogt, Adrienne; Meyer, Matt (9 March 2023). Russia's war in Ukraine. Ukrain's infrastructure was hit by dozens of missile strikes Thursday. CNN. URL: https://edition.cnn.com/europe/live-news/russia-ukraine-war-news-03-09-23/index.html; Philippe Naughton; Shannon Vavra (9 March 2023). Putin Fires First Barrage of Nuclear-Capable Hypersonic Missiles. The Daily Beast. URL: https://www.thedailybeast.com/putin-fires-first-barrage-of-nuclear-capable-hypersonic-missiles

[9] David Hambling (9 March 2023). Russia Raises Stakes With Wave Of Hypersonic Missile Attacks On Ukraine. Forbes. URL: https://www.forbes.com/sites/davidhambling/2023/03/09/russia-raises-stakes-with-wave-of-hypersonic-missile-attacks-on-ukraine/?sh=550cdb204785

Засоби ППО, якими Україна володіє на даний момент, здатні виявити ракети подібного класу вже на траєкторії польоту, тому часу на відповідну реакцію у засобів протиракетної оборони (далі – ПРО) просто не вистачає. Тобто в сучасних умовах, аби визначити місце пуску ракети і вчасно її зафіксувати, необхідне застосування декількох типів розвідки. Лише у такому випадку буде ймовірність того, що засоби ПРО встигнуть таку ціль обробити та застосувати проти неї власні ракети.

З об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 438 ККУ характеризується діями, у тому числі, у формі: – застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом; – інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; – віддання наказу про вчинення таких дій.

Тож, одним із завдань судової експертизи при проведенні досліджень наявних уламків ракети 9-С-7760 «Кинджал» є спроба визначити її балістичну траєкторію, що сприятиме у подальшому встановленню не лише місця і часу пуску ракети з конкретного ракетоносія, а і доведенню причинно-наслідкового зв'язку між злочином та його виконавцем, а також особами, що віддали наказ про вчинення таких дій[10].

В окремих випадках певні ознаки злочину розкривають самі ж злочинці. Зокрема, РФ оприлюднило кадри запуску ракет 9-С-7760 «Кинджал», якими обстріляли Україну зранку 9 березня 2023 р. За повідомленням речника Командування Повітряних сил Збройних Сил України Ю. Ігната, ця атака здійснювалася з Рязанської області РФ [11]. Отже, з великою долею ймовірності, для цього була використана авіабаза, розташована на західній околиці міста Рязань в міському районі Дягілєво.

Ракета 9-С-7760 має статус гіперзвукової ракети, при цьому гіперзвукова ракета вважається якщо її швидкість перевищує 5 М (число Маха не є сталою величиною, за температури 15 °С швидкість 1 Мах в атмосфері дорівнює 340,3 м/с або 1225 км/год). З відкритих джерел повідомляється, що ця ракета має максимальну швидкість

[10] Коротаєв В., Кірін Р. Актуальні проблеми проведення експертних проваджень балістичної траєкторії ракети 9-С-7760 «Кинджал». Теорія і практика використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 25 травня 2023 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 247 с. С. 12-19.

[11] Юлія Соколова. Звідки РФ запускала Кинджали та як вдалося знешкодити керовані авіаційні ракети: пояснення ЗСУ. (09.03.2023). URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230309-zvidky-rf-zapuskala-kyndzhaly-ta-yak-vdalosya-zneshkodyty-kerovani-aviaczijni-rakety-poyasnennya-zsu/

польоту на висоті 20 км порядку 10-12 М. Проте, за оцінками фахівців ДП «КБ «Південне» дана цифра є завищеною, а максимальна швидкість польоту ракети 9-С-7760 може складати від 7 до 9 М.

Крім того, ця ракета позиціонується як «аеробалістична», тобто ракета, траєкторія польоту якої підтримується не крилами, а за рахунок високої швидкості. При цьому, на думку керівника військових програм Центру глобалістики «Стратегія XXI» П. Лакійчука, ракета 9-С-7760 є фактично авіаційним аналогом ракети 9М723 комплексу «Іскандер». Літак-носій виступає як перша ступінь ракети. Траєкторія польоту самої ракети, очевидно, близька до класичної БР. Після відокремлення від носія ракета набирає до 50 км висоти, після чого бойова частина відділяється і у вільному падінні досягає швидкості до декілька махів, а дальність польоту ракети – не перевищує 500 км[12].

Експерт з питань авіації та оборони Дейвид Гемблінг (David Gambling) у матеріалі для Forbes називає ракету «Кинджал» однією з найбільш розрекламованих видів зброї нового покоління, яка була розроблена для протидії новітнім американським ППО. Ці гіперзвукові ракети не обов'язково є швидшими за традиційні БР, утім, якщо БР мають високу передбачувану траєкторію польоту, як гарматне ядро, то ГЗР здатні маневрувати всередині атмосфери. Це означає, що БР можна виявити на великій відстані, і заздалегідь намітити точку перехоплення, тоді як ГЗР залишаються на нижчому рівні, дають менше часу для попередження і не слідують передбачуваним шляхом. За його словами, експерти і сьогодні ведуть дискусії щодо ефективності цих ракет «Кинджал» та чи справді вони «гіперзвукові», адже деякі критики ракети вважають, що ця зброя не є ГЗР, а, ймовірніше, «квазібалістичною». Ця точка зору передбачає, що ракети не стільки маневрені та високотехнологічні, скільки «поспіхом зібрана модифікована версія БР «Іскандер»»[13].

В той же час, судячи із заяв військових РФ, дальність пуску ракети «Кинджал» може досягати 3 тис. км без урахування дальності польоту літака-носія. Ця звукова ракета має повітряне базування, тобто фактично це БР, яку поставили на літак, який розганяється до надзвукової швидкості, і ракета повинна піднятися на певну висоту,

[12] .Мирослав Ліскович. Удар «Кинджалом»: спроба залякати чи свідчення відчаю раші? (20.03.2022). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3435301-udar-kindzalom-sproba-zalakati-ci-svidcenna-vidcau-rasi.html

[13] Ілля Нежигай. Розробляли проти ППО США: що означає використання Росією ракет Кинджал і як це вплине не перебіг війни. (10.03.2023). URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230310-rozroblyaly-proty-ppo-ssha-shho-oznachaye-vykorystannya-rosiyeyu-raket-kyndzhal-i-yak-cze-vplyne-ne-perebig-vijny/

розігнатися до гіперзвукової швидкості та, маневруючи на всій траєкторії польоту, опуститися на ціль[14].

При проведенні експертних проваджень схеми польоту ракети 9-С-7760 «Кинджал» її балістична траєкторія розглядалася як траєкторія, по якій рухається ракета, що володіє деякою початковою швидкістю, під дією сили тяжіння та сили аеродинамічного опору повітря. При цьому зауважимо, що форма окремих ділянок балістичної траєкторії, які проходять в щільних шарах атмосфери залежить від багатьох чинників, а саме: початкової швидкості ракетоносія та самої ракети, її початкової та кінцевої форми і маси, поточного стану атмосфери на траєкторії (температура, тиск, щільність) і від характеру руху ракети навколо її центра мас.

Схему польоту ракети можна розділити на декілька основних етапів (рис. 1), а саме: 1) скидання ракети з літака; 2) відділення захисного обтічника двигуна ракети; 3) набір висоти та маневрування; 4) пікірування та наведення на ціль. Для старту ракети літак повинен набрати потрібну висоту та ввести цілевказання для ракети. Після набору потрібної висоти відбувається скидання ракети, яка падає на безпечну дистанцію, виконується відстріл додаткового хвостового оперення та запуск двигуна.

Відкритої інформації щодо конструкцій ракет «Кинджал» та «Іскандер», через високий ступінь секретності виробів в РФ, наразі бракує. Крім того, матеріальних елементів без суттєвої руйнації головної частини ракет для проведення порівняння наразі немає. Тому лише за допомогою наявних уламків складових частин та доступних зовнішніх характеристик ракет можливо проводити відповідні види досліджень.

Конструктивно ракету «Кинджал» можна розділити на дві частини: головну і ракетну. Їх відмежування від елементів ракети «Іскандер» доцільно проводити на основі порівняльного аналізу, адже як вже зазначалося, «Кинджал» є глибокою модернізацією «Іскандеру». Як з'ясувалося, основна модернізація останньої була проведена щодо розробки нової головної частини з використанням вже наявних розробок та зменшенню донного опору при знаходженню під крилом літака, для чого було встановлене додаткове хвостове оперення, яке після скидання ракети з літака відстрілюється і потім виконується запуск двигуна ракети.

[14] Ганна Носова. Гіперзвуковий ракетний комплекс «Кинджал»: особливості та характеристики ракет, якими РФ обстріляла Україну. (09.03.2023). URL: https://tsn.ua/ato/giperzvukova-z-dalnistyu-urazhennya-3-tis-km-istoriya-harakteristiki-raketnogo-kompleksu-kindzhal-2251960.html#:~:text

Інших змін в ракетній частині не виявлено. Разом з тим було встановлено, що ракетна частина ракети «Кинджал» має маркування 9М723, яке відповідає ракеті «Іскандер», що доводить високу ступінь уніфікації їх ракетних частин.

Приладовий відсік для обох ракет має близькі (ймовірно одинакові) габарити, тобто напевне уніфіковані. Ймовірна модернізація, як уявляється, була мінімальною: – збільшено ємність бортових батарей у зв'язку зі зміною тривалості польоту ракети; – дороблено бортову систему керування, а саме – програмне забезпечення для реалізації траєкторії польоту з урахуванням модернізації відсіку наведення та нової бойової частини (керування запобіжним механізмом) та, ймовірно, для видачі окремої команди на відстріл додаткового хвостового оперення. Відсік бойової частини «Кинджалу» був замінений на новий у зв'язку з застосуванням нової бойової частини проникаючої дії замість фугасної бойової частини «Іскандеру».

Відсік наведення ймовірно був також заново спроєктований. Адже використання проникаючої бойової частини вимагає збереження максимальної швидкості на кінцевій ділянці траєкторії. Тож, застосування оптичної головки самонаведення зумовлює використання аеродинамічного обтічника (далі – АО), що скидується на заключній ділянці траєкторії, оскільки оптична головка самонаведення не працює через АО оживальної форми. Для цього потрібен полусферичний оптично прозорий АО, застосування якого, в свою чергу, має певні наслідки, адже при цьому потрібно забезпечити прийнятні умови для його скидання (зменшення швидкісного напору) в умовах суттєвого погіршення аеродинаміки після скидання і, як наслідок, втрати швидкості. Для вирішення цих проблем на ракеті «Кинджал» застосовується активна радіолокаційна головка самонаведення, що працює через оживальний радіопрозорий АО, який дозволяє позбутися системи з його скидання.

Подальші пошуки в галузі експертного дослідження продуктів і залишків вибухів та пострілів балістичних ракет пропонується зосередити на аналізі схем (траєкторій) їх польоту, а також детальному розгляді й описі наявних уламків головних частин – загальної конструкції, приладового відсіку, відсіків наведення та бойової частини.

14.09.2022 р. на території Ставропольського краю РФ, за нез'ясованих обставин, впала ракета 9-С-7760[15]. На фото падіння цієї ракети, добре видно, що після залишків приладного відсіку йде відсік

[15] У Росії впала гіперзвукова ракета «Кинджал», якою хотіли вдарити по Кривому Рогу. (15.09.2022). URL: https://mil.in.ua/uk/news/u-rosiyi-vpala-giperzvukova-raketa-kyndzhal-yakoyu-hotily-vdaryty-po-kryvomu-rogu/

зі спеціальною бойовою частиною проникаючого типу, яка була вирвана при падінні та лежить трохи попереду, а далі юбка конусу головної частини ракети, всередині якої видно циліндричний корпус (рис. 1-4). Окремі фахівці вважають, що ймовірно, йдеться про розгінний твердопаливний (або пастопаливний) двигун головної частини ракети. За таких умов ракета 9-С-7760 теоретично може бути поділена на ракетну та головну частини і, судячи з центру тяжіння у спідниці конуса є місце для такого двигуна 3-го ступеня. Проте подібна гіпотеза потребує окремих, додаткових досліджень.

Рис. 1. На передньому плані (фото зліва) хвостовий відсік (рульові площини обламані, але видно отвори під приводи рульових машинок), за ним – відокремлюваний обтічник

Рис. 2. На передньому плані (фото справа) відірвана з корпусу відсіку бойова частина проникаючого типу, за нею – уламки корпусу приладового відсіку

Експертні дослідження авторів свідчать, що в ракеті 9-С-7760 до корпусу відсіку системи наведення АО кріпиться приклеюванням до шпангоуту з послабленим перетином. Така конструкція дозволяє при контакті з перешкодою руйнувати конструкцію в наперед визначеному перетині, що в свою чергу дозволяє з більшою вірогідністю задіяти контактні датчики перешкоди (рис. 5–8).

Контактні датчики цілі встановлені на ракеті 9-С-7760 являються аналогічними до датчиків, які застосовуються на інших виробах РФ (Х-101, 9М723 та ін.). Кількість контактних датчиків цілі – 4 шт., розташовані за антенною ГСН рівномірно по кругу. Однак слід зазначити, що на виробі 9-С-7760 роз'єми контактних датчиків перешкоди заглушені спеціальними втулками (рисунок 10). Це означає, що бойова частина ймовірно приводиться у дію запобіжно-виконавчим механізмом, який має в своєму складі систему задіяння, організовану за принципом задіяння від перевантажень при контакті з перешкодою. Проте така конструкція зайвий раз підтверджує високу ступінь уніфікацію ракети 9-С-7760 з ракетою 9М723 «Іскандер» (рис. 9, 10).

Рис. 3. На передньому плані (фото зліва) головний відсік з головкою самонаведення (далі – ГСН) (головний радіопрозорий обтічник зруйнований), за ним – корпус відсіку бойової частини (бойова частина відірвана і лежить окремо)

Рис. 4. Відокремлюваний обтічник з опереннням (фото справа – уламки лежать задом наперед)

Рис. 5. Місце встановлення головного обтічника (фото зліва)

Рис. 6. Послаблений перетин шпангоуту кріплення головного обтічника до корпусу відсіку системи наведення (фото справа)

Рис. 7. Шпангоут кріплення головного обтічника до корпусу відсіку системи наведення

Рис. 8. Послаблений перетин шпангоуту кріплення головного обтічника до корпусу відсіку системи наведення

Рис. 9. Контактний датчик цілі

Рис. 10. Заглушка системи контактних датчиків цілі

В об’ємі під головним обтічником розташовується антена радіолокаційної ГСН (рис. 11).

Рис. 11. Антена радіолокаційної ГСН

Відсік системи наведення складається з:
- корпусу з зовнішнім теплозахисним покриттям;
- внутрішнього теплозахисного покриття;
- головки самонаведення;
- контактних датчиків цілі.

2. Судово-експертна ідентифікація протирадіолокаційних ракет

За час повномасштабної війни РФ неодноразово використовувала крилаті ПРР авіаційного базування Х-31П(ПМ). Тому в процесі розслідуванні воєнних злочинів, пов'язаних із застосуванням РЗ, важливе місце посідає судова ВТЕ, спрямована, у тому числі, й на ідентифікацію знаряддя злочину. Ракета Х-31П є базовим протирадіолокаційним варіантом тактичної керованої ракети класу «повітря – поверхня» середньої дальності Х-31 (за класифікацією НАТО – AS-17 Krypton). Ракета Х-31ПМ – це модернізована версія Х-31П зі збільшеною дальністю і новим багатодіапазонним сенсором L-130[16].

Зазвичай об'єктами ураження ракет Х-31П(ПМ) є радіолокаційні станції (радари, далі – РЛС) у складі зенітних ракетних комплексів великої і середньої дальності, батареї зенітної артилерії, артилерійські РЛС, інші РЛС наземного і морського базування різного призначення. Також такі ракети можуть наводитися на інші джерела радіовипромінювання (станції активних перешкод) та радіостанції зв'язку. У якості ракетоносіїв для даного типу ракет можуть застосовуватися літаки Су-24М, Су-27, Су-30, Су-34, Су-35С, МіГ-27М, МіГ-29К, МіГ-29КУБ, МіГ-31, МіГ-35. Ракета типу Х-31ПМ розроблена та виготовляється АТ «Корпорация «Тактическое ракетное вооружение»[17].

Ракети сімейства Х-31 почали виробляти як швидкісні надзвукові ПРР з позначенням Х-31П. Її ГСН L-111E має унікальну антенну конструкцію з інтерферометричною решіткою з шести спіральних антен на керованій платформі. Відомі дві конфігурації фюзеляжу, причому варіант з «коротким корпусом» дозволяє досягти дальності польоту у 60 морських миль (більше 110 км). Ракета використовує рідинний реактивний двигун з твердопаливним прискорювачем, що дозволяє досягати висотних крейсерських швидкостей, які перевищують 4 Маха[18].

---

[16] Y. Letunovsky, Russia's TMC unveils a new version of Kh-31 ARM. ResearchGate, November 2006. URL: https://www.researchgate.net/publication/296175034_Russia's_TMC_unveils_new_version_of_Kh-31_ARM

[17] Володимир Коротаєв, Роман Кірін, Олександр Овчаров. Досвід судово-експертної ідентифікації протирадіолокаційних ракет. Досвід і проблеми судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. (Львів, Київ, Одеса 28 вересня 2023 року) : тези доповідей / відп. ред. Роман Заяць, Юрій Чечіль, Дмитро Кішко – Львів : Растр-7, 2023. 326 с. С. 112–116.

[18] Carlo Kopp. Missiles in the Asia-Pacific. Defence Today (Amberley, Queensland: Strike Publications). May 2005. URL: https://web.archive.org/web/20090126154153/http://ausairpower.net/DT-Missile-Survey-May-05.pdf

Х-31П («виріб 77П») споряджена пасивною ГСН саме для використання в якості ПРР[19]. Під час польоту ракета перебуває на значній висоті, що дозволяє розвивати більшу швидкість. При цьому, ГСН має три взаємозамінні модулі для покриття різних частотних діапазонів радарів[20], але вони можуть бути замінені лише на заводі-виробнику. Ворожі Су-30СМ і особливо Су-35С, які використовуються для ураження ППО України, зазвичай озброєні ракетами Х-31П і Х-31ПМ, призначеними для наведення на сигнали РЛС з відстані близько 130 і 290 км відповідно. Ці ракети розганяються до швидкості, що вдвічі перевищує швидкість звуку, за допомогою прямоточного реактивного двигуна і використовуються для полювання на потужні українські системи ППО середнього та далекого радіусу дії[21].

Ідентифікаційні дослідження крилатої ПРР авіаційного базування Х-31ПМ проводилися на базі уламків ракети, збитої над Дніпропетровщиною 27 квітня 2022 р.[22]. Питання, які вирішують за допомогою ідентифікаційної складової ВТЕ, є найважливішими під час проведення кримінальних проваджень, пов'язаних із застосуванням РЗ, адже за її допомогою встановлюють тотожність досліджуваного об'єкта, що має найбільше доказове значення у кримінальному процесі. Під час ідентифікації одиничний об'єкт виокремлюється з безлічі подібних до нього на основі ідентифікаційних ознак (властивостей), які відповідають певним вимогам [23].

Зокрема, дослідженню були піддані окремі прилади цієї ракети, зображені на рисунках 12 та 13 (у дужках – маркування). Сукупність отриманих та визначених конструктивних елементів ракети пропонується вносити у відповідні бази (банки) даних, за допомогою яких може бути значно спрощено процедуру ідентифікації знаряддя злочину, пов'язаного із застосуванням РЗ.

---

[19] Norman Friedman (2006). The Naval Institute Guide to World Naval Weapon Systems (5th ed.), Naval Institute Press, pp. 534–537.

[20] Kh-31P. Anti-radiation missile. URL: http://roe.ru/eng/catalog/aerospace-systems/air-to-air-missile/kh-31p/

[21] Sebastien Roblin. How Russia's Su-30 And Su-35 Flanker Fighters Are Waging Putin's Air War Over Ukraine (September 9, 2022). URL: https://www.19fortyfive.com/2022/09/how-russias-su-30-and-su-35-flanker-fighters-are-waging-putins-air-war-over-ukraine/#google_vignette

[22] Над Дніпропетровською областю 27 квітня 2022 р. українські військові збили ворожу ракету. URL: https://socportal.info/ru/news/vsu-sbili-vrazheskuiu-raketu-nad-dnepropetrovshchinoi/

[23] Володимир Коротаєв, Роман Кірін, Олександр Овчаров. Ідентифікаційні дослідження крилатих ракет Х-31П(ПМ). Судово-експертна діяльність в умовах повоєнної відбудови України та в контексті європейської інтеграції : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 8 вересня 2023 р.) / відп. ред. А. Черемнова. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 262 с. – С. 74-79.

Рис. 12. Ймовірно редуктор (78.0458.0100.05)

Рис. 13. З'єднувач низькочастотний циліндричний (СНЦ23-19/22Р-6-8)

Як зазначають фахівці Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки узагальнення досвіду збройних конфліктів, які сталися у світі останніми роками, переконливо свідчить про те, що найбільших втрат парк літальних апаратів < … > зазнав через застосування керованих ракет класів повітря – повітря та земля – повітря, тобто ракет, оснащених ГСН. Це обумовлено тим, що для сучасних ракет цих класів характерні висока швидкість, дальність польоту, маневреність, точність наведення та складність їх виявлення[24].

У Додатку 12 «Картка щодо особливостей злочину умисного вбивства» стандартів розслідування воєнних злочинів до їх типових проявів віднесено й той факт, що виконавець умисно позбавив життя одну або декількох осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), або віддав наказ про вчинення таких дій. Вбивство може бути вчинене у спосіб, серед іншого, невибіркового обстрілу, коли застосовані засоби ведення війни (бронетехніка, артилерія, ракети тощо) з високою ймовірністю призводять до ураження захищених МГП об'єктів[25].

[24] Башинський В.Г., Гарбуз М.І., Пінчук А.М., Богучарський В.В. Сучасний стан та перспективи розвитку станцій попередження про ракетну атаку. Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки. 2020. Вип. № 3. С. 10-19. DOI: https://doi.org/10.37701/dndivsovt.3.2020.02

[25] Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина : методичні рекомендації. Автори: Пашковський М.І., Крапивін Є.О., Яворська В.В., Постоловська М.М., Коваль Д.О., Павлюк А.В., Бєлоусов Ю.Л., Атаманчук С.М., Лисенко Д.Л., Лещенко А.Л., Петренко С.І. К., 2023. 112 с.

Тож, в цілях тлумачення того чи іншого порушення МГП, як воєнного злочину, в якості необов'язкового для України акту можна використовувати Римський Статут МКС. Крім того, можливим є посилання на звичаєві норми МГП, що обов'язкові для України, при кваліфікації за ст. 438 КК України для тлумачення відповідних договірних норм МГП.

Відповідно до Інструкції про порядок виконання норм МГП у Збройних Силах України, МГП передбачає індивідуальну відповідальність фізичних осіб і зобов'язує держави, які беруть участь у збройному конфлікті, вживати заходів щодо припинення будь-яких порушень його вимог. Як серйозні порушення, направлені проти майна, кваліфікуються не виправдані військовою необхідністю дії, у тому числі, великомасштабне руйнування майна[26].

Також слід враховувати, що для суддів кримінальної юрисдикції під час розгляду кримінальних проваджень важливим є встановлення контекстуального елементу воєнного злочину, тобто встановлення того, що злочин вчинено в умовах міжнародного збройного конфлікту, а суб'єкт злочину усвідомлює, що він діє в цих умовах. Для доведення цього елементу можуть використовуватися й висновки експертів, з яких би слідувало про зв'язок діяння, вчиненого особою, з міжнародним збройним конфліктом. Секретар Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Н. Антонюк навела як приклад вирок Деснянського районного суду Чернігівської області від 08.08.2022 р. у справі № 750/2891/22. Цим вироком було засуджено російського військового, який танком розстрілював житлові будинки в Чернігові (його дії кваліфіковані за ст. 438 КК України). У вироку суд послався на висновок експерта, який проводив ВТЕ. Експерт звернув увагу на те, з якого типу зброї було зроблено постріл, аналізував категорію боєприпасів, пов'язав обстановку, яка залишилася після вибуху, з оглядом місця події. У цьому випадку було чітко зрозуміло, що постріл здійснила особа, яку було ідентифіковано як військовослужбовця РФ. Тобто експерт установив зв'язок між діянням, яке вчинила особа, та збройною агресією РФ[27].

[26] Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

[27] Судді ВС висвітлили питання щодо оцінки та відшкодування шкоди, заподіяної веденням агресивної війни РФ проти України (23.08.2022). URL: https://court.gov.ua/press/news/1310504/

Таким чином, проведення дослідження особливостей судових експертиз при кваліфікації воєнних злочинів, пов'язаних із використанням ракети Х-31-П(ПМ), є своєчасним[28].

Фахівцями Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру (далі – НДЕКЦ) Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) у співпраці зі спеціалістами Державного підприємства «Конструкторське бюро «Південне» ім. М.К. Янгеля» розроблений посібник [29], зміст якого спрямований на виконання основних завдань та формування відповідей на найважливіші питання під час розслідування кримінальних справ, пов'язаних із застосуванням РЗ РФ в агресії проти України. Одними з об'єктів ідентифікації були окремі прилади та конструктивні елементи ракети Х-31ПМ, зображені на рисунках 14–19 (у дужках – маркування).

Рис. 14. Балон надування (06.0458.0090.00; 06.0458.0100.00; МР-1ГАЦ-1-24274; вага 5,935; об'єм 6,969; робочий тиск 350 атм; граничний тиск 525 атм)

Рис. 15. Імовірно, редуктор (06.0458.0300.00)

[28] Коротаєв В.М., Кірін Р.С. Кваліфікація воєнних злочинів, пов'язаних із застосуванням ракет Х-31П(ПМ): ідентифікаційні дослідження. Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах : збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. (3 листопада 2023 року) / упор. Р.М. Шехавцов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 224 с. С. 122-126.

[29] Ідентифікація ракетної та реактивної зброї Російської Федерації : посіб. Дніпропетровський НДЕКЦ МВС; ДП «КБ «Південне» ім. М. К. Янгеля» ; за заг. ред. С.Г. Кримчука ; уклад.: В.М. Коротаєв, Р.С. Кірін, М.М. Кушнір, А.С. Клочков, О.В. Овчаров, О.С. Жуган. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2022. 161 с.

Рис. 16. Піротехнічні засоби розпалювання ППРД (ПС-10862-3-20)

Рис. 17. Піротехнічні засоби розпалювання (ПС-140862-4-2)

Рис. 18. Запобіжний механізм

Рис. 19. Місце установки запобіжного механізму на ракеті

3. Окремі питання формування доказової бази воєнних злочинів за результатами судової вибухово-технічної експертизи уламків ракет

Висновок експерта, як процесуальне джерело доказів, має відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства: – містити докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на поставлені запитання; – ґрунтуватися на відомостях, які експерт сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що були надані для проведення дослідження, надавати його від свого імені і нести за нього особисту відповідальність; – не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими; – надаватися в письмовій формі; – складатися, за вибором, з одного висновку або окремих висновків у разі якщо залучається кілька експертів.

При цьому слід зазначити, що складність формування доказів у справах щодо порушення законів та звичаїв війни для інституцій міжнародного судочинства полягає у тому, що воно не тільки не обмежується експертною складовою, адже має виконуватися у вигляді комплексної експертизи, а й передбачає виявлення і знаряддя злочину (ракетоносія) і суб'єктів, які вчиняють та/чи віддають накази вчиняти пуск ракети, якою наносяться надмірні пошкодження або мають невибіркову дію. Такі оперативні дані здобуваються відповідними спеціальними службами. Тож, лише за наявності експертної та оперативної інформації можливо сформувати висновки відносно ланок: «залишки ракети – тип ракети», «тип ракети – траєкторія польоту ракети», «траєкторія польоту ракети – місце пуску ракети», «місце пуску ракети – тип ракетоносія», «тип ракетоносія – військова частина», «військова частина – особа, що здійснила пуск ракети»,

«особа, що здійснила пуск ракети – особа, що віддала наказ здійснити пуск ракети»[30].

Таким чином, експертна складова дослідження вибухів РЗ має приводитися щонайменше за такими видами судових експертиз як «Експертиза зброї» та «Вибухово-технічна експертиза» із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання (питання). До проведення таких експертиз у разі потреби можуть залучатися як експерти державних судово-експертних установ (далі – ДСЕУ), так і фахівці установ та служб (підрозділів) інших центральних органів виконавчої влади або інші фахівці, що не працюють у ДСЕУ. Саме на цих підставах експертами та конструкторами-ракетниками проводилися спільні дослідження з ідентифікації ракет країни-агресора.

За цей час уповноважені органи та особи України, серед іншого, займалися активним пошуком та розробкою, як на національному, так і на міжнародному рівнях, таких ефективних правових механізмів, які дозволять притягнути РФ до відповідальності за багатомільярдні збитки та отримати компенсації для держави, бізнесу та людей. Зусилля українських дипломатів та юристів в напрямку створення міжнародного компенсаційного механізму почали матеріалізуватися 14.11.2022 р. коли Генасамблея ООН ухвалила резолюцію «Про сприяння правовому захисту і відшкодуванню шкоди за агресію проти України». Зміст резолюції зводиться до таких основних позицій[31]: – РФ має бути притягнута до відповідальності за будь-які порушення міжнародного права в Україні або проти неї; – визнано необхідність створення міжнародного механізму з відшкодування збитків, які виникли внаслідок агресії РФ; – державам-членам рекомендовано у співпраці з Україною створити міжнародний реєстр збитків (далі – РЗ).

У Міністерстві юстиції України зауважили, що надзвичайно важливо, щоб усі, хто постраждав від збройної агресії РФ проти

[30] Коротаєв Володимир, Кірін Роман. Особливості проведення експертних досліджень вибуху гіперзвукової аеробалістичної ракети комплексу «Кинджал». Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності : збірник матеріалів засідання № 5 постійно діючої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 24 березня 2023 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2023. 593 с. – С. 280-284.

[31] Тімур Бондарєв, Володимир Наконечний. Стягнення збитків з росії щодо війни в Україні – на західному фронті без змін? (15.03.2023). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/styagnennya-zbitkiv-z-rosiyi-shchodo-viyni-v-ukrayini--na-zahidnomu-fronti-bez-zmin.html

України, збирали та зберігали якнайбільше доказів на підтвердження завданої шкоди. Передбачається, що за допомогою спеціальної електронної платформи всі докази, що накопичені суб'єктами подання заяв для підтвердження збитків, втрат чи шкоди та прийнятні для міжнародного РЗ, будуть категоризуватися та зберігатися. Після створення Компенсаційної Комісії (далі – КК) уся інформація, всі сформовані справи заявників так само у е-вигляді будуть передані для її розгляду та присудження компенсацій [32]. Наразі конкретні вимоги щодо доказової бази перебувають на стадії розробки у Раді РЗ, але разом з тим, потенційні заявники мають зосередити свою увагу перш за все на тому, щоб усі, хто зазнав збитків, втрат чи шкоди внаслідок збройної агресії РФ проти України, провели роботу зі збору максимально можливої кількості доказів, адже, ймовірно, не всі вони будуть визнані КК.

Тобто, вже зараз можна окреслити коло принципів, які слід покласти в основу формування доказової бази воєнних злочинів РФ, у тому числі й пов'язаних із застосуванням РЗ, як то: – зібрання якомога максимальної кількості доказів: – збереження доказів; – причинно-наслідковий зв'язок між застосуванням РЗ та завданими збитками, втратами чи шкодою; – прийнятність доказів вимогам міжнародного РЗ; – накопичення доказової бази у матеріальному та електронному вигляді; – категоризація доказової бази; – формування доказової бази на спеціальній е-платформі [33].

В цьому аспекті слід погодитися з думкою С. Лозової, М. Кучи та О. Вдовиченка відносно того, що найважливішим завданням огляду місця події за фактами обстрілів з РЗ є: – повне виявлення і детальна фіксація слідів вибуху; – вилучення інформативних залишків ракет з маркувальним позначенням. При відсутності таких залишків ракет стає практично неможливим проведення дослідження, з метою визначення виду вибухового пристрою, який був застосований. Автори також рекомендують залучати експертів-вибухотехніків Експертної служби МВС для надання консультацій слідчим, що в подальшому сприятиме більш швидкому та ефективному доказуванню вчинення воєнних злочинів РФ шляхом проведення

[32] У Мін'юсті закликають збирати якнайбільше доказів для Реєстру збитків. (22.12.2023). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3803384-u-minusti-zaklikaut-zbirati-aknajbilse-dokaziv-dla-reestru-zbitkiv.html

[33] Коротаєв В.М., Кірін Р.С., Овчаров О.В. Завдання судової експертизи у сфері державної безпеки на прикладі ідентифікації ракетної зброї. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2024 р.) ; у 2-х ч. – Ч. І. – Дніпро : ДДУВС, 2024. 740 с. – С. 606-610. DOI: https://doi.org/10.31733/15-03-2024/1/606-610

експертних досліджень фактів обстрілів території України РЗ[34]. Крім того, Дніпропетровський НДЕКЦ МВС спільно з ДП «КБ «Південне» ім. М.К. Янгеля» сформували та продовжують накопичувати матеріал для ідентифікації РЗ РФ[35].

Оскільки в умовах збройної агресії більшість фактів заподіяння шкоди кваліфікуються саме як порушення кримінального права, то важливим є розв'язання цих питань в кримінальному провадженні. З огляду на норми міжнародного гуманітарного права відповідальність за воєнні злочини, вчинені на території України, у тому числі й застосуванням ракетної зброї. повинні нести не тільки особи, які входять до складу збройних сил РФ, беруть участь безпосередньо у воєнних діях (комбатанти), а й керівництво держави-агресора загалом. Сам факт реєстрації вчинення воєнного злочину, подальше здійснення досудового розслідування та збір доказів у кримінальному провадженні дає підстави особі, яка зазнала шкоди внаслідок цього злочину, вимагати її відшкодування [36].

Надзвичайно важливим завданням судової експертизи в процесі ідентифікації елементів (залишків, уламків) ракетної зброї РФ, як є знарядь та засобів вчинення воєнних злочинів, є їх доекспертне зберігання та постекспертний вибухотехнічний облік. Зокрема, спільним наказом затверджена Інструкція, якою встановлюються єдині правила вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів, цінностей та іншого майна на стадії дізнання, досудового слідства і судового розгляду, а також порядок виконання рішень органів досудового слідства, дізнання і суду щодо речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна[37]. Зберігання вилученої

[34] Лозова С.М., Куча М.С., Вдовиченко О.Л. Деякі особливості виявлення та фіксації слідів вибуху від реактивної та ракетної зброї. Актуальні питання судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану та повоєнний період : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса-Львів, 28.09.2022 р.) : відп. ред. Д. Кішко, Р. Заяць – Львів : Растр-7, 2022. 214 с. – С. 95-97.

[35] Kirin R., Korotayev V., Hryshchak S. (2023) Theoretical and applied Problems of Identification of Missile and Rocket Weapons of the Aggressor-Country. Slovak international scientific journal. № 72, pp. 88-95. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.8017178

[36] Світлана Яковлєва. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. (04.12.2023). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vidshkoduvannya-shkodi-zapodiyanoyi-viynoyu-mozhlivosti-ukrayinskogo-pravosuddya.html

[37] Про затвердження та введення в дію Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду (в новій редакції) : наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної податкової адміністрації України, Служби безпеки України, Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України від 27.08.2010 р. № 51/401/649/471/23/125. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0051900-10#Text

в ході досудового слідства, дізнання або судового розгляду кримінальної справи вогнепальної зброї та боєприпасів проводиться тільки в господарчих підрозділах МВС, Головних управлінь МВС, управлінь МВС, Служби безпеки України (далі – СБУ), Головних управлінь та управлінь СБУ після перевірки та дослідження в ДСЕУ. У разі необхідності поміщення зразків боєприпасів, вогнепальної зброї до натурно-довідкових колекцій вони за узгодженням зі слідчим, який розслідує кримінальну справу, можуть зберігатись у ДСЕУ до отримання відповідного рішення суду.

У всіх справах про злочини, пов'язані з використанням вогнепальної зброї, органи досудового слідства і дізнання зобов'язані після вилучення, огляду і проведення відповідних досліджень надсилати кулі, гільзи і патрони зі слідами зброї, а також вогнепальну зброю через органи внутрішніх справ у центральну кулегільзотеку Державного НДЕКЦ МВС у порядку, передбаченому чинним законодавством України, зокрема Інструкцією з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС [38]. НДЕКЦ забезпечує належне зберігання зазначених об'єктів та надання їх для виконання слідчих та судових рішень.

Очевидно, що в умовах численних воєнних злочинів РФ, у тому числі й з використанням ракетної зброї, національне збройове законодавство потребує відповідних змін. Цього ж вимагає й необхідність відповідності доказової бази міжнародним стандартам.

Згадана Інструкція визначає основні положення формування системи реєстрації об'єктів та (або) відомостей про них, порядок їх використання при розкритті, розслідуванні скоєних злочинів та профілактиці злочинності. Наприклад, вибухотехнічний облік функціонує на центральному та обласному рівнях і складається з: 1) оперативно-пошукової колекції ВП та їх залишків: 1.1) саморобних і промислових ВП та їх залишків, вилучених під час проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; 1.2) саморобних ВП, реконструйованих при проведенні експертиз; 1.3) карток обліку ВП та зарядів ВР і піротехнічних засобів (вилучених, розряджених або застосованих для вчинення вибухів), складених за висновками експертиз; 2) інформаційно-довідкової колекції ВП: 2.1) боєприпасів і зарядів ВР промислового виготовлення та їх комплектуючих; 2.2) продукції народногосподарського призначення, що може бути використана для виготовлення саморобних ВП.

[38] Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10.09.2009 р. № 390. Офіційний вісник України. 2009. № 82, ст. 2794.

До оперативно-пошукової колекції вміщуються саморобні та промислові ВП, у яких заряди ВР та засоби підриву заміщуються інертними, не здатними до вибуху речовинами.

Тож, враховуючи розміри окремих уламків РЗ доцільним уявляється розгляд питання, по-перше, про цифровізацію відповідної доказової бази. По-друге, передбачити функцію верифікації цифрових доказів судовим експертом за допомогою цифрового підпису. По-третє, зовнішньо диференціювати доказовий матеріал не лише за датою, місцем злочину, постраждалими об'єктами та суб'єктами, а й за видом РЗ, уламки якого піддані ідентифікаційним дослідженням, як то: – РЗ, що має ознаки балістичної траєкторії польоту; – РЗ авіаційного базування; – РЗ наземного (морського) базування; – РЗ невстановленого типу. По-четверте, передбачити внутрішню диференціацію матеріалів судової ВТЕ за конструктивними особливостями ракет: – головна частина (обтічник, відсік системи наведення, відсік бойової частини, приладовий відсік); – ракетна частина.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у підсумку проведеного дослідження:

1. Встановлено, що після пуску, ракета 9-С-7760 «Кинджал» набирає висоту приблизно у 20 км, де виконується основний політ та досягається максимальна швидкість (~8500 км/год (~2100 м/с)). При наближанні до цілі виконується пікірування у ймовірне місцерозташування цілі, яке задається координатами. На цій ділянці траєкторії працює активна радіолокаційна головка самонаведення, яка забезпечує наведення ракети на найбільш контрастну ціль. При цьому швидкість зменшується до рівня ~900-1500 м/с.

2. Виявлено в результаті проведених досліджень балістичної траєкторії ракети «Кинджал», що впродовж її польоту, наведення виконується в інерціальному режимі з використанням, за наявності, інформації від апаратури споживачів супутникових навігаційних систем (типу GPS/GLONASS/SBAS) та використання на кінцевій ділянці траєкторії інформації від активної радіолокаційної головки самонаведення. Кут нахилу вектору швидкості ракети відносно місцевості в момент задіяння бойової частини становить близько 80-85 град.

3. Аргументовано, що ракету «Кинджал» 9-С-7760 можна вважати глибокою модернізацією ракети 9М723Ф «Іскандер-М», головні напрямки якої полягають у наступному: – оптимізація аеродинаміки ракети для зменшення аеродинамічного супротиву; – застосування нової бойової частини; – розробка нового відсіку наведення для забезпечення кращої роботи бойової частини; – перехід від оптичної головки самонаведення до активної радіолокаційної головки

самонаведення; – мінімальна доробка бортової системи керування без зміни конструкції приладового відсіку; – зменшення донного опору при знаходженні на підвісці літака.

4. Проведено, під час дослідження отриманої матеріальної частини у вигляді залишків відсіку наведення, бортового комп'ютера, наступні роботи: – розбирання на окремі складові частини; – необхідні вимірювання складових частин; – виконання, за результатами проведених замірів та аналізу зображень ракети у відкритих джерелах інформації, габаритного креслення та порівняння з ракетою 9М723Ф; – вивчення конструкції наявних фрагментів ракети; – вивчення складових частин ракети; – зачищення поверхні та визначення хімічного складу металевих матеріалів, що застосовуються для складових частин ракети.

5. Розглянуто загальні конструктивні особливості ракети 9-С-7760, які дали можливість з'ясувати положення центрів мас у її ракетній та головній частинах, а також визначити співвідношення їх розмірів. Визначено, що ракета «Кинджал» є зразком глибокої модифікації ракети «Іскандер», а її тип є квазігіперзвуковим із нестаціонарними характеристиками у часі та просторі. Аргументовано, що ракетоносій (літак) виступає для цього типу ракети в якості першої ступені, натомість гіпотеза про наявність третьої, розгінної ступені головної частини ракети, скоріш за все є медіаманіпуляцією, яка втім потребує окремих, додаткових досліджень.

6. Проведено аналіз інформаційних та матеріальних об'єктів з метою формування доказової бази воєнних злочинів, пов'язаних із застосуванням ракети 9-С-7760 авіаційного ракетного комплексу «Кинджал», який засвідчив необхідність проведення комплексних експертних проваджень, спрямованих на збройові та наслідкові аспекти цього виду злочинів. Збройова складова має передбачати як вибухово-технічної (експертизи вибухових речовин і продуктів вибуху) так і експертизи зброї (балістичної). Експертною службою МВС України спільно з ДП «КБ «Південне» встановлено та проана-лізовано місце встановлення головного обтічника, шпангоуту кріплення головного обтічника до корпусу відсіку системи наведення, контактного датчику цілі, а також антени радіолокаційної головки самонаведення.

7. Аргументовано, що в умовах численних воєнних злочинів РФ, у тому числі й з використанням ракетної зброї, національне збройове законодавство потребує відповідних змін. Цього ж вимагає й необхідність відповідності доказової бази міжнародним стандартам. Враховуючи розміри окремих уламків ракетної зброї доцільним уявляється розгляд питань про цифровізацію та цифрову веріфікацію, зовнішню та внутрішню диференціацію відповідної доказової бази.

АНОТАЦІЯ

В проведеному дослідженні розглянуто сучасні можливості судової вибухово-технічної експертизи в ідентифікації ракетної зброї країни-агресора, а саме: – вибухово-технічні дослідження уламків гіперзвукової аеробалістичної ракети; – судово-експертна ідентифікація протирадіолокаційних ракет; – окремі питання формування доказової бази воєнних злочинів за результатами судової вибухово-технічної експертизи уламків ракет. Проведено, під час дослідження отриманої матеріальної частини у вигляді залишків ракети наступні роботи: – розбирання на окремі складові частини та їх вимірювання; – вивчення конструкції наявних фрагментів ракети; – вивчення складових частин ракети; – зачищення поверхні та визначення хімічного складу металевих матеріалів, що застосовуються для складових частин ракети тощо. Розглянуто загальні конструктивні особливості ракети 9-С-7760, які дали можливість з'ясувати положення центрів мас у її ракетній та головній частинах, а також визначити співвідношення їх розмірів. Визначено, що ракета «Кинджал» є зразком глибокої модифікації ракети «Іскандер», а її тип є квазігіперзвуковим із нестаціонарними характеристиками у часі та просторі. Проведено аналіз інформаційних та матеріальних об'єктів з метою формування доказової бази воєнних злочинів, пов'язаних із застосуванням ракети 9-С-7760 авіаційного ракетного комплексу «Кинджал», який засвідчив необхідність проведення комплексних експертних проваджень, спрямованих на збройові та наслідкові аспекти цього виду злочинів. Збройова складова має передбачати як вибухово-технічну (експертизу вибухових речовин і продуктів вибуху) так і експертизу зброї (балістичну). Аргументовано, що в умовах численних воєнних злочинів РФ, у тому числі й з використанням ракетної зброї, національне збройове законодавство потребує відповідних змін. Цього ж вимагає й необхідність відповідності доказової бази міжнародним стандартам. Враховуючи розміри окремих уламків ракетної зброї доцільним уявляється розгляд питань про цифровізацію та цифрову веріфікацію, зовнішню та внутрішню диференціацію відповідної доказової бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. РФ за три дні відстріляла по Україні близько 150 ракет, на що звернути увагу. (24.03.2024). URL: https://defence-ua.com/news/rf_za_tri_dni_vidstriljala_po_ukrajini_blizko_150_raket_na_scho_zvernuti_uvagu-14831.html

2. Коротаєв Володимир, Кірін Роман. Особливості проведення експертних досліджень вибуху гіперзвукової аеробалістичної ракети комплексу «Кинджал». Актуальні питання вдосконалення судово-

експертної та правоохоронної діяльності : збірник матеріалів засідання № 5 постійно діючої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 24.03.2023 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2023. 593 с. – С. 280-284.

3. Михайло Гема. Які ракети може збивати Україна та для чого нам F-16: інтерв'ю з Юрієм Ігнатом (16.03.2023). URL: https://24tv.ua/intervyu-yuriyem-ignatom-pro-ppo-f-16-raketi-yaki-mozhe-ne-mozhe_n2268925

4. Перелік ракетних ударів під час російського вторгнення (весна 2024). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki_2024

5. Коротаєв В., Кірін Р., Овчаров О. Окремі функції вибухово-технічної експертизи деталей ракет у забезпеченні безпекової ситуації. Безпекова ситуація в Україні в умовах війни: стан, загрози, напрями забезпечення : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 26.09.2023 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2023. 301 с. С. 269-273.

6. Missiles of the World. Kh-47M2 Kinzhal (19.03.2022). URL: https://missilethreat.csis.org/missile/kinzhal/

7. Ганна Носова. Гіперзвуковий ракетний комплекс «Кинджал»: особливості та характеристики ракет, якими РФ обстріляла Україну. (09.03.2023). URL: https://tsn.ua/ato/giperzvukova-z-dalnistyu-urazhennya-3-tis-km-istoriya-harakteristiki-raketnogo-kompleksu-kindzhal-2251960.html#:~:text

8. Іван Магуряк, Михайло Гема. Запустили по Заходу України: що відомо про ракети «Кинджал», якими Росія атакувала 26 травня (26.05.2024). URL: https://24tv.ua/chim-nebezpechna-raketa-kindzhal-skilki-kindzhaliv-maye-rosiya_n2258547

9. Magramo, Kathleen; Guy, Jack; Sangal, Aditi; Vogt, Adrienne; Meyer, Matt (9 March 2023). Russia's war in Ukraine. Ukraine's infrastructure was hit by dozens of missile strikes Thursday. CNN. URL: https://edition.cnn.com/europe/live-news/russia-ukraine-war-news-03-09-23/index.html

10. Philippe Naughton; Shannon Vavra (9 March 2023). Putin Fires First Barrage of Nuclear-Capable Hypersonic Missiles. The Daily Beast. URL: https://www.thedailybeast.com/putin-fires-first-barrage-of-nuclear-capable-hypersonic-missiles

11. David Hambling (9 March 2023). Russia Raises Stakes With Wave Of Hypersonic Missile Attacks On Ukraine. Forbes. URL: https://www.forbes.com/sites/davidhambling/2023/03/09/russia-raises-stakes-with-wave-of-hypersonic-missile-attacks-on-ukraine/?sh=550cdb204785

12. Коротаєв В., Кірін Р. Актуальні проблеми проведення експертних проваджень балістичної траєкторії ракети 9-С-7760

«Кинджал». Теорія і практика використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 25.052023 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 247 с. С. 12-19.

13. Юлія Соколова. Звідки РФ запускала Кинджали та як вдалося знешкодити керовані авіаційні ракети: пояснення ЗСУ. (09.03.2023). URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230309-zvidky-rf-zapuskala-kyndzhaly-ta-yak-vdalosya-zneshkodyty-kerovani-aviaczijni-rakety-poyasnennya-zsu/

14. Мирослав Ліскович. Удар «Кинджалом»: спроба залякати чи свідчення відчаю раші? (20.03.2022). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3435301-udar-kindzalom-sproba-zalakati-ci-svidcenna-vidcau-rasi.html

15. Ілля Нежигай. Розробляли проти ППО США: що означає використання Росією ракет Кинджал і як це вплине не перебіг війни. (10.03.2023). URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230310-rozroblyaly-proty-ppo-ssha-shho-oznachaye-vykorystannya-rosiyeyu-raket-kyndzhal-i-yak-cze-vplyne-ne-perebig-vijny/

16. Ганна Носова. Гіперзвуковий ракетний комплекс «Кинджал»: особливості та характеристики ракет, якими РФ обстріляла Україну. (09.03.2023). URL: https://tsn.ua/ato/giperzvukova-z-dalnistyu-urazhennya-3-tis-km-istoriya-harakteristiki-raketnogo-kompleksu-kindzhal-2251960.html#:~:text

17. У Росії впала гіперзвукова ракета “Кинджал”, якою хотіли вдарити по Кривому Рогу. (15.09.2022). URL: https://mil.in.ua/uk/news/u-rosiyi-vpala-giperzvukova-raketa-kyndzhal-yakoyu-hotily-vdaryty-po-kryvomu-rogu/

18. Y. Letunovsky, Russia’s TMC unveils a new version of Kh-31 ARM. ResearchGate, November 2006. URL: https://www.researchgate.net/publication/296175034_Russia’s_TMC_unveils_new_version_of_Kh-31_ARM

19. Володимир Коротаєв, Роман Кірін, Олександр Овчаров. Досвід судово-експертної ідентифікації протирадіолокаційних ракет. Досвід і проблеми судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, Київ, Одеса 28.09.2023 р.) : тези доповідей. Львів : Растр-7, 2023. 326 с. С. 112–116.

20. Carlo Kopp. Missiles in the Asia-Pacific. Defence Today (Amberley, Queensland: Strike Publications). May 2005. URL: https://web.archive.org/web/20090126154153/http://ausairpower.net/DT-Missile-Survey-May-05.pdf

21. Norman Friedman (2006). The Naval Institute Guide to World Naval Weapon Systems (5th ed.), Naval Institute Press, pp. 534–537.

22. Kh-31P. Anti-radiation missile. URL: http://roe.ru/eng/catalog/aerospace-systems/air-to-air-missile/kh-31p/

23. Sebastien Roblin. How Russia's Su-30 And Su-35 Flanker Fighters Are Waging Putin's Air War Over Ukraine (September 9, 2022). URL: https://www.19fortyfive.com/2022/09/how-russias-su-30-and-su-35-flanker-fighters-are-waging-putins-air-war-over-ukraine/#google_vignette

24. Над Дніпропетровською областю 27 квітня 2022 р. українські військові збили ворожу ракету. URL: https://socportal.info/ru/news/vsu-sbili-vrazheskuiu-raketu-nad-dnepropetrovshchinoi/

25. Володимир Коротаєв, Роман Кірін, Олександр Овчаров. Ідентифікаційні дослідження крилатих ракет Х-31П(ПМ). Судово-експертна діяльність в умовах повоєнної відбудови України та в контексті європейської інтеграції : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 08.09.2023 р.) / відп. ред. А. Черемнова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 262 с. – С. 74-79.

26. Башинський В.Г., Гарбуз М.І., Пінчук А.М., Богучарський В.В. Сучасний стан та перспективи розвитку станцій попередження про ракетну атаку. Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки. 2020. Вип. № 3. С. 10-19. DOI: https://doi.org/10.37701/dndivsovt.3.2020.02

27. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина : методичні рекомендації. Автори: Пашковський М.І., Крапивін Є.О., Яворська В.В., Постоловська М.М., Коваль Д.О., Павлюк А.В., Бєлоусов Ю.Л., Атаманчук С.М., Лисенко Д.Л., Лещенко А.Л., Петренко С.І. К., 2023. 112 с.

28. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

29. Судді ВС висвітлили питання щодо оцінки та відшкодування шкоди, заподіяної веденням агресивної війни РФ проти України (23.08.2022). URL: https://court.gov.ua/press/news/1310504/

30. Коротаєв В.М., Кірін Р.С. Кваліфікація воєнних злочинів, пов'язаних із застосуванням ракет Х-31П(ПМ): ідентифікаційні дослідження. Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах : збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. (03.11.2023 р.) / упор. Р.М. Шехавцов. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2023. 224 с. С. 122-126.

31. Ідентифікація ракетної та реактивної зброї Російської Федерації : посіб. Дніпропетровський НДЕКЦ МВС; ДП «КБ «Південне»

ім. М. К. Янгеля» ; за заг. ред. С.Г. Кримчука ; уклад.: В.М. Коротаєв, Р.С. Кірін, М.М. Кушнір, А.С. Клочков, О.В. Овчаров, О.С. Жуган. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2022. 161 с.

32. Тімур Бондарєв, Володимир Наконечний. Стягнення збитків з росії щодо війни в Україні – на західному фронті без змін? (15.03.2023). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/styagnennya-zbitkiv-z-rosiyi-shchodo-viyni-v-ukrayini--na-zahidnomu-fronti-bez-zmin.html

33. У Мін'юсті закликають збирати якнайбільше доказів для Реєстру збитків. (22.12.2023). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3803384-u-minusti-zaklikaut-zbirati-aknajbilse-dokaziv-dla-reestru-zbitkiv.html

34. Коротаєв В.М., Кірін Р.С., Овчаров О.В. Завдання судової експертизи у сфері державної безпеки на прикладі ідентифікації ракетної зброї. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2024 р.) ; у 2-х ч. – Ч. І. – Дніпро : ДДУВС, 2024. 740 с. С. 606-610. DOI: https://doi.org/10.31733/15-03-2024/1/606-610

35. Лозова С.М., Куча М.С., Вдовиченко О.Л. Деякі особливості виявлення та фіксації слідів вибуху від реактивної та ракетної зброї. Актуальні питання судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану та повоєнний період : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса-Львів, 28.09.2022 р.) : відп. ред. Д. Кішко, Р. Заяць – Львів : Растр-7, 2022. 214 с. – С. 95-97.

36. Kirin R., Korotayev V., Hryshchak S. (2023) Theoretical and applied Problems of Identification of Missile and Rocket Weapons of the Aggressor-Country. Slovak international scientific journal. № 72, pp. 88-95. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.8017178

37. Світлана Яковлєва. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. (04.12.2023). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vidshkoduvannya-shkodi-zapodiyanoyi-viynoyu-mozhlivosti-ukrayinskogo-pravosuddya.html

38. Про затвердження та введення в дію Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду (в новій редакції) : наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної податкової адміністрації України, Служби безпеки України, Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України від 27.08.2010 р. № 51/401/649/471/23/125. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0051900-10#Text

39. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10.09.2009 р. № 390. Офіційний вісник України. 2009. № 82, ст. 2794.

Information about the authors:
Korotayev Volodymyr Mykolayovych,
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Honored Lawyer of Ukraine, Director of Dnipropetrovsk
Research Forensic Centre of Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
1, Constructional dead-end street, Dnipro, 49033, Ukraine

Kirin Roman Stanislavovych,
Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Chief forensic expert of Dnipropetrovsk
Research Forensic Centre of Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
1, Constructional dead-end street, Dnipro, 49033, Ukraine

Ovcharov Oleksandr Volodymyrovych,
Forensic expert of Dnipropetrovsk
Research Forensic Centre of Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
1, Constructional dead-end street, Dnipro, 49033, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-3

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗАСТОСУВАННЯ БЕНЧМАРКІНГУ ТА РЕІНЖИНІРИНГУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ ТА КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Кравченко О. М.

ВСТУП

Термін «бенчмаркінг» (benchmarking) англійського походження і не має однозначного перекладу (benchmark – вихідний пункт, початок відліку, еталон, база). У Японії "Benchmarking" співвідноситься за змістом з японським словом "dantotsu", що означає «зусилля, зачепокоєння, турботу кращого (лідера) стати ще кращим (лідером)». Існує величезна кількість трактувань поняття бенчмаркінг. Одні вважають його продуктом еволюційного розвитку концепції конкурентоздатності, інші – програмою з поліпшення якості, інші ж зараховують його до екзотичних продуктів японської бізнес-практики. Однак існує загальний знаменник, до якого можна привести різні визначення бенчмаркінгу. Може здатися, що мова йде про банальне шпигунство, проте все, про що буде говоритися, відповідає етиці ведення бізнесу. **Бенчмаркінг** – це мистецтво й практика виявлення і вивчення найкращих із відомих методів ведення бізнесу. В основу бенчмаркінгу покладено ідею порівняння діяльності не тільки підприємств-конкурентів, але і передових фірм інших галузей. Практика показує, що грамотне використання досвіду конкурентів та успішних компаній дозволяє скоротити витрати, підвищити прибуток і оптимізувати вибір стратегії діяльності вашої організації[1].

В умовах динамічної та нестабільної економічної ситуації в країні вижити та адаптуватися до швидких змін у зовнішньому середовищі підприємствам дуже важко, адже прискореними темпами розгортається небачений раніше процес змін та турбулентності, що призводить до глобалізації технологій, інновації стають рушійними силами у розвитку економіки країни, а умови конкуренції набувають

[1] Старух А.І. Бенчмаркінг та конкурентний моніторинг бізнесу. Конспект лекцій загальноуніверситетської вибіркової навчальної дисципліни : МОН України; Львівський НУ імені Івана Франка. Львів, 2020. URL: https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/Konspekt-lektsiy.pdf

все жорсткішого характеру. Багато організацій згортають свою діяльність, не пристосувавшись до зовнішніх та внутрішніх викликів. Це зумовлено тим, що як зарубіжні, так і вітчизняні організації не завжди шукають методи, способи, інструментарії, які б допомогли підприємствам адаптуватися до умов функціонування – "Just in time", "Benchmarking", "Reengineering" тощо. Тобто зростає практичний та теоретичний інтерес до реінжинірингу як сучасного інструментарію управління бізнес-процесами[2].

Метою наукової праці є концептуалізація застосування бенчмаркінгу, а також реінжинірингу в забезпеченні правової охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні.

1. Бенчмаркінг та реінжиніринг в забезпеченні правової охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні

На думку М. Гвоздь, реінжиніринг застосовують, коли організація перебуває в кризовій ситуації, тобто на цей інструментарій покладено дуже складне завдання – вивести організацію на новий, якісно вищий рівень, зробити її діяльність ефективнішою, утвердити конкурентні позиції на ринку, кардинально змінити принципи управління. Описуючи ці завдання, бачимо, що реінжиніринг – безперервний процес постійних змін. Упровадження реінжинірингу вважається успішним, якщо результати діяльності організації абсолютно відрізняються своїм позитивом від попередніх і торкаються уже інших аспектів діяльності підприємства, а організація орієнтована на кращі світові аналоги, які забезпечують успішне функціонування. Вивчаючи теоретичні надбання зарубіжних та вітчизняних вчених, які стосуються проблем теорії реінжинірингу, можна констатувати, що це безперервний процес, але важливо уточнити, що йдеться не про перепроектування різних бізнес-процесів, а про постійне удосконалення цього бізнес-процесу, який підлягав цій кардинальній перебудові. Реінжиніринг бізнес-процесів – "ліки" від важких хвороб в організації, які допомагають, якщо їх правильно застосувати та завдають шкоди, якщо їх використовувати не за призначенням. Узагальнюючи наведені визначення, характеризуючи та інтегруючи думки авторів, схиляємось до розуміння, що реінжиніринг – це кардинальна перебудова бізнес-процесів організації, яка супроводжується інноваційним поглядом з погляду споживача, спираючись на життєву філософію організації з метою досягнення поставлених перед нею цілей. Вчена стверджує, що концепція

[2] Гвоздь М. Я. Категорія "реінжиніринг" та її визначення у фаховій літературі. Національний університет "Львівська політехніка". 2008. С. 106–109.

Х-інжинірингу – це новий етап в розвитку теорії управління, який передбачає якісно вищий рівень у веденні виробничо-господарської діяльності підприємств, дає можливість управляти взаємовідносинами із споживачами та постачальниками і оцінювати неоціненне – рівень партнерських відносин, тим самим підвищуючи ефективність функціонування промислових підприємств[3].

У відповідності до ст. 21 Закону України (ЗУ) «Про інформацію» в якому зазначено наступне, що інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація. Конфіденційною вважається інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень[4].

В пункті 1 ст. 7 ЗУ «Про доступ до публічної інформації» теж міститься визначення конфіденційної інформації (КІ), а саме конфіденційна інформація – інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. У п. 1 ст. 8 вказаного ЗУ зазначено, що таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську, розвідувальну таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю[5].

Потрібно зауважити, що визначення комерційної таємниці (КТ) міститься у Цивільному кодексі України (ЦКУ)[6], а також у Господарському кодексі України (ГКУ)[7], але на думку автора потребує удосконалення. У ст. 505 ЦКУ зазначено, що комерційна таємниця є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона загалом чи в певній формі та сукупності її складників є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних наявним обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. В свою чергу у ст. 162 ГКУ вказано, що суб'єкт господарювання, що є володільцем технічної, організаційної або іншої

[3] Гвоздь М. Я. Категорія «реінжиніринг» та її визначення у фаховій літературі. Національний університет «Львівська політехніка». 2008. С. 106–109.

[4] Про інформацію : Закон України. / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 26.05.2024).

[5] Про доступ до публічної інформації : Закон України. / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2939-17#Text (дата звернення: 26.05.2024).

[6] Цивільний кодекс Українивід 16.01.2003 р. № 435-IV. URL://zakon3. rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran2312#n2312 (дата звернення: 26. 05.2024).

[7] Господарський кодекс Українивід 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: //zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page (дата звернення: 26.05.2024).

комерційної інформації, має право на захист від незаконного використання цієї інформації третіми особами за умов, що ця інформація має комерційну цінність у зв'язку з тим, що вона невідома третім особам і до неї немає вільного доступу інших осіб на законних підставах, а володілець інформації вживає належних заходів до охорони її конфіденційності.

На думку автора, такі поняття як «особа» в ст. 505 ЦКУ та поняття «володілець КТ» у ст. 162 ГКУ – потрібно замінити (у вказаних кодифікованих законах) на поняття «власник комерційної таємниці». Так як, володілець КТ та/або конфіденційної інформації бізнесу (КІБ) може й не бути власником КТ, а володіти КТ та/або КІБ на інших законних підставах (наприклад договірних).

Щодо сімейної таємниці, то таку інформацію з обмеженим доступом запропоновано віднести до складу конфіденційної інформації (про фізичну особу) як сімейні секрети. Автор вважає, що множення таємниць на кшталт сімейна таємниця, приватна таємниця є недоцільним у зв'язку з тим, що вказані таємниці можна віднести до складу конфіденційної інформації (про фізичну особу).

У попередніх наукових працях автором встановлено, що для надійної правової протидії сучасним загрозам бізнесу в Україні, потрібно прийняти відповідний закон про охорону комерційної таємниці. Наприклад, так зробили США (2016), Німеччина (2019) й інші держави з ринковою економікою. Встановлено, що для успішної правової охорони комерційно цінної інформації бізнесу в Україні, потрібно використовувати нормативно-правові, організаційні та технічні заходи/методи охорони КТ та/або КІБ.

Потрібно зазначити, що до правових й організаційних заходів забезпечення охорони КТ та/або КІБ потрібно відносити такі заходи правової охорони КТ та/або КІБ, які передбачають використання певного комплексу правових засобів, наданих законом і підзаконними актами особам, які законно нею володіють (комерційно цінна інформація бізнесу). До них слід віднести розробку і прийняття певним бізнесом нормативних актів: 1) Перелік відомостей, які складають комерційну таємницю; 2) Положення про КТ та/або КІБ; 3) Інструкцію, яка зобов'язує співробітників підприємства дотримуватися режиму нерозголошення КТ та/або КІБ; 4) Угоду про нерозголошення КТ та/або КІБ; 5) та ін. Окрім того на підприємстві розробляється ряд документів для регулювання трудових відносин з працівниками з приводу охорони КТ та/або КІБ, яка була надана йому для виконання трудових функцій, та інші аспекти у досліджуваній сфері.

Автор вважає, що бенчмаркінг в забезпеченні охорони комерційної таємниці (КТ) та/або конфіденційної інформації бізнесу (КІБ) – це

застосування новітніх заходів/методів в забезпеченні охорони й захисті КТ та/або КІБ.

Запропоноване таке авторське визначення реінжинірингу в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, а саме – це майстерність використовувати наявний досвід в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, а також здатність вивести охорону й захист КТ та/або КІБ на новий, якісний рівень, зробити охорону КТ та/або КІБ ефективнішою, конкурентнішою на ринку в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, кардинально змінити принципи в забезпеченні безпеки бізнесу від сучасних загроз, а також інших посягань.

Запропоновані нові поняття, а також пропозиції щодо вдосконалення наявних термінів у сфері інформації з обмеженим доступом, як-от:

1. Конфіденційна інформація (КІ) – це інформація, в тому числі сімейні секрети, доступ до якої обмежено фізичною (та/або юридичною) особою та яка може поширюватися у визначеному порядку за її бажанням відповідно до передбачених нею умов.

2. Враховуючи присутність в законодавчому визначенні КІ згадки про юридичну особу, певний бізнес може секретити свою комерційно цінну інформацію під грифом «КІ» та/або «КТ». Саме тому, потрібно розмежувати поняття «КІ про фізичну особу» та «КІ бізнесу», для удосконалення понятійно-категоріального апарату законодавчої бази України та сформулювати наприклад так:

а) Конфіденційна інформація про фізичну особу (КІ) – це інформація, в тому числі сімейні секрети, доступ до якої обмежено фізичною особою та яка може поширюватися у визначеному порядку за її бажанням відповідно до передбачених нею умов (персональні дані, місце робот, склад сім'ї, ділова репутація, та інша інформація про фізичну особу);

б) Конфіденційна інформація бізнесу (КІБ) – це комерційно цінна інформація для бізнесу (суб'єкта господарювання, підприємства, установи або організації), яка у разі її витоку, втрати, чи інших незаконних дій щодо КІБ може негативно вплинути на прибуток бізнесу.

3. Комерційна інформація бізнесу – це комерційно цінна інформація для бізнесу, яка у найближчий перспективі може стати комерційним секретом, комерційною таємницею та/або конфіденційною інформацією бізнесу (при втраті, витоку або інших незаконних діях щодо такої інформації, може негативно вплинути на прибуток бізнесу).

4. Комерційні секрети (КС) – це інформація, яка має комерційну цінність в сфері бізнесу (суб'єкта господарювання, підприємства, установи або організації), та стосується конкретного секрету

(технічного, виробничого, організаційного або іншого) підприємства. Сукупність КС – це комерційна таємниця (КТ).

5. Комерційна таємниця (КТ) – це комерційно цінна інформація; суб'єкт господарювання є власником технічної, організаційної інформації або інших КС, має право на захист від незаконного використання цієї інформації третіми особами за умов, що ця інформація має комерційну цінність у зв'язку з тим, що вона не відома третім особам і до неї немає вільного доступу інших осіб на законних підставах, а власник інформації вживає належних заходів для її захисту.

Отже, підсумовуючи цей параграф автор пропонує наступні визначення понять у досліджуваній сфері:

1. Бенчмаркінг в забезпеченні охорони КТ та/або КІБ – це мистецтво застосування найкращих новітніх заходів/методів в забезпеченні охорони й захисту КТ та/або КІБ, від сучасних загроз та інших посягань.

2. Реінжиніринг в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ – це майстерність використовувати наявний досвід в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, а також здатність вивести охорону й захист КТ та/або КІБ на новий, якісний рівень, зробити охорону КТ та/або КІБ ефективнішою, конкурентнішою на ринку в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, кардинально змінити принципи в забезпеченні безпеки бізнесу від сучасних загроз, а також інших посягань.

Наукові розвідки найкращих новітніх прикладів, а також заходів/методів в тому числі бенчмаркінгу в забезпеченні правової охорони КТ та/або КІБ (та інші аспекти в сфері охорони інформації з обмеженим доступом), були запропоновані автором у попередніх наукових працях[8].

[8] Кравченко О.М. Адміністративно-правова охорона комерційних секретів бізнесу. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах*: колект. моногр. м. Рига, Латвія: європейське видавництво "Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2023. С. 449–464. DOI: 10.30525/978-9934-26-320-0-22

Кравченко О.М. Бізнес-шпигунство. *Сучасна парадигма публічного та приватного права в умовах сталого розвитку*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво "Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2023. С. 353–376. DOI: 10.30525/978-9934-26-331-6-16

Кравченко О.М. Заходи забезпечення безпеки комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні. *Наука, технології та інновації в сучасному світі*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво "Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2023. С. 421–442. DOI: 10.30525/978-9934-26-364-4-18

Кравченко О.М. Роль адміністративно-правової охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в забезпеченні сталого розвитку промисловості. *Трудове право ЄС: гідна праця та розбудова інституційної спроможності для сталого розвитку*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво "Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2023. С. 150–172. DOI: 10.30525/978-9934-26-396-5-8

Кравченко О.М. Особливості відповідальності за неправомірні дії щодо комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні. *Проблеми реалізації норм права в умовах сучасних викликів*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво "Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2024. С. 107–130. DOI: 10.30525/978-9934-26-400-9-5

Кравченко О.М. Правове забезпечення євроінтеграційних процесів охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні. *Правове забезпечення євроінтеграції: загальноправовий та галузевий аспекти*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво "Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2024. С. 244–264. DOI: 10.30525/978-9934-26-424-5-13

Кравченко О.М. Дивергенція між конфіденційною інформацією та комерційною таємницею в Україні. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences.* 2022. № 2. С. 110–116. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-2-18

Кравченко О.М. Confidentlal information and trade secret as restricted information in Ukraine. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences.* 2022. № 3. С. 45–52. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-3-6

Кравченко О.М. Охорона конфіденційної інформації в Україні. *Екологічне право*. 2022. № 3–4. С. 29–31. DOI: 10.37687/2413-7189.2022.3-4-4.6

Кравченко О.М. Удосконалення охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації в Україні для інтеграції в Європейське бізнес-середовище. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Том 1. С. 211–220. DOI: 10.51989/nul.2022.6.1.29

Кравченко О.М. Інтеграція стандартів охорони комерційної таємниці України до європейського бізнес-середовища. *Ампаро.*2022. Спецвипуск. Том 1. С. 175–181. DOI: 10.26661/2786-5649-2022-spec-1-25

Кравченко О.М. Конфіденційна інформація та комерційна таємниця в Україні. *Екологічне право*. 2023. № 1–2. С. 24–29. DOI: 10.37687/2413-7189.2023.1-2.4

Кравченко О.М. Інтеграція стандартів охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці України до стандартів Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4, Том 2. С. 189–195. DOI: 10.32850/sulj.2022.4.2.29

Кравченко О.М. Розмежування понять «конфіденційна інформація» та «комерційна таємниця» у стратегії інформаційної доктрини України. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4(81). С. 98–104. DOI: 10.32782/2523-4269-2022-81-4-1-98-104

Кравченко О.М. Охорона конфіденційної інформації та комерційної таємниці в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спецвипуск. № 1. С. 471–475. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-471-475

Кравченко О.М. International exsperience of regulatory and legal protection of commercial business secrets. *Philosophy, economics and law review*. 2023. № 1. С. 285–295. DOI: 10.31733/2786-491X-2023-1-285-295

Кравченко О.М. Організаційно-правові заходи забезпечення охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці бізнесу в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2023. № 3.Том 34 (73). 2023. С. 48–53. DOI: 10.32782/TNU-2707-0581/2023.3/09

Кравченко О.М. Розмежування понять «конфіденційна інформація бізнесу» та «конфіденційна інформація про фізичну особу». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. Спецвипуск № 2 (127). С. 22–29. DOI: 10.31733/2078-3566/2023-6-22-29

Кравченко О.М. Удосконалення організаційно-правового забезпечення охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці бізнесу в Україні. *Екологічне право*. 2024. № 1–4. С.

Кравченко О.М. Сучасний стан нормативно-правової охорони комерційної таємниці в Україні. *Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18–19.12.2020). Київ : Київський регіональний науковий центр НАПрН України, 2020. С.105–108.

Кравченко О.М. Розвідувальна таємниця. *Права людини, демократія, правосуддя: проблеми, досягнення, перспективи* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція»(Київ, 10.12.2020). Київ : Центр учбової літератури, 2020. С.59–60.

Кравченко О.М. Розвідувальна таємниця як новий вид таємної інформації в Україні. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 15.04.2021). Київ : Центр учбової літератури, 2021. С.38–41.

Кравченко О.М. Комерційна таємниця. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 15.04.2021). Київ : Центр учбової літератури, 2021. С.57–61.

Кравченко О.М. Дистинкція між конфіденційною інформацією та комерційною таємницею. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 15.04.2021). Київ : Центр учбової літератури, 2021. С.35–38.

Кравченко О.М. Конкурентна розвідка та конкурентна контррозвідка підприємства, установи чи організації. *Модернізація інститутів держави і права під впливом глобалізації* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 25.11.2021). Київ : Центр учбової літератури, 2021. С. 57–62.

Кравченко О.М. Intelligence secret in Ukraine. *Роль права та закону в громадянському суспільстві:* зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. (Харків, 18–19.02.2022). Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2022. С. 61–65.

Кравченко О.М. Конфіденційна інформація в Україні. *Правова держава в умовах воєнного та післявоєнного стану* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 09.06.2022). Київ : Центр учбової літератури, 2022. С. 43–46.

Кравченко О.М. Конфіденційна інформація та комерційна таємниця в Україні. *Роль юридичної науки у становленні нового світового порядку у воєнний і післявоєнний час* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. (м. Рига, Латвійська Республіка, 29–30.07.2022). Рига : Балтійська міжнародна академія, 2022. С. 166–169. DOI: 10.30525/978-9934-26-229-6-42

Кравченко О.М. Комерційна таємниця та конфіденційна інформація у бізнес-просторі України. *Правові та безпекові аспекти життя в Україні* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 14.10.2022). Київ : Центр учбової літератури, 2022. С. 15–17.

Кравченко О.М. Стан та розвиток охорони комерційної таємниці в Україні. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : зб. матеріалів XV Міжн. юрид. наук.-практ. конф. Присвячена 102-річчю НУК імені адмірала Макарова (Миколаїв, 28–29.12.2022). Миколаїв: НУК імені адмірала Макарова, 2022. С. 171–174. DOI: 10.36059/978-966-397-287-9-48

Кравченко О.М. Особливості адміністративно-правової охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці в Україні. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : зб. Матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки та 30-річчя Нац. академії правових наук України (Київ, 18.05.2023). Київ : Науково-дослідний інститут правотворчості та науковоправових експертиз НАПрН України, 2023. С. 608–612.

2. Концептуалізація застосування бенчмаркінгу та реінжинірингу в організаційно-правовій охороні комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні

Серед сучасних вітчизняних вчених, що плідно займаються науковими дослідженнями у сфері адміністративного та інформаційного права потрібно виокремить, як-от: Є. Скулиша, О. Кравчука, В. Колпакова, К. Бєлякова, О. Світличного, О. Гулак, В. Фурашева, О. Довганя, Т. Ткачука, А. Марущака та ін. Серед зарубіжних вчених, що займаються дослідженнями нормативно-правової охорони КТ потрібно виокремить Лідію Лундштедт.

До організаційно-правових заходів забезпечення охорони КТ та/або КІБ, належать такі способи захисту КТ та/або КІБ, що передбачають використання певного комплексу організаційно-правових засобів, наданих законом і підзаконними актами особам, які законно контролюють таку бізнес-інформацію, яка має комерційну цінність для бізнесу. Для вирішення поставленої мети, запропоновано наступне, як-от:

− на базі міжнародного досвіду охорони КТ та/або КІБ, запропоновано прийняти в Україні відповідний закон про охорону КТ, на кшталт який розробили США (2016), Німеччина (2019) та інші держави з ринковою економікою;

− визначено систему нормативно-правових заходів забезпечення охорони КТ та/або КІБ, а саме: заходи, що здійснюються з метою охорони КТ та/або КІБ органами державної влади; заходи кримінальної, адміністративної відповідальності та ін;

− нормативно-правові заходи охорони КТ та/або КІБ в Україні, які полягають: у прийнятті закону про охорону комерційної таємниці в Україні; охороні КТ та/або КІБ в першу чергу самим бізнесом; самозахисті бізнесу; оформленні на підприємстві документів, що забезпечують охорону та захист КТ та/або КІБ; судовому захисті та іншої адміністративно-правової охорони.

Отож, правовим засобом у сфері забезпечення КТ та/або КІБ є оформлення на підприємстві певних документів, що забезпечують охорону та захист КТ та/або КІБ – наказ, статут, трудові контракти та угоди, правила внутрішнього розпорядку, які передбачають обов'язок утримуватись від розголошення її третім особам, а також встановлюють відповідальність за порушення цієї таємниці та ін.

На нашу думку, зазначені вище форми збереження інформації, яка становить КТ та/або КІБ, мають дуже важливе значення, оскільки є юридичною основою для залучення до відповідальності працівника, якщо мало місце розголошення ним КТ та/або КІБ. Певний бізнес сам регулює відносини щодо визначення та охорони КТ та/або КІБ, шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів підприємства.

Отже, правове регулювання КТ та/або КІБ необхідне не тільки на рівні нормативно-правових актів, що складають законодавство про КТ та/або КІБ, а й на локальному рівні – у вигляді локальних актів певного підприємства.

Бізнес в Україні сам повинен подбати про захист своєї КТ та/або КІБ від сучасних загроз, використовуючи певні заходи охорони й захисту. Наприклад, автором запропонавано систему заходів охорони й захисту КТ та/або КІБ, який включає: правові, організаційні, техначні, та інші аспекти охорони вказаної інформації. Отже, для концептуалізації застосування бенчмаркінгу та реінжинірингу в організаційно-правовій охороні комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні запропонована таблиця № 1.

Для вдосконалення понятійно-категоріального апарату у сфері концептуалізації застосування бенчмаркінгу та реінжинірингу в правовій охороні КТ та КІБ, запропоновані нові поняття, а також пропозиції щодо вдосконалення наявних термінів, та інші аспекти у сфері інформації з обмеженим доступом в Україні, як-от:

1. Наукова розвідка (НР) – це наукова діяльність людини або групи людей, спрямована на пошук нового (матеріального, нематеріального), проведення наукових досліджень у певній галузі науки, аналіз і систематизацію результатів розвідки у вигляді теорій, гіпотез, наукових доробків тощо. Результати НР підлягають опублікуванню та захисту у складі дисертацій, монографій, наукових статей, тез доповідей, інших наукових доробків.

2. Самохист – це втілення та реалізація своїх здібностей або талантів. Самохист свого права інтелектуальної власності, а саме комерційної таємниці (КТ) як об'єкта права інтелектуальної власності.

3. Бенчмаркінг в забезпеченні охорони КТ та/або КІБ – це мистецтво застосування найкращих новітніх заходів/методів в забезпеченні охорони й захисту КТ та/або КІБ, від сучасних загроз та інших посягань.

4. Реінжиніринг в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ – це майстерність використовувати наявний досвід в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, а також здатність вивести охорону й захист КТ та/або КІБ на новий, якісний рівень, зробити охорону КТ та/або КІБ ефективнішою, конкурентнішою на ринку в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, кардинально змінити принципи в забезпеченні безпеки бізнесу від сучасних загроз, а також інших посягань.

4. Конфіденційна інформація (КІ) – це інформація, в тому числі сімейні секрети, доступ до якої обмежено фізичною (та/або юридичною) особою та яка може поширюватися у визначеному порядку за її бажанням відповідно до передбачених нею умов.

Таблиця 1

Система заходів забезпечення охорони комерційної таємниці (КТ) та конфіденційної інформації бізнесу (КІБ) в Україні

Нормативно-правові заходи охорони КТ та/або КІБ	**Організаційні заходи захисту КТ та/або КІБ**	**Технічні заходи захисту КТ та/або КІБ**	**Інші законні заходи охорони та захисту КТ та/або КІБ**	**Аналітичний відділ безпеки бізнесу**
Статут підприємства (де прописують, що запроваджується режим охорони КТ та/або КІБ)	Створення пропускного режиму, де циркулює КТ та/або КІБ	Створення технічного відділу безпеки КТ та/або КІБ	Створення відділу «бізнес-розвідки»	Аналітична обробка всієї зібранної інформації
Колективний договір (де прописуються правила нерозголошення КТ та/або КІБта відповідаль-ність за їх порушення)	Режим оформлення допуску до КТ та/або КІБ	Заходи забезпечення відеоспостереженням,сигналізацією, та іншими сучасними технічними пристроями приміщень і будівель, де циркулює КТ та/або КІБ	Моніторинг відкритої інформації про конкурентів	Представлення керівництву бізнесу **«аналітичних висновків і практичних рекомендацій»**, в тому числі для вдосконалення заходів охорони й захисту КТ та/або КІБ
Положення про КТ або КІБ та правила її збереження	Режим доступу до КТ та/або КІБ	Система безпеки із усіма технічними приладами будівель, де міститься КТ та/або КІБ для захисту від ТБШ	Інші законні методи бізнес-розвідки	інше
Положення про дозвільну систему доступу виконавців до документів і відомостей, що становлять КТ та/або КІБ	Режимно-секретний відділ безпеки КТ та/або КІБ	Електромагнітне екранування приміщень де міститься КТ та/або КІ бізнесу, для захисту від ТБШ	Створення відділу «бізнес- контррозвідки»	
Про режим роботи працівників із даними, що становлять КТ та/або КІБ	Спеціальні перевірки працівників, що безпосередньо працюють із КТ та/або КІБ	Створення надійної системи захисту комп'ютерної техніки та мереж де циркулює КТ та/або КІБ, для захисту від ТБШ	Протидія бізнес-шпигунству, та бізнес-розвідці конкурентів	
Інші нормативно-правові заходи охорони КТ та/або КІБ	Інші заходи захисту КТ та/або КІБ	Інші технічні заходи захисту КТ та/або КІБ	Протидія технічному бізнес-шпигунству, та ін.	

5. Враховуючи присутність в законодавчому визначенні КІ згадки про юридичну особу, певний бізнес може секретити свою комерційно цінну інформацію під грифом «КІ» та/або «КТ». Саме тому, потрібно розмежувати поняття «КІ про фізичну особу» та «КІ бізнесу», для удосконалення понятійно-категоріального апарату законодавчої бази України та сформулювати так:

а) Конфіденційна інформація про фізичну особу (КІ) – це інформація, в тому числі сімейні секрети, доступ до якої обмежено фізичною особою та яка може поширюватися у визначеному порядку за її бажанням відповідно до передбачених нею умов (персональні дані, місце робот, склад сім'ї, ділова репутація, та інша інформація про фізичну особу);

б) Конфіденційна інформація бізнесу (КІБ) – це комерційно цінна інформація для бізнесу (суб'єкта господарювання, підприємства, установи або організації), яка у разі її витоку, втрати, чи інших незаконних дій щодо КІБ може негативно вплинути на прибуток бізнесу.

6. Комерційна інформація бізнесу – це комерційно цінна інформація для бізнесу, яка у найближчий перспективі може стати комерційним секретом, комерційною таємницею та/або конфіденційною інформацією бізнесу (при втраті, витоку або інших незаконних діях щодо такої інформації, може негативно вплинути на прибуток бізнесу).

7. Комерційні секрети (КС) – це інформація, яка має комерційну цінність в сфері бізнесу (суб'єкта господарювання, підприємства, установи або організації), та стосується конкретного секрету (технічного, виробничого, організаційного або іншого) підприємства. Сукупність КС – це комерційна таємниця (КТ).

8. Комерційна таємниця (КТ) – це комерційно цінна інформація; суб'єкт господарювання є власником технічної, організаційної інформації або інших КС, має право на захист від незаконного використання цієї інформації третіми особами за умов, що ця інформація має комерційну цінність у зв'язку з тим, що вона не відома третім особам і до неї немає вільного доступу інших осіб на законних підставах, а власник інформації вживає належних заходів для її захисту.

9. На думку автора, поняття охорона та захист потребують розмежування, а саме:

1) Охорона – це більш ширше поняття аніж термін захист (візьмемо, до прикладу, Міністерство охорони здоров'я України), який включає в себе різні види захисту, такі як технічнй захист, юрдичнй захист, та ін. До прикладу, охорона КТ та/або КІБ на підпрємстві

включає в себе: юридичнй захист, фізичний захист на підпрємстві, технічнй захист;

2) Захист – має вузьку направленість й стосується конкретного виду захисту, як-от до прикладу: технічний захист; фізичний захист; захист своїх прав у суді; захист прав, свобод та законних інтересів громадян й юридичних осіб державою; захист інформації з обмеженим доступом; та ін.

10. Бізнес-шпигунство (БШ) – це отримання інформації, яка має комерційну цінність для бізнес-діяльності фірми або іншого суб'єкта господарювання та надає переваги у сфері бізнесу над конкурентами, шляхом використання заборонених законом методів.

11. Технічне бізнес-шпигунство (ТБШ) – це незаконний збір комерційно цінної інформації для бізнесу, шляхом зняття цієї інформації ТБШ за допомогою спеціальних технічних засобів.

Суб'єкти та їх повноваження щодо охорони КТ в Україні, а також інші аспекти у сфері нормативно-правових заходів забезпечення охорони й захисту КТ в Україні. Більше того, структура правовідносин у сфері охорони КТ в Україні були предметом попередніх доробків автора[9].

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки наукового дослідження концептуалізації застосування бенчмаркінгу та реінжинірингу в забезпеченні правової охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні, запропоновані нові поняття у цій сфері, як-от:

– **Бенчмаркінг в забезпеченні охорони КТ та/або КІБ** – це мистецтво застосування найкращих новітніх заходів/методів в забезпеченні охорони й захисту КТ та/або КІБ, від сучасних загроз та інших посягань;

[9] Кравченко О.М. Суб'єкти та їх повноваження щодо охорони комерційної таємниці в Україні. *Органи публічної влади в Україні: теорія та практика*: колект. моногр. Київ : МОН України ; НУ «Одеська юридична академія», 2019. С. 133–156.

Кравченко О.М. Ways of adaptation of Ukraine to international standards of legal protection of trade secret. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 5. С. 75–79.

Кравченко О.М. Охорона комерційної таємниці підприємств, установ та організацій від комерційного шпигунства. *Rechtder Osteuropäischen Staaten.* 2018. № 4. С. 152–156.

Кравченко О.М. Охорона комерційної таємниці суб'єктів господарювання від актів недобросовісної конкуренції, комерційного, промислового, економічного шпигунства. *Jurnalul juridic national: teorie si practica.* 2019. № 1 (35). С. 91–93.

Кравченко О.М. Нормативно-правові заходи забезпечення комерційної таємниці в Україні. *Rechtder Osteuropäischen Staaten.* 2019. № 1. С. 82–89.

Кравченко О.М. Структура правовідносин у сфері охорони комерційної таємниці в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2019. № 3. С. 137–145.

– **Реінжиніринг в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ –** це майстерність використовувати наявний досвід в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, а також здатність вивести охорону й захист КТ та/або КІБ на новий, якісний рівень, зробити охорону КТ та/або КІБ ефективнішою, конкурентнішою на ринку в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, кардинально змінити принципи в забезпеченні безпеки бізнесу від сучасних загроз, а також інших посягань;

– окрім того, для концептуалізації застосування бенчмаркінгу та реінжинірингу в організаційно-правовій охороні комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні запропонована таблиця № 1.

– запропонований авторський законопроєкт «Про комерційну таємницю» (додаток А)[10], а також пропозиції для вдосконалення понятійно-категоріального апарату у сфері правової охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу, запропоновані нові поняття, а також пропозиції щодо вдосконалення наявних термінів, та інші аспекти у сфері інформації з обмеженим доступом в Україні.

АНОТАЦІЯ

Автором наукової праці встановлено, що бізнес в Україні сам повинен подбати про охорону своєї комерційно цінної інформації від сучасних загроз, використовуючи сучасні заходи/методи охорони й захисту. В науковій розвідці запропонавано систему заходів/методів охорони й захисту комерційної таємниці та/або конфіденційної інформації бізнесу в Україні, який включає: правові, організаційні, техначні, та інші сучасні аспекти охорони вказаної інформації з обмеженим доступом. Отже, для концептуалізації застосування бенчмаркінгу та реінжинірингу в організаційно-правовій охороні комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні запропонована таблиця № 1. Окрім того, автором запропоновані пропозиції щодо вдосконалення понятійно-категоріального апарату у сфері правової охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу, запропоновані нові поняття, а також пропозиції щодо вдосконалення наявних термінів, та інші аспекти у сфері інформації з обмеженим доступом в Україні.

Підводячи підсумки наукової розвідки, автором запропоновані пропозиції визначення понять бенчмаркінг та реінжиніринг

[10] Кравченко О.М. Адміністративно-правові засади охорони комерційної таємниці в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 253 с.

в забезпеченні правової охорони комерційної таємниці та/або конфіденційної інформації бізнесу в Україні, як-от:

Бенчмаркінг в забезпеченні охорони КТ та/або КІБ – це мистецтво застосування найкращих новітніх заходів/методів в забезпеченні охорони й захисту КТ та/або КІБ, від сучасних загроз та інших посягань.

Реінжиніринг в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ – це майстерність використовувати наявний досвід в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, а також здатність вивести охорону й захист КТ та/або КІБ на новий, якісний рівень, зробити охорону КТ та/або КІБ ефективнішою, конкурентнішою на ринку в забезпеченні безпеки КТ та/або КІБ, кардинально змінити принципи в забезпеченні безпеки бізнесу від сучасних загроз, а також інших посягань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Старух А.І. Бенчмаркінг та конкурентний моніторинг бізнесу. Конспект лекцій загальноуніверситетської вибіркової навчальної дисципліни : МОН України; Львівський НУ імені Івана Франка. Львів, 2020. URL: https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/Konspekt-lektsiy.pdf

2. Гвоздь М. Я. Категорія «реінжиніринг» та її визначення у фаховій літературі. Національний університет «Львівська політехніка». 2008. С. 106–109.

3. Про інформацію : Закон України. / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 26.05.2024).

4. Про доступ до публічної інформації : Закон України. / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2939-17#Text (дата звернення: 26.05.2024).

5. Цивільний кодекс Українивід 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: //zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran2312#n2312 (дата звернення: 26. 05.2024).

6. Господарський кодекс Українивід 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: //zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page (дата звернення: 26.05.2024).

7. Кравченко О.М. Адміністративно-правова охорона комерційних секретів бізнесу. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах*: колект. моногр. м. Рига, Латвія: європейське видавництво “Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2023. С. 449–464. DOI: 10.30525/978-9934-26-320-0-22

8. Кравченко О.М. Бізнес-шпигунство. *Сучасна парадигма публічного та приватного права в умовах сталого розвитку*: колект.

моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво “Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2023. С. 353–376. DOI: 10.30525/978-9934-26-331-6-16

9. Кравченко О.М. Заходи забезпечення безпеки комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні. *Наука, технології та інновації в сучасному світі*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво “Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2023. С. 421–442. DOI: 10.30525/978-9934-26-364-4-18

10. Кравченко О.М. Роль адміністративно-правової охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в забезпеченні сталого розвитку промисловості. *Трудове право ЄС: гідна праця та розбудова інституційної спроможності для сталого розвитку*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво “Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2023. С. 150–172. DOI: 10.30525/978-9934-26-396-5-8

11. Кравченко О.М. Особливості відповідальності за неправомірні дії щодо комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні. *Проблеми реалізації норм права в умовах сучасних викликів*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво “Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2024. С. 107–130. DOI: 10.30525/978-9934-26-400-9-5

12. Кравченко О.М. Правове забезпечення євроінтеграційних процесів охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу в Україні. *Правове забезпечення євроінтеграції: загально-правовий та галузевий аспекти*: колект. моногр. м. Рига, Латвія : європейське видавництво “Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2024. С. 244–264. DOI: 10.30525/978-9934-26-424-5-13

13. Кравченко О.М. Дивергенція між конфіденційною інформацією та комерційною таємницею в Україні. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences.* 2022. № 2. С. 110–116. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-2-18

14. Кравченко О.М. Confidentlal information and trade secret as restricted information in Ukraine. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences.* 2022. № 3. С. 45–52. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-3-6

15. Кравченко О.М. Охорона конфіденційної інформації в Україні. *Екологічне право*. 2022. № 3–4. С. 29–31. DOI: 10.37687/2413-7189.2022.3-4-4.6

16. Кравченко О.М. Удосконалення охорони комерційної таємниці та конфіденційної інформації в Україні для інтеграції в Європейське бізнес-середовище. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Том 1. С. 211–220. DOI: 10.51989/nul.2022.6.1.29

17. Кравченко О.М. Інтеграція стандартів охорони комерційної таємниці України до європейського бізнес-середовища. *Ампаро.*2022. Спецвипуск. Том 1. С. 175–181. DOI: 10.26661/2786-5649-2022-spec-1-25

18. Кравченко О.М. Конфіденційна інформація та комерційна таємниця в Україні. *Екологічне право*. 2023. № 1–2. С. 24–29. DOI: 10.37687/2413-7189.2023.1-2.4

19. Кравченко О.М. Інтеграція стандартів охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці України до стандартів Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4, Том 2. С. 189–195. DOI: 10.32850/sulj.2022.4.2.29

20. Кравченко О.М. Розмежування понять «конфіденційна інформація» та «комерційна таємниця» у стратегії інформаційної доктрини України. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4(81). С. 98–104. DOI: 10.32782/2523-4269-2022-81-4-1-98-104

21. Кравченко О.М. Охорона конфіденційної інформації та комерційної таємниці в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спецвипуск. № 1. С. 471–475. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-471-475

22. Кравченко О.М. International exsperience of regulatory and legal protection of commercial business secrets. *Philosophy, economics and law review*. 2023. № 1. С. 285–295. DOI: 10.31733/2786-491X-2023-1-285-295

23. Кравченко О.М. Організаційно-правові заходи забезпечення охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці бізнесу в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2023. № 3.Том 34 (73). 2023. С. 48–53. DOI: 10.32782/TNU-2707-0581/2023.3/09

24. Кравченко О.М. Розмежування понять «конфіденційна інформація бізнесу» та «конфіденційна інформація про фізичну особу». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. Спецвипуск № 2 (127). С. 22–29. DOI: 10.31733/2078-3566/2023-6-22-29

25. Кравченко О.М. Удосконалення організаційно-правового забезпечення охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці бізнесу в Україні. *Екологічне право*. 2024. № 1–4. С.

26. Кравченко О.М. Сучасний стан нормативно-правової охорони комерційної таємниці в Україні. *Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18–19.12.2020). Київ : Київський регіональний науковий центр НАПрН України, 2020. С.105–108.

27. Кравченко О.М. Розвідувальна таємниця. *Права людини, демократія, правосуддя: проблеми, досягнення, перспективи* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 10.12.2020). Київ : Центр учбової літератури, 2020. С. 59–60.

28. Кравченко О.М. Розвідувальна таємниця як новий вид таємної інформації в Україні. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 15.04.2021). Київ : Центр учбової літератури, 2021. С.38–41.

29. Кравченко О.М. Комерційна таємниця. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 15.04.2021). Київ : Центр учбової літератури, 2021. С.57–61.

30. Кравченко О.М. Дистинкція між конфіденційною інформацією та комерційною таємницею. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 15.04.2021). Київ : Центр учбової літератури, 2021. С.35–38.

31. Кравченко О.М. Конкурентна розвідка та конкурентна контррозвідка підприємства, установи чи організації. *Модернізація інститутів держави і права під впливом глобалізації* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 25.11.2021). Київ : Центр учбової літератури, 2021. С. 57–62.

32. Кравченко О.М. Intelligence secret in Ukraine. *Роль права та закону в громадянському суспільстві:* зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. (Харків, 18–19.02.2022). Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2022. С. 61–65.

33. Кравченко О.М. Конфіденційна інформація в Україні. *Правова держава в умовах воєнного та післявоєнного стану* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 09.06.2022). Київ : Центр учбової літератури, 2022. С. 43–46.

34. Кравченко О.М. Конфіденційна інформація та комерційна таємниця в Україні. *Роль юридичної науки у становленні нового світового порядку у воєнний і післявоєнний час* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. (м. Рига, Латвійська Республіка, 29–30.07.2022). Рига : Балтійська міжнародна академія, 2022. С. 166–169. DOI: 10.30525/978-9934-26-229-6-42

35. Кравченко О.М. Комерційна таємниця та конфіденційна інформація у бізнес-просторі України. *Правові та безпекові аспекти життя в Україні* : зб. матеріалів Міжн. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (Київ, 14.10.2022). Київ : Центр учбової літератури, 2022. С. 15–17.

36. Кравченко О.М. Стан та розвиток охорони комерційної таємниці в Україні. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : зб. матеріалів XV Міжн. юрид. наук.-практ. конф. Присвячена 102-річчю НУК імені адмірала Макарова

(Миколаїв, 28–29.12.2022). Миколаїв: НУК імені адмірала Макарова, 2022. С. 171–174. DOI: 10.36059/978-966-397-287-9-48

37. Кравченко О.М. Особливості адміністративно-правової охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці в Україні. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : зб. Матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки та 30-річчя Нац. академії правових наук України (Київ, 18.05.2023). Київ: Науково-дослідний інститут правотворчості та науковоправових експертиз НАПрН України, 2023. С. 608–612.

38. Кравченко О.М. Суб'єкти та їх повноваження щодо охорони комерційної таємниці в Україні. *Органи публічної влади в Україні: теорія та практика*: колект. моногр. Київ : МОН України ; НУ «Одеська юридична академія», 2019. С. 133–156.

39. Кравченко О.М. Ways of adaptation of Ukraine to international standards of legal protection of trade secret. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 5. С. 75–79.

40. Кравченко О.М. Охорона комерційної таємниці підприємств, установ та організацій від комерційного шпигунства. *Rechtder Osteuropäischen Staaten.* 2018. № 4. С. 152–156.

41. Кравченко О.М. Охорона комерційної таємниці суб'єктів господарювання від актів недобросовісної конкуренції, комерційного, промислового, економічного шпигунства. *Jurnalul juridic national: teorie si practica.* 2019. № 1 (35). С. 91–93.

42. Кравченко О.М. Нормативно-правові заходи забезпечення комерційної таємниці в Україні. *Rechtder Osteuropäischen Staaten.* 2019. № 1. С. 82–89.

43. Кравченко О.М. Структура правовідносин у сфері охорони комерційної таємниці в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2019. № 3. С. 137–145.

44. Кравченко О.М. Адміністративно-правові засади охорони комерційної таємниці в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 253 с.

Information about the author:
Kravchenko Oleksandr Mykolaiovych,
Candidate of Science of Law,
Doctoral Student
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, Heroyiv Oborony str., Kyiv, 03041, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-8870-7662

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-4

ПРОБЛЕМА ІНТЕРНЕТ-ПІРАТСТВА В УКРАЇНІ

Крикент І. І., Якуніна А. О.

ВСТУП

Під час періодів нестабільності, захист прав на Інтелектуальну Власність може не вважатися нагальною задачею на перший погляд. Однак, в умовах, коли Україна зазнає випробувань війни, це питання стає актуальним, оскільки воно є ключем до її економічної стабільності, відновлення та майбутнього розвитку.

Це особливо важливо в контексті боротьби з інтернет-піратством, оскільки важко заперечувати, що піратство у відношенні до товарів, які втілюють інтелектуальну власність, стає проблемою світового масштабу, його неможливо побороти в окремій країні. Але світова спільнота і кожна країна намагається розробити дієвий механізм спрощеного та прискореного захисту авторського права в мережі Інтернет[1].

Суть Інтернет-піратства полягає у відтворенні і поширенні через мережу Інтернет копій об'єктів інтелектуальної власності (книги, фільми, музичні твори, комп'ютерні програми тощо) без дозволу їх авторів або інших осіб, які мають авторські чи суміжні права, або використання цих творів без виплати відповідної винагороди у встановленому законом порядку.

Термін «піратство» сам по собі не визначений ані в Всесвітній конвенції про авторське право (Париж, 1971), ані в Бернській конвенції про охорону літературних і художніх творів (Париж, 1971), ані в Римській конвенції про охорону прав виконавців, виробників фонограм та радіомовлення (Рим, 1961), ані в Інтернет-договорах ВОІС (1996). Крім того, ні в одному з цих правових документів не міститься ані згадки цього терміну, ані безпосередньої посилання на підроблені товари.

Єдиним міжнародним документом, де надано визначення «піратства», є Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) Всесвітньої торговельної організації (WTO). Відповідно до Примітки 14 до Статті 51 цієї Угоди, термін «товари, що порушують авторські права», визначається як будь-які товари, які є копіями, створеними без згоди власника авторських прав або уповноваженої особи в країні виробництва, і які виготовлені з будь-

[1] Піратство в інтернеті URL: https://apo.kiev.ua/internet.phtml

якого виробу, якщо це порушує авторські або суміжні права в країні імпорту[2].

В законодавстві України визначення Інтернет-піратства наведене в Законі України «Про авторське право і суміжні права» (документ 2811-IX, редакція від 15.04.2023, підстава – 2974-IX), згідно з яким в ст. 53 «Підстави для захисту авторського права і суміжних прав» зазначено, що Інтернет-піратство – це незаконне використання об'єктів авторського права та/або об'єктів суміжних прав із застосуванням мережі Інтернет[3].

На тлі конфлікту, робота над захистом прав на інтелектуальну власність є потужним сигналом надії та стійкості для українських творців, новаторів та підприємців. Це підкреслює важливість їхньої творчості та суттєвий внесок у відновлення та майбутній розвиток країни.

1. Передумови виникнення інтернет-піратства в Україні та негативний вплив останнього на творців і споживачів

Одним з найбільш важливих наслідків піратства є економічні втрати, завдані галузям, особливо тим, хто бере участь у створенні інтелектуальної власності. Музична індустрія зазнавала сильного впливу онлайн-піратства, з ймовірними втратами мільярдів доларів на рік через незаконне завантаження та потокову передачу музики.

Піратство також сильно вразило кіноіндустрію через нелегальне поширення і потік фільмів, що призвели до значних фінансових втрат. Згідно зі звітом Асоціації кінофільмів, глобальна кіноіндустрія зазнала збитків у розмірі 31,8 млрд. дол. США в 2019 році через піратство. Ці збитки не тільки впливають на доходи творців і виробничих компаній, але також впливають на економіку в цілому, що призводить до зниження інвестицій, втрати робочих місць і зниження загального зростання галузі.

Піратство не тільки впливає на музичну та кіноіндустрії, але й надає широкий вплив на різні інші сектори. Наприклад, індустрія програмного забезпечення стикається з величезними втратами через несанкціоноване копіювання та розповсюдження програм. Це не тільки перешкоджає доходам розробників програмного забезпечення, але й перешкоджає інноваціям та інвестицій у галузь. Крім того, контрафактне програмне забезпечення нерідко містить модифікації, які можуть збирати особисті

[2] Villarroel, Luis. Piracy: current trends and non-legislative measures to counteract it. Intergovernmental Copyright Committee (of the Universal Copyright Convention), 14th, Paris, 2010. Page 3.

[3] ЗАКОН УКРАЇНИ «Про авторське право і суміжні права», ст. 53 «Підстави для захисту авторського права і суміжних прав». 15 квітня, 2023.

дані користувачів без їхньої згоди. Це створює ризик порушення конфіденційності та приватності користувача.

Піратство – проблема не лише творців; це також шкодить споживачам, які в тридцять разів частіше потрапляють під шкідливий вміст на піратських сайтах, ніж на законних[4].

Для розуміння передумов зародження хвилі інтернет-піратства на території України проаналізуємо динаміку зміни розвитку методів захисту авторського права на українському ринку за допомогою даних щорічних звітів міжнародного альянсу інтелектуальної власності – IIPA.

Міжнародний альянс інтелектуальної власності, який об'єднує сім найбільших асоціацій виробників контенту в США, рекомендував Торговому представництву США включити Україну до пріоритетного списку для спостереження (Priority Watch List) – «чорний» список країн, які потребують особливого нагляду через рівень піратства, в кожному зі звітів з 2001 по 2022 рік. Після повномасштабного вторгнення РФ IIPA припинив відслідковувати ситуацію з інформаційним піратством в Україні.

5 червня 2000 року Україна офіційно оголосила план дій у спільній заяві, опублікованій президентом Америки Клінтоном та президентом України Кучмою. План дій мав на меті боротьбу з незаконним виробництвом та експортом оптичних носіїв в Україні, і в цій спільній заяві уряд України оголосив про своє зобов'язання реалізувати план до 1 листопада 2000 року. Проте незважаючи на численні рекомендації IIPA вищезгаданий план дій так і не був ефективно реалізований[5].

Впродовж наступних років IIPA продовжує визнавати Україну як пріоритетну країну-порушника, через неналежний захист зарубіжних звукозаписів в порушення своїх двосторонніх договірних зобов'язань. Що призводить до торгових санкцій, зокрема призупинення без митного торговельного пільгового статусу України в рамках Загальної системи переваг ("GSP") в серпні 2001 року.

В звіті за 2003 рік зазначено наступне: Своїм невиконанням повного впровадження регулювальної схеми оптичних дисків та загальними невдачами у кримінальному забезпеченні Україна не відповідає червневій двосторонній угоді 2000 року, а також Двосторонньому Торговельному Договору про найбільш сприятливий режим (NTR) з Сполученими Штатами (який Україна погодилася впровадити до 31 грудня 1993 року). Крім того, загальна система авторського права та забезпечення його дотримання в Україні значно відстає від вимог УОТ

[4] Charles H. Rivkin. Working Toward a Safer, Stronger Internet. March 21, 2022. URL: https://www.motionpictures.org/press/working-toward-a-safer-stronger-internet/

[5] IIPA Letter to Mr. Joseph Papovich. February 16, 2001. Page 10

TRIPS. Україні слід перешкодити у вступі до СОТ, доки вона не буде повністю відповідати вимогам[6].

Прогрес в протидії піратства відбувся лише у 2005 році. Україна прийняла значні поправки до свого законодавства про оптичні диски з метою покращення своєї системи забезпечення виконання законодавства. Це було великим досягненням з боку уряду України. Крім того, уряд України погодився співпрацювати з структурами, що представляють інтереси авторів, виконавців, або власників авторських прав в Україні з питань забезпечення виконання законодавства, включаючи початок спільних несподіваних інспекцій піратських заводів[7]. В наступні роки незважаючи на значні поліпшення у законодавстві України по відношенню до авторських прав, залишалися серйозні проблеми з піратством, особливо з розповсюдженням піратських оптичних дисків та зростаючим інтернет-піратством.

У 2007 IIPA рекомендував проведення серйозних (тобто, щоденних) ефективних кримінальних обшуків піратських ринків та складів, що їх забезпечують, розпочати переслідування та накладати стримуючі покарання проти тих, хто займається ринковим піратством та іншими видами комерційного піратства – тобто, проти власників торгових точок та операторів, постачальників та інших великих дистриб'юторів піратських товарів.

Нажаль втілити дані рекомендації також не вдалося: рідкісні обшуки, поліцією, невдачі у закритті місць продажу піратських товарів, відсутність кримінальних засуджень призвели лиш до можливості легко придбати нелегальні копії музичних записів, фільмів, ігор і програмне забезпечення на ринках і в магазинах по всій країні.

Даний історичний огляд має на меті описати ситуацію із захистом прав інтелектуальної власності в Україні, яка передувала появі інтернет-піратства, можна констатувати:

1) відсутність ефективного правового механізму та механізму ринкової саморегуляції щодо захисту інтересів правовласників;

2) терпимість влади до порушень авторських прав.

Окремо можна виділити формування в Україні менталітету, який сприяв появі інтернет-піратства на її території, проблема котрого почала активно наростати вже з 2007 року. У березні 2012 року соціологічна група «Рейтинг» зафіксувала позицію українців у питаннях вибору між легальним, але дорожчим оригіналом і дешевшою копією продуктів інтелектуальної власності. За даними опитування, лише 13% респондентів відмовилися від дешевої копії книги та обрали

[6] IIPA Special 301 Letter to USTR. February 14, 2003. Page 13

[7] IIPA Special 301 Report. January 23, 2006. Page 165

придбання оригіналу, навіть якщо копія майже не відрізняється за якістю від оригіналу та коштує менше. У той же час, 32% вирішили придбати дешеву копію, а 26% бажали б здобути її безкоштовно (наприклад, завантажуючи її з Інтернету). Інші 30% опитаних не змогли визначитися, і це в основному були люди похилого віку.

Не краща ситуація відслідковувалась з музикою, кіно та комп'ютерними програмами: тільки 12% опитаних відмовляться від дешевої копії і придбають оригінал. Водночас 25% – куплять дешеву копію, а 31% – намагатимуться отримати її виключно безкоштовно (наприклад, завантажать в інтернеті), 32% опитаних не змогли визначитись.

Таким чином майже 60% опитаних українців готові порушити права інтелектуальної власності у разі придбання книги, музики, кіно чи комп'ютерної програми[8]. Важливість свідомої думки споживача, його можливостей і бажання купувати твори легально важко заперечувати, зокрема у праці українських авторів 2015 року відзначається висока толерантність до інтернет-піратів з боку суспільства, спричинена, на думку авторів даної статті історичною бездіяльністю та терпимістю влади України стосовно порушень авторських прав на всій території країни, а одним із факторів, що заважає ефективній боротьбі з піратством зазначено низьку культуру та рівень доходів споживачів контенту[9].

Згідно інформації Міжнародного телекомунікаційного союзу (агентство ООН) у 2011 році швидко зростає освоєння Інтернету в Україні – приблизно 33,7% населення України, або 15,3 мільйона людей, користуються Інтернетом. З огляду на вищесказане стає недивним, що разом з ростом використання Інтернету спостерігається гострий приріст швидкості мережевого та веб-сайтового піратства.

2. Динаміка зміни стану проблеми інтернет піратства в Україні

Одним з важливих позитивних здобутків України було створення Робочої групи музичної індустрії у 2008 році, яка швидко призвела до підписання Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та музичною індустрією з метою спільної роботи над проблемою піратства на носіях, в мережі Інтернет та мовленні. Цього ж року Україна вступила до Світової Торговельної Організації (СТО) та тим самим зобов'язалась виконувати правові та забезпечувальні стандарти Угоди про торгові аспекти прав інтелектуальної власності (Угода TRIPS)[10].

[8] Соціологічна група «Рейтинг». Захист права інтелектуальної власності в Україні. Березень, 2012.

[9] ГО «Телекритика». Подолання інтернет-піратства в Україні, спеціальний звіт. Київ. 2015. С. 6.

[10] IIPA Special 301 Report. February 17, 2009. Page 331

Незважаючи на здобутки минулих років станом на 2010 в Україні спостерігалося гостре зростання мережевого піратства та піратства на веб-сайтах. Фактично, Україна стала однією з небагатьох країн у світі, де було платне піратство музики та фільмів за завантаження, а також джерелом двох з 15 найбільших систем BitTorrent у світі, причому сайти, такі як torrents.ua, відкрито рекламувалися на біл-бордах на вулицях Києва. Всі ці фактори продовжували підривати розвиток здорового легітимного ринку в Україні.

У випадку бізнес-програмного забезпечення різні міністерства в Уряді України (особливо Міністерство внутрішніх справ, офіси Державної податкової інспекції та прокуратури) відверто використовували неліцензійне програмне забезпечення. Що створювало поганий приклад для бізнес-сектору, де використання нелегального програмного забезпечення (тобто піратство кінцевих користувачів) практично стало стандартом[11].

Станом на 2012 рік рівень піратства в Україні один з найвищих в Європі, включаючи як фізичне, так і цифрове порушення авторських прав. Для членів IIPA Україна є ключовою країною у регіоні для забезпечення прав інтелектуальної власності (ІПВ), оскільки вона експортує піратство, особливо цифрове, на ринки як Європейського Союзу, так і в інші країни СНД. Наприклад, в Україні знаходиться кілька відомих веб-сайтів, які обслуговуються українськими постачальниками Інтернет-послуг (ІПП), які, хоча відомі українським правоохоронним органам, продовжують діяти в безкарності. Крім того, Україна залишається глобальним центром для високоякісних нелегальних кінопереносів, які завантажуються на першокласні сайти та розповсюджуються в Інтернеті[12].

У 2013 році чотири найбільших українських медіа-холдинги (Inter Media Group, 1+1 Media, «Медіа Група Україна», Star Light Media) заявили про створення ініціативи «Чисте небо», яка була покликана зменшити кількість сайтів з піратським контентом. За інформацією директора зі стратегічного розвитку Star Light Media (SLM), за 2014 рік в рамках цієї ініціативи було знайдено понад 220 тис. посилань з нелегальним контентом холдингу, 83% з яких були видалені[13].

Хоч ці дані і викликають оптимістичні настрої, протягом 2014-15 років зусилля українських компаній не знайшли визнання в звітах міжнародної організації, в них констатується, що слабкий захист

[11] IIPA Special 301 Report. February 15, 2011. Page 126

[12] Там само. Page 115

[13] Кузнецов М. Боротьба з інтернет-піратством в Україні стала більш ефективною. РБК-Україна. URL: https://daily.rbc.ua/ukr/show/borba-internet-piratstvom-ukraine-stala-effektivnoy-1428070466.html

авторських прав був проблемою в Україні протягом багатьох років, але в останні кілька років ситуація значно погіршилася, і рівень піратства залишається надзвичайно високим. З 2013 по 2018 декларуються три критичні недоліки у режимі прав інтелектуальної власності України:

1) невдача у впровадженні ефективних та системних засобів боротьби з широкомасштабним онлайн-порушенням авторських та суміжних прав;

2) несправедлива та непрозора адміністрація системи збору коштів;

3) широкомасштабне використання нелегального програмного забезпечення українськими урядовими установами[14].

Невтішні думки висловлювалися і українськими виданнями, зокрема у статті «РБК-Україна» 2015ого року зазначено: серйозних збитків від піратства зазнають провайдери телебачення. За оцінкою президента компанії «Воля», кількість легальних абонентів платного телебачення зараз складає близько 3,6 млн осіб. До початку економічної кризи ця цифра була на рівні 4,2-4,5 млн осіб, а загальний обсяг ринку в Україні як до кризи, так і після неї залишався на рівні 6,5 млн абонентів.

У OTT-провайдерів ситуація хоч і легша, ніж у кабельних операторів, але ненабагато. Зазначається, що пірати, а точніше нелегальні гравці на ринку, більш конкурентоспроможні, тому що на відміну від легального бізнесу не несуть понад 50% витрат на придбання контенту[13].

Були і позитивні кроки з реалізації права, зокрема у 2016 році була проведена транснаціональна операція, в яку брали участь українські владні органи, що призвела до затримання в Польщі українського оператора, якого звинувачують у володінні та керуванні Kickass Torrents, найбільшим у світі нелегальним файлообмінним веб-сайтом, і конфіскувала відповідні доменні імена. За даними Міністерства юстиції, Kickass Torrents відповідав за розповсюдження захищених авторським правом матеріалів на суму понад 1 мільярд доларів[4].

13 жовтня 2015 року для розслідування телекомунікаційних та Інтернет-злочинів, включаючи порушення ПІВ утворено Кіберполіцію в складі національної поліції.

У 2017 році було прийняття пакета законодавства проти піратства. У цьому пакеті законів передбачено чіткі вимоги до постачальників інтернет-послуг щодо реагування на повідомлення та видалення, хоча процедури та строки для повідомлень та відповідей виявилися занадто складними.

[14] IIPA Special 301 Report. February 8, 2018. Page 71

У 2019 році, як і в останні роки, відбулися позитивні заходи щодо здійснення правозахисних заходів, включаючи закриття деяких великих порушників авторських прав веб-сайтів і сервісів, що пропонували несанкціоновані фільми, телешоу, відеоігри та музику, зокрема: ex.ua, torrent.net.ua, extratorrent.cc, fs.ua (fs.to) та hdclub.org. Також було декілька кримінальних засуджень, хоча жодна з цих справ не призвела до відповідних заходів відповідно до законодавства для осіб, визнаних винними у порушенні авторських прав. IIPA продовжує рекомендувати проведення більш послідовних заходів, зокрема запровадження запобіжних заходів зі спеціалізованою концентрацією на великих комерційних операціях, а також національно координований план по вирішенню проблеми, яка в Україні є значно серйознішою, ніж у більшості інших країн[15].

Серед кроків Уряду України на шляху подолання навали інтернет-піратства слід виділити створення спеціалізованого Суду по справах інтелектуальної власності (ІВ), оскільки суд, хоча і був формально створений у 2016 році, досі так і не розпочав роботу, незважаючи на підтримку зарубіжних партнерів, зокрема міністерства закордонних справ Великої Британії.

Це дуже важливий, але нажаль незавершений проект, оскільки створення в Україні спеціалізованого ІВ Суду підвищить якість судочинства до більш якісного рівня, що забезпечить ефективний захист інвестицій у сферу інтелектуальної власності для фізичних осіб та компаній. Враховуючи аналіз провідних юрисдикцій, які систематично розвивають спеціалізацію судових органів з права інтелектуальної власності можна зробити висновок, що очікуваний результат може бути досягнений. Дослідження провідних юрисдикцій у сфері інтелектуальної власності свідчить про те, що наявність у суддів спеціалізованого досвіду та знань з інтелектуальної власності дозволяє їм ефективно і оперативно розглядати справи та приймати більш обґрунтовані рішення. Більше того, створення спеціалізованого судового органу з права інтелектуальної власності позитивно вплине на розвиток предметної спеціалізації, що створить сприятливе середовище для інновацій[16].

3. Сучасний стан проблеми

У 2020 році було прийнято два закони, пов’язаних із авторським правом. Один (Законопроект № 2255) деталізував повноваження Національного офісу інтелектуальної власності, який замінив

[15] IIPA Special 301 Report. February 7, 2019. Page 87

[16] FCDO Ukraine IP court project. Final Report and Recommendations prepared by Centre for Commercial Law Studies Queen Mary University of London. September 2020. Page 46

Державний офіс інтелектуальної власності України, закритий у 2016 році. Другий (Законопроект № 3377) вніс деякі незначні зміни до процесів управління колективними правами. У кінцевому підсумку, закон про УКП не змінив склад акредитаційної ради (як це пропонувалося у попередніх проектах), але новий законопроект (№ 4537) робив би це і його слід зняти з розгляду. Одним з розчарувань 2020 року було рішення дозволити непроакредитованим УКП – включаючи УАСРР (для музичних творів) – продовжувати свою діяльність. Наприклад, УАСРР не виплатив жодної суми американським правовласникам. Окремо, триває значний перегляд Закону про авторське право, на жаль, без важливих відгуків від представників галузі авторських прав. У 2020 році були позитивні заходи щодо здійснення правозахисних заходів, включаючи закриття деяких великих порушників авторських прав веб-сайтів і сервісів. Як і в останні роки, також було кілька кримінальних засуджень, проте жодне з них не призвело до застосування запобіжних заходів проти осіб, визнаних винними у порушенні авторських прав[17].

Український медіа ресурс «Суспільне» зазначає, що за останні роки, також не покращилась комунікація з людьми, які потенційно споживають піратський контент. Перед початком перегляду фільмів в кінотеатрах глядачам показують короткий агітаційний ролик про те, що знімати в кінотеатрах не можна. Це викликає хіба що посмішку чи роздратування глядачів, бо вони вже заплатили гроші за контент, а часи, коли новинки кінопрокату знімали на камеру, залишились десь у 2008.

Немає ні пояснювальних лекцій, ні відео, ні – тим більше – цілеспрямованих комунікаційних кампаній, які б в оригінальний та креативний спосіб передавали одну ідею: споживай контент легально, підтримуй діячів культури, для цього є багато можливостей[18].

У 2021 році серія кримінальних справ за піратство, включаючи справи проти веб-сайтів, додатків, постачальників Інтернет-послуг (провайдерів Інтернету), та операторів кабельного телебачення, можливо, привернула увагу громадськості, але мало вплинула на ситуацію з піратством в Україні. Уряд України також провів кілька позитивних заходів щодо забезпечення виконання законів, включаючи закриття деяких великих порушників авторських прав веб-сайтів та послуг, що призвело до кількох засуджень. Однак жоден засуджений не отримав стримуючого покарання за скоєні злочини проти

[17] IIPA Special 301 Report. January 28, 2021. Page 97

[18] Ніколенко О. Кожен другий – пірат. Як в Україні з'явилось піратство та коли воно зникне.

Березень, 2020. URL: https://suspilne.media/culture/17171-kozen-drugij-pirat-ak-v-ukraini-zavilos-piratstvo-ta-koli-vono-znikne/

інтелектуальної власності. Без стримуючих покарань піратство в Україні ймовірно продовжиться безперешкодно.

Спеціальний звіт міжнародного альянсу інтелектуальної власності за 2022 рік про захист авторських прав вказує на наступні недоліки виконавчої діяльності в Україні:

1) відсутність оновлень застарілої правової системи, які б забезпечили необхідні інструменти для належного урегулювання онлайн-піратства;

2) недостатність ресурсів;

3) відсутність координованих та ефективних кампаній проти масштабних нелегальних операцій.

4. Останні впровадження щодо захисту авторських прав в Україні

Наприкінці 2022 року Верховною Радою України було прийнято закон № 5643, яким посилено відповідальність за порушення авторського права.

У пояснювальній записці до законопроекту зазначено наступне: метою прийняття проекту Закону є посилення адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав.

Так, незаконне використання твору або інше умисне порушення прав на нього каратиметься адміністративним штрафом у розмірі від 50 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (НМДГ) – від 850 до 5 100 гривень. Незаконно виготовлену продукцію конфіскуватимуть. Для порівняння, у попередній редакції закону штраф складав від 10 до 200 НМДГ, тобто 170 – 3 400 гривень.

У Кримінальному кодексі покарання теж зросло:

1) незаконне відтворення, використання та розповсюдження творів – від 300 до 1 000 НМДГ (5 100 – 17 000 грн);

2) виправні роботи на строк до двох років;

3) позбавлення волі до двох років[19].

До цього штраф був від 200 НМДГ, а позбавлення волі передбачалося тільки у випадку заподіяння серйозних збитків автору.

У 2023 році відбувся важливий крок, коли Європейське Управління Інтелектуальної Власності (EUIPO) та Українське Національне Управління Інтелектуальної Власності та Інновацій (UANIPIO) затвердили свою співпрацю за допомогою Меморандуму про взаєморозуміння, що

[19] Закон України #5643 про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав.

ще більше укріпилося завдяки розробці комплексного Робочого плану на 2024–2025 роки[20].

З цього моменту Український офіс інтелектуальної власності може скористатися інструментами управління та експертами, гармонізацією практик реєстрації торгової марки та дизайну, а також можливостями підвищення кваліфікації персоналу та співпраці.

Меморандум також включає в себе заходи, пов'язані з забезпеченням дотримання правил, такі як взаємний обмін інформацією щодо економічних досліджень, спрямованих на ІС, засоби право захисту або протидії шахрайству. Крім того, це відкриває шлях для інтеграції даних про торгові марки та дизайни України в бази даних про торгові марки та дизайни EUIPO, включаючи TMview, Tmclass, DesignView та Designclass.

У 2024 році Україна приєдналася до низки держав, які наповнюватимуть платформу WIPO ALERT для протидії роботі веб-сайтів, на яких порушуються права інтелектуальної власності[21].

WIPO ALERT Database – це World Intellectual Property Organization, захищена онлайн платформа, на яку Уповноважені учасники держав-членів ВОІВ можуть завантажувати списки з детальною інформацією про веб-сайти (а також мобільні додатки), які обґрунтовано підозрюються в порушенні прав інтелектуальної власності.

Це є важливим кроком на шляху створення більш захищеного цифрового простору в Україні, що сприятиме не лише захисту прав інтелектуальної власності, а й подальшому розвитку національної економіки.

Заступник Міністра економіки України Віталій Кіндратів пояснив, що пріоритетним завданням Мінекономіки є забезпечення прозорих умов ведення діяльності у сферах, економічно пов'язаних із розповсюдженням контенту на різних інтернет-платформах та зменшення випадків недобросовісної чи непрозорої конкуренції.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на те, що проблема піратства залишається актуальною, на багатьох фронтах боротьби з нею помітні покращення. Насамперед слід відзначити активізацію дій влади в питаннях захисту авторських прав в останні роки, потужну допомогу закордонних партнерів,

[20] EUIPO commits to support Ukraine's integration into the EU intellectual property system. URL: https://www.euipo.europa.eu/en/news/euipo-commits-to-support-ukraine-s-integration-into-the-eu-intellectual-property-system

[21] Україна посилює боротьбу з інтернет-піратством. Березень, 2024. URL: https://unn.ua/news/ukraina-posyliuie-borotbu-z-piratskymy-saitamy-yaki-porushuiut-avtorski-prava-minekonomiky

зокрема міністерства закордонних справ та розвитку Великої Британії (у проекті суду з питань ІВ) та Європейського Управління Інтелектуальної Власності. Останнє заслуговує окремої уваги через широкий спектр ініціатив для підтримки України, серед яких згаданий в попередніх розділах меморандум і спільний план дій, та безпрецедентну можливість українським малим та середнім підприємствам отримати фінансування, яке може бути інвестовано у захист їхньої інтелектуальної власності, з Фонду «Ідеї для бізнесу», на 2024 рік, який надає ваучери з інтелектуальної власності на території ЄС. Проте слід зазначити, що не зважаючи на серйозні проблеми України в питаннях захисту авторського права взагалі, і зокрема в мережі Інтернет, згадки України, принаймні, на публічному веб-сайті EUIPO, з'являються не раніше 2023 року, що наводить на думки щодо впливу політичної ситуації на дії даної організації по відношенню до України.

Продовжуючи правильні починання Урядом України має бути допрацьована чітка система законів про піратство та створено спеціальні контролюючі органи. Необхідно сприяти старту роботи суду з питань прав інтелектуальної власності.

Співпраця між зацікавленими сторонами також критично важлива для ефективної боротьби з піратством. Кіноіндустрія, музична індустрія і інші галузі розповсюдження об'єктів інтелектуальної власності можуть тісно співпрацювати з правоохоронними органами, постачальниками Інтернету та технологічними компаніями, щоб виявляти та припиняти порушення на веб-сайтах та платформах. Крім того, проведення кампаній з інформування громадськості про негативні наслідки піратства може допомогти розповісти споживачам про цінність інтелектуальної власності та важливість підтримки законних засобів доступу до контенту.

Також слід зазначити проблему критичної оцінки масштабу проблеми інтернет піратства станом на сьогодні, через брак статистичних даних, отже є необхідність заохочувати та фінансувати незалежні дослідження з метою оцінки впливу останніх впроваджень.

АНОТАЦІЯ

В даній роботі розглянуто зародження інтернет-піратства в Україні в контексті історично складеної ситуації в сфері захисту авторських прав України, що йому передувала. Проаналізовано міжнародні звіти стану проблем захисту інтелектуальної власності на території України з 2000 по 2022 роки. Встановлено закономірності прогресу піратства з огляду на дії влади (або їх відсутність) із розвитком веб-технологій. Розглянуто сучасні ключові кроки протидії нелегальному розповсюдженню об'єктів авторського права і нинішній стан системи законів

про піратство. Толерантне відношення українців до піратства, що, в свою чергу спричинене відсутністю своєчасного належного опору порушенню авторських прав як фізично, так і в мережі. Визначено як існуючі успіхи, в боротьбі з піратством так і ініціативи, що потребують подальшого доопрацювання і впровадження. Розглянуто вплив співпраці із зарубіжними організаціями на прогрес у подоланні розповсюдження піратських копій творів, зокрема мережею Інтернет.

ЛІТЕРАТУРА

1. Піратство в інтернеті URL: https://apo.kiev.ua/internet.phtml
2. Villarroel L. Piracy: current trends and non-legislative measures to counteract it. Intergovernmental Copyright Committee (of the Universal Copyright Convention), 14th, Paris, 2010. Page 3.
3. ЗАКОН УКРАЇНИ «Про авторське право і суміжні права», ст. 53 «Підстави для захисту авторського права і суміжних прав». 15 квітня, 2023.
4. Charles H. Rivkin. Working Toward a Safer, Stronger Internet. March 21, 2022. URL: https://www.motionpictures.org/press/working-toward-a-safer-stronger-internet/.
5. IIPA Letter to Mr. Joseph Papovich. February 16, 2001. Page 10.
6. IIPA Special 301 Letter to USTR. February 14, 2003. Page 13.
7. IIPA Special 301 Report. January 23, 2006. Page 165.
8. Соціологічна група «Рейтинг». Захист права інтелектуальної власності в Україні. Березень, 2012.
9. ГО «Телекритика». Подолання інтернет-піратства в Україні, спеціальний звіт. Київ. 2015. С. 6.
10. IIPA Special 301 Report. February 17, 2009. Page 331.
11. IIPA Special 301 Report. February 15, 2011. Page 126.
12. IIPA Special 301 Report. February 10, 2012. Page 115.
13. Кузнецов М. Боротьба з інтернет-піратством в Україні стала більш ефективною. РБК-Україна. URL: https://daily.rbc.ua/ukr/show/borba-internet-piratstvom-ukraine-stala-effektivnoy-1428070466.html.
14. IIPA Special 301 Report. February 8, 2018. Page 71.
15. IIPA Special 301 Report. February 7, 2019. Page 87.
16. FCDO Ukraine IP court project. Final Report and Recommendations prepared by Centre for Commercial Law Studies Queen Mary University of London. September 2020. Page 46.
17. IIPA Special 301 Report. January 28, 2021. Page 97.
18. Ніколенко О. Кожен другий – пірат. Як в Україні з'явилось піратство та коли воно зникне. Березень, 2020. URL: https://suspilne.media/culture/17171-kozen-drugij-pirat-ak-v-ukraini-zavilos-piratstvo-ta-koli-vono-znikne/.

19. Закон України #5643 про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав.

20. EUIPO commits to support Ukraine's integration into the EU intellectual property system. URL: https://www.euipo.europa.eu/en/news/euipo-commits-to-support-ukraine-s-integration-into-the-eu-intellectual-property-system.

21. Україна посилює боротьбу з інтернет-піратством. Березень, 2024. URL: https://unn.ua/news/ukraina-posyliuie-borotbu-z-piratskymy-saitamy-yaki-porushuiut-avtorski-prava-minekonomiky.

Information about the authors:
Yakunina Alla Oleksandrivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Sociology
Dnipro State Technical University,
25-66, Mira street, Kamianske, 51909, Ukraine

Krykent Ihor Ihorovych,
Ph.D. student of the Mechanical Engineering Department
Dnipro State Technical University,
11, Kharkivska str., Kamianske, 51909, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-5

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ТАЄМНИЦЮ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Левченко А. В.

Вступ. Свого часу відомий український письменник і кінорежисер Олександр Довженко сказав слова, які для українського народу були і лишаються актуальними: «Ми б'ємось за те, чому нема ціни в усьому світі, – за Батьківщину». Український народ впродовж віків виборював своє право на незалежність, свободу та власну ідентичність. Нині за свою Батьківщину українці борються вже третій рік повномасштабної війни та одинадцятий рік з початку збройного конфлікту на Сході України та окупації Криму.

Порушуючи всі закони та звичаї ведення війни, росія своїми цинічними й жорстокими діями прагне знищити весь український народ. Перекресливши всі норми статей Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних актів, якими гарантовані права кожної людини на життя, свободу, особисту недоторканність, захист від тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання, російські військові роблять все навпаки. Позбавляють життя, катують, ґвалтують, калічать та знущаються. В цьому контексті годі й говорити про дотримання інших прав і свобод людини, гарантованих багатьма нормативно-правовими актами.

Безумовно, за останні роки життя українців змінилось, особливо з початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року та введенням у зв'язку з цим по всій країні, за винятком тимчасово окупованих територій, правового режиму воєнного стану. Це значно змінило і правовий статус кожної людини і громадянина в країні. Адже у зв'язку із введенням воєнного стану тимчасово, на період його дії, було передбачено можливість обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану. Водночас, відповідно до норм міжнародного права було забезпечено інформування Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй та офіційних осіб іноземних

держав про введення в Україні воєнного стану та про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення[1]. Оскільки навіть в умовах війни кожна цивілізована демократична держава робить все можливе для забезпечення прав і свобод людини.

Так, в умовах дії воєнного стану мають місце окремі обмеження прав і свобод людини. Однак вони є чітко регламентованими на законодавчому рівні і передбачають лише потенційну можливість обмеження певних прав і свобод. Кожна країна у своєму законодавстві висвітлює перелік прав і свобод людини, які можуть бути обмежені в умовах такого правового режиму. Аналіз національного та міжнародного законодавства демонструє, що серед переліку потенційно обмежених в умовах воєнного стану є і одне з основоположних прав людини – право на таємницю кореспонденції.

Варто зазначити, що тематика обмеження прав в умовах воєнного стану та і специфіки воєнного стану зокрема, неодноразово висвітлювались в наукових працях як вітчизняних, так і закордонних науковців. В той же час, спостерігається відсутність наукових досліджень, які б стосувалися обмеження саме права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану та гарантій його захисту і дотримання під час дії цього правового режиму.

До того ж, правовий режим воєнного стану не є звичним явищем ні для України, ні для інших держав світу. А тому дослідження питання правомірності обмеження та гарантій дотримання і захисту права на таємницю кореспонденції під час дії воєнного стану є необхідним та надзвичайно актуальним з метою недопущення його незаконного порушення чи надмірного обмеження.

1. Правова природа гарантій як інструменту захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану

Принцип пріоритету прав і свобод людини є одним із базових конституційних принципів державної влади як в Україні, так і за її межами. Цей принцип закладає основу відносин держави та особи, що формуються на визнанні домінування прав людини та необхідності такого функціонування державної влади, щоб вона сприяла забезпеченню, охороні та захисту прав людини. Державні органи повинні бути

[1] Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення 28.05.2024).

здатні забезпечити і захистити у разі виникнення такої потреби права людини, створювати сприятливі умови для їх реалізації[2].

Однак, інколи виникають ситуації, за яких дотримання і захист прав людини є водночас і найбільш важливим, і надзвичайно складним завдання для державних органів, що мають їх забезпечувати. Це ситуації, виникнення яких призводить чи може призвести до людських і матеріальних втрат, створювати загрозу життю і здоров'ю людей, небезпеку державній незалежності й територіальній цілісності та інші негативні наслідки. Задля відвернення таких загроз та усунення цих небезпек органи державної влади вводять особливі правові режими, одним з яких є воєнний стан, запровадження якого неодмінно супроводжується обмеженням окремих прав і свобод людини.

Проте, зазначається, що певні права і свободи не можуть бути обмежені навіть в умовах запровадження та дії особливих правових режимів. Таким чином, законодавець гарантує окремі права і свободи від втручання та обмежень.

Безумовно, зазначені законодавчі гарантії прав і свобод людини в умовах дії особливих правових режимів імплементовані в національне законодавство з норм міжнародного права.

Так, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. При цьому, наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7. Отже, цим положенням забезпечуються права людини на життя, на заборону катувань, заборону рабства і примусової праці та неможливість покарання без закону[3].

Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не

[2] Молдован В.В. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина: навч. посіб. В.В. Молдован, Л.І. Чулінда. К.: «Центр учбової літератури». 2012. 206 с. (тут – с. 39).

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 28.03.2024).

тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження. Це положення не може бути підставою для якихось відступів від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15, 16 і 18. Зокрема, навіть в умовах надзвичайного становища в країні гарантуються: право на життя; захист від катування чи жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання; заборона рабства чи підневільного стану; захист від позбавлення волі на тій лише підставі, що він не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання; заборона бути визнаним винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якихось дій чи упущення, що, згідно з діючим на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальними злочинами; право на визнання людиною її правосуб'єктності; право на свободу думки, совісті і релігії[4].

Справді, у всіх випадках законодавчого регулювання забезпечення, дотримання і реалізації прав і свобод людини, у тому числі в умовах дії особливих правових режимів важлива роль належить гарантіям[5]. Бо як би широко не були задекларовані права людини, вони не становлять реальної цінності без гарантій їхньої реалізації. Гарантії права, в свою чергу, реальні лише тоді, коли ефективно працює механізм їх реалізації[6].

Проте для того, щоб краще охарактеризувати гарантії забезпечення і дотримання прав людини в умовах дії особливих правових режимів, важливо з'ясувати їх суть, ознаки, види.

Варто відзначити, що в науковій юридичній літературі існують різні погляди щодо поняття та змісту юридичної категорії «гарантій прав і свобод людини». Так, окрема група вчених, зокрема В. Погорілко, В. Федоренко, А.М. Колодій, А.Ю. Олійник під гарантіями реалізації прав і свобод розуміють систему умов та засобів, а також юридичних механізмів, які в сукупності забезпечують здійснення визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини[7][8].

[4] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 28.03.2024)

[5]Олійник А.Ю. Юридичні гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 2. С. 93 – 96 (тут – с. 93).

[6]Ткачук Л.В. Правозахиснбі гарантії прав людини в Україні: теоретико-правова характеристика. *Часопис Київського університету права.* 2018. № 4. С. 73 – 77 (тут – с. 73).

[7] Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України.Навчальний посібник. КНТ, Ліра-К. 2011. 532 с. (тут – с. 235-236).

[8]Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні. Підручник. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». 2008. 350 с. (тут – с. 261).

В свою чергу інша категорія науковців, таких як П. Рабінович та М. Хавронюк, визначають гарантії реалізації прав і свобод людини як встановлені державою з наданням їм формальної обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав і свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони й захисту. За критерієм змісту вчені поділяють такі гарантії на матеріальні, процесуальні та організаційні[9].

Цікавою є думка О. Скакуна, який під гарантіями забезпечення прав і свобод людини розуміє не лише систему засобів, але і юридичних інститутів, що створюють необхідні і достатні умови для реалізації охорони й надійного захисту прав і свобод людини[10].

Певно, правову природу гарантій забезпечення прав людини і громадянина неможливо пізнати без визначення їх ознак, які є специфічними рисами, з допомогою яких можна відокремити гарантії від інших інститутів правового статусу особи, оскільки вони охоплюють найсуттєвіші властивості цього поняття[11].

В цьому питанні також спостерігається наявність різних підходів до визначення переліку ознак, які найповніше можуть охарактеризувати сутність гарантій забезпечення прав і свобод людини. Так, на думку І.Й. Магновського гарантіям притаманна низка наступних ознак: нормативність, доцільність, формальна визначеність, системність, фундаментальність, безперервність, значущість, забезпеченість державою, універсальність, пріоритетність, індивідуальність дії та представлення їх як втілення справедливості. Водночас, науковець виділяє характеристики таких гарантій, серед яких, по-перше, матеріальний зміст, тобто те, в чому гарантії прав і свобод у загальному вигляді знаходять своє виявлення в реальному повсякденному житті, по-друге, функціональне призначення, тобто ті завдання, які стоять перед цими гарантіями у правовому суспільстві[12].

В свою чергу Т.М. Заворотченко вважає, що гарантіям забезпечення прав і свобод людини властиві наступні ознаки:

1) вираження міри свободи, рівності та справедливості, яка втілюється в тому, що гарантії, визнані у світовому співтоваристві,

---

[9] Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. Навчальний посібник. К.: Атіка. 2004. 464 с. (тут – . 249-253).

[10] Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Підручник. Вид. 4-те, допов. і перероб. К.: Правова єдність: Алерта. 2014. 524 с. (тут – с. 77-78).

[11] Мацькевич М.М. Поняття гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права.* 2014. № 3. С. 219-227. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_3_37(дата звернення: 16.10.2022).

[12] Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини і громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2003. 19 с. (тут – с. 9).

встановлюються державою так, щоб свобода однієї особи не обмежувала свободи іншої (прояв справедливості);

2) системність, яка характеризує зв'язок та узгодженість гарантій між собою;

3) фундаментальність, якою передбачається, що гарантії прав і свобод людини закріплені не лише в основному законі держави, але і в міжнародно-правових актах;

4) постійний характер, тобто конституційно-правові гарантії не припиняють свою дію та не виникають безперервно, а існують постійно і застосовуються кожним учасником конкретних правовідносин;

5) значущість, яка виражається в тому, що гарантії конституційних прав і свобод пов'язують відносини між людиною та державою, або державними і громадськими організаціями, або громадськими організаціями і людиною;

6) державна забезпеченість свідчить про те, що державна влада, держава в цілому створюють загальні умови для реалізації гарантій, а у випадку порушення встановлених гарантій можуть застосовуватися заходи впливу;

7) універсальність, яка означає, що гарантії діють у всіх сферах суспільного життя, на всій території держави, а їх зміст і обсяг є однаковим для всіх фізичних та юридичних осіб, які підпадають під юрисдикцію вітчизняної Конституції;

8) пріоритетність, яка підкреслюється їх місцем розташування в одному з перших розділів Конституції України, а також їх закріплення в деяких міжнародно-правових актах;

9) загальність більшості гарантій прав і свобод, тобто належність усім особам, незалежно від громадянства;

10) індивідуальний характер деяких гарантій, що передбачає поширення їх лише на конкретну особу за певних обставин[13].

Для більш змістовного розуміння сутності поняття гарантій забезпечення прав і свобод людини Ю.В. Гаруст визначає такі ознаки:

1) державна природа гарантій, яка означає, що гарантії створюються державою на виконання її обов'язків перед суспільством в цілому та кожною особою окремо. Так, держава виступає головним суб'єктом забезпечення суспільного добробуту, рівень і стан якого прямим чином залежить від кола, якості та ефективності діючих

[13] Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні:дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київ. НАН України; Інститут держави і права імені В.М. Корецького, 2002. 222 с. (тут – с. 33-34).

в державі гарантій. До того ж, виконання цих гарантій підтримується і забезпечується силою державного впливу аж до примусу;

2) основні гарантії так чи інакше відображаються на рівні відповідних нормативно-правових актів. Формальна визначеність гарантій у текстах законів і підзаконних нормативно-правових актів наділяє ці гарантії такими властивостями як загальність, загальнообов'язковість та законодавча захищеність;

3) універсальний та безперервний характер гарантій, що передбачає відсутність обмежень у часі та території, а також у колі осіб, яким вони адресовані;

4) відображення за допомогою гарантій стану та рівня розвитку основних сфер суспільного життя, оскільки аналіз кола діючих в державі гарантій дозволяє скласти уявлення про пріоритети державної політики, про політичну, економічну і соціальну атмосферу в країні, та є показником рівня розвиненості національної системи права;

5) реальний та доцільний характер гарантій. Вважається, що гарантії – це не «порожній звук», не просте декларування, а умови та фактори, що існують у об'єктивній дійсності та роблять процес втілення у життя громадянами своїх прав і свобод зрозумілим, вільним, безперешкодним і безпечним. Доцільність вимагає встановлення гарантій таким чином, щоб вони максимально відповідали рівню державного розвитку та нагальним потребам суспільства, іншими словами, встановлювали баланс між суспільними запитами та державними можливостями щодо їх реального задоволення;

6) складність системи гарантій забезпечення прав і свобод людини і громадянина, яка має свою внутрішню структуру, елементи якої перебувають у нерозривному зв'язку та постійній взаємодії[14].

Щодо видів конституційно-правових гарантій забезпечення прав і свобод людини, в тому числі в умовах дії особливих правових режимів, то їх прийнято поділяти на дві основні групи – нормативно-правові гарантії та організаційно-правові гарантії. Нормативно-правові гарантії розглядають як сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина. До них належать гарантії, закріплені в Конституції України та в інших нормативно-правових актах, у тому числі у міжнародно-правових. За своїм характером нормативно-правові гарантії є правовими нормами. Водночас до організаційно-правових гарантій належать діяльність органів державної влади,

[14] Гаруст Ю.В. Поняття та ознаки гарантій забезпечення прав громадян у податковій сфері. *Форум права.* 2014. № 2. С. 76-80. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index(дата звернення: 16.10.2022) (тут – с. 78-79).

місцевого самоврядування, їх посадових осіб, політичних партій та громадських організацій, засобів масової інформації, міжнародних правозахисних організацій та їх діяльність у сфері правотворчості та правозастосування, яка спрямована на створення сприятливих умов для реального користування правами і свободами.

Безумовно, усі правові гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина перебувають у тісному зв'язку та є взаємопов'язаними. У межах єдиної системи основне їх призначення полягає в тому, щоб забезпечити максимально сприятливі умови для перетворення законодавчо закріплених прав і свобод людини і громадянина з потенційних можливостей на реальну дійсність[15].

2. Гарантії забезпечення права людини на таємницю кореспонденції в умовах дії воєнного стану

Очевидно, що воєнний стан є особливим правовим режимом. Він вводиться в Україні або окремих її місцевостях у випадку збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Цей правовий режим передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності країни та її територіальній цілісності. До того ж, в умовах дії воєнного стану допускається тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень[16].

Проте Загальною декларацією прав людини визначено, що при здійсненні прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом, виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві[17].

Тому не варто говорити про те, що в умовах воєнного стану права і свободи людини стають чистою умовністю і декларуються лише

[15] Молдован В.В. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина: навч.посіб. / В.В. Молдован, Л.І. Чулінда. К.: «Центр учбової літератури». 2012. 206 с. (тут – с. 187-189).

[16] Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 28.05.2024).

[17] Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 28.05.2024).

формально. Тим паче, що національною Конституцією передбачено перелік прав, обмежувати які не дозволяється навіть в умовах дії особливих правових режимів. Однак, враховуючи, що в цьому переліку відсутня стаття 31 Конституції України, яка гарантує кожному право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, то, очевидно, це право може обмежуватись у випадку введення в країні чи окремій її місцевості воєнного стану[18].

Водночас, зазначається, що обмеження права на таємницю кореспонденції, у тому числі в умовах дії особливих правових режимів, застосовується лише за чітко визначених умов, серед яких: 1) обмеження повинно бути встановлене законом або здійснюватись згідно із законом; 2) обмеження має бути необхідним у демократичному суспільстві; 3) обмеження повинно запроваджуватись лише для захисту конкретних інтересів[19].

Безперечно, дотримання цих умов при обмеженні права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції в умовах дії особливих правових режимів має забезпечити його захист від надмірного чи незаконного втручання.

Тому важливу роль у забезпеченні й захисті як усіх прав людини, так і права на таємницю кореспонденції, зокрема в умовах дії воєнного стану, відіграють гарантії.

Варто відзначити, що вельми цікавою є класифікація правових гарантій прав і свобод людини в дисертаційному дослідженні Л. Ємчук «Конституційно-правове регулювання особистого та сімейного життя людини і громадянина». Так, під гарантіями прав у сфері особистого і сімейного життя людини і громадянина автор розуміє сукупність юридичних засобів, матеріальних та процесуальних, за допомогою яких досягається втілення найбільш повного змісту і обсягу цих прав у суспільну практику. Такі гарантії Л. Ємчук поділяє на нормативні, які в свою чергу розділяє на матеріальні і процесуальні, правореалізаційні та правозастосовні.

Зазначається, що нормативні гарантії становлять норми Конституції, а також норми конституційного та галузевого законодавства, які закріплюють права у сфері особистого і сімейного життя людини і громадянина, порядок їх здійснення, обмеження і захисту від свавольного втручання з боку держави та інших суб'єктів права.

---

[18] Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116 – 122. DOI https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-2-19 (тут – с. 119).

[19] Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти. Навчальний посібник. Київ: Видавництво ФОП Голембовська О.О. 2018. 208 с. (тут – с. 121).

Правореалізаційними гарантіями автор називає сукупність юридичних засобів, за допомогою яких особа може самостійно забезпечити втілення змісту й обсягу своїх прав у сфері особистого і сімейного життя, у тому числі шляхом оскарження дій органів державної влади і місцевого самоврядування, щодо втручання в ці права, або щодо невиконання ними своїх позитивних обов'язків із забезпечення цих прав.

Нарешті до правозастосовних гарантій Л. Ємчук відносить діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування, в ході якої відбувається захист порушених прав у сфері особистого і сімейного життя людини і громадянина, або вдається запобігти їх порушенню[20].

Враховуючи, що норми українського та міжнародного законодавства, а також практика Європейського суду з прав людини розглядають право на таємницю кореспонденції в контексті права на приватне (особисте) і сімейне життя, то логічно, що гарантії прав у сфері особистого і сімейного життя людини, визначені в дисертації Л. Ємчук, будуть виступати гарантіями забезпечення і конституційного права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

А отже, нормативні гарантії забезпечення права на таємницю кореспонденції представлені нормами, перш за все, міжнародних правових актів, таких як Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Міжнародний пакт про громадянські та політичні прав, а також нормами національного законодавства – Конституції України, галузевого законодавства, серед яких, зокрема, варто виділити статтю 306 Цивільного кодексу України, статті 14 та 261-264 Кримінального процесуального кодексу України, Закон України «Про електронні комунікації» та Закон України «Про поштовий зв'язок».

Водночас, як зазначалось раніше, нормативні гарантії прийнято розділяти на матеріальні і процесуальні. Процесуальні гарантії забезпечення права на таємницю кореспонденції мають місце при розгляді справ у судах за умов виникнення для особи загрози позбавлення цього права або його суттєвого обмеження. Варто зауважити, що процесуальні гарантії забезпечення права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції будуть аналогічними до процесуальних гарантій інших прав і свобод людини і громадянина. До таких гарантій варто віднести право кожної особи

[20] Ємчук Л.В. Конституційно-правове регулювання особистого та сімейного життя людини і громадянина: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ужгород. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2015. 225 с. (тут – с. 167-168).

на справедливий та відкритий розгляд її справи протягом розумного строку незалежним і неупередженим судом у випадку порушення її права на таємницю кореспонденції; можливість скористатися правовою допомогою, необхідною для забезпечення ефективного доступу до правосуддя та відновлення в результаті порушеного права.

Матеріальні гарантії забезпечення права на таємницю кореспонденції передбачають компенсацію нанесеної шкоди та інших збитків у випадку порушення цього права. При цьому, стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не обов'язково вимагає грошової компенсації для потерпілого, якщо існують інші механізми відшкодування шкоди. Крім того, Європейський суд з прав людини застерігає, що законодавство, яке передбачає застосування державами технологій для масового стеження за комунікаціями, має містити необхідні гарантії від зловживання стосовно прийняття рішення і самого проведення заходів стеження за комунікаціями, а також будь-які потенційні можливості відшкодування[21].

Правореалізаційні гарантії забезпечення права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції надають особі можливість за допомогою сукупності юридичних засобів самостійно забезпечити втілення змісту і обсягу досліджуваного права, наприклад, шляхом оскарження дій правоохоронних органів щодо незаконного або надмірного втручання в таємницю її кореспонденції.

До правозастосовних гарантій забезпечення права на таємницю кореспонденції відносять діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, в ході якої відбувається захист порушених прав або вдається запобігти їх порушенню. Такими гарантіями передусім є визнання неконституційними актів, які безпідставно обмежують конституційне право на таємницю кореспонденції.

Варто відзначити, що важливу роль у забезпеченні права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції в умовах воєнного стану відіграють організаційно-правові гарантії діяльності Президента України та Верховної Ради України, оскільки саме ці суб'єкти приймають рішення про введення на всій території України чи в окремих її місцевостях особливих правових режимів.

[21] Довідник із застосування статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції. Європейський суд з прав людини. Переклад з доповненнями адвокатів, кандидатів юридичних наук О. Дроздова та О. Дроздової. 2018. 118 с. (тут – с. 32. 100).

Певно, конституційно закріплені повноваження Президента і Верховної Ради України щодо введення в країні особливого правового режиму слід описати двома процедурами:

1) на першій стадії Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, про введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного стану, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

2) на другій стадії Верховна Рада України затверджує протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про загальну або часткову мобілізацію, про введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях[22]. До того ж, важливого значення при гарантуванні прав і свобод людини і громадянина Верховною Радою України набуває її функція парламентського контролю за додержанням прав людини.

Зрештою, існує думка, що гарантії прав і свобод людини і громадянина, зокрема в сфері особистого і сімейного життя, до якої належить право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, залежать від конституційно-правового ладу в державі та досягнутого рівня верховенства права та конституціоналізму[23].

3. Проблемні аспекти реалізації в Україні гарантій забезпечення права людини на таємницю кореспонденції в умовах дії воєнного стану та шляхи їх вирішення

Безумовно, як нормативно-правові, так і організаційно-правові гарантії відіграють важливу роль у забезпеченні й захисті прав людини в умовах дії воєнного стану. При цьому, слід зазначити, що ці гарантії є певною мірою показником законності як самого механізму введення воєнного стану, так і механізму обмеження прав і свобод людини в умовах дії такого правового режиму. Водночас, наявність фактів процедурних вад і недоліків у механізмі запровадження воєнного стану, нівелюючи всі правові гарантії забезпечення прав людини, може нести потенційну загрозу таким правам, у тому числі конституційному праву

[22] Марусяк О.В. Проблеми імплементації особливих правових режимів в Україні на прикладі введення воєнного стану в 2018 році. *Центр політико-правових реформ.* URL:https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Marusyak.-Problemy-implementatsiyi-osoblyvyh-pravovyh-rezhymiv.pdf (дата звернення: 28.05.2024) (тут – с. 54).

[23] Ємчук Л.В. Конституційно-правове регулювання особистого та сімейного життя людини і громадянина:дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ужгород. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2015. 225 с. (тут – с. 166).

таємницю кореспонденції, та провокувати неправомірне чи надмірне обмеження цього права в умовах дії особливих правових режимів. А оскільки відомо, що запровадження особливих правових режимів є легальною можливістю суттєвого обмеження прав і свобод людини і громадянина[24], у тому числі права на таємницю кореспоненції, то цілком логічним видається дослідження механізму запровадження воєнного стану в Україні.

До того ж, вважається, що існуючий нині механізм запровадження в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану не є досконалим з огляду на певні законодавчі колізії.

Так, перш за все, варто відмітити, що Законом України «Про правовий режим воєнного стану» передбачається, що Президент України негайно звертається до Верховної Ради України щодо затвердження указу про введення того чи іншого особливого правового режиму. При цьому відповідно до цього ж нормативного акту, а також статті 83 Конституції України у разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання та розглядає питання щодо затвердження такого указу. Тому часовий проміжок затвердження указу про введення воєнного стану може подовжуватись до двох днів, що, в деяких випадках, є зовсім неприйнятним з огляду на потенційні загрози національній безпеці та територіальній цілісності, життю і здоров'ю населення, коли подібні рішення потребують оперативного ухвалення.

Водночас вищезазначеним законом передбачено, що в указі Президента України про введення воєнного стану, окрім іншого, зазначається час введення і строк, на який він вводиться. Відповідно з часу введення, який відображається в указі, передбачається можливість обмеження прав і свобод людини і громадянина. Однак сам указ набирає чинності одночасно з набранням чинності законом про введення воєнного стану. Очевидно, що у такому випадку, коли закон буде затверджено протягом двох днів, поки Верховна Рада України збереться на засідання, а відповідно до указу Президента України воєнний стан вже ніби буде діяти, матимуть місце незаконні обмеження прав і свобод людини, у тому числі конституційного права людини на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Оскільки указ, яким передбачено ці обмеження з певного часу ще буде недійсним.

[24] Марусяк О.В. Проблеми імплементації особливих правових режимів в Україні на прикладі введення воєнного стану в 2018 році. *Центр політико-правових реформ.* URL:https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Marusyak.-Problemy-implementatsiyi-osoblyvyh-pravovyh-rezhymiv.pdf (дата звернення: 28.05.2024) (тут – с. 55).

Тому потребує перегляду строк зібрання народних депутатів на засідання у разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану. Враховуючи окремі ситуації, таке зволікання може посилити небезпеку. А тому, певно, термін дводенного строку варто скоротити, наприклад, до 24 годин[25].

Недоцільною при введенні воєнного стану в Україні є і складна бюрократична процедура введення такого правового режиму, за якою передбачається багатокроковий процес та велика кількість документів – пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, указ Президента України та підготовлений ним проект закону про затвердження указу, прийнятий Верховною Радою України закон. Безумовно, це також впливає на швидкість у разі необхідності введення воєнного стану в країні. Однак це можливо пояснити відсутністю як такої практики запровадження в Україні воєнних станів, за яких можливо було б зазначені недоліки виявити та виправити.

Не менш важливою проблемою щодо введення в країні воєнного стану є неможливість народних депутатів коригувати зміст указу Президента України. Адже Конституція України та Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не регулюють таких технікоюридичних та процедурних деталей, однак частини 1 і 2 статті 190 Регламенту Верховної Ради України передбачає, що Верховна Рада України може прийняти повністю, частково з рекомендаціями та (або) застереженнями або відхилити проект закону про затвердження відповідного указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях. При цьому, якщо Верховна Рада України затвердила відповідним законом такий указ Президента України частково з рекомендаціями та (або) застереженнями, то чинними є положення відповідного указу, затвердженого Верховною Радою України)[26].

Безперечно, з метою удосконалення цих елементів механізму запровадження особливих правових режимів варто змінити кількість нормативно-правових актів, які приймаються для введення воєнного стану. Адже по факту процедура запровадження воєнного стану

[25] Левченко А.В. Забезпечення права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного та надзвичайного стану: теоретичні та практичні проблеми реалізації. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права:* матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 02-03 грудня 2022 р.). Кременчук. 2022. С. 34 – 37. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-277-0-8 (тут с. 36).

[26]Марусяк О.В. Проблеми імплементації особливих правових режимів в Україні на прикладі введення воєнного стану в 2018 році. *Центр політико-правових реформ.* URL:https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Marusyak.-Problemy-implementatsiyi-osoblyvyh-pravovyh-rezhymiv.pdf (дата звернення: 28.05.2024) (тут – с. 75).

в Україні передбачає одну процесуальну дію, але кілька документів. Доцільно запровадити таку процедуру введення особливих правових режимів, за якої Президент України ініціює запровадження воєнного стану шляхом внесення проекту закону, який розглядається і ухвалюється Верховною Радою України[27].

Зазначена рекомендація також дозволить подолати ще один недолік існуючого нині механізму щодо неможливості народних депутатів коригувати зміст указу Президента України про введення воєнного стану[28].

До того ж, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» встановлено причини для введення воєнного стану та обмеження у зв'язку з цим окремих прав і свобод людини, однак ці нормативні акти не містять тлумачення, що саме варто розуміти під поняттями «збройна агресія», «загроза нападу», «небезпека державній незалежності та територіальній цілісності». Тому, очевидно, що по суті введення режиму воєнного стану та, відповідно, встановлення обмежень прав і свобод людини, може мати місце з підстав, які вбачаються достатніми на думку членів Ради національної безпеки і оборони України, Президента України та народних депутатів[29]. Звісно, це не дає достатніх гарантій уникнення зловживань у сфері обмеження прав людини, у тому числі її конституційного права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. А тому необхідно закріпити в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» визначення вищезазначених понять для чіткого розуміння підстав для введення такого правового режиму та як наслідок обмеження прав і свобод людини[30].

---

[27] Левченко А.В. Забезпечення права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного та надзвичайного стану: теоретичні та практичні проблеми реалізації. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права:* матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 02-03 грудня 2022 р.). Кременчук. 2022. С. 34–37. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-277-0-8 (тут с. 36)

[28] Левченко А.В. Вплив правового режиму воєнного стану на забезпечення права на таємницю кореспонденції в Україні. *COPERNICUS. PoliticalandLegalStudies*. 2022. Vol. 1. Issue 2. С. 86–95. DOI https://doi.org/10.15804/CPLS.20222.09 (тут – с. 94).

[29] Славко А.С. Обмеження прав і свобод людини і громадяниназа умовдії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2016.Вип. 41. Том 2. С. 74-78 (тут – с. 75).

[30] Левченко А.В. Забезпечення права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного та надзвичайного стану: теоретичні та практичні проблеми реалізації. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права:* матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 02-03 грудня 2022 р.). Кременчук. 2022. С. 34 – 37. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-277-0-8 (тут с. 37)

Крім того, вважається, що однією з основних гарантій прав і свобод людини є інститут відповідальності держави перед особою. А однією з причин безвідповідальності держави виступає відсутність ефективних механізмів реалізації відповідальності держави перед особою[31]. Певна річ, що одним із напрямів удосконалення інституту гарантій забезпечення права на таємницю кореспонденції, зокрема організаційно-правових, в умовах воєнного стану є створення і законодавче закріплення ефективних механізмів реалізації юридичної відповідальності держави перед людиною за порушення її прав і свобод. Для усунення такої законодавчої прогалини варто внести відповідні зміни до Основного Закону України та ухвалити спеціальний закон, в якому передбачити певні процедури і механізми реалізації юридичної відповідальності держави перед людиною[32].

До того ж, важливим напрямом вдосконалення й посилення гарантій конституційного права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції в умовах воєнного стану є доповнення та приведення у відповідність до міжнародно-правових стандартів положень статті 64 Основного Закону України, якою передбачено обмеження окремих прав і свобод в умовах дії особливих правових режимів.

Так, наразі в Україні діє така модель регулювання обмежень, яка передбачає конституційно закріплений перелік прав і свобод людини, які не можна обмежувати навіть за умов дії особливих правових режимів. При цьому вважається, що існуюча модель не в повній мірі відповідає вимогам правової держави, оскільки найбільш оптимальною видається така модель регулювання обмежень прав людини, за якої конституція держави закріплює вичерпний перелік прав, які можна обмежити. Певна річ, що в такому випадку конституційне право на таємницю кореспонденції залишається незахищеним від неправомірного або надмірного обмеження під приводом усунення суспільної загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки.

Тому видається доречним трансформувати українську модель регулювання обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного стану, при якій Конституція встановлюватиме перелік тих прав, які можна обмежити. Зокрема, рекомендується внести зміни до статті 64 Основного

[31] Комарницький Д.С. Удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед особою як дієва гарантія забезпечення прав і свобод людини. *Часопис Київського університету права.* 2009. № 3. С. 60-64 (тут – с. 63).

[32] Левченко А.В. Гарантії забезпечення конституційного права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції в умовах надзвичайного стану в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *National law journal: teory and practice.* Молдова.2021. № 1 (46). С. 5 – 11. (тут – с. 10).

Закону України таким чином, щоб замість переліку статей Конституції, які гарантують права, які не можуть бути обмежені, зазначити чіткий перелік прав і свобод людини, які можуть бути обмежені в умовах дії особливих правових режимів. Це дозволить ефективно забезпечувати і захищати ці права, у тому числі і право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції[33].

Безумовно, зазначену статтю варто доповнити і положеннями, які б враховували усталені правоположення Європейського суду з прав людини та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифіковану Україною у 1997 році, виклавши частину 3 статті в такій редакції: «Обмеження прав і свобод під час дії особливих правових режимів можуть встановлюватись виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі обмежувальні заходи не будуть завдавати шкоди сутності й призначенню цих прав і свобод та суперечити іншим зобов'язанням держави згідно з міжнародним правом».

Зрештою, цю ж статтю необхідно доповнити положеннями, в яких зазначити вимоги до обмеження прав і свобод людини у відповідності до міжнародно-правових стандартів. Зокрема, частину 4 статті 64 можливо сформулювати наступним чином: «Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, які можуть бути встановлені в умовах дії особливих правових режимів, повинні бути передбачені законом, бути необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, або для захисту прав і свобод інших осіб та бути пропорційним такої мети»[34].

ВИСНОВОК

Безумовно, усі правові гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина, у тому числі права на таємницю кореспонденції, перебувають у тісному зв'язку та є взаємопов'язаними. У межах єдиної системи основне їх призначення полягає в тому, щоб забезпечити максимально сприятливі умови для перетворення законодавчо закріплених прав і свобод людини і громадянина з потенційних можливостей на реальну дійсність.

---

[33] Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116 – 122. DOI https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-2-19 (тут – с. 121).

[34] Левченко А.В. Гарантії забезпечення конституційного права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції в умовах надзвичайного стану в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *National law journal: teory and practice.* Молдова.2021. № 1 (46). С. 5 – 11. (тут – с. 10).

При цьому, слід зазначити, що нормативно-правові та організаційно-правові гарантії забезпечення права на таємницю кореспонденції в умовах дії воєнного стану є певною мірою показником законності як самого механізму введення воєнного стану, так і механізму обмеження цього права в умовах дії такого правового режиму. Водночас, наявність фактів процедурних вад і недоліків у механізмі запровадження воєнного стану, нівелюючи всі гарантії забезпечення прав людини, може нести потенційну загрозу лі конституційному праву таємницю кореспонденції, та провокувати неправомірне чи надмірне обмеження цього права в умовах дії особливих правових режимів.

До того ж, вважається, що існуючий нині механізм запровадження в Україні або в окремих її місцевостях такого особливого правового режиму як воєнний стан не є досконалим з огляду на певні законодавчі колізії.

Тому варто удосконалити механізм введення воєнного стану, зокрема шляхом скорочення строку зібрання народних депутатів для затвердження указу Президента України про введення воєнного стану, зміни кількості нормативно-правових актів, необхідних для його запровадження, надання повноважень народним депутатам коригувати зміст указу Президента України про введення особливого правового режиму, закріплення в національному законодавстві понять «збройна агресія», «загроза нападу», «небезпека державній незалежності та територіальній цілісності», узгодження норм статті 64 Конституції України та положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо переліку прав, які можливо обмежити в умовах воєнного стану та, водночас, трансформації існуючої в Україні моделі регулювання обмежень прав і свобод в умовах воєнного стану до найбільш оптимальної та притаманної правовим державам, а також доповнення статті 64 Конституції України нормами, які б врахували усталені правоположення міжнародного законодавства і практики його застосування у сфері обмеження прав і свобод людини в умовах дії особливих правових режимів.

Крім того, одним із напрямів удосконалення інституту гарантій забезпечення права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, зокрема організаційно-правових, в умовах воєнного стану є створення і законодавче закріплення ефективних механізмів реалізації юридичної відповідальності держави перед людиною за порушення її прав і свобод. Для усунення такої законодавчої прогалини варто внести відповідні зміни до Основного Закону України та ухвалити спеціальний закон, в якому передбачити певні процедури і механізми реалізації юридичної відповідальності держави перед людиною.

Наведені рекомендації допоможуть спростити механізм введення воєнного стану в Україні або на окремих її територіях і, в той же час, забезпечити реалізацію гарантій захисту і дотримання прав і свобод людини і громадянина в умовах дії особливих правових режимів, зокрема конституційного права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, від незаконних або надмірних обмежень.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів реалізації в Україні гарантій забезпечення права людини на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану. Адже у всіх випадках законодавче регулювання забезпечення, дотримання і реалізації прав і свобод людини, у тому числі в умовах дії особливих правових режимів, важлива роль належить гарантіям. Автором розкрито питання правової природи гарантій забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану як інструменту захисту цього права. Відзначено, що важливу роль у забезпеченні права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану відіграють організаційно-правові гарантії діяльності Президента України та Верховної Ради України, оскільки саме ці суб'єкти приймають рішення про введення на всій території України чи в окремих її місцевостях особливих правових режимів. Проте зазначено, що і нормативно-правові, і організаційно-правові гарантії є певною мірою показником законності як самого механізму введення воєнного стану, так і механізму обмеження прав і свобод людини в умовах дії такого правового режиму. Тому автором проаналізовано існуючий в Україні механізм запровадження воєнного стану, серед прогалин й недоліків технікo-юридичних та процедурних аспектів запровадження якого виділено тривалий строк зібрання народних депутатів для затвердження указу Президента України про введення воєнного стану, значну кількість нормативно-правових актів, необхідних для введення воєнного стану, неможливість народних депутатів коригувати зміст такого указу, відсутність законодавчо закріплених визначень понять, які по суті є підставами для введення особливого правового режиму, неузгодженість норм статті 64 Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо переліку прав, які можливо обмежувати в умовах воєнного стану, та наявність такої моделі регулювання обмежень прав людини в умовах дії особливих правових режимів, яка не відповідає вимогам правової держави, а також відсутність певних процедур і механізмів реалізації юридичної відповідальності держави перед людиною. Доведено, що

недосконаліть механізму запровадження воєнного стану буде впливати на права і свободи людини і громадянина, у тому числі на права людини на таємницю кореспонденції, обмеження якого передбачено законодавством на час дії режиму воєнного стану, та може спричиняти надмірне або необґрунтоване обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану. А тому автором наведено аргументовані пропозиції та рекомендації щодо удосконалення механізму реалізації в Україні гарантій забезпечення права людини на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану, що дозволить захистити це право на таємницю кореспонденції від незаконних або надмірних обмежень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаруст Ю.В. Поняття та ознаки гарантій забезпечення прав громадян у податковій сфері. *Форум права.* 2014. № 2. С. 76–80. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index(дата звернення: 16.10.2022).

2. Довідник із застосування статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції. Європейський суд з прав людини. Переклад з доповненнями адвокатів, кандидатів юридичних наук О. Дроздова та О. Дроздової. 2018. 118 с.

3. Ємчук Л.В. Конституційно-правове регулювання особистого та сімейного життя людини і громадянина: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ужгород. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2015. 225 с.

4. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні:дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київ. НАН України; Інститут держави і права імені В.М. Корецького, 2002. 222 с.

5. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 28.05.2024).

6. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 28.05.2024).

7. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні. Підручник. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». 2008. 350 с.

8. Комарницький Д.С. Удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед особою як дієва гарантія забезпечення прав і свобод людини. *Часопис Київського університету права.* 2009. № 3. С. 60-64.

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 28.03.2024).

10. Левченко А.В. Вплив правового режиму воєнного стану на забезпечення права на таємницю кореспонденції в Україні. *COPERNICUS. PoliticalandLegalStudies*. 2022. Vol. 1. Issue 2. С. 86–95. DOI https://doi.org/10.15804/CPLS.20222.09.

11. Левченко А.В. Гарантії забезпечення конституційного права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції в умовах надзвичайного стану в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *National law journal: teory and practice.* Молдова.2021. № 1 (46). С. 5–11.

12. Левченко А.В. Забезпечення права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного та надзвичайного стану: теоретичні та практичні проблеми реалізації. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права:* матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 02-03 грудня 2022 р.). Кременчук. 2022. С. 34–37. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-277-0-8.

13. Левченко А.В. Обмеження права на таємницю кореспонденції в умовах воєнного стану: українські реалії та закордонний досвід. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 116–122. DOI https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-2-19.

14. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини і громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2003. 19 с.

15. Марусяк О.В. Проблеми імплементації особливих правових режимів в Україні на прикладі введення воєнного стану в 2018 році. *Центр політико-правових реформ.* URL:https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Marusyak.-Problemy-implementatsiyi-osoblyvyh-pravovyh-rezhymiv.pdf (дата звернення: 28.05.2024).

16. Мацькевич М.М. Поняття гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права.* 2014. № 3. С. 219–227. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_3_37 (дата звернення: 16.10.2022).

17. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 28.03.2024).

18. Молдован В.В. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина: навч. посіб. В.В. Молдован, Л.І. Чулінда. К.: «Центр учбової літератури». 2012. 206 с.

19. Олійник А.Ю. Юридичні гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 2. С. 93–96.

20. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Навчальний посібник. КНТ, Ліра-К. 2011. 532 с.

21. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. Навчальний посібник. К.: Атіка. 2004. 464 с.

22. Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти. Навчальний посібник. Київ: Видавництво ФОП Голембовська О.О. 2018. 208 с.

23. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Підручник. Вид. 4-те, допов. і перероб. К.: Правова єдність: Алерта. 2014. 524 с.

24. Славко А.С. Обмеження прав і свобод людини і громадяниназа умовдії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2016.Вип. 41. Том 2. С. 74–78.

25. Ткачук Л.В. Правозахисні гарантії прав людини в Україні: теоретико-правова характеристика. *Часопис Київського університету права.* 2018. № 4. С. 73 – 77.

26. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення 28.05.2024).

Information about the author:
Levchenko Alina Valeriyivna,
Postgraduate Student at the Department of Public and International Law
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Peremohy avenue, Kyiv, 03057, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ, РЕФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ

Літошенко О. С.

ВСТУП

Історіографія земельних відносин і землеустрою в Україні є складною і багатогранною темою, що охоплює різні аспекти нормативно-правового регулювання та організації земельної реформи. З часу здобуття незалежності в 1991 році, Україна здійснила ряд суттєвих кроків у напрямку створення ефективної системи управління земельними ресурсами, що включає як законодавчі ініціативи, так і інституційні реформи. Сучасний етап земельних перетворень, зокрема реформа 2021 року, є результатом тривалого процесу правового й організаційного розвитку.

Історія земельних відносин в Україні відзначається численними змінами, зумовленими політичними, економічними та соціальними чинниками. В період радянської влади земля була державною власністю, а ринкові механізми були відсутні[1]. Після розпаду СРСР Україна почала перехід до ринкової економіки, що включало і трансформацію земельних відносин[2]. Прийняття Земельного кодексу України у 2001 році стало важливим кроком на шляху до створення правової бази для регулювання земельних відносин[3], а подальші зміни законодавства спрямовувалися на вдосконалення земельного кадастру, запровадження ринкових механізмів та захист прав землевласників.

Нормативно-правова база земельних відносин в Україні постійно розвивається, відповідаючи на виклики часу та потреби суспільства. Ключовими законодавчими актами є Земельний кодекс України[4],

[1] Добряк Д. Проблеми сучасного землеустрою. *Землевпорядний вісник*. 2012. № 1. С. 32.

[2] Мартин А. Г. Регулювання ринку земель в Україні: наук. моногр. К.: Аграр Медіа Груп. 2011. С. 83.

[3] Likarchuk N., Velychko, Z., Andrieieva O., Lenda R., Vusyk H. Manipulation as an element of the political process in social networks. *Cuestiones Políticas.* 2023. № 41(76). P. 771.

[4] Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

закони «Про землеустрій»[5], «Про державний земельний кадастр»[6], а також ряд підзаконних актів та постанов уряду. Важливим аспектом є гармонізація національного законодавства з нормами Європейського Союзу, що передбачає адаптацію до міжнародних стандартів управління земельними ресурсами та забезпечення прозорості земельних відносин.

Земельна реформа 2021 року стала ключовим етапом у розвитку земельних відносин в Україні, а основні її положення включають відкриття ринку землі, що дозволяє продаж та купівлю сільськогосподарських земель. Відповідне рішення спрямоване на стимулювання економічного зростання, залучення інвестицій та підвищення ефективності використання земельних ресурсів. Важливими аспектами реформи є також захист прав малих землевласників, створення умов для розвитку фермерських господарств та забезпечення прозорості земельних угод. Але введення воєнного стану в Україні внаслідок російської агресії у 2022 році вплинуло на всі сфери життя, включаючи земельні відносини. Умови воєнного стану вимагали адаптації правового регулювання земельних відносин для забезпечення національної безпеки та оборони. Зокрема, було запроваджено спеціальні режими використання земель, що передбачають можливість тимчасового вилучення земельних ділянок для потреб оборони, зміни у порядку проведення земельних аукціонів та спрощення процедур реєстрації земельних прав.

Земельні відносини в Україні продовжують розвиватися в умовах постійних змін, що викликані як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Реформи у сфері земельних відносин є важливим кроком на шляху до створення ефективної та прозорої системи управління земельними ресурсами. Актуальні питання земельного права в умовах воєнного стану потребують оперативної адаптації нормативно-правової бази для забезпечення стабільності та безпеки країни.

1. Історіографія земельних відносин і землеустрою в Україні: нормативно-правова база організації та реформування

Земельні відносини та землеустрій в Україні мають глибокі історичні корені та суттєво впливають на соціально-економічний розвиток країни. Протягом століть вони зазнавали значних трансформацій під впливом політичних, економічних та соціальних змін. Дослідження цих змін є ключовим для розуміння сучасних викликів та перспектив у сфері

[5] Закон України «Про землеустрій» від 22.05.2003 № 858-IV. Редакція від 31.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text

[6] Закон України «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 № 3613-VI. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text

землекористування. Історіографія земельних відносин і землеустрою в Україні охоплює широке коло питань, включаючи структуру землеволодіння, правове регулювання та соціальні наслідки різних земельних реформ. Від літописів Київської Русі до сучасних наукових досліджень, історіографія цієї теми відображає еволюцію підходів до управління землею та її використання. Особлива увага приділяється періодам великих змін, таких як аграрні реформи, націоналізація земель у радянський період, а також сучасні процеси приватизації та формування ринку землі[7]. Кожен з цих періодів вносив свої корективи у земельні відносини, змінюючи структуру землеволодіння та впливаючи на економічний розвиток країни.

Земельні відносини та землеустрій в Україні завжди мали важливе значення для економічного, культурного, соціального та політичного розвитку країни. Конституція незалежної України, зважаючи на винятково важливе значення землі у всіх сферах життєдіяльності держави та її народу, у 14-й статті закріпила: «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави»[8] – це положення підкреслює виняткову роль землі як стратегічного ресурсу, що потребує особливої уваги та захисту. Земля завжди була основою для економічної влади та панування певних соціальних груп, формуючи основу для розвитку суспільства[9].

Відповідно, як відзначає професор Георгій Черевко, історіографія земельних відносин і землеустрою в Україні є важливою темою, яка охоплює дослідження розвитку і трансформацій цих відносин протягом різних історичних періодів, а дослідження в цій галузі сприяють розумінню еволюції власності на землю, методів управління землею, а також впливу соціально-економічних та політичних змін на земельні відносини (рис. 1)[10].

Відповідно науковці, Георгій Черевко, Антон Третяк, Олег Різник, Михайло Бурбика, Дмитро Іваненко виокремили етапи становлення земельних відносин і землеустрою в Україні.

[7] Schuryk M. Optimization of land tenure and land use as the direction of reproduction of land resourcesmicro region. *Carpathian Regional Economics*. 2007. № 1. P. 162.

[8]Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua

[9]Stupen R. The essence of the agricultural land market. *Economy APK*. 2015. № 9. P. 108.

[10]Cherevko G. Land relations and market of land in ukraine – economical and ecological problems. *International journal of new economics and social sciences*. 2016. № 1(3). URL: https://ijoness.com/resources/html/article/details?id=152563&language=en

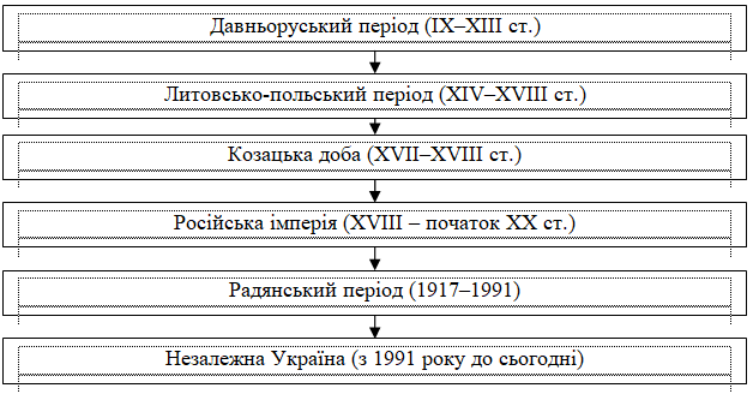

Рис. 1. Періоди земельних відносин і землеустрою в Україні

1. Давньоруський період (IX–XIII ст.). У IX–XIII століттях територія сучасної України входила до складу Київської Русі – першої східнослов'янської держави й це був період формування феодальної системи, яка характеризувалася аграрною економікою і розвитком землеробства. Основу економіки становило сільське господарство, де головними галузями були рільництво і тваринництво, а земля стала головним засобом виробництва і предметом соціально-економічних відносин[11]. Більшість населення становили селяни, які обробляли землю і залежали від землевласників, а земельні відносини у Київській Русі визначалися формуванням феодальної власності[12]. Від початку існувала общинна (колективна) власність на землю, де земля належала сільській громаді. Проте, з часом виникли вотчини – великі приватні земельні володіння, що належали князям, боярам, дружинникам і церкві. Вотчини передавалися у спадок і розширювалися за рахунок завоювань, а феодали отримували від своїх володінь доходи у вигляді данини та повинностей, які виконували залежні селяни.

Правові норми, що регулювали земельні відносини, зафіксовані у найдавнішій збірці законів Київської Русі – «Руській правді», тобто документ встановлював права й обов'язки феодалів та селян, визначав порядок спадкування і продажу земель. Наприклад, «Руська правда»

[11] Rieznik O., Burbyka M., Ivanenko D. Registration of the rights to the land plots in Ukraine and Germany. GlobeEdit. 2016. P. 31.

[12] Там само. P. 37.

регулювала питання передачі вотчин у спадок, встановлювала відповідальність за порушення прав власності[13].

2. Литовсько-польський період (XIV–XVIII ст.). У XIV–XVIII століттях українські землі були під владою Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. Після включення українських земель до складу Литви, в 1385 році було укладено Кревську унію між Литвою і Польщею, а у 1569 році Люблінською унією створено Річ Посполиту[14], тому відповідні політичні зміни призвели до реформ у системі управління та земельних відносинах, інтеграції українських земель у польсько-литовську державну структуру. Основними адміністративними одиницями стали воєводства, які очолювали воєводи, що мали значний вплив на земельні питання.

У литовсько-польський період відбулася значна зміна структури землеволодіння, – великі князі литовські продовжували практику передачі земель у володіння боярам та шляхті, що сприяло формуванню великої шляхетської власності. Після приєднання до Польщі земельна власність регулювалася польським правом, що передбачало закріплення земель за шляхтою. Виникли магнатські латифундії – великі земельні маєтки, які складали основну частину землеволодінь, а поряд з цим існували дрібні шляхетські маєтки та селянські господарства. Варто відзначити, що церква також залишалася великим землевласником, отримуючи земельні наділи від князів та шляхти[15].

Литовсько-польський період характеризувався активним законодавчим процесом, що регулював земельні відносини. Литовські статути (1529, 1566, 1588) та польські королівські універсали закріплювали права й обов'язки землевласників і селян. Литовські статути, зокрема, встановлювали правила спадкування, продажу і дарування земель, визначали обов'язки селян щодо виконання панщини (феодальних повинностей). Магдебурзьке право, яке отримували окремі міста, сприяло розвитку міського землеволодіння і самоврядування, надаючи міщанам право на землю та її використання[16].

Слід відзначити, що у даний період відбувалися значні соціально-економічні зміни, зокрема посилення кріпацтва. Селяни були «прикріплені» до землі та змушені виконувати панщину – працювати на

[13] History of land relations and land management in Ukraine: Textbook. K. Agricultural Science, 2002. P. 26.

[14] Носік В. В. Право власності на землю українського народу: монографія. К. Юрінком Інтер, 2006. С. 41.

[15] Там само. С. 58.

[16] Rieznik O., Burbyka M., Ivanenko D. Registration of the rights to the land plots in Ukraine and Germany. GlobeEdit. 2016. P. 43.

полях феодала певну кількість днів на тиждень[17]. Кріпосне право закріплювало селян за маєтками, обмежувало їхню свободу пересування та можливість покидати володіння. Водночас зростала роль шляхти як основного землевласника, що впливало на соціальну структуру суспільства, а маєтки ставали економічними центрами, навколо яких розвивалися ремесла, торгівля та інші види господарської діяльності.

3. Козацька доба (XVII–XVIII ст.). Козацька доба охоплює період від середини XVII до кінця XVIII століття, коли українські землі перебували під владою козацької держави – Гетьманщини. Початок цього періоду ознаменувався Національно-визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657), яка привела до утворення автономної козацької держави на Лівобережній Україні. Гетьманщина мала свою адміністративну і військову структуру, зокрема поділ на полки та сотні, які були основними адміністративними одиницями[18].

У козацьку добу земельні відносини зазнали значних змін. Козацька старшина та гетьмани надавали землі козакам і селянам, що сприяло утвердженню колективних форм землеволодіння. Землі ділилися на рангові (надані на час виконання службових обов'язків) і приватні (що переходили у спадок), а основними землевласниками стали козацька старшина, яка володіла значними земельними угіддями, та звичайні козаки, які мали свої наділи для обробітку[19]. Правові основи земельних відносин у козацьку добу регулювалися гетьманськими універсалами та законодавчими актами. Видавалися універсали, що закріплювали права на землю, визначали обсяги й порядок виконання повинностей. Приміром, універсали Богдана Хмельницького підтверджували права козаків на отримані землі, звільняли їх від податків і повинностей, крім військової служби. Універсали Івана Мазепи регулювали питання земельної власності, надаючи землі в користування або у власність старшині та козакам[20].

Козацька доба характеризувалася розвитком сільського господарства, ремесел та торгівлі, а землеволодіння стали основою аграрної економіки, де велика частина населення займалася землеробством і тваринництвом.

---

[17] Rieznik O., Burbyka M., Ivanenko D. Registration of the rights to the land plots in Ukraine and Germany. GlobeEdit. 2016. P. 47.

[18] Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М., Третяк, Н. А. Наукові засади стратегії розвитку земельного устрою України і її регіонів у повоєнний період. *Ефективна економіка.* 2023. № 3. URL: https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/issue/view/66

[19] Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М. Земельний устрій України: понятійні і інституційні аспекти розвитку. *Агросвіт*. 2020. № 24. С. 7.

[20] Rieznik O., Burbyka M., Ivanenko D. Registration of the rights to the land plots in Ukraine and Germany. GlobeEdit. 2016. P. 54.

Водночас відбувалося зміцнення економічного становища козацької старшини, яка володіла значними земельними угіддями та мала можливість використовувати працю залежних селян (посполитих)[21]. Козацька доба мала великий вплив на розвиток українського суспільства та формування національної ідентичності, а земельні відносини цього періоду відображали прагнення до соціальної справедливості й підтримки козацького війська.

Водночас внутрішні конфлікти та боротьба за владу між гетьманами та старшиною впливали на стабільність і розвиток земельних відносин. Розвиток і трансформація земельних відносин у козацьку добу заклали основу для подальших соціально-економічних процесів в Україні.

4. Російська імперія (XVIII – початок XX ст.). У XVIII – початку XX століття українські землі стали частиною Російської імперії після низки подій, включаючи Полтавську битву (1709) та ліквідацію Гетьманщини (1764) – українські території були інтегровані до імперської адміністративної системи[22]. Було створено нові губернії, які підпорядковувалися безпосередньо імператорському уряду, цей період характеризувався централізацією влади та введенням російської адміністративної системи, що впливало на земельні відносини та соціальну структуру.

У Російській імперії українські землі перейшли під контроль російських дворян і імперського уряду. У XVIII столітті Петро I та Катерина II провели серію реформ, що призвели до націоналізації земель та їх перерозподілу на користь дворянства, а великі земельні володіння зосереджувалися в руках російських та полонізованих українських дворян, які отримували землі за службу імперії[23]. Селяни, які раніше були вільними або частково залежними, поступово ставали кріпаками, повністю залежними від поміщиків, а кріпацтво, яке було закріплене законодавчо у XVIII столітті, ставило селян у становище, де вони повинні були відробляти панщину або сплачувати оброк.

Правові акти, що регулювали земельні відносини, включали укази та маніфести імператорів, які визначали порядок володіння землею та кріпацькі обов'язки. Одним з найважливіших правових актів цього

[21] Rieznik O., Burbyka M., Ivanenko D. Registration of the rights to the land plots in Ukraine and Germany. GlobeEdit. 2016. P. 59.

[22]Третяк А. М. Управління земельними ресурсами та землекористуванням: базові засади теорії, інституціолізації, практики: монографія. Біла Церква: ТОВ "Білоцерківдрук". 2021. С. 117.

[23]Там само. С. 221.

періоду було «Жалувана грамота дворянству» Катерини II (1785), яка значно розширила права дворянства на землю і селян[24].

Введення кріпацтва значно вплинуло на соціально-економічний розвиток українських земель, адже селяни втратили особисту свободу та економічну незалежність, що негативно вплинуло на продуктивність і розвиток сільського господарства. Водночас дворяни використовували працю кріпаків для збільшення своїх доходів, що призводило до зростання соціальної напруги. Реформи Олександра II, зокрема скасування кріпацтва у 1861 році[25], стали важливим етапом у розвитку земельних відносин й ці реформи дозволили селянам отримати особисту свободу та право викупу землі, хоча на практиці це часто призводило до заборгованості та конфліктів з поміщиками.

Розвиток земельних відносин у період Російської імперії заклав основи для майбутніх соціально-економічних процесів в Україні. Скасування кріпацтва відкрило нові можливості для розвитку аграрного сектору, але також залишило багато проблем, пов'язаних з земельними конфліктами та економічною нерівністю. Період кінця XIX – початку XX століття став часом активних реформ та модернізації, що впливали на земельні відносини та підготували основу для подальших змін у XX столітті.

5. Радянський період (1917–1991). Після Жовтневої революції 1917 року українські землі стали частиною Радянського Союзу. Утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки (УСРР) у 1919 році ознаменувало початок радянського періоду в історії України. Адміністративно-територіальний поділ та управління землеволодінням здійснювалися відповідно до політики та рішень Комуністичної партії, а влада перейшла до рад, що діяли під контролем більшовиків, а центральну роль у керуванні відігравала Комуністична партія[26].

Однією з перших дій радянської влади була націоналізація землі – декрет про землю, прийнятий у 1917 році, ліквідував приватну власність на землю і передав її у власність держави. Всі землі великих поміщиків, церковні та монастирські володіння були конфісковані та передані у користування селянам. Проте вже в кінці 1920-х років розпочалася колективізація сільського господарства, метою якої було створення колективних господарств (колгоспів) та державних

[24] Rieznik O., Burbyka M., Ivanenko D. Registration of the rights to the land plots in Ukraine and Germany. GlobeEdit. 2016. P. 59.

[25] Там само. P. 61.

[26] Там само. P. 62.

господарств (радгоспів)[27] й відповідно цей процес супроводжувався насильницькими заходами, розкуркуленням (ліквідацією заможних селянських господарств) та репресіями проти селян, що опиралися колективізації.

Правове регулювання земельних відносин у радянський період базувалося на декретах, постановах та законах Радянської влади. Земельний кодекс УСРР 1922 року встановив правові основи для націоналізації землі та колективізації сільського господарства[28]. Післявоєнний період був позначений прийняттям нового Земельного кодексу 1961 року, що закріплював принципи державної власності на землю та регулював діяльність колгоспів і радгоспів. Усі питання, пов'язані з землеволодінням та землекористуванням, підпорядковувалися централізованому плануванню та управлінню, а радянський період приніс значні соціально-економічні зміни. Колективізація сільського господарства мала на меті індустріалізацію країни, перерозподіл ресурсів з аграрного сектору на розвиток промисловості, введення колективних форм господарювання, таких як колгоспи й радгоспи, змінило соціальну структуру села[29].

Радянська земельна політика мала значний вплив на українське суспільство, адже колективізація і репресії спричинили значні соціальні втрати та демографічні зміни, що мали довготривалі наслідки для розвитку українського села. Радянський період був суперечливим етапом в історії земельних відносин в Україні. З одного боку, він приніс радикальні зміни в організації землеволодіння і сільського господарства, впровадив нові форми господарювання і технології. З іншого боку, політика колективізації, репресії та централізоване управління призвели до значних економічних і соціальних втрат, створили умови для кризи сільського господарства наприкінці радянського періоду. Відповідно такий досвід вплинув на розвиток земельних відносин у незалежній Україні, спричинивши необхідність проведення глибоких реформ у пострадянський період.

6. Незалежна Україна (з 1991 року до сьогодні). З набуттям незалежності у 1991 році Україна розпочала процес розбудови власної державності та здійснення економічних реформ. Прийняття Конституції України у 1996 році закріпило принципи демократії, верховенства права та захисту прав власності[30]. Адміністративно-

[27] Rieznik O., Burbyka M., Ivanenko D. Registration of the rights to the land plots in Ukraine and Germany. GlobeEdit. 2016. P. 67.

[28] Там само. P. 73.

[29] Там само. P. 74.

[30] History of land relations and land management in Ukraine: Textbook. K. Agricultural Science, 2002. P. 52.

територіальний устрій країни зберіг систему областей, районів та міст, але відбувалися реформи, спрямовані на децентралізацію та передачу більшої частини повноважень місцевим органам влади й ці зміни мали значний вплив на земельні відносини, сприяючи розвитку місцевого самоврядування.

Одним з ключових завдань незалежної України стала земельна реформа, спрямована на створення ринкових відносин в аграрному секторі. У 1990-х роках було проведено розпаювання земель колишніх колгоспів і радгоспів, в результаті чого селяни отримали земельні паї й це створило основу для формування приватної власності на землю[31]. Прийняття Земельного кодексу України у 2001 році стало важливим кроком у регулюванні земельних відносин, визначивши правові рамки для купівлі-продажу, оренди та користування землею. Водночас введення мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення обмежило розвиток ринку землі на тривалий час.

Розвиток земельних відносин в Україні супроводжувався значними економічними та соціальними змінами – приватизація землі та перехід до ринкової економіки сприяли зростанню підприємницької активності в аграрному секторі[32]. Виникли нові форми господарювання, такі як фермерські господарства, агрохолдинги та кооперативи й такі зміни сприяли модернізації сільського господарства, впровадженню нових технологій та підвищенню продуктивності. Водночас соціально-економічні проблеми, такі як безробіття на селі, нерівність у розподілі земельних ресурсів та міграція населення, залишалися актуальними.

Протягом останніх десятиліть відбувалися важливі законодавчі зміни, спрямовані на вдосконалення земельних відносин. Зокрема, у 2020 році Верховна Рада України прийняла закон про ринок землі, що дозволив з 1 липня 2021 року здійснювати купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення[33], відповідно цей крок став важливим етапом у лібералізації ринку землі та стимулюванні інвестицій в аграрний сектор.

Земельні реформи та розвиток ринкових відносин в аграрному секторі значно вплинули на українське суспільство, адже відкриття ринку землі створило нові можливості для фермерів, агрохолдингів та інвесторів, сприяючи економічному зростанню та підвищенню

[31] History of land relations and land management in Ukraine: Textbook. K. Agricultural Science, 2002. P. 56.

[32] Баланюк І.Ф., Іванюк Т. Л. Земельні реформи в Україні: історія проведення. *Економіка АПК*. 2020. № 1. С. 116.

[33] Іванюк Т. Л. Формування земельних відносин об'єднаних територіальних громад регіону у контексті децентралізації. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону.* 2021. Вип. 17. Т. 2. С. 156.

конкурентоспроможності сільського господарства. Водночас такі зміни викликали певні соціальні напруження, зокрема серед сільського населення, яке побоюється втрати земельних ресурсів. Але на сьогодні держава впроваджує програми підтримки малого і середнього бізнесу в аграрному секторі, розвиток інфраструктури та поліпшення умов праці на селі.

Попри досягнуті результати, розвиток земельних відносин в Україні стикається з численними викликами. Основними проблемами залишаються корупція, нерівномірний розподіл земельних ресурсів, недосконаліть кадастрового обліку та правове регулювання. Залишається актуальним питання забезпечення екологічної стійкості та охорони земельних ресурсів. Перспективи розвитку земельних відносин в Україні пов'язані з подальшою лібералізацією ринку землі, залученням інвестицій, впровадженням сучасних технологій та забезпеченням соціальної справедливості у розподілі земельних ресурсів.

Відповідно до вище відзначеного, аналіз нормативно-правової бази організації та реформування земельних відносин в Україні є актуальним і важливим завданням у контексті забезпечення ефективного використання земельних ресурсів країни. Земельні відносини охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із правами власності, управлінням, використанням та охороною земель, що потребує чіткої та всеосяжної правової регламентації.

Реформування земельних відносин в Україні набуло особливої актуальності у зв'язку з необхідністю адаптації до європейських стандартів, підвищення прозорості та ефективності управління земельними ресурсами й це включає запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, удосконалення механізмів оренди, визначення чітких процедур реєстрації прав на землю та вирішення питань, пов'язаних із земельними спорами. Реформи, що здійснюються, спрямовані на створення правових умов для сталого розвитку аграрного сектора та забезпечення прав громадян на землю, що вимагає постійного аналізу і вдосконалення чинної нормативно-правової бази.

Нормативно-правова база організації та реформування земельних відносин в Україні відображає еволюцію державної політики щодо землеволодіння та землекористування протягом різних історичних епох. Кожен період мав свої ключові правові акти, які регулювали земельні відносини та відображали соціально-економічні умови свого часу. У Давньоруський період (IX–XIII ст.) основним правовим документом була «Руська Правда», яка закріплювала норми права щодо володіння та користування землею й ці положення відображали традиції та звичаї давньоруського суспільства, зокрема питання спадкування землі

та правового статусу земельних володінь. «Руська Правда» є одним з найважливіших джерел інформації про ранньоукраїнське право. Щодо нормативно-правової бази організації та реформування земельних відносин і землеустрою, можна зазначити наступне:

1) трибутна реформа встановлювала правила сплати податків (трибуту) на землю, що було важливою складовою земельних відносин (податки сплачувалися землевласниками та землекористувачами);

2) правова відповідальність за порушення земельних законів – були встановлені санкції за порушення земельних правил (наприклад, за незаконне володіння або використання землі передбачалася штрафна відповідальність);

3) тексти «Руської Правди» містять відомості про межі земельних ділянок і правила їх визначення й також обговорюється питання власності на землю та її передачі в спадщину;

4) земельні відносини регулювались законом «Руської Правди» щодо володіння, користування і передачі прав на землю; документ містив умови відведення землі, умови оренди, правила спадкування;

5) «Руська Правда» містила положення, спрямовані на захист прав власності та користування землею, а також на вирішення конфліктів, пов'язаних зі землею[34].

У Литовсько-польський період (XIV–XVIII ст.) правова база значно розширилася завдяки Литовським Статутам та Магдебурзькому праву. Литовські Статути регулювали земельні відносини у Великому князівстві Литовському, включаючи українські землі, та впливали на структуру землеволодіння, спадкування та обіг земель. Магдебурзьке право, впроваджене у містах, надало їм самоврядний статус і встановило норми щодо міських земель[35], що сприяло розвитку міського господарства та торгівлі й відповідні правові акти відображали європейські правові традиції та сприяли інтеграції українських земель у західноєвропейський правовий простір.

Козацька доба (XVII–XVIII ст.) характеризувалася специфічною системою правового регулювання, зокрема через гетьманські універсали. Універсали, що видавалися гетьманами, регулювали питання землеволодіння, розподілу земель між козаками, селянами та козацькою старшиною, відповідні документи мали важливе значення для організації земельних відносин у козацькій державі, відображаючи її автономний статус та специфічні соціально-економічні умови. Універсали забезпечували права на землю різним соціальним групам

[34] History of land relations and land management in Ukraine: Textbook. K. Agricultural Science, 2002. P. 107.

[35] Там само. P. 115.

та сприяли формуванню землеволодіння, яке було важливим елементом козацького господарства. Відповідно існували ключові аспекти системи, а саме:

1) універсали встановлювали правила розподілу земель між різними соціальними групами, такими як козаки, селяни та козацька старшина й це дозволяло забезпечити кожну з цих груп земельними ресурсами відповідно до їхніх потреб і статусу;

2) універсали гарантували права на землю для різних соціальних груп, що було важливо для забезпечення стабільності та порядку в козацькому суспільстві, тобто це допомагало запобігати конфліктам і сприяло розвитку господарства;

3) автономний статус козацької держави, тобто універсали відображали автономний статус козацької держави, яка мала власну систему правового регулювання, відокремлену від інших державних утворень того часу;

4) універсали враховували специфічні умови та потреби козацького господарства, що відрізнялося від умов інших соціальних формацій того часу й вони сприяли формуванню ефективної системи землеволодіння, відповідної до потреб козацького суспільства[36].

Період Російської імперії (XVIII – початок XX ст.) відзначався централізацією та імперською політикою щодо земельних відносин. «Жалувана грамота дворянству» Катерини II (1785) закріпила привілеї дворянства на землю, що сприяло концентрації великих земельних володінь у руках російських і полонізованих українських дворян. Земельний кодекс 1886 року врегульовував правові питання землеволодіння та користування землею, що відображало імперське прагнення до контролю над аграрними ресурсами.

Радянський період (1917–1991) ознаменувався кардинальними змінами у земельних відносинах, зокрема через націоналізацію землі та колективізацію сільського господарства. Декрет про землю 1917 року, Земельні кодекси УРСР 1922 та 1961 років закріпили державну власність на землю та колективні форми господарювання. За незалежності України (з 1991 року до сьогодні) відбулися суттєві земельні реформи, зокрема розпаювання земель та запровадження ринку землі. Радянський період приніс значні зміни у земельних відносинах, які вплинули на усі сфери економіки та суспільства, а саме:

1) в рамках радянської політики було проведено націоналізацію землі, що означало перехід усієї приватної землі у державну власність

[36] Шеленко Д. І. Організаційно-правові форми сільськогосподарських підприємств в економічному вимірі: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені. В. Стефаника. 2019. С. 274.

й це було спрямовано на встановлення «державного контролю» над землею;

2) земельні ресурси були об'єднані в колективні ферми, які керувалися державою й ця політика ставила за мету збільшення ефективності сільського господарства та підвищення виробництва продуктів;

3) земельні ресурси були закріплені за державою, що відображалося в законодавстві, зокрема в Земельних кодексах УРСР 1922 та 1961 років[37].

Тому, історіографія земельних відносин й землеустрою в Україні є складною і багатогранною темою, яка відображає вплив різних історичних, соціальних, економічних та політичних чинників на розвиток земельних відносин.

2. Концептуальні засади земельної реформи 2021 року

Реформи в Україні мають критичне значення для забезпечення стабільного розвитку держави та підвищення добробуту її громадян. Сучасний етап трансформацій охоплює широке коло сфер, включаючи економіку, судову систему, державне управління та антикорупційну діяльність[38]. Економічні реформи спрямовані на створення сприятливого бізнес-клімату, залучення інвестицій та зменшення рівня тіньової економіки, що, зі свого боку, сприяє стійкому економічному зростанню. Судові та антикорупційні реформи є фундаментальними для зміцнення верховенства права та підвищення довіри суспільства до державних інституцій. Ефективне впровадження реформ потребує систематичного підходу та підтримки з боку міжнародних партнерів, що підвищує їх ефективність і сприяє інтеграції України в європейський та світовий економічний простір[39]. Відтак, реформи в Україні є ключовим елементом її стратегії розвитку та модернізації, які забезпечують не лише економічну стабільність, але й політичну та соціальну трансформацію суспільства.

Земельна реформа в Україні є однією з найважливіших і найобговорюваніших реформ, спрямованих на забезпечення стійкого економічного розвитку країни. Вона охоплює широкий спектр заходів,

[37] Шеленко Д. І. Організаційно-правові форми сільськогосподарських підприємств в економічному вимірі: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені. В. Стефаника. 2019. С. 291.

[38] Likarchuk N., Andrieieva O., Likarchuk D., Bernatskyi A. Impression marketing as a tool for building emotional connections in the public administration sphere. *Studies in Media and Communication.* 2022. № 10 (1). P. 9.

[39] Ступень Р. М. Ринок земель сільськогосподарського призначення в Україні: стан та перспективи розвитку: монографія. Київ: ДКС-Центр, 2018. С. 295.

спрямованих на вдосконалення правової бази, управління земельними ресурсами, а також створення ефективного ринку землі. Основною метою земельної реформи є оптимізація використання земельних ресурсів, підвищення їхньої продуктивності та забезпечення рівного доступу до землі для всіх громадян. Впровадження земельної реформи має на меті розв'язання кількох ключових проблем, зокрема: усунення тіньових схем використання землі, запобігання корупції в земельній сфері, забезпечення прозорості та справедливості у розподілі земельних ресурсів[40]. Одним із важливих аспектів реформи є створення правових механізмів для ефективного функціонування ринку землі, що включає введення механізмів купівлі-продажу земельних ділянок, оренди та інших форм землекористування.

Земельна реформа також спрямована на розвиток аграрного сектора, який є ключовим для економіки України, що передбачає запровадження інноваційних підходів до землекористування, підтримку дрібних та середніх фермерів, а також залучення інвестицій у сільське господарство. Важливим аспектом є також охорона земельних ресурсів, раціональне використання природних ресурсів та забезпечення екологічної стійкості аграрного виробництва. Тому, земельна реформа в Україні є комплексним процесом, що вимагає системного підходу та координації між різними державними органами, місцевими громадами та приватним сектором, її успішне впровадження сприятиме підвищенню ефективності землекористування, створенню умов для економічного зростання та покращенню добробуту громадян.

Трансформація земельних відносин розпочалася ще в 1990-х роках із прийняттям 18 грудня 1990 року Постанови Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» № 563-XII[41], яка визначила земельну реформу як складову частину економічної реформи, що тоді відбувалася в Україні. 30 січня 1992 року було прийнято Закон України «Про форми власності на землю» № 2073-XII, який закріпив державну, колективну та приватну форми власності на землю[42].

У 1995 році Президент України видав Указ «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським

[40] Могильний О. М. Оцінювання відповідності земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил. *Економіка АПК.* 2018. № 8. С. 7.

[41] Постанова Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» від 18.12.1990 № 563-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12#Text

[42] Закон України «Про форми власності на землю» від 30.01.1992 № 2073-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12#Text

підприємствам і організаціям» № 720/95[43], що спрямовував прискорення земельної реформи в аграрному секторі та визначав порядок розпаювання земельних ресурсів і їх передачі у власність.

Варто зауважити, що цілісний процес реалізація земельної реформи пройшов кілька етапів:

– *Перший етап.* У 2001 році було прийнято Земельний кодекс України, який встановив мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення до 01.01.2005 року, який згодом продовжувався й це обмежило права власників землі на розпорядження нею, що підривало принципи приватної власності. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у рішенні справи «Зеленчук і Цицюра проти України» від 22 травня 2018 року визнав, що цей мораторій порушує право людини на розпорядження своєю власністю, гарантоване статтею 1 Протоколу до Європейської конвенції про захист прав людини та статтею 41 Конституції України. Суд зазначив, що пролонгація мораторію створила невизначеність і що уряд не надав вагомих причин для його збереження, не розглядаючи інші способи досягнення соціальних та економічних цілей.

– *Другий етап.* У 2011 році до Верховної Ради України було подано законопроєкт «Про ринок земель» від 7 грудня 2011 року, який передбачав запровадження ринку землі з початку 2013 року, зняття мораторію на продаж сільськогосподарських земель, заборону продажу землі іноземцям і створення Державного земельного банку. Однак, у 2012 році цей законопроєкт було відхилено.

– *Третій етап.* 31 березня 2020 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», який надав можливість власникам землі купувати та продавати її з 1 липня 2021 року[44].

Відповідно була представлена дорожня карта земельної реформи на 2021 рік, розроблена Державним агентством з питань геодезії, картографії та кадастру України (Держгеокадастр)[45] й дорожня карта містить шість основних етапів (кроків), кожен з яких має конкретні завдання і цілі, а саме (рис. 3):

[43] Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 08.08.1995 № 720/95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95#Text

[44] Кулинич П. Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2021. С. 53; 68; 89.

[45] Земельна реформа 2021 – дорожня карта запуску ринку землі. AgroPolit.com. 2020. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/834-zemelna-reforma-2021--dorojnya-karta-zapusku-rinku-zemli

Рис. 2. Дорожня карта земельної реформи на 2021 рік

– впровадження ринкових земельних відносин – метою цього кроку є створення та запуск ринку земель, що дозволить вільно купувати та продавати земельні ділянки й це сприятиме підвищенню ефективності використання земельних ресурсів та розвитку аграрного сектора;

– розбудова та запуск аграрного реєстру – на цьому етапі відбувається створення єдиного аграрного реєстру, який містить інформацію про всіх землевласників та орендарів й відповідно це забезпечить прозорість і доступність даних про земельні ділянки;

– покращення якості, доступу, наповненості та інтероперабельності кадастрових даних, відповідно цей крок охоплює оновлення кадастрових даних, підвищення їх точності та доступності для всіх зацікавлених сторін (інтероперабельність даних означає, що інформація з кадастру буде легко інтегруватися з іншими державними реєстрами);

– розвиток іпотечного кредитування та доступ до фінансування дрібних виробників – метою цього етапу є створення умов для іпотечного кредитування сільськогосподарських земель, що дозволить фермерам отримати фінансові ресурси для розвитку свого бізнесу;

– допомога громадам у плануванні землекористування та управлінні земельними ресурсами – цей крок передбачає підтримку місцевих громад у розробці планів землекористування та ефективному управлінні земельними ресурсами, що сприятиме збалансованому розвитку територій;

– захист та управління землями заповідних територій – останній етап спрямований на забезпечення збереження та ефективного управління природоохоронними територіями, що включає захист екосистем та біорізноманіття[46].

Відповідні заходи спрямовані на реформування земельних відносин в Україні, підвищення ефективності управління земельними ресурсами, забезпечення прозорості та доступності даних, а також підтримку сталого розвитку аграрного сектора і природоохоронних територій.

Варто зауважити, що ініціаторами земельної реформи в Україні є:

– Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру – займається питаннями геодезії, картографії, топографії, землевпорядкування та земельного кадастру;

– Міністерство економіки – відповідає за економічний розвиток;

– Програма USAID з аграрного і сільського розвитку – підтримує розвиток аграрного сектору та сільських територій в Україні, надаючи технічну допомогу та підтримку у впровадженні реформ;

– Кабінет Міністрів України – головний виконавчий орган державної влади, який ухвалює рішення щодо впровадження земельної реформи та загальної політики в цій сфері;

– Офіс Президента України – забезпечує координацію та контроль за реалізацією реформ, включаючи земельну реформу, на найвищому рівні державного управління[47].

Земельна реформа 2021 року в Україні базується на ряді принципів, що забезпечують її цілісність, ефективність та справедливість й ці принципи формують концептуальні засади реформи та спрямовані на досягнення прозорого та конкурентного ринку землі, який сприятиме економічному зростанню та соціальній справедливості. Основні принципи концептуальних засад земельної реформи 2021 року можна схарактеризувати наступним чином:

1. Прозорість і відкритість, тобто одним з головних принципів земельної реформи є забезпечення прозорості всіх процесів, пов’язаних із землею й відповідно це включає відкритий доступ до інформації про земельні ділянки, їх правовий статус, власників та умови використання. Запровадження електронних земельних кадастрів та реєстрів сприяє підвищенню довіри до системи землекористування і зменшенню корупційних ризиків.

[46] Благун І. І., Судук Н. В. Земельні ресурси як складова економічного потенціалу країни. *Наукові перспективи*. № 6(24). 2022. С. 230-241.

[47] Жмур Н. В., Лавренчук М. М. Особливості системи кадастрового обліку під час проведення земельної реформи. *EDITORIAL BOARD*. 2021. С. 95-97.

2. Справедливість і рівний доступ, тобто земельна реформа повинна забезпечити рівні можливості для всіх громадян щодо доступу до земельних ресурсів, тобто усунення дискримінаційних практик, підтримку малих і середніх фермерів, а також створення умов для справедливого розподілу землі. Принцип справедливості також включає захист прав власників та землекористувачів, а також запобігання спекуляціям з землею.

3. Ефективне використання земельних ресурсів, тобто принцип ефективності передбачає раціональне та сталий використання земельних ресурсів й це охоплює запровадження сучасних технологій у землеробстві, оптимізацію сільськогосподарських угідь, а також заходи з охорони земельних ресурсів. Ефективне використання землі сприяє підвищенню продуктивності аграрного сектора і забезпеченню продовольчої безпеки країни.

4. Інституційна спроможність і правова визначеність, тобто земельна реформа повинна базуватися на чіткій та стабільній правовій базі, яка гарантує захист прав власності та землекористування й це охоплює вдосконалення законодавства, зокрема земельного кодексу, та створення ефективних інституцій, здатних реалізувати реформи. Підвищення інституційної спроможності державних органів та забезпечення правової визначеності сприятиме стабільності та передбачуваності на ринку землі[48].

Загалом, принципи концептуальних засад земельної реформи 2021 року спрямовані на створення справедливого, прозорого та ефективного ринку землі, який сприятиме економічному розвитку України та підвищенню добробуту її громадян.

Земельна реформа 2021 року в Україні є важливим кроком у напрямку формування ефективного і прозорого ринку землі, а її концептуальні засади базуються на принципах, які сприяють розвитку економіки, підвищенню продуктивності сільського господарства та забезпеченню соціальної справедливості. Відповідно сформовані ключові аспекти реформи, а саме:

1. Лібералізація ринку землі, тобто однією з найбільш значущих змін стало зняття мораторію на продаж сільськогосподарських земель й це відкриває можливості для вільного ринку, де земля стає товаром, яким можна вільно володіти, продавати й купувати. Така лібералізація сприяє залученню інвестицій у сільське господарство, стимулює розвиток агробізнесу та покращує економічну ситуацію в сільській місцевості.

[48] Ємець О. І., Григорів О. О., Чумичкіна Е. В. Облік земельних ділянок та раціональне використання землі в сільському господарстві. *Інноваційна економіка*. № 4. 2022. С. 125-130.

2. Забезпечення прозорості, адже важливим аспектом реформи є запровадження відкритого доступу до земельних кадастрів та реєстрів й відповідно це дозволяє забезпечити прозорість угод із землею, зменшити корупційні ризики та сприяти довірі з боку учасників ринку. Прозорість інформації про власників земельних ділянок та їх правовий статус також сприяє справедливому та ефективному функціонуванню ринку.

3. Підтримка малих і середніх фермерів, тобто земельна реформа передбачає механізми підтримки малих і середніх агровиробників, що є важливим для збереження й розвитку дрібних фермерських господарств й це містить надання доступу до фінансових ресурсів, програм кредитування, а також створення сприятливих умов для оренди та купівлі землі. Така підтримка сприяє диверсифікації аграрного сектору та розвитку сільських територій.

5. Правова визначеність і захист прав власників, адже удосконалення законодавчої бази, що регулює земельні відносини, є ключовим аспектом реформи. Введення чітких правил і процедур для купівлі-продажу землі, оренди та інших форм землекористування забезпечує правову визначеність і захист прав власників та користувачів землі й це допомагає стабільності ринку та підвищенню інвестиційної привабливості.

6. Раціональне використання земельних ресурсів, тобто земельна реформа наголошує на необхідності раціонального та сталого використання земельних ресурсів. Це охоплює запровадження сучасних технологій у землеробстві, заходів з охорони ґрунтів, а також підтримку екологічно чистого виробництва. Ефективне використання землі сприяє підвищенню продуктивності аграрного сектору і забезпеченню довгострокової продовольчої безпеки[49].

Земельна реформа в Україні спрямована на забезпечення конституційних прав громадян щодо вільного розпорядження своєю власністю, формування спроможних територіальних громад через передачу їм сільськогосподарських земель державної власності, та прозоре та ефективне управління земельними ресурсами[50]. Основні цілі реформи включають запровадження прозорого ринку земель сільськогосподарського призначення та ефективне управління земельними ресурсами:

[49] Шпікер М., Богдан О. Правова захищеність українських землевласників та землекористувачів у контексті впровадження земельної реформи. *Сучасні проблеми управління.* 2021. С. 175-178.

[50] Яремчук Н., Краска В. Ринок землі як ключовий елемент земельної реформи в контексті трансформаційних перетворень в Україні. *Економіка та суспільство.* 2023. № 48. URL: https://www.economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/2247/2170

– введення ринку сільськогосподарських земель, що дозволяє громадянам вільно розпоряджатися своїми землями, купувати та продавати їх;

– державні сільськогосподарські землі передаються в управління територіальним громадам для підвищення їхньої спроможності;

– забезпечення прозорості процесів через відкриті аукціони та електронні системи для зменшення корупції та зловживань;

– реформа передбачає зміни в роботі державних органів, зокрема, створення нових структур для управління земельними ресурсами;

– внесення змін до законодавства для забезпечення прав власників земельних ділянок та гарантування захисту їх прав;

– стимулювання інвестицій в сільське господарство та розвиток фермерських господарств для підвищення продуктивності та економічного зростання;

– врахування екологічних стандартів при використанні земель для збереження природних ресурсів;

– забезпечення соціальної справедливості та підтримка малих фермерів і сільських громад для запобігання соціальної нерівності[51].

Відповідно, реформа націлена на підвищення ефективності використання земельних ресурсів, покращення економічного стану аграрного сектору та забезпечення прозорості й справедливості у сфері земельних відносин[52].

Зауважимо, що вже на сьогодні розпочалася друга частина земельної реформи в Україні, що є важливим кроком у розвитку агробізнесу та забезпеченні прозорості ринку землі. Аналітики та експерти відзначають, що цей етап містить відкриття ринку землі для фізичних осіб, тому це є важливим кроком для економіки країни, оскільки дозволяє власникам землі вільно розпоряджатися своїми ресурсами, підвищуючи ефективність використання землі[53].

Основною подією, яка розпочала цей етап, стало відкриття ринку землі з 1 липня 2021 року, тобто до цього етапу ринок був відкритий лише для фізичних осіб з обмеженням на покупку до 100 гектарів, тому поступове відкриття ринку дозволяє уникнути шоків для

[51]Гусаров С. М. Земельна реформа в Україні: світоглядно-історичний аспект. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.). Вінниця, 2022. С. 41-44.

[52] Нежевело В. В., Піддубний О. Ю., Большакова В. О. Проблемні аспекти в межах процесу децентралізації у сфері земельних відносин в світлі введення в обіг земель сільськогосподарського призначення. *Приватне та публічне право.* 2021. № 2. С. 31.

[53] Захарченко В. І. Земельна реформа в «полоні» інститутів держави та громадянського суспільства. *Формування ринкових відносин в Україні.* 2021. № 7-8 (242-243). С. 27.

економіки та забезпечити плавний перехід до нового режиму регулювання[54]. Значну увагу приділено питанням регулювання та контролю ринку землі, тобто важливим елементом є створення системи моніторингу, яка дозволяє відстежувати транзакції з землею й це сприяє прозорості ринку та запобіганню спекуляцій[55].

Важливою частиною реформи є залучення банків та фінансових установ до процесу кредитування купівлі землі, адже банки надають кредити під заставу землі, що значно розширює можливості для придбання земельних ділянок аграріями[56] й це сприяє розвитку сільського господарства та залученню додаткових інвестицій.

Знову ж таки, відкриття ринку землі дозволяє аграріям збільшувати свої земельні наділи, що допомагає підвищенню ефективності ведення сільського господарства[57]. Крім того, це стимулює впровадження нових технологій та підвищує конкурентоспроможність української агропродукції на світових ринках.

Варто зауважити, що подальші етапи реформи передбачали відкриття ринку землі для юридичних осіб (з 1 січня 2024 року землю сільськогосподарського призначення зможуть купувати юридичні особи з обмеженням до 10 тис. га), що збільшить обсяг інвестицій та допоможе розвитку аграрного сектора. Однак сьогодні існують ризики, пов'язані з можливістю концентрації землі в руках великих гравців та необхідністю забезпечення справедливого розподілу ресурсів.

З початку земельної реформи в Україні, яка стартувала 1 липня 2021 року, було продано приблизно 275 157 гектарів сільськогосподарської землі, що становить 1% від загальної площі сільгоспземель[58] й це свідчить про поступовий, а не масовий продаж земель, розвіюючи побоювання щодо стрімкого розпродажу. За два роки було укладено 85 247 угод купівлі-продажу. У 2021 році було продано 100 000 га, у 2022 – 69 000 га, а за перше півріччя 2023 року – понад 50 000 га, а

[54] Кисельов М. О. Порівняльний аналіз земельних відносин в Україні та Естонії. Землеустрій і топографічна діяльність в умовах війни та післявоєнного: Збірка наукових праць Всеукраїнської науково-практичної студентської конференції (м. Київ., 8-10 березня 2023 р.) / За загальною науковою редакцією проф. Ковальчука І.П. К.: Вид. центр НУБіП, 2023. С. 59.

[55] Правдюк А. Л. Теоретичні аспекти реалізації конституційного права власності на землю на сучасному етапі земельної реформи. *Підприємництво, господарство і право.* 2021.№ 5. С. 133.

[56] Бородіна О. М. Егалітарна та ринкова земельні реформи у контексті суспільного добробуту і базових прав людини. *Економіка і прогнозування.* 2021. № 1. С. 56.

[57] Шульга М. В., Ігнатенко І. В., Федчишин Д. В. Законодавчі новели щодо вирішення земельних спорів. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. № 1(42). С. 78.

[58] Statistics of the land reform of Ukraine. Statista. 2024. URL: https://www.statista.com/search/?q=Ukraine+land&p=1

протягом цього періоду середня вартість одного гектара становила 39 000 грн (табл. 1)[59].

Таблиця 1

Поступовий розвиток ринку землі в Україні: аналіз продажів та тенденцій (202–2024)

Параметр	Значення
Загальна площа проданої землі	275 157 га
Частка від усіх с/г земель	1%
Кількість укладених угод	85 247
Середня вартість 1 га	39 000 грн
Продано в 2021 році	100 000 га
Продано в 2022 році	69 000 га
Продано в першому півріччі 2023	понад 50 000 га
Доступ до ринку (до кінця 2023)	тільки фізичні особи
Доступ до ринку (з 2024)	також юридичні особи
Максимальна площа для юр. осіб	10 000 га

Джерело: складено автором

Попри війну, ринок землі продовжує функціонувати, наприклад, у 2022 році, коли ринок був закритий майже чотири місяці, все ж було укладено значну кількість угод, що свідчить про стійкий інтерес до земельних ділянок. З початку 2024 року ринок землі відкриється для юридичних осіб, що, за прогнозами, призведе до зростання цін[60] й це відкриє нові можливості для великих агрохолдингів та інвесторів, які очікують отримати доступ до більшого обсягу землі. Варто зауважити, що земельна реформа сприяє збільшенню інвестицій в сільське господарство. Наприклад, урядова грантова програма «єРобота» допомагає розширювати площі під сади, що позитивно впливає на аграрний сектор[61].

[59] Statistics of the land reform of Ukraine. Statista. 2024. URL: https://www.statista.com/search/?q=Ukraine+land&p=1

[60] Фурдичко О. І. Державне лісівництво й земельна реформа в Україні: стан і проблеми реформування та розвитку лісогосподарського виробництва. *Агросвіт*. 2021. № 5-6. С. 26.

[61] Аксенко П. А. Трансформація та розвиток агропромислового комплексу: проблеми та перспективи. *Глобалізація та розвиток інноваційних систем: тенденції, виклики, перспективи:* II Міжнародна науково-практична конференція (14-15 березня 2024 року). 2024. С. 67.

До кінця 2023 року землю можна було купувати тільки фізичним особам, відповідно в обмежені 100 га на людину. З 2024 року це право отримали юридичні особи з можливістю купівлі до 10 000 га, що значно розширить ринок.

Отже, земельна реформа 2021 року в Україні передбачає запуск ринку землі, що є ключовим кроком у реформуванні земельних відносин. Ухвалений закон про ринок землі (№ 552-IX) необхідно доповнити кількома важливими законопроєктами, зокрема про земельну децентралізацію (№ 2194) та електронні аукціони (№ 2195). Міністр аграрної політики Роман Лещенко (2020-2022), у свій час підкреслив, що важливим є прискорення ухвалення цих законопроєктів для вчасного запуску ринку й однією з головних задач є реорганізація Держгеокадастру та його трансформація в сервісну організацію. Такий процес сприятиме прозорості та ефективності управління земельними ресурсами. Також важливою є розробка і впровадження підзаконних актів, необхідних для функціонування ринку землі.

Ще однією важливою складовою реформи є створення Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві (№ 3205/2), що допоможе полегшити доступ до фінансування для малих агровиробників й також необхідно завершити законодавчу базу для систем меліорації та зрошення, що критично важливо для південних регіонів країни. Окрім цього, реформа передбачає розробку аграрного реєстру, який має покращити доступ до інформації про земельні ділянки та сприяти детінізації аграрного сектору й це допоможе мінімізувати контакти між власниками земель та державними органами, підвищуючи прозорість та ефективність взаємодії.

Важливою частиною реформи є інвентаризація державних земель та запровадження системи моніторингу земельних відносин, тобто це дозволяє краще контролювати використання земельних ресурсів та запобігати незаконному привласненню земель.

Загалом, успішне впровадження земельної реформи потребує активної роботи з боку уряду, парламенту та відповідних державних органів, а також тісної співпраці з міжнародними партнерами для досягнення спільного бачення та ефективної реалізації всіх запланованих заходів. Подальший розвиток земельної реформи в Україні передбачає кілька ключових аспектів. По-перше, необхідне повне впровадження системи електронних аукціонів для продажу та оренди земельних ділянок, що забезпечить прозорість і зменшить корупційні ризики. По-друге, створення і запуск Фонду часткового гарантування

кредитів дозволить дрібним агровиробникам отримати доступ до фінансування, необхідного для розвитку їх господарств[62].

По-третє, проведення повної інвентаризації державних земель допоможе уникнути незаконного привласнення та ефективніше використовувати земельні ресурси. Іншим важливим аспектом є розвиток системи меліорації та зрошення, особливо в південних регіонах країни, що підвищить врожайність і стійкість сільського господарства до кліматичних змін.

Крім того, необхідно удосконалити аграрний реєстр, що покращить доступ до інформації про земельні ділянки та сприятиме детінізації аграрного сектору. Нарешті, важливою є підтримка з боку міжнародних партнерів і організацій, що забезпечить належний контроль за реалізацією реформи та сприятиме залученню інвестицій у сільське господарство України.

Загалом, успіх земельної реформи залежить від системного підходу, що включає законодавчі зміни, технічну модернізацію, фінансову підтримку та міжнародну співпрацю.

3. Питання земельного права в умовах воєнного стану

Питання земельного права в умовах воєнного стану набуває особливої актуальності в контексті забезпечення національної безпеки, захисту прав власників земельних ділянок та підтримки стабільного функціонування економіки. Під час воєнного стану держави змушені вживати надзвичайних заходів, що впливають на різні аспекти земельних відносин й це включає як можливість використання земельних ресурсів для потреб оборони, так і забезпечення правової охорони землевласників та орендарів. Правильне регулювання земельних відносин у такі періоди є ключовим для запобігання соціальним конфліктам та економічним втратам. Воєнний стан передбачає особливі правові режими, які можуть суттєво впливати на права та обов'язки власників земельних ділянок[63]. Законодавство багатьох країн, зокрема України, дозволяє примусове вилучення земельних ділянок для потреб оборони, що є крайнім заходом для забезпечення національної безпеки. Такі заходи повинні супроводжуватись справедливою компенсацією та відповідати принципам пропорційності й необхідності. Водночас це може спричинити певні юридичні конфлікти, особливо у випадках, коли оцінка вартості земельних ділянок є спірною.

[62] Пилипенко Л. М. Іличок Б. І. Формування концепції земельної реформи в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 1. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/1_2021/6.pdf

[63] Шашина М. В, Драбенко Т. Б., Улітко Т. В. Аналіз ефективності земельної реформи та вплив початку повномасштабної війни. *Economic synergy.* 2023. С. 124.

Крім примусового вилучення під час воєнного стану може також здійснюватись тимчасове використання земельних ділянок військовими формуваннями й це охоплює розміщення військових баз, зберігання техніки або прокладення тимчасових шляхів[64]. Таке використання повинно регулюватися чіткими нормативними актами, що передбачають компенсаційні механізми для власників та мінімізацію негативного впливу на сільськогосподарське виробництво і довкілля.

Важливим аспектом земельного права в умовах воєнного стану є захист прав орендарів земельних ділянок. В умовах, коли орендарі можуть втратити можливість використовувати орендовану землю через військові дії або примусове вилучення, держава повинна забезпечити їм належну правову підтримку[65] й це охоплює як компенсаційні виплати, так і можливість перегляду умов оренди або її припинення без значних фінансових втрат для орендарів.

Ефективне управління земельними ресурсами під час воєнного стану також потребує вдосконалення механізмів державного контролю та нагляду, що охоплює як посилення моніторингу використання земель, так і забезпечення дотримання правових норм всіма суб'єктами земельних відносин[66]. Державні органи повинні мати достатні повноваження для оперативного розв'язання питань, пов'язаних з використанням та охороною земельних ресурсів у надзвичайних умовах. Тому, питання земельного права в умовах воєнного стану є комплексним і багатогранним, вимагаючи від держави гнучкості та швидкого реагування на змінні обставини. Важливо забезпечити баланс між потребами оборони й захистом прав власників земельних ділянок, підтримуючи стабільність та ефективність земельних відносин. Тільки таким чином можна мінімізувати негативні наслідки для економіки та соціальної сфери, забезпечуючи належне функціонування земельного права в умовах воєнного стану.

Земельні відносини в умовах воєнного стану в Україні зазнали суттєвих змін, зумовлених потребою адаптації до надзвичайних умов. Після повномасштабного вторгнення росії було прийнято Закон № 2247-IX, який регулює специфіку використання земельних ресурсів під час війни. Основні положення Закону передбачають спрощену процедуру оренди земель державної та комунальної власності для розміщення виробничих потужностей підприємств, які переміщені

[64] Шашина М. В, Драбенко Т. Б., Улітко Т. В. Аналіз ефективності земельної реформи та вплив початку повномасштабної війни. *Economic synergy*. 2023. С. 127.

[65] Колєсніков Д., Нежевело В. Щодо необхідності належного дослідження земельних правовідносин в україні в умовах воєнного стану. Матеріали конференцій МЦНД ()10.05. 2024. Харків, Україна. 2024. С. 88.

[66] Денисенко К. В. Проблеми реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 325.

із зон бойових дій, та для розміщення об'єктів для тимчасового перебування внутрішньо переміщених осіб[67]. Зокрема, Закон дозволяє оренду земель без проведення земельних торгів, що забезпечує оперативність у вирішенні критичних питань. Під час воєнного стану заборонена безоплатна передача земель у приватну власність, за винятком випадків, коли передача здійснюється власникам нерухомого майна, розташованого на цих земельних ділянках[68] й це дозволяє уникнути хаосу та забезпечує контроль над використанням земельних ресурсів у надзвичайний період.

Варто зауважити, що процес приватизації земельних ділянок під час воєнного стану передбачає кілька кроків[69]. Громадяни, які володіють нерухомістю на неприватизованій землі, повинні виготовити технічну документацію щодо встановлення меж ділянки, подати клопотання до органу місцевого самоврядування і зареєструвати право власності на земельну ділянку в центрі надання адміністративних послуг, відповідно це спрощує процедуру і дозволяє швидко розв'язати питання власності в умовах війни[70].

Закон також містить положення щодо підтримки стабільного функціонування інфраструктури й він передбачає надання земель для розміщення мереж електропостачання, газорозподільних систем, водопровідних та теплопровідних мереж, що є критично важливим для забезпечення безперебійного постачання ресурсів у воєнний час[71].

Крім того, існують певні виключення з заборон. Зокрема, безоплатна передача земель можлива у випадках, коли земельні ділянки були передані в користування до набуття чинності Земельним кодексом України, тобто це дозволяє зберегти певну гнучкість у регулюванні земельних відносин, забезпечуючи захист прав громадян.

У цілому, законодавчі зміни спрямовані на забезпечення ефективного використання земельних ресурсів під час війни, підтримку переміщених підприємств і осіб, а також на забезпечення стабільного функціонування критичної інфраструктур, що вимагає координації зусиль на всіх рівнях влади та чіткого дотримання нових норм законодавства.

---

[67] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12.05.2022 № 2247-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text

[68] Там само.

[69] Franco C., Borras Jr. S. The global climate of land politics. *Globalizations.* 2021. № 18.7. P. 1277.

[70] Заєць О. І., Сафонова К. В. Особливості правових форм набуття (реалізації) прав на землю у світлі повоєнних змін до земельного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 183.

[71] Там само. С. 184.

Під час воєнного стану в Україні виникає багато специфічних питань щодо використання земельних ресурсів. Одним із ключових питань є реєстрація договорів оренди та користування земельними ділянками. Зокрема, сьогодні юристами, роз'яснюють процедури реєстрації поновлення договорів, нових договорів, та змін до чинних договорів у умовах воєнного стану.

Відповідно, законом України від 12.05.2022 № 2247-IX внесено зміни до низки законодавчих актів України, які регулюють земельні відносини в умовах воєнного стану[72]. Основні зміни стосуються Земельного кодексу України та кількох інших законів, зокрема:

– Земельний кодекс України[73]. Зміни стосуються процедури надання та використання земельних ділянок під час воєнного стану. Зокрема, скорочуються строки розгляду заяв і прийняття рішень щодо передачі земельних ділянок у власність або користування.

– Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів»[74]. Примусове вилучення земельних ділянок, що належать рф або її резидентам, може відбуватися за спрощеною процедурою в умовах воєнного стану й це стосується як фізичних, так і юридичних осіб.

– Закон України «Про землеустрій»[75]. В умовах воєнного стану запроваджуються особливі умови проведення землеустрою. Зокрема, спрощується порядок розроблення та затвердження документації із землеустрою.

– Закон України «Про державний земельний кадастр»[76]. Вносяться зміни щодо ведення державного земельного кадастру під час воєнного стану й встановлюються спрощені процедури внесення змін до кадастрових даних.

– Закон України «Про правовий режим воєнного стану»[77]. Встановлюються додаткові повноваження органів влади щодо управління

[72] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12.05.2022 № 2247-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text

[73] Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

[74] Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» від 03.03.2022 № 2116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text

[75] Закон «Про землеустрій» від 22.05.2003 № 858-IV. Редакція від 31.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text

[76] Закон «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 № 3613-VI. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text

[77] Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. Редакція від 18.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

земельними ресурсами в умовах воєнного стану й це охоплює можливість вилучення земельних ділянок для потреб оборони та забезпечення життєдіяльності населення.

– Закон України «Про внутрішній водний транспорт»[78]. Передбачено спрощення процедур використання земельних ділянок, розташованих уздовж внутрішніх водних шляхів, для забезпечення потреб внутрішнього водного транспорту під час воєнного стану.

Відповідно сформовані основні зміни, передбачені в умовах воєнного стану:

– зменшення строків розгляду та ухвалення рішень щодо земельних питань;

– спрощення процедури вилучення земельних ділянок у власників, які є резидентами рф;

– надання додаткових повноважень органам влади щодо управління та використання земельних ділянок для потреб оборони;

– спрощення процедур внесення змін до документації із землеустрою та державного земельного кадастру[79].

Варто зауважити, що відповідно до статті 64 Конституції України, в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [80]. Закон України «Про оренду землі»[81], Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року[82] визначають порядок набуття та реалізації земельних прав громадян. До таких прав належать:

– права власності на землю (приватної та довірчої);

– права землекористування (право постійного землекористування, право оренди земельної ділянки);

– права на чужі земельні ділянки (сервітут, емфітевзис, суперфіцій);

– право на земельну частку (пай)[83].

[78] Закон України «Про внутрішній водний транспорт» від 03.12.2020 № 1054-IX. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1054-20#Text

[79] Заєць О. І., Сафонова К. В. Особливості правових форм набуття (реалізації) прав на землю у світлі повоєнних змін до земельного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 186.

[80] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua

[81] Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 № 161-XIV. Редакція від 03.09.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text

[82]Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

[83] Там само.

Під час воєнного стану в Україні, запровадженого у зв'язку зі збройною агресією рф, набуття та реалізація прав на землю мають свої особливості, врегульовані низкою законів. Зокрема, це:

– Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року: основною метою цього закону є забезпечення продовольчої безпеки країни в умовах воєнного стану; закон передбачає спрощення процедури надання в оренду земельних ділянок для сільськогосподарських потреб; зменшено строки розгляду документів і прийняття рішень, що дозволяє оперативніше надавати землю для аграрних цілей[84].

– Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12 травня 2022 року: закон визначає особливості регулювання земельних відносин під час воєнного стану; спрощується процедура оформлення прав на землю, що включає спрощення процедур надання в оренду та реєстрації прав на земельні ділянки; встановлюються тимчасові обмеження на деякі операції з землею з метою запобігання незаконним діям та захопленню земель[85].

– Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19 жовтня 2022 року: закон спрямований на відновлення та удосконалення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення; впроваджуються нові механізми для забезпечення належної охорони земель; спрощуються процедури для забезпечення швидкого відновлення аграрного виробництва після воєнних дій[86].

Згідно з цими законами, Розділ X «Перехідні положення» Земельного кодексу України був доповнений пунктом 27, який визначає особливості регулювання земельних відносин під час дії воєнного стану, відповідно цей пункт містить такі положення:

[84] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text

[85] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12.05.2022 № 2247-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text

[86] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19.10.2022 № 2698-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#Text

– надання земель для сільськогосподарських потреб має першочергове значення для забезпечення продовольчої безпеки країни;

– встановлюються спрощені процедури надання в оренду, реєстрації прав та інших операцій із землею, щоб мінімізувати бюрократичні перепони;

– вводяться тимчасові обмеження на продаж та інші операції із землею з метою захисту національних інтересів та запобігання зловживанням;

– органи державної влади та місцевого самоврядування повинні оперативно реагувати на потреби аграрного сектору та забезпечувати необхідні умови для його функціонування в умовах воєнного стану[87].

Відповідно до вище відзначеного, в умовах воєнного стану в Україні запроваджуються численні обмеження земельних прав громадян, серед яких і обмеження прав користувачів земельних ділянок. Такі обмеження торкаються як власників, так і орендарів земельних ділянок. Зокрема, орендарі земель сільськогосподарського призначення приватної власності зазнають значних обмежень щодо передачі своїх прав на користування землею. Наприклад, вони не можуть вільно передавати орендовані ділянки у суборенду на власний розсуд й це створює певні труднощі та обмеження для аграрного бізнесу та інших користувачів земельних ресурсів[88].

Одним із головних обмежень є те, що орендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення не мають права передавати ці ділянки в суборенду. Проте, відповідно до п. 27 Розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України, існує можливість короткострокової передачі прав суборенди. Згідно з цим пунктом, суборендарі земельних ділянок можуть передавати своє право суборенди іншій особі, але лише на строк до одного року[89]. При цьому, передача має бути здійснена для використання земельної ділянки за її цільовим призначенням, що накладає додаткові обмеження та контроль з боку держави. Це обмеження має на меті забезпечення стабільності у використанні земельних ресурсів та запобігання можливим зловживанням. У контексті воєнного стану такі заходи є необхідними для підтримки економічної стабільності та безпеки країни. З одного боку, це захищає

[87] Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

[88] Колєсніков Д., Нежевело В. Щодо необхідності належного дослідження земельних правовідносин в Україні в умовах воєнного стану. Матеріали конференцій МЦНД (10.05. 2024). Харків, Україна. 2024. С. 87.

[89] Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

інтереси держави та громади, але з іншого боку, обмежує свободу дій орендарів та суборендарів, що може негативно позначитися на їхній діяльності та економічних результатах.

Враховуючи складну ситуацію, яка склалася в країні внаслідок воєнних дій, такі обмеження є зрозумілими, але вони також викликають певні суперечності та дискусії серед громадян та бізнес-спільноти. Залишається важливим знайти баланс між необхідністю забезпечення національної безпеки та підтримкою економічної активності на місцевому рівні. Надалі, можливо, будуть розроблені додаткові механізми, що дозволять більш гнучко управляти земельними ресурсами без шкоди для загальної стабільності та безпеки держави.

У статті 23 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що примусове відчуження земельної ділянки, яка перебуває у приватній власності, в умовах воєнного стану, якщо не було здійснено попереднє повне відшкодування її вартості, тягне за собою наступне повне відшкодування її вартості у порядку, визначеному законом[90], тобто це означає, що якщо під час воєнного стану у вас забрали земельну ділянку без попередньої компенсації, держава зобов'язана відшкодувати її вартість після завершення воєнного стану.

Крім того, колишній власник земельної ділянки, примусово відчуженої у зв'язку з воєнним станом, може вимагати надання йому іншої земельної ділянки, якщо це можливо, тобто якщо повернення первісної ділянки неможливе, держава може надати іншу земельну ділянку в якості компенсації[91]. До обмежень права приватної власності на землю в умовах воєнного стану також відносяться:

– поновлення договорів оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності без згоди власників таких ділянок й це означає, що державні органи можуть продовжувати термін дії договорів оренди чи інших угод щодо використання землі *б*ез отримання згоди від власників земельних ділянок;

– передача орендарями, суборендарями земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності прав оренди, суборенди іншим особам для використання земельної ділянки за цільовим призначенням без згоди власників таких ділянок й це дозволяє орендарям передавати права на використання земельних

[90] Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. Редакція від 18.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[91] Малохліб О. С. Особливості правового регулювання здійснення та захисту земельних прав в Україні та Канаді. *Академічні візії*. 2024. № 31. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/download/1094/974

ділянок іншим особам без необхідності отримувати на це згоду власників[92].

Відповідні положення спрямовані на забезпечення державних потреб в умовах воєнного стану, що вимагає швидкого та ефективного використання земельних ресурсів для оборони та інших державних цілей.

Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року, були внесені зміни, які передбачають автоматичне поновлення деяких договорів щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення – договори оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, та земельного сервітуту[93]. Автоматичне поновлення здійснювалося на один рік без необхідності волевиявлення сторін, якщо строк користування цими ділянками закінчився після введення воєнного стану і до набрання чинності зазначеним законом. Основні пункти та порядок автоматичного поновлення договорів включають:

1. Строк користування. Договори, строк яких закінчився після введення воєнного стану (введений 24 лютого 2022 року) і до набрання чинності Законом від 24 березня 2022 року (тобто до 7 квітня 2022 року), поновлюються автоматично на один рік;

2. Автоматичне поновлення. Відбувається без потреби в додаткових діях чи волевиявлення сторін договору;

3. Закінчення автоматичного поновлення. Дія автоматичного поновлення припинилася на підставі Закону від 19 жовтня 2022 року, що набрав чинності 19 листопада 2022 року[94].

Тому, умови воєнного стану накладають певні обмеження на права власників земельних ділянок в Україні, а саме:

1. Обмеження повноважень щодо володіння та користування земельними ділянками, тобто власники земельних ділянок можуть бути обмежені у своїх правах на володіння та користування своїми ділянками, зокрема в частині надання згоди на доступ до таких ділянок, тобто під час воєнного стану власники можуть бути змушені дозволити

[92] Малохліб О. С. Особливості правового регулювання здійснення та захисту земельних прав в Україні та Канаді. *Академічні візії*. 2024. № 31. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/download/1094/974

[93] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text

[94] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19.10.2022 № 2698-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#Text

доступ до своїх земельних ділянок без їхньої згоди. Але такі заходи можуть бути необхідні для виконання військових чи оборонних задач.

2. Право на компенсацію шкоди, тобто власники земельних ділянок мають право на компенсацію за шкоду, заподіяну їхнім земельним ділянкам внаслідок правомірних дій суб'єктів, перелік яких визначений у пункті 27 Розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України[95], відповідно ці суб'єкти можуть включати військові формування, органи влади та інші організації, які діють у межах закону під час воєнного стану[96].

Пункт 27 Розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України деталізує умови та порядок, за яких здійснюються такі обмеження та компенсації, а саме:

– можливість вилучення земельних ділянок для суспільних потреб, зокрема для оборони;

– визначення порядку надання доступу до земельних ділянок без згоди власників у випадках, що потребують негайного втручання для забезпечення національної безпеки;

– порядок та розмір компенсації шкоди, заподіяної власникам земельних ділянок, що визначається на основі відповідних нормативно-правових актів[97].

В умовах воєнного стану в Україні значно обмежуються права громадян на приватизацію земельних ділянок. Приватизація є одним з основних способів набуття права приватної власності на землю, але на час дії воєнного стану цей процес зазнає серйозних обмежень. Згідно з пунктом 27 Розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України, безоплатна передача земель державної та комунальної власності у приватну власність тимчасово заборонена[98], відповідно це стосується також надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі, а також безпосередньо розроблення такої документації. Зауважимо, що подібне обмеження покликане забезпечити державний контроль над земельними ресурсами в умовах надзвичайної ситуації, якою є воєнний стан. Держава прагне запобігти можливим зловживанням, що можуть виникати в умовах нестабільності, коли приватизація земель може бути використана для недобросовісних цілей. У цей період важливо зберегти стратегічні ресурси під контролем держави для забезпечення їх належного використання та захисту національних

[95]Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

[96] Там само.

[97] Там само.

[98] Там само.

інтересів. Заборона на приватизацію земельних ділянок допомагає уникнути ризиків, пов'язаних із розпорошенням земельних ресурсів та їх нецільовим використанням.

Такі обмеження, хоча й обґрунтовані з погляду національної безпеки, створюють певні незручності для громадян, які планували приватизувати землю – відсутність можливості отримати земельні ділянки у приватну власність може вплинути на їхні плани щодо будівництва, ведення сільського господарства чи інших видів діяльності. Але це також може спричинити затримки у реалізації проєктів, що вимагають приватизації землі. Проте, в умовах воєнного стану, такі заходи є необхідними для збереження державного контролю та підтримання стабільності в країні.

Починаючи з листопада 2022 року, в Україні була дозволена безоплатна передача земельних ділянок у приватну власність власникам об'єктів нерухомого майна, розташованих на цих ділянках, а також громадянам, які мали ділянки у користуванні до набрання чинності Земельним кодексом України[99]. Відповідно, це стало можливим завдяки Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19 жовтня 2022 року[100], адже цей закон значно вплинув на процес приватизації земель, надавши громадянам можливість отримати у власність земельні ділянки, які вони вже фактично використовують.

Таке законодавче нововведення викликало значний інтерес серед громадян, які бажають легалізувати своє право на землю. На практиці виникає багато питань щодо реалізації цього права, особливо у випадках, коли право на приватизацію було визнане судом. Наприклад, Верховний Суд у своїх постановах від 23 листопада 2022 року у справі № 692/769/21 (провадження № 61-6245св22)[101] та від 8 грудня 2022 року у справі № 692/768/21 (провадження № 61-5004св22)

[99] Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

[100] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19.10.2022 № 2698-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#Text

[101] Постанова Верховного Суду від 23 листопада 2022 року у справі № 692/769/21. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107747826&red=1000034de7148f7ae1770cee297cb6d45635b8&d=5

підтвердив право громадян на приватизацію земельних ділянок, що створює прецеденти для подібних справ у майбутньому[102].

Однак, реалізація цього права на практиці стикається з певними викликами. Наприклад, органи місцевого самоврядування та інші компетентні органи повинні забезпечити ефективне і прозоре оформлення документів, що підтверджують право власності, тобто це надання дозволів на розроблення землевпорядної документації та її затвердження, що може вимагати значних адміністративних ресурсів і часу. Крім того, необхідно забезпечити, щоб ці процеси були доступними для громадян, які проживають у віддалених або постраждалих від воєнних дій регіонах.

Загалом, дозвіл на безоплатну передачу земельних ділянок у приватну власність є важливим кроком у напрямку відновлення прав громадян на землю, відповідним чином це сприяє легалізації прав власності та забезпечує правову визначеність для багатьох українців. Водночас важливо продовжувати вдосконалювати законодавчу базу і процедури для забезпечення ефективного та справедливого процесу приватизації земель, що сприятиме економічному розвитку і стабільності в Україні в умовах післявоєнної відбудови.

Наприклад, Ізраїль в контексті земельного права в умовах воєнного стану є важливим для розуміння того, як держава може регулювати питання землеволодіння та землекористування в екстремальних умовах. Ізраїль, будучи країною, яка постійно стикається з питаннями національної безпеки, має розроблену правову базу для вирішення земельних питань під час воєнного стану, а саме:

– Закон про землі Ізраїлю (Israel Land Law) 1960 року є основним нормативним актом, який регулює питання володіння і користування землями в Ізраїлі й цей закон визначає, що землі Ізраїлю є національним ресурсом і повинні залишатися у власності держави, Єврейського національного фонду (JNF) або іншої громадської інституції. Землі не можуть бути продані, лише передані в оренду на тривалий термін;

– Закон про надзвичайний стан (Emergency Powers Law) 1948 року надає уряду широкі повноваження у випадку війни або надзвичайної ситуації й цей закон дозволяє уряду обмежувати права на власність, у тому числі землеволодіння, для забезпечення національної безпеки. В умовах воєнного стану уряд має право реквізувати приватну власність для військових потреб або створення безпечних зон;

[102]Постанова Верховного Суду від 8 грудня 2022 року у справі № 692/768/21. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107833274&red=100003f28cc5d30a5085d3f99ca428fd038380&d=5

– Закон про оборонні землі (Defense Regulations) 1945 року, що був прийнятий ще під час британського мандату, досі діє в Ізраїлі. Відповідно цей закон надає військовим силам право займати приватні землі для оборонних цілей й власники таких земель мають право на компенсацію, яка визначається відповідно до ринкової вартості землі на момент реквізиції;

– Закон про експропріацію земель (Land Acquisition (Validation of Acts and Compensation) Law) 1953 року дозволяє уряду експропріювати землі для державних потреб, включаючи потреби оборони та безпеки й закон передбачає процедуру компенсації власникам земель, які підлягають експропріації;

– Закон про надзвичайне планування і будівництво (Emergency Planning and Building Law) 1965 року регулює використання земель і будівництво в умовах надзвичайного стану. Закон дозволяє уряду швидко приймати рішення про зміну призначення земель і будівництво необхідних об'єктів для забезпечення безпеки держави[103].

Судова практика в Ізраїлі відіграє важливу роль у врегулюванні земельних питань під час воєнного стану. Верховний суд Ізраїлю неодноразово розглядав справи щодо законності реквізиції земель і компенсацій власникам. Прецедентні рішення суду встановлюють стандарти справедливого поводження з власниками земель та забезпечення їхніх прав, навіть у складних умовах війни чи надзвичайного стану[104].

Таким чином, законодавча база Ізраїлю надає уряду необхідні інструменти для ефективного управління земельними ресурсами в умовах воєнного стану, забезпечуючи баланс між національною безпекою та правами власників земель.

Повоєнне відновлення України вимагає комплексного підходу до реформування різних сфер життя, включаючи земельне право. Земельні ресурси є основою для економічного розвитку та соціальної стабільності, тому відновлення і вдосконалення правового регулювання у цій сфері має ключове значення. У таблиці наведено основні етапи розвитку земельного права в Україні в умовах повоєнного відновлення, починаючи з 2022 року, коли були прийняті перші закони, спрямовані на відновлення земельного кадастру та легалізацію прав власності (табл. 2).

[103] Segell G. The Land for Peace Message Between Israel and Jordan: The Case of Baqura and Ghamr. *Contemporary Review of the Middle East.* 2024. Volume 11, Issue 1. URL: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/23477989231219310

[104] Chowers E. Ethics and the state: Israel's nationality law and the revision of a revolution. *Nations and Nationalism.* 2024. P. 8.

Таблиця 2

Модель етапів розвитку земельного права в Україні в умовах повоєнного відновлення

Етап	Період	Основні події та реформи	Наслідки та значення
Повоєнний період	2022-2025 роки	- прийняття законів про відновлення земельного кадастру - відновлення прав власності та оренди - впровадження системи моніторингу та оцінки стану земель - розробка програм з відновлення деградованих земель	- відновлення земельної документації - легалізація прав власності - підвищення ефективності управління земельними ресурсами - покращення екологічного стану земель
Реформування	2025-2030 роки	- вдосконалення законодавчої бази з урахуванням європейських стандартів - впровадження електронних сервісів для управління земельними ресурсами - створення фондів для підтримки фермерів та власників землі	- гармонізація з ЄС, поліпшення інвестиційного клімату - зменшення бюрократії, підвищення прозорості - підтримка аграрного сектору, збільшення продуктивності
Стабілізація	2030-2040 роки	- введення нових механізмів оренди та продажу земель - зміцнення інститутів земельного управління - впровадження сталих практик землекористування	- підвищення гнучкості ринку землі - покращення ефективності управління та планування - збереження природних ресурсів, сталий розвиток
Інтеграція	2040-2050 роки	- повна інтеграція земельного законодавства з європейським - впровадження новітніх технологій у земельний облік та моніторинг - активізація міжнародного співробітництва у сфері земельного права	- повна гармонізація з ЄС, вільний рух капіталу - підвищення точності обліку та прогнозування - зміцнення міжнародних зв'язків, обмін досвідом

Джерело: складено автором

Кожен етап характеризується певними реформами та нововведеннями, які вплинули на правове регулювання землекористування, розвиток аграрного сектору та підвищення ефективності управління земельними ресурсами. Таблиця ілюструє, як поступово

вдосконалювалося законодавство, інтегруючи європейські стандарти та впроваджуючи сучасні технології, що сприяли стабілізації та сталому розвитку земельного ринку. Ключовими напрямами стали моніторинг земель, підтримка фермерів, збереження природних ресурсів та активізація міжнародного співробітництва, що загалом забезпечило гармонізацію земельного права з європейськими нормами та підвищення інвестиційної привабливості країни.

Отже, питання земельного права в умовах воєнного стану в Україні набули особливої актуальності та складності. Обмеження, запроваджені для забезпечення державного контролю над земельними ресурсами, включають заборону на безоплатну передачу земель у приватну власність, заборону надання дозволів на розроблення документації із землеустрою та обмеження прав на суборенду. Такі заходи мають на меті запобігти зловживанням та зберегти стратегічні ресурси під контролем держави для забезпечення національної безпеки та стабільності. Водночас вони створюють певні труднощі для громадян та бізнесу, які планували здійснювати операції із земельними ділянками.

Однак, завдяки законодавчим змінам, починаючи з листопада 2022 року, було дозволено безоплатну передачу земельних ділянок у приватну власність власникам об'єктів нерухомого майна та громадянам, які користувалися землею до набрання чинності Земельним кодексом України. Тому, це створює можливості для легалізації прав на землю, що позитивно впливає на правову визначеність та економічну стабільність. Проте, реалізація цих прав стикається з викликами на практиці, включаючи необхідність ефективного адміністрування та доступність процедур для всіх громадян, зокрема в умовах воєнних дій. Подальше вдосконалення законодавчої бази та процедур є ключовим для забезпечення справедливого і прозорого процесу приватизації земель в Україні.

ВИСНОВКИ

Історіографія земельних відносин і землеустрою в Україні включає аналіз розвитку правової та нормативної бази, яка регулює ці аспекти. Від часів Київської Русі до сучасної незалежної України, земельні відносини постійно трансформувалися, відображаючи соціально-економічні та політичні зміни. Основним законодавчим актом у цій сфері є Земельний кодекс України, який багато разів змінювався для відповідності новим викликам і потребам суспільства.

Земельна реформа 2021 року стала ключовим моментом в історії земельних відносин України. Її концептуальні засади включали лібералізацію ринку землі, що дозволило купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення й це стало можливим завдяки

прийняттю низки законодавчих актів, які створили правове підґрунтя для функціонування ринку землі, а також захисту прав власників і користувачів землі.

Нормативно-правова база організації та реформування земельних відносин в Україні включає численні закони та підзаконні акти. Крім Земельного кодексу, важливу роль відіграють закони про державний земельний кадастр, про землеустрій, про оренду землі, а також численні урядові постанови та розпорядження. Всі ці документи створюють цілісну систему регулювання земельних відносин, забезпечуючи ефективне управління земельними ресурсами.

В умовах воєнного стану, питання земельного права набули особливої актуальності. Держава зобов'язана забезпечити продовольчу безпеку, раціональне використання земельних ресурсів, а також захист прав власників землі. Для цього вводяться тимчасові обмеження на земельні операції, спрощуються процедури оренди та використання земель для військових потреб, а також забезпечується підтримка аграрного сектору.

Земельна реформа 2021 року значно вплинула на розвиток сільського господарства та економіки України в цілому. Відкриття ринку землі сприяло залученню інвестицій, підвищенню ефективності використання земельних ресурсів, а також забезпеченню сталого розвитку сільських територій. Проте, реформа також стикнулася з викликами, зокрема, щодо захисту прав дрібних фермерів та запобігання концентрації земель у руках великих агрохолдингів.

Отже, історіографія земельних відносин та землеустрою в Україні є складною та багатогранною, охоплюючи різні етапи розвитку правової бази, реформи, а також особливості регулювання в умовах воєнного стану. Земельна реформа 2021 року стала важливим кроком у напрямку модернізації земельних відносин, проте залишається необхідність подальшого вдосконалення законодавства та практики його застосування для забезпечення стійкого розвитку аграрного сектору та захисту прав усіх учасників земельних відносин.

Для подальшого вдосконалення земельних відносин і землеустрою в Україні необхідно продовжувати роботу над зміцненням нормативно-правової бази, зокрема, удосконаленням Земельного кодексу та супутніх законів. Важливо забезпечити прозорість та ефективність земельних операцій, зокрема, шляхом впровадження електронних реєстрів та спрощення процедур. Слід також активніше залучати громадськість і місцеві громади до процесів ухвалення рішень щодо землекористування, що сприятиме підвищенню рівня довіри до реформ і покращенню управління земельними ресурсами.

В умовах воєнного стану особливо важливо забезпечити гнучкість і адаптивність законодавства, щоб оперативно реагувати на виклики, пов'язані з використанням земель для оборонних потреб і забезпеченням продовольчої безпеки. Необхідно розробити механізми підтримки аграрного сектору, які враховують особливості воєнного часу, а також забезпечити захист прав дрібних фермерів та населення сільських територій. Це дозволить не лише зберегти стабільність у земельних відносинах, але й сприяти подальшому розвитку аграрного сектору в складних умовах.

АНОТАЦІЯ

Історіографія земельних відносин та землеустрою в Україні охоплює тривалий період, починаючи з часів Київської Русі та до сьогодення. Вивчення розвитку земельного права в Україні є важливим для розуміння еволюції суспільних відносин та державної політики в галузі землекористування. Визначення основних етапів розвитку земельних відносин дозволяє виявити ключові тенденції та закономірності у формуванні правового регулювання цієї сфери. Відповідно нормативно-правова база організації та реформування земельних відносин в Україні зазнала значних змін з моменту здобуття незалежності. Важливим етапом стало прийняття Земельного кодексу України у 2001 році, який заклав основи сучасної системи землекористування. Крім цього, численні законодавчі акти та підзаконні нормативні документи сприяли створенню правового поля для регулювання земельних відносин та землеустрою.

Концептуальні засади земельної реформи 2021 року стали логічним продовженням багаторічного процесу реформування земельних відносин в Україні. Основною метою реформи було забезпечення ефективного використання земельних ресурсів, сприяння розвитку ринку землі та залучення інвестицій. Законодавчі зміни, прийняті в рамках реформи, мали на меті створення прозорих та справедливих умов для всіх учасників ринку землі. Земельна реформа 2021 року передбачала не лише нормативні зміни, але й практичні заходи для впровадження нових механізмів управління земельними ресурсами й це включало запровадження електронних сервісів, удосконалення кадастрової системи та спрощення процедур реєстрації земельних ділянок. Крім цього, реформа передбачала активну участь громад у процесі прийняття рішень щодо використання земельних ресурсів.

Питання земельного права в умовах воєнного стану набули особливої актуальності. Війна в Україні внесла суттєві корективи у функціонування системи землекористування. В цих умовах було необхідно розробити спеціальні правові механізми для захисту прав

землевласників та користувачів, а також забезпечити ефективне управління земельними ресурсами на тимчасово окупованих та прифронтових територіях.

Таким чином, дослідження історіографії земельних відносин та землеустрою в Україні, зокрема у контексті нормативно-правової бази та реформування, є важливим для розуміння сучасних викликів і перспектив розвитку цієї сфери. В умовах воєнного стану, належне правове регулювання земельних відносин стає ключовим чинником для забезпечення сталого розвитку аграрного сектору та збереження національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Добряк Д. Проблеми сучасного землеустрою. *Землевпорядний вісник*. 2012. № 1. С. 30-34.
2. Мартин А. Г. Регулювання ринку земель в Україні: наук. моногр. К.: Аграр Медіа Груп, 2011. 252 с.
3. Likarchuk N., Velychko, Z., Andrieieva O., Lenda R., Vusyk H. Manipulation as an element of the political process in social networks. *Cuestiones Políticas.* 2023. № 41(76). P. 769-779.
4. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text
5. Закон України «Про землеустрій» від 22.05.2003 № 858-IV. Редакція від 31.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text
6. Закон України «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 № 3613-VI. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text
7. Schuryk M. Optimization of land tenure and land use as the direction of reproduction of land resourcesmicro region. *Carpathian Regional Economics*. 2007. № 1. P. 161-168.
8. Stupen R. The essence of the agricultural land market. *Economy APK*. 2015. № 9. P.106-110.
9. Cherevko G. Land relations and market of land in ukraine – economical and ecological problems. *International journal of new economics and social sciences*. 2016. № 1(3). URL: https://ijoness.com/resources/html/article/details?id=152563&language=en
10. Rieznik O., Burbyka M., Ivanenko D. Registration of the rights to the land plots in Ukraine and Germany. GlobeEdit. 2016. 136 p.
11. History of land relations and land management in Ukraine: Textbook. K. Agricultural Science, 2002. 280 p.
12. Носік В. В. Право власності на землю українського народу: монографія. К. Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

13. Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М., Третяк, Н. А. Наукові засади стратегії розвитку земельного устрою України і її регіонів у повоєнний період. *Ефективна економіка.* 2023. № 3. URL: https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/issue/view/66

14. Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т.М. Земельний устрій України: понятійні і інституційні аспекти розвитку. *Агросвіт.* 2020. № 24. С. 3–11.

15. Третяк А. М. Управління земельними ресурсами та землекористуванням: базові засади теорії, інституціолізації, практики: монографія. Біла Церква: ТОВ "Білоцерківдрук". 2021. 227 с.

16. Баланюк І. Ф., Іванюк Т. Л. Земельні реформи в Україні: історія проведення. *Економіка АПК*. 2020. № 1. С. 111-120.

17. Іванюк Т. Л. Формування земельних відносин об'єднаних територіальних громад регіону у контексті децентралізації. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону.* 2021. Вип. 17. Т. 2. С. 148-158.

18. Шеленко Д. І. Організаційно-правові форми сільськогосподарських підприємств в економічному вимірі: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені. В. Стефаника. 2019. 476 с.

19. Likarchuk N., Andrieieva O., Likarchuk D., Bernatskyi A. Impression marketing as a tool for building emotional connections in the public administration sphere. *Studies in Media and Communication.* 2022. № 10(1). P. 9-16.

20. Ступень Р. М. Ринок земель сільськогосподарського призначення в Україні: стан та перспективи розвитку: монографія. Київ: ДКС-Центр, 2018. 304 с.

21. Могильний О. М. Оцінювання відповідності земельних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил. *Економіка АПК.* 2018. № 8. С. 5-16.

22. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» від 18.12.1990 № 563-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12#Text

23. Закон України «Про форми власності на землю» від 30.01.1992 № 2073-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12#Text

24. Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 08.08.1995 № 720/95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95#Text

25. Кулинич П. Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2021. 308 с.

26. Земельна реформа 2021 – дорожня карта запуску ринку землі. AgroPolit.com. 2020. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/834-zemelna-reforma-2021--dorojnya-karta-zapusku-rinku-zemli

27. Благун І. І., Судук Н. В. Земельні ресурси як складова економічного потенціалу країни. *Наукові перспективи*. № 6(24). 2022. С. 230-241.

28. Жмур Н. В., Лавренчук М. М. Особливості системи кадастрового обліку під час проведення земельної реформи. *EDITORIAL BOARD*. 2021. С. 95-97.

29. Ємець О. І., Григорів О. О., Чумичкіна Е. В. Облік земельних ділянок та раціональне використання землі в сільському господарстві. *Інноваційна економіка*. № 4. 2022. С. 125-130.

30. Шпікер М., Богдан О. Правова захищеність українських землевласників та землекористувачів у контексті впровадження земельної реформи. *Сучасні проблеми управління.* 2021. С. 175-178.

31. Яремчук Н., Краска В. Ринок землі як ключовий елемент земельної реформи в контексті трансформаційних перетворень в Україні. *Економіка та суспільство.* 2023. № 48. URL: https://www.economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/2247/2170

32. Гусаров С. М. Земельна реформа в Україні: світоглядно-історичний аспект. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.). Вінниця, 2022. С. 41-44.

33. Нежевело В. В., Піддубний О. Ю., Большакова В. О. Проблемні аспекти в межах процесу децентралізації у сфері земельних відносин в світлі введення в обіг земель сільськогосподарського призначення. *Приватне та публічне право.* 2021. № 2. С. 31-35.

34. Захарченко В. І. Земельна реформа в «полоні» інститутів держави та громадянського суспільства. *Формування ринкових відносин в Україні.* 2021. № 7-8(242-243). С. 25-34.

35. Кисельов М. О. Порівняльний аналіз земельних відносин в Україні та Естонії. Землеустрій і топографічна діяльність в умовах війни та післявоєнного: Збірка наукових праць Всеукраїнської науково-практичної студентської конференції (м. Київ., 8-10 березня 2023 р.) / За загальною науковою редакцією проф. Ковальчука І.П. К.: Вид. центр НУБІП, 2023. С. 58-60.

36. Правдюк А. Л. Теоретичні аспекти реалізації конституційного права власності на землю на сучасному етапі земельної реформи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 132-136.

37. Бородіна О. М. Егалітарна та ринкова земельні реформи у контексті суспільного добробуту і базових прав людини. *Економіка і прогнозування.* 2021. № 1. С. 49-70.

38. Шульга М. В., Ігнатенко І. В., Федчишин Д. В. Законодавчі новели щодо вирішення земельних спорів. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. № 1(42). С. 75-81.

39. Statistics of the land reform of Ukraine. Staticta. 2024. URL: https://www.statista.com/search/?q=Ukraine+land&p=1

40. Фурдичко О. І. Державне лісівництво й земельна реформа в Україні: стан і проблеми реформування та розвитку лісогосподарського виробництва. *Агросвіт*. 2021. № 5-6. С. 24-33.

41. Аксенко П. А. Трансформація та розвиток агропромислового комплексу: проблеми та перспективи. Глобалізація та розвиток інноваційних систем: тенденції, виклики, перспективи: ІІ Міжнародна науково-практична конференція (14-15 березня 2024 року). 2024. С. 66-68.

42. Пилипенко Л. М. Іличок Б. І. Формування концепції земельної реформи в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 1. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/1_2021/6.pdf

43. Шашина М. В, Драбенко Т. Б., Улітко Т. В. Аналіз ефективності земельної реформи та вплив початку повномасштабної війни. *Economic synergy.* 2023. С. 124-135.

44. Колєсніков Д., Нежевело В. Щодо необхідності належного дослідження земельних правовідносин в Україні в умовах воєнного стану. Матеріали конференцій МЦНД (10.05. 2024). Харків, Україна. 2024. С. 87-89.

45. Денисенко К. В. Проблеми реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 323-327.

46. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12.05.2022 № 2247-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text

47. Franco C., Borras Jr. S. The global climate of land politics. *Globalizations.* 2021. № 18.7. P. 1277-1297.

48. Заєць О. І., Сафонова К. В. Особливості правових форм набуття (реалізації) прав на землю у світлі повоєнних змін до земельного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 183-188.

49. Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» від 03.03.2022 № 2116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text

50. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. Редакція від 18.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

51. Закон України «Про внутрішній водний транспорт» від 03.12.2020 № 1054-IX. Редакція від 28.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1054-20#Text

52. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua

53. Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 № 161-XIV. Редакція від 03.09.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text

54. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text

55. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19.10.2022 № 2698-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#Text

56. Малохліб О. С. Особливості правового регулювання здійснення та захисту земельних прав в Україні та Канаді. *Академічні візії* . 2024. № 31. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/download/1094/974

57. Постанова Верховного Суду від 23 листопада 2022 року у справі № 692/769/21. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107747826&red=1000034de7148f7ae1770cee297cb6d45635b8&d=5

58. Постанова Верховного Суду від 8 грудня 2022 року у справі № 692/768/21. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107833274&red=100003f28cc5d30a5085d3f99ca428fd038380&d=5

59. Segell G. The Land for Peace Message Between Israel and Jordan: The Case of Baqura and Ghamr. *Contemporary Review of the Middle East.* 2024. Volume 11, Issue 1. URL: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/23477989231219310

60. Chowers E. Ethics and the state: Israel's nationality law and the revision of a revolution."*Nations and Nationalism.* 2024. P. 1-17.

Information about the authors:
Litoshenko Olena Sviatoslavivna,
PhD in Laws, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Private Law,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Prospect Peremogy, Kyiv, 02000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-7

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ТА ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ДОКУМЕНТУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Негребецький В. В.

ВСТУП

Початок повномасштабної війни 24 лютого 2022 року стало переломним днем не лише для України, а й для всього світу. В Україні атакують і бомбардують не лише військові частини, але й варварське руйнують критичну інфраструктуру, зокрема житлові квартали, гинуть мирні жителі та навіть діти[1]. Порушуються основні принципи міжнародного співробітництва та норми міжнародного права. Український народ захищає не лише свою країну, націю, а й незалежність інших європейських держав, а також фундаментальні принципи міжнародного права: демократію, права і свободи людини, верховенство права та нашу спільну безпеку на даний момент і назавжди, майбутнє всього людства. Особливо важка ситуація в регіонах, де ведуться активні бойові дії. На сході України нещадних бомбардувань зазнає Харків, де зосереджено чимало визначних пам'яток української культури, принципово важливих для її історії[2]. Серед постраждалих пам'яток у середмісті Харкова – будівля Харківського художнього музею, зведена ще 1912 р. як особняк за проектом видатного українського зодчого О. Бекетова. Унаслідок бомбардувань постраждала й Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, побудована в 1899–1901 рр. так само за проектом О. Бекетова.

Внаслідок ракетного удару 7 травня 2022 р. було розгромлено Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди в с. Сковородинівка на Харківщині, де в старовинній садибі XVIII ст. незадовго до смерті оселився видатний український філософ, людина високого європейського рівня освіченості, поет, відомий ще й своїми символічними малюнками. Тут росте 700-річний дуб, під яким він працював, тут, на території садиби, Григорій Сковорода і був похований.

[1] Звернення. (04.03.2022) URL: https://crimcongress.com/news/звернення/.

[2] У Харкові 24 історичні будівлі пошкоджені внаслідок ударів РФ 16 січня (18 січня 2024). URL: https://suspilne.media/kharkiv/664194-u-harkovi-vnaslidok-udariv-rf-16-sicna-poskodzeni-24-istoricni-budivli/.

З огляду на це культура України, особливо культурна спадщина, знаходиться під ударом, і потребує захисту. Попри свою потенційну уразливість у часи кризи, культура не стала беззахисною, продемонструвала свою опірність та врешті спроможність формувати власний порядок денний. Працівники культурної сфери, волонтери, воїни, місцеві громади, тисячі небайдужих людей виявляють свою громадянську відповідальність, а в багатьох випадках і справжній героїзм при захисті культури та культурної спадщини України.

Водночас солідарність усього світу, міжнародна допомога в порятунку та збереженні культури України під час війни – безпрецедентні за інтенсивністю й масштабом.

У реагуванні на дії армії агресора Україна орієнтується на світовий досвід, закладений у нормах міжнародного права, а саме на Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, Перший та Другий протоколи до неї.

Реалії повномасштабної війни засвідчують неефективність тих положень Гаазької конвенції, в яких ідеться про зобов'язання договірних сторін утримуватися від будь-яких ворожих актів стосовно культурних цінностей, грабунку, крадежу, незаконного привласнення їх, актів вандалізму щодо них тощо. Проте саме ці правові норми дають змогу класифікувати такі дії росіян як злочини, відповідно це накладає обов'язок як на Україну, так і на світове співтовариство докласти зусиль до розслідування кожного такого зафіксованого злочину та несення відповідальності за нього.

Проблемі охороні культурної спадщини неодноразово приділялася увага у юридичній науці, причому досліджувалися різноманітні аспекти цього правового інституту в залежності від галузі права. Проте питання розслідування кримінальних правопорушень в сфері охорони об'єктів культурної спадщини є не достатньо висвітленими в науковій літературі[3]. Необхідно відзначити, що в літературних джерелах в основному розглядались окремі аспекти використання інформаційно-аналітичних систем і технологій відеомоніторингу в діяльності органів правоохоронних органів.

Метою дослідження є сформувати відповідний рівень знань для фахового документування випадків руйнувань та пошкоджень культурних цінностей унаслідок збройного конфлікту – як для фіксування та обліку цих фактів, так і для підсилення спроможностей уповноважених

[3] Примітка. Стаття написана у межах розробки фундаментальної теми «Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці та судовій експертизі», яка досліджується фахівцями НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

органів та їхніх представників під час розслідування та встановлення фактів порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Питанням використання інформаційних технологій та інновацій в розслідуванні кримінальних правопорушень були присвячені роботи таких вчених-юристів, як Г.К. Авдєєва, В. С. Батиргареєва, В. І. Борисов, Т. Я. Гнідець, Ю. І. Дмитрик, К.В. Дубонос, Н. М. Дяченко, В. А. Журавель, В. П. Захаров, А. О. Ігнатович, Р. С. Козьяков, В.О. Коновалова, Т. М. Лемеха, А.М. Лисенко, О. С. Мельник, А. О. Мороз, І. В. Олешко, Ю. В. Осадча, О. В. Рибальський, В. І. Рудешко, В. І. Соловйов, Л. І. Сопільник, І. О. Супрун, В. В. Топчій, А. О. Фесенко, В. Г. Хахановський, Л. М. Хмельничий, Р. Ю. Царьов, В. А. Швець, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, та інших[4].

Разом із тим, не всі існуючі на даний час технології були предметом дослідження і висвітлення в контексті розслідування воєнних злочинів та злочинів агресії проти культури та культурної спадщини України. Тому питання дослідження можливості впровадження таких технологій в діяльність, пов'язану з розслідуванням і попередженням кримінальних правопорушень потребую подальшого розгляду. Також у зв'язку з війною в Україні вкрай актуальним становиться питання використання можливостей технологій інформаційної аналітики в підвищенні ефективності розслідування воєнних злочинів та злочинів агресії проти культури та культурної спадщини України.

1. Роль взаємодії правоохоронних органів, збройних сил України та міжнародних правозахисних організацій в захисті культурної спадщини України

В умовах агресивної війни проти українського народу державна політика у сфері культурної спадщини стає важливим чинником забезпечення національної безпеки України. Культурна спадщина набуває ключового значення для створення матеріального і нематеріального культурного, ціннісного підґрунтя для єдності суспільства, посилення української громадянської ідентичності, дальшого розвитку України як цілісної та демократичної держави, згуртованості Українського народу[5].

[4] Проблеми використання систем штучного інтелекту в роботі органів кримінальної юстиції // Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності : матеріали наук.-практ. онлайн-семінару (м. Харків, 5 листоп. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 6-10. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bits.../123456789/18957/1/6-10.pdf

[5] Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с.

Широкомасштабне вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 р., поставило під загрозу величезний пласт культурної спадщини нашої держави. Під час бойових дій багато церков, музеїв, архітектурних та скульптурних споруд, бібліотек, інших історичних і культурних пам'яток опинилися перед загрозою знищення, а деякі вже зруйновані. Наразі на сайті Міністерства культури та інформаційної політики України зафіксовано 513 пошкоджених та зруйнованих об'єктів культурної спадщини й культурних установ України[6].

Як відзначають науковці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, широкомасштабне вторгнення на територію України 24 лютого 2022 р. спровокувало чи не найбільшу за останні 80 років світову кризу – гуманітарну, кризу міжнародного права і міжнародних інституцій, а також поставило під загрозу величезний пласт європейської культурної спадщини[7]. Під час бойових дій багато об'єктів культурної спадщини України, зокрема церкви, музеї, архітектурні та скульптурні споруди, бібліотеки та інші історичні і культурні пам'ятки перебувають під загрозою руйнування або пошкодження, а деякі вже зазнали їх. Зрозумілим видається занепокоєння ЮНЕСК О з цього приводу – на території України знаходиться сім об'єктів Світової спадщини, зокрема розташованих у Львові та Києві; міста Одеса та Харків входять до мережі творчих міст, а деякі національні архіви України включено до Реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Сьогодні актуальним питанням залишається широка імплементація в національне, зокрема кримінальне законодавство України норм міжнародного гуманітарного права та між народного права охорони культурних цінностей. Необхідно опиратися на світовий досвід, закладений у нормах міжнародного права, а саме на Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, Перший та Другий протоколи до неї. Крім того, надзвичайно важливим є підвищення якості національних розслідувань воєнних злочинів, документування воєнних злочинів, створення доказової бази, що дасть

https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08 URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf

[6] 1987 об'єктів культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію (02.05.2024). URL: https://mcip.gov.ua/news/1987-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/; ЮНЕСКО: з початку війни у Харківській області пошкоджено 51 культурну пам'ятку (перелік) 24.10.2022. URL: https://times.kharkiv.ua/2022/10/24/yunesko-z-pochatku-vijni-u-harkivskij-oblasti-poshkodzheno-51-kulturnu-pam-yatku-perelik/

[7] Кара-Васильєва Т. В. Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 7. С. 42–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2022_7_13

змогу ефективно відстоювати інтереси України як у міжнародних судах, так і здійснювати правосуддя на національному рівні.

На теперішній час питання збереження пам'яток архітектури є особливо актуальним для України, культурно-історична спадщина якої щодня зазнає цілеспрямованого нищення[8]. Збереження і примноження культурного надбання забезпечується системою правових та організаційно-управлінських заходів. Базові принципи охорони об'єктів культурної спадщини сформульовані в Конституції, ратифікованих парламентом України міжнародних конвенціях, законодавчих актах щодо забезпечення збереження культурних надбань, серед яких: Закони України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про музеї та музейну справу», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» та інших нормативних актів. Комплексне розв'язання проблеми забезпечення кримінально-правової охорони культурної спадщини та культурних цінностей можливе при ефективній реалізації державної політики у сфері запобігання шляхом налагодження дієвої співпраці правоохоронних органів, збройних сил України та Міністерства культури України, діяльність яких повинна бути спрямована на розробку конкретних заходів, підвищення ефективності запобіжних заходів[9].

Діяльність зі збереження й захисту культурного надбання Українського народу має бути контрольовано та координовано державою. Проте ці контроль і координація ніколи не будуть ефективними без належної й максимально відкритої комунікації з усіма суб'єктами процесу – керівниками та працівниками культурних установ, членами фахових громадських організацій, волонтерами, представниками органів місцевого самоврядування, центральних, військових і правоохоронних органів влади. Ця комунікація не може бути фрагментарною й однобічною, а має працювати як дієва система, що забезпечує комунікацію на всіх рівнях та сприяє ухваленню максимально ефективних оперативних рішень.

Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 було схвалено Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–

[8] Прокурори на захисті державних інтересів: Захист культурної спадщини на Одещині. (29.03.2024). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prokurori-na-zaxisti-derzavnix-interesiv-zaxist-kulturnoyi-spadshhini-na-odeshhini

[9] Кулакова Н. В. Кримінально-правова охорона об'єктів культурної спадщини України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc9/52.pdf

2027 роки[10]. «Кожен елемент державної системи – органи правопорядку передусім – мають працювати так, щоб люди реально відчували безпеку й захищеність, щоб люди реально відчували справедливість, щоб гарантувалося на рівні інституцій, на рівні повсякденної роботи тих, по кому люди судять про державу. Довіра в державі, довіра до держави формуються з довіри до тих, хто діє від імені держави. Правоохоронці, система прокуратури – ключові в цьому. Звичайно, разом з усіма іншими, хто працює в державному апараті», – наголосив Президент України[11].

В травні 2023 року Міністерство культури та інформаційної політики України та Міністерство культури і національної спадщини Республіки Польща уклали Меморандум про співпрацю щодо інвентаризації архітектурних та археологічних втрат внаслідок збройної агресії рф проти України[12]. Ініціатива отримала назву «Проект порятунку української спадщини». Його мета – підтримка зусиль з порятунку та збереження культурної спадщини України, що перебуває під загрозою знищення або пошкодження, з особливим наголосом на об'єктах всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та об'єктах, внесених до Попереднього Списку Конвенції про охорону Всесвітньої культурної і природної Спадщини ЮНЕСКО, документування та аналіз її поточного стану збереження та ступеню її пошкодження у визначених адміністративних одиницях, що особливо постраждали від ведення бойових дій, а також аналіз ефективності методів та процедур, що застосовуються на сьогодні для документування культурних втрат на територіях, що постраждали від бойових дій.

Все вищезазначене буде реалізоване, зокрема, через:

- підготовку за допомогою сучасних неінвазивних методів документації про знищення та пошкодження об'єктів культурної спадщини внаслідок військових дій країни-агресора;
- використання супутникових технологій у виявленні та макро- і мікропросторовий аналіз стану збереження об'єктів культурної

[10] Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: Указ президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733.

[11] Президент України схвалив Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку (12.05.2023). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prezident-ukrayini-sxvaliv-kompleksnii-strategicnii-plan-reformuvannya-organiv-pravoporyadku.

[12] Україна та Польща підписали Меморандум про співпрацю щодо інвентаризації втрат культурної спадщини внаслідок вторгнення рф. (24 травня 2023). URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-ta-polshcha-pidpysaly-memorandum-pro-spivpratsiu-shchodo-inventaryzatsii-vtrat-kulturnoi-spadshchyny-vnaslidok-vtorhnennia-rf.

спадщини на територіях звільнених від окупації та на постконфліктних територіях;

- сприяння збору доказів щодо злочинів проти культурної спадщини для розслідування міжнародним кримінальним обвинуваченням;
- мериторичну підтримку процесу побудови нової системи комплексної охорони та управління у сфері культурної спадщини України;
- підготовку групи українських фахівців для документування збитків, завданих війною культурній спадщині, на основі міжнародного та польського досвіду захисту культурної спадщини постконфліктних територій;
- розробку теоретичних засад і процедур оновленої міждисциплінарної методології польової інвентаризації воєнної шкоди у сфері культурної спадщини, адаптованої до умов європейського театру воєнних дій.

Культурна спадщина – це матерія суспільства. І підвищення громадської обізнаності про цей аспект життя в Україні – якої шкоди йому завдає війна – це насправді дуже важливо.

2. Використання інформаційно-аналітичних систем і технологій відеоспостереження та документування наслідків війни з метою підвищення ефективності розслідування і протидії кримінальним правопорушенням проти культурної спадщини

Відразу після повномасштабного вторгнення у 2022 році Смітсонівський інститут у США створив Ініціативу культурного порятунку у співпраці з Природничим музеєм штату Вірджинія та Мерілендським Університетом, які мають необхідне обладнання та досвід з моніторингу та збереження об'єктів культурної спадщини[13].

Дослідники Смітсонівського американського музейного центру заснували проект дистанційного моніторингу культурної спадщини України щоб задокументувати шкоду, завдану культурній спадщині, для потенційних майбутніх розслідувань воєнних злочинів. Щоб проаналізувати стан культурних пам'яток, дослідники використовують технологію супутникових фото, розроблену в НАСА для виявлення лісових пожеж. Ця технологія фіксує кінетичну активність за допомогою інфрачервоних сенсорів тепла. Фото з кінетичною

[13] Музейники США за допомогою технологій НАСА допомагають Україні збирати докази воєнних злочинів РФ (07.09.2023). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/kulturna-spadshchyna-voyenni-zlochyny/32596637.html.

активністю зіставляють із мапою культурних об'єктів і виявляють, який об'єкт потенційно перебував у пожежі чи під обстрілом. В процесі моніторингу дослідники можуть повідомляти колег, які працюють над збереженням культурних об'єктів, про статус об'єкта на недоступній території, можуть їм порадити порятунок яких будівель потрібно зробити пріоритетом. Це допомагає українським колегам визначити, куди потрібно спрямовувати ресурси. На їхній мапі станом на вересень 2023 р. було позначено 28 000 об'єктів української культурної спадщини, за якими вони можуть спостерігати. Це музеї, меморіали, пам'ятники, релігійні заклади, бібліотеки, археологічні пам'ятки. Лише за перший рік повномасштабної війни дослідники задокументували понад півтори тисячі об'єктів, які можуть бути пошкодженими. В той же час, за даними Міністерства культури та інформаційної політики України, було офіційно підтверджено, що в Україні пошкоджені 664 об'єкти культурної спадщини. Скільки їх насправді зруйновано і хто саме має понести за це відповідальність, Україна розслідує в суді, після деокупації. Зокрема, за допомогою дослідників Смітсонівського інституту.

Відеоспостереження – це процес спостереження, що реалізується із застосуванням оптико-електронних пристроїв, призначених для візуального контролю та автоматичного аналізу[14]. Системи відеоспостереження розповсюджені й широко використовуються в різних сферах життя людини. Для контролю навколишнього середовища з метою безпеки життєдіяльності в даний час широко використовуються системи відеоспостереження – комплекс обладнання та програмного забезпечення, призначений для моніторингу поведінки, дій або інформації з метою збирання інформації, впливу, управління та координації. Завдяки автоматизації та швидкості роботи, використання біометрії для розпізнавання особи, такі технології є дуже корисними в будь-якій галузі діяльності людини, де необхідно перевірити і підтвердити особу за її біометричними характеристиками. Це може бути безпека, оборона, міграційні процеси, банківська сфера та моніторинг, та ін. Причому дати вичерпний перелік сфер застосування біометричних технологій на сьогодні вже є неможливим, оскільки сама ідея перевірки й підтвердження особи людини вже більше і більше стає привабливою і асоціюється з безпекою.

У Верховній Раді України 20.02.2024 р. було зареєстровано законопроект «Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної

[14] Рувінська В.М., Девятков В.В. Відеоспостереження для систем безпеки: моделі, методи та запропоновані рішення. Інформатика та математичні методи в моделюванні. 2021. Том 11, № 4. С. 331-342. URL: http://immm.op.edu.ua/files/archive/n4_v11_2021/2021_4(9).pdf

безпеки», який пропонує запровадити єдину всеукраїнську систему відеомоніторингу з використанням персональних даних громадян[15].

Представлений проект було розроблено з метою забезпечення національної та державної безпеки, підвищення загального рівня публічної безпеки і порядку, забезпечення безпеки місць проживання та перебування громадян шляхом запровадження на базі органів державної влади та органів місцевого самоврядування у відповідності з єдиними функціональними і технологічними стандартами єдиної системи відеомоніторингу стану публічної безпеки, що забезпечить моніторинг та сприятиме попередженню і ліквідації можливих загроз, а також контроль за усуненням наслідків надзвичайних ситуацій і правопорушень.

Законопроектом передбачено, що державне регулювання суспільних відносин у сфері створення та впровадження єдиної системи відеомоніторингу стану публічної безпеки ґрунтуватиметься на таких принципах:

– верховенство права;
– законність;
– повага і дотримання прав та свобод людини та громадянина;
– відкритість та прозорість;
– безперервність;
– забезпечення безпеки людини, суспільства і держави при застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій;
– повага до людської гідності;
– відкритість для демократичного цивільного контролю.

Для того, щоб майбутня система відеомоніторингу України запрацювала, проект Закону передбачає нормативне регулювання за наступними важливими напрямками:

єдині функціональні та технічні вимоги до побудови та функціонування систем відеомоніторингу стану публічної безпеки центрального, регіонального та місцевого рівнів, відомчих систем відеомоніторингу підприємств, установ організацій (незалежно від форм власності) та фізичних осіб, установлених у публічних місцях, порядок доступу до інформації, а також складу відеоданих, метаданих, аналітичних даних, відеоархівів, сигналів тривог, що створюються ними;

забезпечення єдиних правил інформаційного обміну на державному, регіональному та місцевому рівнях між суб'єктами єдиної системи відеомоніторингу стану публічної безпеки через єдиний

[15] Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки: проект Закону від 20.02.2024 р. № 11031. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43733

інформаційний простір з урахуванням розмежування прав доступу до інформації;

забезпечення захисту інформації, у тому числі персональних даних у системах відеомоніторингу стану публічної безпеки центрального, регіонального та місцевого рівнів та відомчих системах відеомоніторингу підприємств, установ організацій (незалежно від форм власності) та фізичних осіб, установлених у публічних місцях.

За думкою авторів законопроекту, впровадження єдиної системи відеомоніторингу стану публічної безпеки відповідає і базується на таких важливих нормативно-правових актах, як Конституція України, Кодекс цивільного захисту України, закони України «Про національну безпеку України», «Про захист інформації в інформаційно – комунікаційних системах», «Про електронні комунікації», «Про критичну інфраструктуру», «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про Національну поліцію».

На 11-й надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН (далі – *Генасамблея ООН*) 14 листопада 2022 року було прийнято Резолюцію «Сприяння здійсненню правового захисту та забезпеченню відшкодування збитків у зв'язку з агресією проти України» ES-11/5, якою країну-агресора закликали виплатити військові репарації Україні шляхом створення міжнародного компенсаційного механізму за збитки, завдані повномасштабним вторгненням[16].

Ця Резолюція містить три наріжні моменти.

По-перше, підтверджено, що країна здійснює агресію і за міжнародним правом повинна сплатити репарації.

По-друге, країнам ООН рекомендовано створити міжнародний реєстр збитків як базу даних для фіксування шкоди, завданої російською федерацією після 24 лютого 2022 року на території України.

По-третє, Генасамблея ООН визнала необхідність створення міжнародного компенсаційного механізму, оскільки до сьогодні не існує судової інстанції, до якої могли б звернутися постраждалі для відшкодування збитків.

Після ухвалення Резолюції Генасамблеї ООН, за яку проголосували 94 держави, Україна разом з партнерами розпочала перемовини про створення відповідних реєстрів.

[16] Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй A/RES/ES-11/5 «Сприяння здійсненню правового захисту і забезпечення відшкодування шкоди у зв'язку з агресією проти України» (14 листопада 2022). URL: https://rd4u.coe.int/documents/358068/372244/A_RES_ES-11_5.pdf/079afc90-b392-a0ab-43ad-41409c7e8aa4?t=1708702069853.

Рада Європи запропонувала створити такий реєстр під її егідою. І в травні 2023 року в Рейк'явіку було підписано відповідну угоду, до якої можуть долучитися не лише члени РЄ. До документа приєдналися 43 країни та Євросоюз як регіональна організація. Реєстр функціонує як юридична особа, створена за законодавством Нідерландів і розташована в Гаазі[17].

Закон № 2923-IX від 23 лютого 2023 року – центральний нормативний акт, що регулює відбудову нерухомості та механізм виплати компенсацій за пошкоджене чи знищене унаслідок війни житло[18]. Прийняття цього закону було важливим кроком у забезпеченні соціального захисту громадян, що визначив правові та організаційні засади надання державою компенсацій за пошкоджені та знищені окремі категорії об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, спричинених військовою агресією.

Кабінет Міністрів України Постановою № 624 від 16 червня 2023 р. затвердив Порядок ведення Реєстру пошкодженого та знищеного майна, яким зокрема було:

затверджено перелік функціоналу Реєстру;

визначено перелік відомостей, які зберігаються в Реєстрі;

конкретизовано ролі користувачів Реєстру, зокрема органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій, держпідприємств, міністерств та інших органів центральної виконавчої влади;

деталізовано процедуру отримання доступу до Реєстру для публічних реєстраторів та користувачів реєстрової інформації;

зафіксовано чіткий перелік взаємодій з іншими інформаційно-комунікаційними системами та обміну даними[19].

Постановою від 01.12.2023 р. № 1256 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326» Уряд затвердив перелік категорій шкоди та збитків і доручив Мін'юсту подати їх до Реєстру збитків як пропозиції з метою можливого врахування під час створення правил і положень, що регулюють

[17] Реєстр збитків для України. Хронологія подій. URL: https://rd4u.coe.int/uk/timeline.

[18] Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023 № 2923-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#n2.

[19] Деякі питання забезпечення функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2023 р. № 624. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/624-2023-%D0%BF#Text.

роботу Реєстру збитків. Реєстр створюється спільно з Україною і для України, є розуміння, що пропозиції України будуть враховані під час розроблення правил Реєстру[20].

Сучасними завданнями цифрової криміналістики є пошук і аналіз цифрових слідів, аналіз даних, збирання доказової інформації у цифровому середовищі. Під цифровими доказами необхідно розуміти фактичні дані, які представлені у вигляді бінарного (двійкового) коду та містять інформацію, що має значення для об'єктивного вирішення справи. В Україні створено цифрових платформ, призначених для збирання доказів воєнних злочинів в Україні, зокрема Портал «Культурні злочини» для збору доказів руйнування російською армією історичних та культурних пам'яток[21].

Громадська організація «Антикорупційний штаб» спільно з представниками Міністерства відновлення, Міністерства цифрової трансформації, Київської школи економіки, Офісу Генпрокурора та партнерів 05 липня 2023 р. висловились щодо необхідності створення єдиної цифрової платформи для фіксації пошкоджених та зруйнованих об'єктів[22]. Вона необхідна щоб збирати докази злочинів країни-агресора, забезпечувати прозорість та підзвітність відновлення усіх зруйнованих та пошкоджених об'єктів. Проект реалізовується в Україні міжнародною організацією Pact за допомогою Агентством США з міжнародного розвитку (USAID). Для цього створили Карту руйнувань та відновлення – єдиний подібний інструмент у формі відкритих даних[23]. Фіксацію зруйнованих об'єктів культури та пам'яток можлива за допомогою застосунку «Pact Providence». Цей програмний додаток допомагає у формі верифікованих відкритих даних збирати інформацію про об'єкти та фіксувати їх зі збереженням метаданих. В межах проєкту також запустили новий реєстр «Зруйнованих об'єктів культурної спадщини України». За його домомогою стала можливою фіксація пошкоджених об'єктів культури (пам'ятки історії та культури, визначні місця та будівлі). Адже прозорість у фіксації постраждалих об'єктів допоможе прозорій відбудові. Захід організований в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується USAID та реалізується Pact в Україні.

[20] Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 р. № 1256. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-2023-%D0%BF#Text.

[21] Портал «Культурні злочини». URL: culturecrimes.mkip.gov.ua.

[22] Запустили «Реєстр зруйнованих об'єктів культурної спадщини України». (05 липня 2023 р.). URL: https://shtab.net/news/view/vprovadzhuemo-cifrovi-instrumenti-dlya-fiksaciji-v/.

[23] Карта Відновлення та Руйнувань. URL: https://reukraine.shtab.net/objects.

3. Роль міжнародного інформаційного співробітництва криміналістів і судових експертів розслідуванні злочинів проти культурної спадщини

В розслідуванні воєнних злочинів традиційно особлива роль належить міжнародному співробітництву криміналістів і судових експертів. Історично це пов'язано з роллю судової медицини та експертизи у фіксації слідів злочинів, їх аналізі та формуванні юридичних, судових та експертних висновків свідків. Яскравим історичним прикладом в цьому контексті є діяльність видатного фахівця-криміналіста Р.А. Рейсса щодо фіксації слідів міжнародних злочинів, скоєних під час першої світової війни[24]. Історія криміналістики має й інші приклади міжнародного співробітництва криміналістів та судових експертів: міжнародний союз судово-медичних експертів ("IFU")[25].

Завдяки спільним зусиллям Президентові, Кабінетові Міністрів і Верховній Раді України вдалося задіяти легітимні міжнародно-правові механізми, передусім, Міжнародний кримінальний суд та Раду Безпеки ООН, для притягнення винних до відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права та скоєння воєнних злочинів в Україні. При цьому, на територіях України, звільнених із під окупації (Буча, Гостомель, Ірпінь і ін.), уже сьогодні вдається реалізовувати спеціальний механізм правосуддя, що полягає в спільній роботі національних та міжнародних фахівців: експертів, слідчих, прокурорів та суддів зі збору об'єктивних і неупереджених доказів грубого порушення міжнародних законів і звичаїв ведення війни в Україні.

Існують різні форми міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи. Зокрема, до основних з них належать: 1) обмін інформацією (науково-інформаційний обмін); 2) спільні наукові та практичні заходи (конференції, симпозіуми, конгреси тощо); 3) підготовка експертних кадрів та підвищення кваліфікації за кордоном; 4) взаємодія в рамках підвищення якості судових експертиз в різних країнах; 5) міжнародна стандартизація судово-медичної діяльності; 6) взаємодія в рамках міжнародних експертних асоціацій (організацій);

[24] Rodolphe Archibald Reiss. URL: https://crimcongress.com/portretnaya/rejs-rudolf-archibald//

[25] Shepitko, M. (2019). Ukrainian Group of International Union of Penal Law: Way from Vienna to Paris. A First Printed Criminalist, 18, 43-61; Shepitko, V.Y., Olkhovsky V.O., Shepitko M.V. (2020) The process of scientific knowledge integration in crime prevention and trends of medical criminalistics development in ukraine in XIX – early XX century. Wiadomosci lekarskie (Warsaw, Poland: 1960), no. 73(1), pp. 176–179.

7) залучення судових експертів з різних країн до розслідування і судового розгляду міжнародних злочинів[26].

Формою міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є участь судових експертів з різних держав у розслідуванні та судовому розгляді злочинів у галузі гуманітарного права та інших злочинів міжнародного характеру[27]. Так, Нідерландський інститут судової експертизи (NFI) є однією з провідних світових криміналістичних лабораторій[28]. Це − Національний інститут судової експертизи Нідерландів, розташований в Гаазі. Уявляється автономним підрозділом міністерства безпеки та юстиції Нідерландів, що підпорядковується Генеральному директорату з відправлення правосуддя та забезпечення правопорядку. Спектр експертної діяльності – більше 30 судово-експертних напрямів, включаючи судово-медичні дослідження (у тому числі експертизи по ДНК. Ведеться база даних ДНК Нідерландів. NFI має три основні напрямки діяльності: проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях; розробка нових методів судової експертизи; підготовка експертів і підвищення їх кваліфікації . Експерти NFI брали участь в роботі Спільної слідчої групи (Joint Investigation Team, JIT) у складі представників України, Нідерландів, Малайзії, Австралії та Бельгії під час розслідування обставин катастрофи пасажирського авіалайнера Boeing-777 рейсу MH17 Малайзійських авіаліній 17 липня 2014 року[29].

Формою міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є участь судових експертів з різних держав у розслідуванні та судовому розгляді злочинів у галузі гуманітарного права та інших злочинів міжнародного характеру[30]. Верховна Рада України та Європейський Парламент 16 вересня 2014 року ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Правила процедури Міжнародного кримінального суду (The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court) містять норми, зокрема статті 42, 43, 56, 93, які передбачають можливість залучення експертів до діяльності Міжнародного кримінального

[26] Shepitko, V.Y., Shepitko, M.V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, no. 28(1), pp. 179–186 (in English).

[27] Там само.

[28] Netherlands Forensic Institute (NFI). URL: https://www.forensicinstitute.nl/

[29] Останні дані кримінального розслідування катастрофи авіалайнера Boeing-777 рейса MH17 (24.05.2018) https://www.prosecutionservice.nl/latest/news/2018/05/24/the-latest-data-from-the-criminal-investigation-of-the-crash-of-the-boeing-777-flight-mh17.

[30] Shepitko Valery Yu. , Shepitko Mykhaylo V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes // Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vol. 28, No. 1, 2021. p.179-186. (in English).

суду[31]. До Міжнародного суду в Гаазі через злочини Росії проти України уже звернулось 38 країн світу [32]. Міжнародний кримінальний суд проводитиме незалежне розслідування воєнних злочинів в Україні, прагнучи встановити істину. Правила процедури і доказування Міжнародного кримінального суду (The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court) також передбачають використання спеціальних знань. Так, правило 19 "Expertise in the unit" регулює можливість звернення за експертизою в різних випадках[33].

Європейська мережа інститутів судової експертизи (ENFSI) була заснована в 1995 році з метою поліпшення взаємного обміну інформацією в галузі судової експертизи. Це, а також підвищення якості надання судово-медичних послуг в Європі стали основними проблемами мережі. Крім загальної роботи в галузі управління якістю і компетенціями, досліджень і розробок, освіти та професійної підготовки, різними судовими експертизами займаються 17 різних експертних робочих груп[34]. ENFSI – найбільша у світі об'єднана організація судово-експертних установ, що отримала міжнародне визнання. Серед країн, інститути яких входять в європейську мережу: Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Угорщина, Греція, Грузія, Данія, Іспанія, Ірландія, Італія, Литва, Латвія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Швеція, Швейцарія. Найбільш відомими установами ENFSI, що проводять експертні дослідження, є Нідерландський, Польський, Празький і Угорський судово-експертні інститути.

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України (далі КНДІСЕ) перебуває у міжнародних зв'язках з науковими установами, навчальними закладами зарубіжних країн, міжнародними та неурядовими організаціями відповідно до ст. 24 Закону України «Про судову експертизу», проводячи спільні конференції, симпозіуми, семінари та здійснює обмін спеціалістами в рамках міжнародних проєктів та програм та поза межами відповідних програм. У 2017 році КНДІСЕ став членом Європейської мережі судово-експертних установ (European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI)). Відзначимо, що Національний науковий центр

[31] Rome Statute of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf

[32] United Kingdom government official. (2022) URL: https://twitter.com/BorisJohnson/status/1499123882296582149

[33] The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/F1E0AC1C-A3F3-4A3C-B9A7-B3E8B115E886/140164/Rules_of_procedure_and_Evidence_English.pdf

[34] European Network of Forensic Science Institutes. URL: https://enfsi.eu/.

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (м. Харків) став членом Європейської мережі судово-експертних установ у 2018 році[35].

У 2019 року КНДІСЕ став першою установою серед експертних науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, що приймає часть у програмі обміну CEPOL – Агентство Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів (CEPOL – European Union Agency for Law Enforcement Training)[36]. CEPOL надає можливість ставати учасниками програми обміну судовим експертам й фахівцям КНДІСЕ, які стали активними учасниками програми обміну та навчання на освітній платформі Leed CEPOL. CEPOL сприяє співпраці та обміну знаннями серед працівників правоохоронних органів ЄС (у тому числі і третіх країн), а тепер вже й судово-експертних установ, з питань, які випливають із пріоритетів ЄС у сфері безпеки, зокрема в частині Політики ЄС у сфері боротьби з організованою злочинністю. У країнах, які співпрацюють з CEPOL, діють Національні підрозділи CEPOL (національні контактні пункти). Пріоритетом у міжнародній діяльності КНДІСЕ є також залучення інструменту TAIEX (Technical Assistance Information Exchange). Це вид зовнішньої допомоги, що надається Європейською Комісією для обміну інформацією з метою розбудови інституціональної спроможності, необхідної для адаптації національного законодавства до acquis communautaire. У рамках інструменту TAIEX експертами КНДІСЕ здійснюються навчальні візити, що надають змогу вивчати досвід країни-члена ЄС, організовуються та проводяться семінари та робочі зустрічі з відповідними партнерами країн-членів ЄС у галузі судової експертизи.

У Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» 17 травня 2024 р. відбулась міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи і криміналістики» з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова. В своїх доповідях науковці здійснили аналіз сучасного стану законодавства про судову експертизу в Україні та визначили його недоліки та прогалини; виявили ключові напрямки розвитку законодавства про судову експертизу для вдосконалення процедур та методів проведення судових експертиз; дослідили правовий статус судового експерта, визначили роль і відповідальність судових експертів; розкрили актуальні питання професійної

[35] Делегація ХНДІСЕ на щорічній зустрічі ENFSI у місті Будапешт (2018). URL: https://www.hniise.gov.ua/14143-delegatsya-xndse-na-shchorchni-zustrch-enfsi-u-mst-budapesht.html

[36] КНДІСЕ: Міжнародна діяльність. URL: https://kndise.gov.ua/mizhnarodna-diyalnist/

підготовки судових експертів в контексті оновлення законодавства про судово-експертну діяльність. Зокрема, на конференції обговорювалося питання взаємодії судових експертів в складі спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану, в тому числі і з залученням іноземних експертів[37]. Судовий експерт, який відіграє важливу роль під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, насамперед огляду місця події. Так, дії із підготовки об'єктів потенційних судових експертиз, що розпочинаються на етапі проведення огляду місця події масової загибелі людей, впливають на забезпечення виконання ідентифікаційних, діагностичних, ситуаційних і реконструктивних завдань. Актуальності набувають завдання із виявлення осіб, причетних до вчинення кримінально протиправних діянь, і подальшої їх процесуальної ідентифікації за ознаками зовнішності, що відбувається шляхом проведення судових портретних експертиз і експертиз за матеріалами відеозапису. Доволі часто виникає потреба в ідентифікації особи за матеріалами відеозапису. У цьому аспекті важливо наголосити на необхідності запозичення апробованого міжнародного досвіду та шляхів його впровадження у судово-експертну діяльність на національному рівні, а також на використанні сучасних програмних технологій.

Однією з ключових проблем, яка виникає під час проведення судових експертиз на таких територіях, є забезпечення безпеки експертів та матеріальних доказів. Адже у таких умовах існує високий ризик для життя та здоров'я людей, тому необхідно вживати заходів для забезпечення безпеки під час проведення експертиз (наприклад, супроводження спеціальних патрулів, використання захисного спорядження)[38]. Іншим складним аспектом є обмежений доступ до об'єктів дослідження на таких територіях України. Це може ускладнити проведення експертиз та отримання необхідної інформації для розслідування кримінальних справ. Також може виникнути необхідність співпраці з місцевими органами влади, що вимагати додаткового часу та ресурсів. Одним із базових принципів проведення судових експертиз на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих, є незалежність та об'єктивність

[37] Васюта Ю. Взаємодія судових експертів зі спільними слідчими групами під час розслідування кримінальних правопорушень. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (Харків, 17.05.2024). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. с. 54-55.

[38] Груздова В. Специфіка проведення судових експертиз на територіях, де ведуться (велися) бойові дії. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (Харків, 17.05.2024). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. С. 76-77.

експертного дослідження. Це необхідно для забезпечення справедливого судового процесу, визначення винних осіб і запобігання можливих помилок або перекручення фактів. Незалежність експертного дослідження передбачає визначення чітких процедур контролю та нагляду за проведенням експертиз, а також залучення незалежних експертів та моніторинг результатів. Проведення судових експертиз на територіях, де ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, є складним завданням, яке вимагає спеціального підходу та урахування особливостей. Необхідно забезпечити безпеку учасникам експертного провадження, не втратити речові докази. А також забезпечити доступ до об'єктів дослідження та гарантувати незалежність та об'єктивність експертного дослідження для забезпечення в майбутньому об'єктивного дослідження судом зібраної доказової бази.

Сьогодні часто доводиться робити експертизи без огляду об'єктів дослідження[39]. Відповідно до затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень і Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (з подальшими змінами та доповненнями), у разі неможливості провести огляд об'єктів досліджень дозволено проводити експертизу за даними, які містяться в наданих документах, фотографіях та інших матеріалах справи[40]. А саме: коли не можна повністю оглянути об'єкт, якщо його знищено або він знаходиться на окупованих територіях, або якщо минув певний період часу з дати скоєння кримінального правопорушення.

ВИСНОВКИ

Атаки на культурну спадщину та її зв'язок з політикою національної ідентичності збільшує питання її захисту до рівня проблеми національної безпеки. Міжнародні підходи до збереження культурної спадщини, висновки щодо її значення в житті суспільства мають бути внесені до Закону України «Про національну безпеку

[39] Бордакова І. Нормативно-правове регулювання та призначення товарознавчих експертиз в умовах воєнного стану. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (Харків, 17.05.2024). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. С. 37-39.

[40] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text.

України» та Стратегії національної безпеки України. Відновлення культурної спадщини стане важливим завданням держави і суспільства після перемоги України. А наразі маємо робити все належне, щоби зберегти та врятувати наші культурні цінності.

Державна політика у сфері збереження культурної спадщини, відповідно до статусу України як кандидата в члени ЄС та ратифікованих міжнародних Конвенцій, має охоплювати: матеріальну (рухому та нерухому), нематеріальну (духовну), цифрову, а також природну спадщину України. Національне кримінальне законодавство має передбачати посилену кримінальну відповідальність за пошкодження або знищення культурних цінностей спеціального та посиленого захисту.

Охорона культурної спадщини в умовах російській агресії має ґрунтуватися на її значенні для Українського народу зокрема як потенціалу повоєнного відновлення та сталого розвитку української держави. Національне законодавство щодо захисту культурної спадщини потребує вдосконалення у напрямі імплементації норм міжнародного гуманітарного права.

Національний реєстр культурних цінностей України, інвентаризація та картографування культурних цінностей є важливими інструментами для їх збереження, верифікації культурних цінностей в умовах ведення бойових дій, оцінки втрат та притягнення до відповідальності за порушення стороною – агресором норм міжнародного права. Національні бази даних щодо культурної спадщини мають охоплювати по-можливості всі об'єкти.

Існує об'єктивна необхідність створення спеціального підрозділу охорони культурної спадщини у збройних силах України й навчання збройних сил захистові культурних цінностей. Нагальною є розширення можливостей співпраці збройних сил України з міжнародними організаціями охорони культурної спадщини та національними інститутами, відповідальними за їх охорону.

Використання інформаційно-аналітичних систем і технологій відеомоніторингу правоохоронними органами України є необхідною умовою для забезпечення ефективності розслідування і попередження кримінальних правопорушень з метою захисту культури та культурної спадщини України в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення країни. Використання цифрових технологій і систем документування дозволить розширити можливості своєчасного повідомлення правоохоронців про правопорушення, розшуку і ідентифікації злочинців, оптимізувати процес розслідування кримінальних правопорушень і притягнення винних до відповідальності.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню можливостей використання цифрових технологій і інновацій в діяльності правоохоронних органів щодо захисту культури та культурної спадщини України в умовах воєнного стану і повоєнного відновлення країни. Розглянуто можливості таких технологій в діяльності як в процесі превентивної діяльності правоохоронних та інших органів злочинам у сфері охорони об'єктів культурної спадщини, так і під час документування і досудового розслідування воєнних кримінальних правопорушень. Передусім, завдяки цим технологіям розширяються можливості оперативного отримання та документування інформації про правопорушення, надаються можливості подальшого збирання доказової інформації та утворюються підстави наступного винних осіб до відповідальності.

На основі аналізу світового досвіду у нормах міжнародного гуманітарного права щодо захисту культурних цінностей, прикладів впровадження новітніх цифрових технологій і систем в правоохоронну і правозахисну діяльність, результатів профільних наукових досліджень запропоновано системний підхід до впровадження передових цифрових технологій і інновацій в діяльність правоохоронних органів щодо захисту культури та культурної спадщини України. В роботі приділяється увага питанню взаємодії між правоохоронними органами та військовими силами в умовах воєнного стану, а також проблемі дезінформації в соціальних мережах та інформаційному просторі. Автор дотримується позиції щодо необхідності широкої імплементації в національне, зокрема кримінальне законодавство України норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права охорони культурних цінностей. Також, вельми потрібним є підвищення якості національних розслідувань воєнних злочинів, документування воєнних злочинів, створення доказової бази, що дасть змогу ефективно відстоювати інтереси України як у міжнародних судах, так і здійснювати правосуддя на національному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звернення. (04.03.2022) URL: https://crimcongress.com/news/звернення/.

2. У Харкові 24 історичні будівлі пошкоджені внаслідок ударів РФ 16 січня (18 січня 2024). URL: https://suspilne.media/kharkiv/664194-u-harkovi-vnaslidok-udariv-rf-16-sicna-poskodzeni-24-istoricni-budivli/.

3. Проблеми використання систем штучного інтелекту в роботі органів кримінальної юстиції // Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності : матеріали наук.-практ. онлайн-

семінару (м. Харків, 5 листоп. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 6-10. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bits.../123456789/18957/1/6-10.pdf

4. Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08.

5. 1987 об'єктів культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію (02.05.2024). URL: https://mcip.gov.ua/news/1987-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/.

6. Кара-Васильєва Т. В. Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності. *Вісник Національної академії наук України.* 2022. № 7. С. 42–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2022_7_13

7. Прокурори на захисті державних інтересів: Захист культурної спадщини на Одещині. (29.03.2024). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prokurori-na-zaxisti-derzavnix-interesiv-zaxist-kulturnoyi-spadshhini-na-odeshhini.

8. Кулакова Н. В. Кримінально-правова охорона об'єктів культурної спадщини України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc9/52.pdf

9. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 – 2027 роки: Указ президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733.

10. Президент України схвалив Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку (12.05.2023). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prezident-ukrayini-sxvaliv-kompleksnii-strategicnii-plan-reformuvannya-organiv-pravoporyadku.

11. Україна та Польща підписали Меморандум про співпрацю щодо інвентаризації втрат культурної спадщини внаслідок вторгнення рф. (24 травня 2023). URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-ta-polshcha-pidpysaly-memorandum-pro-spivpratsiu-shchodo-inventaryzatsii-vtrat-kulturnoi-spadshchyny-vnaslidok-vtorhnennia-rf.

12. Музейники США за допомогою технологій НАСА допомагають Україні збирати докази воєнних злочинів РФ (07.09.2023). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/kulturna-spadshchyna-voyenni-zlochyny/32596637.html.

13. Рувінська В.М., Девятков В.В. Відеоспостереження для систем безпеки: моделі, методи та запропоновані рішення. Інформатика та математичні методи в моделюванні. 2021. Том 11, № 4. С.331-342. URL: http://immm.op.edu.ua/files/archive/n4_v11_2021/2021_4(9).pdf.

14. Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки: проект Закону від 20.02.2024 р. № 11031. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43733.

15. Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй A/RES/ES-11/5 «Сприяння здійсненню правового захисту і забезпечення відшкодування шкоди у зв'язку з агресією проти України» (14 листопада 2022). URL: https://rd4u.coe.int/documents/358068/372244/A_RES_ES-11_5.pdf/079afc90-b392-a0ab-43ad-41409c7e8aa4?t=1708702069853.

16. Реєстр збитків для України. Хронологія подій. URL: https://rd4u.coe.int/uk/timeline.

17. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023 № 2923-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#n2.

18. Деякі питання забезпечення функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2023 р. № 624. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/624-2023-%D0%BF#Text.

19. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 р. № 1256. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-2023-%D0%BF#Text.

20. Портал «Культурні злочини». URL: culturecrimes.mkip.gov.ua.

21. Запустили "Реєстр зруйнованих об'єктів культурної спадщини України". (05 липня 2023 р.). URL: https://shtab.net/news/view/vprovadzhuemo-cifrovi-instrumenti-dlya-fiksaciji-v/.

22. Карта Відновлення та Руйнувань. URL: https://reukraine.shtab.net/objects.

23. Shepitko, M. (2019). Ukrainian Group of International Union of Penal Law: Way from Vienna to Paris. A First Printed Criminalist, 18, 43-61

24. Shepitko, V.Y., Olkhovsky V.O., Shepitko M.V. (2020) The process of scientific knowledge integration in crime prevention and trends of medical criminalistics development in ukraine in XIX – early XX century. Wiadomosci lekarskie (Warsaw, Poland: 1960), no. 73(1), pp. 176–179.

25. Shepitko, V.Y., Shepitko, M.V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, no. 28(1), pp. 179–186 (in English).

26. Батиргареєва В.С. Правова платформа для забезпечення в Україні ефективного захисту цифрових трансформацій суспільства. *Інформація і право*. 2022. № 1 (40). С. 21-34. URL: https://scholar.google.com.ua/scholar?oi=bibs&cluster=21488931188685128 48&btnI=1&hl=ru

27. Shevchuk, V. (2023). Development trends in criminalistics in the era of digitalization. Scientific Collection «InterConf+», 33(155), 198–219. https://doi.org/10.51582 /interconf.19-20.05.2023.019

28. Шевчук В.М. (2022). Цифрова криміналістика: формування та роль у забезпеченні безпекового середовища України. *Нова архітектура безпекового середовища України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 грудня, 2022 р.). Харків: Юрайт, 2022. С. 146-150.

29. Шевчук В. М. Криміналістичне забезпечення розслідування воєнних злочинів: цифровізація, інновації, перспективи. Military offences and war crimes: background, theory and practice: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. С. 795-823. URL: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/322/8791/18392-1.

30. Shevchuk, Viktor M. Methodological problems of the *conceptual framework development for innovation studies in forensic science. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2020, 27(2), стр. 170–183.

31. Zhuravel, Volodymyr A. Reliability evaluation of a forensic expert's opinion: World practices and Ukrainian realities / Zhuravel, V.A., Konovalova, V.E., Avdeyeva, G.K. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 2021, 28(2), стр. 252–261.

32. Netherlands Forensic Institute (NFI). URL: https://www.forensicinstitute.nl/

33. Останні дані кримінального розслідування катастрофи авіалайнера Boeing-777 рейса MH17 (24.05.2018).

URL: https://www.prosecutionservice.nl/latest/news/2018/05/24/the-latest-data-from-the-criminal-investigation-of-the-crash-of-the-boeing-777-flight-mh17.

34. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf

35. Boris Johnson. United Kingdom government official. 02.03.2022. URL: https://twitter.com/BorisJohnson/status/1499123882296582149.

36. The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/F1E0AC1C-A3F3-4A3C-B9A7-B3E8B115E886/140164/Rules_of_procedure_and_Evidence_English.pdf

37. European Network of Forensic Science Institutes. URL: https://enfsi.eu/.

38. Делегація ХНДІСЕ на щорічній зустрічі ENFSI у місті Будапешт (2018). URL: https://www.hniise.gov.ua/14143-delegatsya-xndse-na-shchorchni-zustrch-enfsi-u-mst-budapesht.html

39. КНДІСЕ: Міжнародна діяльність. URL: https://kndise.gov.ua/mizhnarodna-diyalnist/

40. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (Харків, 17.05.2024). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 314 с.

41. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (Харків, 17.05.2024). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 314 с.

Information about the author:
Nehrebetskyi Vladyslav Valerevych,
Ph. D. in Law,
Researcher at Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of Ukraine
49, Pushkinska str., Kharkiv, 61002, Ukraine,
Associate Professor at the Department of Criminalistics
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-8

КОНВЕНЦІЯ МОНТРЕ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ БЕЗПЕКИ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ

Панченко І. М.

ВСТУП

Чорне море має велике стратегічне, економічне та екологічне значення як для прибережних чорноморських країн, так і для всього світу. Чорне море слугує важливим міжнародним транспортним коридором, через який проходять ключові торговельні шляхи між Європою, Азією та Близьким Сходом. Ключові порти Чорного моря, такі як Одеса, Південний і Чорноморськ, є важливими вузлами для перевезення вантажів, включаючи зерно, нафту, метали та хімічні продукти. Інші тимчасово окуповані порти нашої держави, такі як порт Севастополь, Керч, Маріуполь також мають значний вплив на регіональну торгівлю та військові перевезення.

Чорне море є значущим джерелом природних ресурсів, зокрема риби та морепродуктів, що підтримує рибальство і забезпечує робочі місця для багатьох людей усіх причорноморських держав. Крім того, дно Чорного моря має значні запаси нафти та природного газу, які мають потенціал для забезпечення енергетичних потреб регіону.

Також Чорне море відіграє важливу роль у забезпеченні екологічної стабільності регіону. Воно є середовищем існування для багатьох видів флори і фауни, включаючи рідкісні та ендемічні види.

Нарешті, Чорне море має важливе геополітичне значення. Воно є об'єктом інтересів багатьох держав і міжнародних організацій, що визначає його роль у питаннях безпеки та стабільності в регіоні. Стабільність і співробітництво в Чорноморському регіоні є критично важливими для підтримки миру і розвитку не тільки для прибережних країн, але й для всього світу.

Виходячи із вище вказаного стає очевидним, що панування певної держави у Чорному морі є запорукою її економічної, політичної та військової гегемонії в цілому у регіоні. Саме цього вже не один десяток років намагається досягти Російська Федерація (далі – РФ). Бажання одноособово володарювати Чорним та Азовським морями має довгу історію. Повномасштабне вторгнення РФ на територію України відбулось під вигаданим приводом ніби як захисту невизнаних

світовою спільною раніше окупованих РФ українських територій – так званих Донецької Народної Республіки та Луганської Народної республіки. При цьому є абсолютно очевидним бажання РФ у першу чергу відрізати Україну від морського узбережжя як Чорного, так і Азовського морів. Повномасштабна війна, що почалась у 2022 році ще раз вказала на потурання РФ нормами міжнародного права та спробу перекроїти в своїх цілях усталений після Другої світової війни порядок у причорноморському регіоні.

Однак, з огляду на географічне розташування Чорного моря, яке є внутрішньоконтинентальним і має вихід до Середземного моря, а далі у океан через мережу проток та інших морів, надзвичайно важливе питання полягає у тому в кого «ключі» від Чорного моря. Наразі єдиним шляхом виходу з даної акваторії до Середземномор'я і далі до океану є протока Босфор – Мармурове море – протока Дарданелли. Дана водна магістраль, відповідно до Конвенції Монтре 1936 року, знаходиться під контролем Туреччини, а тому ця країна має величезний вплив на чорноморський регіон. За умови закриття проток Чорне море та її кораблі будуть ізольованими від зовнішнього світу, а тому не зможуть реалізовувати свого економічного та стратегічного потенціалу.

В даній статті ми розглянемо еволюцію міжнародно-правових відносин довкола Чорного моря, проаналізуємо міжнародні морські конвенції різного історичного періоду, детально зупинившись на Конвенції Монтре та її ролі в україно-російській війні.

1. Конвенція Монтре: історія прийняття та основні положення

Чорноморські протоки історично були об'єктом посиленого інтересу з боку інших держав. Туреччина часто піддавалась зовнішньому тиску з боку великих держав щодо режиму проток. Правила, що регулюють проходження проток, часто змінювалися на користь тієї чи іншої сторони. Конвенція Монтре є чинним документом, що регулює протоки, і була створена для вирішення певних проблем, що викликали занепокоєння Туреччини та інших держав.

Оскільки Лозаннська конвенція про протоки встановила право вільного проходу для суден усіх держав, на контроль Туреччини над протоками і її суверенітет над територіями, що оточують протоки Босфор, Мармурове море і протоку Дарданелли, які омивають узбережжя материкової Туреччини, також були накладені певні обмеження.

Одне з цих обмежень стосувалося контролю над проходами у воєнний час. Якби Туреччина не була воюючою стороною, вона не мала б права вживати всіх запобіжних заходів проти військових кораблів воюючих країн, які вважала б необхідними. Будучи

невоюючою державою, Туреччина не мала права вживати жодних заходів для перешкоджання проходу через води проток або через повітряний простір над ними. Проходи були б повністю вільними, як і в мирний час. Отже, коли Туреччина не була воюючою стороною, вона не могла вживати заходів для контролю над ризиком поширення війни на регіон навколо проток.

Подальшим обмеженням контролю і суверенітету Туреччини над протоками стала демілітаризація території площею від 25 до 30 кілометрів по обидва боки протоки Босфор, Мармурового моря і протоки Дарданелли, а також островів у Мармуровому морі (за винятком острова Емір Алі) і турецьких островів в Егейському морі. Таким чином, Туреччина не могла укріплювати позиції, встановлювати постійні системи озброєння і використовувати військовий контингент, окрім поліції і жандармерії, в демілітаризованих зонах всередині своєї країни.

Ще одним обмеженням було те, що повноваження з управління протоками і нагляду за виконанням положень конвенції були передані не Туреччині, а Комісії з міжнародних проток, створеній відповідно до конвенції. Хоча її мав очолювати турецький делегат, до складу комісії входили представники всіх держав-учасниць **– Франції, Великої Британії, Італії, Японії, Болгарії, Греції, Румунії, Росії та Сербсько-Хорватсько-Словенської держава**. Комісія була також уповноважена вживати заходів щодо виконання завдань, покладених на неї конвенцією.

Головною метою Туреччини на Лозаннській конференції було звільнення Стамбула і проток від окупації. Оскільки Лозаннська конвенція про протоки поклала край окупації і пообіцяла майбутню систему колективної безпеки і колективне роззброєння під егідою Ліги Націй, Туреччина була задоволена конвенцією, незважаючи на всеосяжні обмеження повноважень Туреччини щодо проходу через протоки та територій, прилеглих до проток[1].

Однак обставини, що швидко і кардинально змінилися в наступному десятилітті, змусили Туреччину вимагати змін, особливо в положеннях, що передбачали демілітаризацію та обмеження контролю Туреччини над іноземними військовими кораблями у воєнний час. У період, що наближався до Другої світової війни, Туреччина цілком виправдано відчувала серйозні ризики для власної безпеки. Але домогтися зміни статусу проток було далеко не простим завданням у надзвичайно складному світі 1930-х років. Тому Туреччині довелося зачекати, доки новий режим проходу через турецькі протоки не буде визнаний необхідним провідними державами того часу.

[1] Kudret Özersay. Montreux Boğazlar Sözleşmesi. *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, CI* (İletişim Yayınları, İstanbul 2001). С. 370.

Як і будь-яка міжнародна угода без обмеження терміну дії, сторони могли вимагати перегляду або припинення дії конвенції за наявності певних юридично обґрунтованих причин, таких як згода всіх сторін або радикальна зміна обставин.

У 1930-х роках було добре зрозуміло, що нова світова війна цілком може бути на порозі. Мирний порядок, який планувалося встановити після Першої світової війни, здавався далеким від реальності. Навпаки, світ знову почав рухатися війни. Напад Японії на Маньчжурію, окупація Італією Албанії та озброєння Німеччиною Рейнського регіону були яскравими ознаками майбутньої війни. Система безпеки, яку прагнула створити Ліга Націй, ставала все більш нереалістичною[2].

Події тих років поступово проклали шлях до перегляду конвенції. У ті напружені роки протоки були важливим фактором великих держав, спрямованих на те, щоб залучити Туреччину на свій бік. Майже через двадцять років після Першої світової війни Німеччина і Радянський Союз все ще не вважали, що вони захопили достатньо влади, щоб нав'язати Британії будь-яку свою політику. Протоки мали велике значення, особливо для Радянського Союзу, як транзитний маршрут, що загрожував суверенітету Британії у Східному Середземномор'ї. Ідеальною ситуацією для Радянського Союзу було захопити контроль над протоками, хоча б частково.

Однак Британія і Франція докладали зусиль, щоб залучити Туреччину на свій бік, аби запобігти ситуації, за якої контроль над протоками залишився б за Радянським Союзом. Для цих країн спосіб утримати Радянський Союз подалі від Східного Середземномор'я полягав у тому, щоб убезпечити протоки від Радянського Союзу[3].

З іншого боку, Туреччина намагалась переглянути конвенцію з метою вилучення положень про демілітаризацію. Туреччина чітко усвідомлювала ризики, які положення про роззброєння мали б у випадку можливої війни, як для контролю над протоками, так і для безпеки Туреччини. Той факт, що Туреччина не могла нічого вдіяти з точки зору контролю за проходами через протоки, коли існувала неминуча загроза війни, був ще однією слабкою стороною безпеки, що випливала з Лозаннської конвенції про протоки.

Туреччина вперше підняла ці питання 23 травня 1933 року на сорок сьомому засіданні Генеральної конференції з роззброєння в Женеві.

[2] Рамазанов Ш.Ш. Уроки історії: про причини початку Другої світової війни. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. № 47. 2018. С. 160-161 URL: https://doi.org/10.20535/2307-5244.47.2019.158276.

[3] Yücel Karlıklı, 80. Yıldönümünde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni Yeniden Düşünmek. *Public and private international law bulletin*. 2017. № 1(37) P. 37-38. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/411244

Британська позиція на той час була досить негативною. Британія побоювалася, що перегляд Лозаннської конвенції і зміна режиму проток поставить під загрозу британські військово-морські операції в протоках і Чорному морі, спрямовані проти Радянського Союзу. Крім того, британці були стурбовані тим, що Туреччина була б менш схильна до примусу і могла б вільніше рухатися незалежно, як ближче, так і далі від Великої Британії, якби протоки були мілітаризовані Туреччиною[4]. Британські і французькі делегати виступили проти турецької пропозиції.

Радянський Союз, з іншого боку, не був задоволений Лозаннською Конвенцією про протоки, оскільки Радянський Союз хотів, щоб протоки були повністю закриті для військових кораблів для забезпечення безпеки Чорного моря. Турецька влада знала, що якщо вона вимагатиме перегляду Лозаннської конвенції, то отримає радянську підтримку. Цілком очікувано, коли Туреччина підняла це питання 23 травня 1933 року, радянський делегат підтримав пропозицію Туреччини[5].

Британське Міністерство закордонних справ почало розглядати переваги тісного союзу з Туреччиною на початку 1936 року. Настав час для перегляду. Оскільки німці та італійці вже довели свої войовничі наміри, Британія намагалася відновити свої позиції в Середземномор'ї. Це збігалося з інтересами Туреччини, що призвело до значного відходу від попередньої британської позиції.

11 квітня 1936 року Туреччина передала своє прохання про скликання нової конференції щодо проток, надіславши ноту всім державам-учасницям Лозаннської конвенції про протоки. Цю ноту того ж дня було надіслано Генеральному секретарю Ліги Націй, а через нього – членам Ліги[6].

Представники Туреччини зазначили, що провал спроб роззброєння, неефективність колективних заходів проти потужного агресора і неможливість створення додаткової гарантії з чотирьох держав, як це передбачено конвенцією, були причинами, що виправдовували їх побоювання. Туреччина була готова розпочати

[4] Mensur Akgün, Great Powers and The Straits: From Lausanne to Mont reux. *The TURKISH YEARBOOK OF INTERNATIONAL RELATIONS.* 1994. № 24. P.64. URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/845669

[5] Anthony R. DeLuca. The Montreux Conference of 1936: a Diplomatic Study of Anglo-Soviet Rivalry at the Turkish Straits. 1973. P. 25. URL: https://search.worldcat.org/title/1087028359

[6] Kazım Ökten. Montreux bogazlar sözlesmes. Yakınçag tarihi bilim dalı için öngördügü yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıstır. Edirne. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008. P. 67. URL: https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/786/KAZIM%20ÖKTEN.pdf?sequence=1&isAllowed=y

переговори з метою укладення угоди про новий режим проток, виходячи з міркувань безпеки[7].

Зрештою, конференція зібралася 22 червня за участю делегатів з Австралії, Болгарії, Франції, Великобританії, Греції, Японії, Румунії, Радянського Союзу, Туреччини та Югославії. Підсумкова Конвенція Монтре була підписана 20 липня 1936 року і набула чинності 9 листопада 1936 року[8]. Як і Лозаннська конвенція про протоки, вона охоплює протоку Босфор, Мармурове море та протоку Дарданелли.

Незважаючи на британо-радянські суперечки щодо кількості і тоннажу військових кораблів, які могли проходити протоками, а також багато інших складних питань, результат багато в чому задовольнив Туреччину. Бажання Туреччини щодо мілітаризації регіону проток і скасування Комісії з проток були задоволені.

Конвенція надає певні гарантії, спрямовані на зменшення занепокоєності як Туреччини, так і інших прибережних держав Чорного моря щодо безпеки. Ці гарантії можна розглядати з двох окремих точок зору. По-перше, Конвенція обмежує кількість і тоннаж іноземних військових кораблів, які можуть одночасно проходити через протоки. По-друге, вона обмежує кількість, тоннаж і тривалість перебування військових кораблів нечорноморських країн у Чорному морі. Якщо перше з цих положень спрямоване на усунення занепокоєння Туреччини щодо безпеки, то друге спрямоване на усунення занепокоєння щодо безпеки всіх чорноморських країн, включно з Туреччиною.

Для забезпечення безпеки чорноморських прибережних держав, включаючи Туреччину, в межах Чорного моря, конвенція обмежила загальний тоннаж військових кораблів, які нечорноморські прибережні держави можуть тримати в Чорному морі, до 30000 тонн у мирний час. За певних умов він може бути збільшений до 45000 тонн. Незалежно від мети перебування в Чорному морі, військові кораблі неприбережних держав не можуть перебувати там більше двадцяти одного дня[9].

Інша група заходів спрямована на забезпечення безпеки Туреччини в районі проток і стосується військових кораблів. Відповідно до ст. 10 Конвенції про протоки у мирний час легкі надводні судна, малі військові судна і допоміжні судна, незалежно від того, чи належать

[7] Mensur Akgün, Great Powers and The Straits: From Lausanne to Montreux. *The turkish yearbook of international relations.* 1994. № 24. P. 57, 63, 64. URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/845669

[8] Kazım Ökten. Montreux bogazlar sözlesmes. Yakınçag tarihi bilim dalı için öngördügü yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıstır. Edirne. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008. P. 67. URL: https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/786/KAZIM%20ÖKTEN.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[9] Конвенція про режим проток від 20.07.1936р. Ст. 18. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text

вони чорноморським або нечорноморським державам, користуються свободою транзиту через протоки без будь-яких податків або зборів за умови, що такий транзит здійснюється вдень і на встановлених умовах. Окрім цих відносно невеликих військових суден, інші військові кораблі користуються правом транзиту на особливих умовах і з обмеженнями, передбаченими в конвенції.

У мирний час військово-морські сили всіх держав, незалежно від того, чи є вони чорноморськими чи ні, зобов'язані завчасно повідомляти Туреччину дипломатичними каналами про проходження через протоки (ст. 13 Конвенції про протоки), за винятком «військово-допоміжних суден, спеціально призначених для перевезення палива, рідкого або не рідкого», за умови, що вони проходять протоками поодинці (ст. 9 Конвенції про протоки). Хоча чорноморські країни повинні повідомляти за вісім днів до проходу, цей період може бути продовжений до п'ятнадцяти днів для нечорноморських країн. Не будучи зобов'язаним зупинятися, командувач військово-морських сил повинен повідомити на сигнальну станцію на вході в Босфор або Дарданелли точний склад сил, що перебувають під його командуванням (ст. 13 Конвенції про протоки).

Максимальний сумарний тоннаж усіх іноземних військово-морських сил, які прямують транзитом через протоки, не повинен перевищувати 15000 тонн, за винятком чорноморських держав, які можуть направляти через протоки судна більшого тоннажу за умови, що ці судна будуть проходити через протоки поодинці у супроводі не більше двох есмінців. На додаток до вищевказаного обмеження тоннажу, зазначені сили не повинні складатися з більш ніж дев'яти суден під час одного проходу[10].

Були введені деякі інші правила, особливо на користь Туреччини, щодо проходу військових кораблів через протоки у мирний час. Військові кораблі, що прямують транзитом через протоки, в жодному разі не повинні використовувати літальні апарати, які вони можуть перевозити (ст. 15 Конвенції), і не повинні залишатися в протоках довше, ніж це необхідно для їх проходу, за винятком випадків пошкодження або морської небезпеки, не пов'язаних з технічним управлінням судном (ст. 16 Конвенції). Крім того, чорноморські держави мають право направляти через протоки з метою повернення до своєї бази підводні човни, побудовані або придбані за межами Чорного моря, за умови, що Туреччині буде надано належне

[10] Конвенція про режим проток. Ст. ст. 11, 14. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text

повідомлення про закладення або придбання таких підводних човнів (ст. 12 Конвенції).

Конвенція також надала деякі додаткові гарантії для Чорноморських проток під час війни. Якщо Туреччина не є воюючою стороною у війні, військові кораблі користуються свободою проходу за умови дотримання певних умов. Вони користуються повною свободою транзиту і навігації на тих же умовах, що і військові кораблі у мирний час. Однак військові кораблі, що належать воюючим державам, не можуть проходити через протоки, за винятком випадків виконання обов'язків, що випливають із Статуту Ліги Націй. Іншим винятком є випадок надання допомоги державі-жертві агресії на підставі договору про взаємодопомогу, який є обов'язковим для Туреччини. Таким чином, у цих двох виняткових випадках військові кораблі однієї або декількох воюючих країн повинні бути пропущені без дотримання обмежень, встановлених конвенцією. Нарешті, військові кораблі, що належать воюючим державам, незалежно від того, чи є вони чорноморськими державами чи ні, які відокремилися від своїх баз, можуть повернутися на свої бази відповідно до обмежень, встановлених конвенцією[11].

Якщо ж Туреччина є воюючою державою, прохід військових кораблів залишається повністю на розсуд турецького уряду, і обмеження, встановлені в конвенції, не застосовуються.

Одним з питань, що не було врегульовано Лозаннською Конвенції про протоки, було питання щодо дій Туреччини, якщо на думку турецького уряду країні загрожує неминуча небезпека війни. Стаття 21 Конвенції Монтре визначила цю ситуацію. У такому випадку конвенція надає Туреччині ті ж права, які вона має, коли вона є воюючою стороно, тобто, військові кораблі можуть повернутися на свої бази. Однак Туреччина може відмовити в цьому праві військовим кораблям, що належать державі, дії якої призвели до застосування ситуації неминучої війни.

Для того, щоб Туреччина розглянула ситуацію неминучої війни і почала вживати відповідних заходів, відповідне повідомлення надсилається сторонам конвенції та Генеральному секретарю Ліги Націй (нині – Організація Об'єднаних Націй). Якщо дві третини членів Рада Безпеки ООН і більшість сторін Конвенції вирішать, що заходи, вжиті Туреччиною, не є виправданими, турецький уряд повинен припинити ці заходи.

[11] Конвенція про режим проток від 20.07.1936р. Ст. 19. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text

Конвенція Монтре – це одночасно і конвенція про судноплавство, і конвенція про безпеку. У 1936 році, коли конвенція була підписана, через Босфор проходило в середньому лише сімнадцять суден на день. Сьогодні ця цифра становить 130[12].

Після підписання Конвенції Монтре не тільки збільшився судноплавний трафік, але й збільшився розмір суден внаслідок вдосконалення технологій морського судноплавства, а також характеру вантажів, що перевозяться суднами. Значна кількість суден, що проходять через Чорноморські протоки, перевозять токсичні, небезпечні та вибухонебезпечні матеріали (такі як сира нафта, аміак, скраплений газ, радіоактивні матеріали та небезпечні відходи). Особливо з 1990-х років, паралельно зі збільшенням обсягів нафти, що надходить до портів Чорного моря, кількість суден, що перевозять небезпечні матеріали і нафту через турецькі протоки, подвоїлася[13].

Стаття 1 Конвенції визначає принцип «свободи проходу і судноплавства у протоках» як основоположний принцип, що регулює прохід. Стаття 2 Конвенції говорить, що «в мирний час торговельні судна користуються повною свободою транзиту і плавання в протоках вдень і вночі, під будь-яким прапором і з будь-яким вантажем, без будь-яких формальностей». Однак свобода проходу не означає абсолютної свободи навіть для цивільних суден.

Одразу після загального принципу свободи проходу, статті 3, 4, 5 і 6 визначають обставини, за яких торгові судна можуть бути зупинені або не допущені до проходу. Першим і звичайним випадком є перевірка торговельних суден на предмет санітарного контролю. По-друге, якщо Туреччина перебуває у стані війни, торговельні судна, що не належать до країни, яка перебуває у стані війни з Туреччиною, користуються свободою транзиту і судноплавства у протоках за умови, що вони жодним чином не допомагають ворогу. Такі судна повинні заходити в протоки вдень, а їхній транзит повинен здійснюватися за маршрутом, який у кожному конкретному випадку визначається турецькою владою. Якщо Туреччина вважає, що їй загрожує неминуча небезпека війни, свобода проходу для торговельних суден, тим не менш, продовжує застосовуватися за умови, що судна повинні заходити в протоки вдень, а їхній транзит повинен здійснюватися за маршрутом, визначеним турецькою владою.

[12] Note on the Turkish Straits. Republic of Turkiye. Ministry of Foreign Affairs. URL: https://www.mfa.gov.tr/the-turkish-straits.en.mfa

[13] Implementation of the Montreux Convention. Republic of Turkiye. Ministry of Foreign Affairs. URL: https://www.mfa.gov.tr/implementation-of-the-montreux-convention.en.mfa

2. Війна і Конвенція Монтре: минулий та сучасний досвід

Конвенція Монтре містила важливі нові положення щодо контролю Туреччини над протоками, а також щодо проходу військових кораблів. Цей новий режим зазнав дуже серйозного випробування майже одразу після підписання конвенції, у напружений період напередодні Другої світової війни, а потім під час війни.

Зрозумівши, що Туреччина не приєднається до гітлерівського альянсу, Німеччина намагалася залишити Туреччину принаймні нейтральною стороною, а також щоб протоки були закриті для всіх військових кораблів. Незважаючи на німецькі зусилля, надмірно агресивна позиція Італії, союзника Німеччини, підштовхнула Туреччину до зближення з Великою Британією та Францією. 7 квітня 1939 року, коли Італія вторглася в Албанію, занепокоєння Туреччини ще більше зросло[14]. У 1939 році Туреччина, Великобританія і Франція зробили декларацію про дружбу, плануючи укласти союзний договір у травні або червні, ще до початку війни[15]. Зрештою, 18 жовтня 1939 року Туреччина, Великобританія і Франція підписали союзний договір, який передбачав, що Туреччина вступить у війну, якщо на неї нападуть.

Велика Британія і Франція надавали протокам такого значення, що планували відправити до Чорного моря кілька військових кораблів і підводних човнів ще до початку війни. Вони підготували плани нарощування військового потенціалу в Салоніках і Стамбулі, щоб запобігти можливому просуванню Німеччини в Чорному морі, особливо в районі проток[16]. Радянський Союз, однак, продовжував чинити тиск на Туреччину, щоб вона погодилася на односторонній перегляд Конвенції Монтре, що фактично передало б контроль над протоками в радянські руки.

Туреччину звинуватили у прихильності до Німеччин та проході її кораблів через протоки в перші роки війни. Британія протестувала проти дозволу турецького уряду використовувати німецькі військові кораблі як супровідні кораблі через протоки. Турецький уряд захищав прохід, стверджуючи, що ці судна були невеликими транспортними суднами, від двадцяти до сорока тонн, і використовувались для комерційних цілей. Коли Великобританія стверджувала, що це

[14] Robert Elsie. Historical Dictionary of Albania. 2010. P. 125 URL: https://archive.org/details/RobertEliseHistoricalDictionaryOfAlbania2NdEdition.pdf/mode/2up

[15] Ayla Göl. A Short Summary Of Turkish Foreign Policy: 1923–1939. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 1993. 48(01). P. 57. URL: https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3115/43214

[16] Mesut Hakkı Caşın. Askeri ve Stratejik Açıdan Montreux'nün Dünü ve Geleceği. *Public and private international law bulletin*. 2017. № 37(1). P. 73 URL: https://www.academia.edu/36783691/Askeri_Ve_Stratejik_Açıdan_Montreux_nün_Dünü_Ve_Geleceği

військові кораблі, оскільки вони мали гармати на борту, турецький уряд на противагу вказував, що одна гармата не є достатнім обладнанням для військового корабля[17].

Тоді як радянський підхід до Туреччини щодо проток став м'якшим одразу після нападу Німеччини на СРСР, Туреччина почала наближатися до союзників. У квітні 1944 р. двом румунським торговим суднам, які, як вважалося, мали вирушити зі Стамбула до Чорного моря й евакуювати німців, не дозволили пройти. У червні не дозволили пройти двом неозброєним німецьким човнам. Того ж дня міністр закордонних справ Туреччини Нуман Менеменчіоглу подав у відставку через те, що раніше він сприяв проходженню двох німецьких кораблів, навантажених прихованою зброєю. Менеменчіоглу стверджував, що якби Туреччина зробила протоки політичним інструментом на користь держав, які співпрацюють, закривши їх під час війни, у якій Туреччина ще не брала участі, навіть лише один раз у порушення конвенції, це поставило б Туреччину у важке становище в міжнародній політиці після війни[18].

Для Туреччини наступною небезпекою для проток був Радянський Союз. Хоча Сталін не зовсім точно висловлював, чого він хотів, на зустрічах у Тегерані, Каїрі та Москві, які проводилися між союзниками під час війни, він чітко висловив своє невдоволення Конвенцією Монтре. Під час зустрічі з турецьким послом у Москві 7 червня 1945 року, всупереч тому, що було сказано Великій Британії та Сполученим Штатам, Радянський Союз чітко заявив про свої справжні наміри та вимагав, щоб провінції Карс і Ардаган були передані СРСР, а також вимагав перегляду Конвенції Монтре з метою отримання морських баз в протоках. Це нав'язування радянською владою розглядалося Туреччиною та Британією як серйозна загроза контролю Туреччини над протоками, а також стратегічній позиції Британії в регіоні[19].

Заперечення Британії почалися в січні 1944 року. Наприкінці травня вона повідомила турецький уряд, що німецькі кораблі, які збиралися пройти через протоки, були оснащені військовими матеріалами та обладнанням, і вимагала, щоб Туреччина зупинила кораблі. Однак після перевірки суден порушення Конвенції Монтре виявлено не було, і суднам дозволили пройти.

[17] Korkmazcan Nezihe Selcen. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk diplomasisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018. P. 265.

[18] A.L. Macfie. The Turkish Straits in the Second World War, 1939–45. 1989. P. 245. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00263208908700778

[19] Там само. P. 246.

Британія знову заявила в червні, що три кораблі повинні бути зупинені. Турецький уряд збирався дозволити цим кораблям пройти на підставі спеціального запевнення німецького посла Франца фон Папена. Однак у період між отриманням гарантії від Папена та наданням дозволу кораблям не дозволили увійти в Чорне море, оскільки офіцери, які обшукували кораблі, виявили зброю, радіолокаційне обладнання та військову форму[20].

Хоч цього не зазначено у Конвенції, але вже у ході використання документу, Туреччина почала прирівнювати до військових суден будь-яке судно, якщо воно перевозило зброю чи інші військові матеріали. Враховуючи, що Туреччина не заявляла, що їй загрожує безпосередня небезпека війни згідно зі статтею 21, огляд суден Туреччиною проводився, щоб з'ясувати, чи не було оглянуте судно насправді замаскованим військовим кораблем, що перевозив військові матеріали.

Після проблеми німецьких військових кораблів, турецький уряд протестував проти Німеччини за порушення Конвенції Монтре через використання торговельних суден як військових. Німецьким кораблям типу «Мангейм» було заборонено проходити через протоки, а для інших німецьких кораблів перед проходом висувалась сувора вимога огляду та перевірки.

Відразу після війни Радянський Союз був не єдиною країною, яка вимагала внесення змін до Конвенції Монтре. 2 листопада 1945 року Сполучені Штати також направили свою ноту про внесення поправок до Конвенції Монтре до Міністерства закордонних справ Туреччини. Сполучені Штати бажали перегляду, щоб гарантувати, що протоки завжди будуть відкритими для торговельних суден усіх країн і для військові кораблі держав, що межують з Чорним морем, залишаючи відкритим для військових кораблів нечорноморських країн лише обмежений тоннаж, який буде визначений у мирний час. Сполучені Штати також хотіли виключити Японію як договірну державу[21].

Зрештою, вимоги як Радянського Союзу, так і Сполучених Штатів не могли просуватися далі, оскільки Радянський Союз вважав за краще розглядати зміни шляхом двосторонніх перемовин з Туреччиною, а не міжнародної конференції.

[20] Mustafa Yahya. Metintaş ikinci dünya savaşi başlarken türkiye'nin diş politikasi (1939). *Yakın Tarih Dergisi*. 2020. № 7. P. 64. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1123136

[21] Mark L. Haas. Soviet Grand Strategy in the Interwar Years: Ideology as Realpolitik. The Challenge of Grand Strategy: The Great Powers and the Broken Balance between the World Wars. 2012. P. 299. URL: https://www.cambridge.org/core/books/abs/challenge-of-grand-strategy/soviet-grand-strategy-in-the-interwar-years/AAC88DCD3A72C0DBB62E47BD1A7F9D66

Зрозуміло, що протоки відіграли значну роль у визначенні перебігу подій Другої світової війни. Їхнє закриття, особливо на ранніх стадіях війни, дозволило німцям продовжувати свої плани у Східній Європі, знаючи, що Великобританія та Франція не зможуть вступити в бойові дії з ворогами Німеччини в Чорному морі. З іншого боку, протоки діяли як бар'єр, захищаючи інтереси Великобританії на Близькому Сході від нападу з боку держав Осі та від можливої німецько-радянської коаліції в 1940–1941 роках. Врешті-решт протоки піддалися складній дипломатичній грі держав, особливо під час російсько-німецьких перемовин у листопаді 1940 року, а також наприкінці війни між Туреччиною та державами Антанти.

Слід зауважити, що ворогуючі сторони під час Другої світової війни вимагали від Туреччини більш вільного проходу через протоки залежно від ситуації у війні. Спочатку, коли Німеччина та Італія переважали у війні, саме ці дві держави зверталися з такими запитами. Однак, коли в 1944 році хід війни змінився на користь союзників, ці держави, які раніше бажали суворого тлумачення конвенції, змінили свою позицію і почали виступати за більш ліберальне тлумачення.

Війна в Україні породила деякі фундаментальні питання, які базуються на Конвенції Монтре та попередньому досвіді. Перше питання – статус російських і українських кораблів як військових чи торговельних. Інше важливе питання – це ухвалення ООН рішення про визнання Росії агресором та його вплив на прохід через протоки.

Перш за все має мати місце «воєнна ситуація», щоб положення Конвенції Монтре, що стосуються воєнного часу, почали діяти або щоб Туреччина використовувала свої відповідні повноваження та обов'язки. Конвенція використовує поняття «воєнний час» для опису воєнної ситуації без визначення того, що означає воєнний час.

Згідно з нормами міжнародного права, офіційне оголошення війни означає, що юридично існує ситуація війни. Однак не є обов'язковим, щоб була офіційна декларація, щоб припустити існування війни. Згідно з Женевськими конвенціями 1949 року, війна є тоді, коли між сторонами Конвенцій оголошена війна або будь-який інший збройний конфлікт, а також повна або часткова окупація території однієї держави, навіть якщо є відсутність офіційного оголошення війни державою або державами, які використовують збройну силу[22].

Конвенція Монтре вимагає воєнної ситуації для застосування відповідних положень. Використовуючи термін «воєнний час», Конвенція може виключати ситуації, які не є війною залежно від

[22] Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154/card2#Card

інтенсивності задіяної сили. Репресії та мирні блокади є прикладами використання сили та тиску не вдаючись до війни[23].

Росія офіційно оголосила, що вранці 24 лютого 2022 року проти України була розпочата «спеціальна військова операція». Хоча Росія не оголошувала війни і не уточнювала масштаби спецоперації, було одразу зрозуміло, що Росія розпочала повномасштабну війну проти України. Україна в свою чергу заявила, що Росія здійснила комплексний військовий напад і тепер України захищає свою територію, вдаючись до військової сили.

Генеральна Асамблея ООН провела екстрене засідання для обговорення війни, розпочатої Росією після того, як Рада Безпеки ООН не змогла прийняти жодного рішення щодо ситуації через вето Росії. Рішення, прийняте Асамблеєю переважною більшістю голосів, засудило Росію як державу-агресора проти України[24].

Якими б термінами не користувалася Росія, фактичні дії та заяви керівництва країною свідчили про проведення повномасштабної військової операції проти України та її території у поєднанні з вторгненням на територію України. Усі ці конкретні події показують, що між двома державами існує стан війни. Отже, існує «воєнний час», як це передбачено Конвенцією Монтре.

Чи можливо, щоб судна, особливо військові, двох чорноморських країн – України і Росії, пропускали через протоки під час війни? Чи має Туреччина юридично дозволяти ці проходи? Як зазначено у статті 19 Конвенції Монтре, якщо Туреччина не є комбатантом під час війни, військові кораблі користуються повною свободою проходу та навігації через протоки на тих же умовах, що й у мирний час. Однак, за дуже незначним винятком, військовим кораблям будь-якої держави-учасника війни заборонено проходити через протоки. Таким чином, Туреччина зобов'язана не пропускати через протоки військові кораблі України та Росії.

Насправді Туреччина заявила у перші дні конфлікту, що не дозволить проходити військовим кораблях обох воюючих країн на основі статті 19 Конвенції Монтре. В офіційній заяві було зазначено, що Туреччина застосувала статтю 19, оскільки склалась воєнна ситуація і Туреччина не є однією з воюючих держав.

У заяві для турецької преси 27 лютого 2022 року міністр закордонних справ Туреччини Мевлют Чавушоглу оголосив, що поточна криза між Росією та Україною визначається як «війна» і

[23] Конвенція ООН з морського права 1982 р. URL: http://consultant.parus.ua/?doc=00O5WDC64C

[24] General Assembly holds emergency special session on Ukraine. *UN News* (Feb. 28, 2022). URL: https://news.un.org/en/story/2022/02/1112912

що повноваження, надані Туреччині Конвенцією Монтре, будуть використані відповідно. Нагадавши, що Туреччина, яка не є воюючою державою, має повноваження і зобов'язання не пропускати кораблі воюючих країн через протоку, Чавушоглу сказав журналістам, що якщо військовий корабель повертатиметься на свою базу в Чорному морі, прохід не буде заблокованим[25].

Однак Туреччина, схоже, пішла далі, включивши майже повну заборону на прохід військових кораблів усіх країн, прибережних і неприбережних Чорного моря, не проголошуючи, що Туреччина є воюючою державою або державою, якій загрожує безпосередня небезпека війни. Як заявив Чавушоглу, «усі уряди, прибережних та не прибережних країн, були попереджені не надсилати військові кораблі через протоки»[26]. В іншій заяві він заявив: «Ми застосовуємо положення Конвенції Монтре. Для всіх прибережних і неприбережних країн важливо не пропускати військові кораблі через протоки. Ми зробили те, що вказано у Конвенції Монтре, і будемо робити це й надалі. Досі не надходило жодного запиту на прохід через протоки»[27].

Ці заяви означали, що країни, які надішлють військові кораблі для підтримки України чи Росії, будуть вважатися воюючими країнами. Виходячи з того, що багато країн НАТО та європейських держав застосовують санкції проти Росії та надають Україні гуманітарну та військову допомогу, ці країни можна вважати державами, які так чи інакше залучені до конфлікту. Наразі не було жодної такої вимоги пропустити військові кораблі НАТО чи європейських держав. Можна лише пригадати недавню ситуацію, коли Туреччина повідомила, що не пропустить через протоки Босфор і Дарданелли передані Великою Британією два мінно-пошукових кораблі. Але важливим є те, що від України таких запитів і не надходило.[28]

Винятком із заборони пропуску військових кораблів воюючих країн є те, що військові кораблі чорноморських країн, які знаходяться

[25] Montrö Boğazlar Sözleşmesi: Türkiye'nin hamlesi ne anlama geliyor, Rusya-Ukrayna krizinin seyri değişebilir mi? *BBC news Türkçe* (Mar. 1, 2022). URL: https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60571805

[26] Tayfun Ozberk. Turkey closes the Dardanelles and Bosphorus to warships. *Naval news* (Feb. 28, 2022). URL: https://www.navalnews.com/naval-news/2022/02/turkey-closes-the-dardanelles-and-bosphorus-to-warships

[27] Montrö Boğazlar Sözleşmesi: Türkiye'nin hamlesi ne anlama geliyor, Rusya-Ukrayna krizinin seyri değişebilir mi? *BBC news Türkçe* (Mar. 1, 2022). URL: https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60571805

[28] «Зради» немає: у ВМС відреагували на відмову Туреччини пропустити у Чорне море два кораблі. Аналітичний портал *«Слово і Діло».* URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/01/03/novyna/bezpeka/zrady-nemaye-vms-vidreahuvaly-vidmovu-turechchyny-propustyty-chorne-more-dva-korabli

за межами Чорного моря, можуть проходити через протоки, щоб повернутися до своїх баз у Чорному морі. Військові судна, що належать воюючим державам, незалежно від того, є вони чорноморськими державами чи ні, які відокремилися від своїх баз, можуть проходити через протоки, щоб повернутися.

У такому випадку російські військові кораблі, які ведуть широку закордонну військову діяльність у Середземномор'ї та інших морських районах, зможуть повернутися до своїх портів у Чорному морі. Однак російським військовим кораблям, які базуються за межами Чорного моря, не можна дозволяти проходити в Чорне море. Наприклад, Туреччина проявила чіткість своєї позиції, коли не дозволила пройти російському ракетному крейсеру «Варяг» та великому протичовновому кораблю «Адмірал Трибуц» через протоки. Ці судна простояли в Середземному морі, чекаючи дозволу пройти, 9 місяців. Зрозумівши безперспективність очікування, кораблі повернулися до Владивостоку[29].

Існування війни не впливає на звичайну дію Конвенції Монтре щодо торговельних суден, якщо Туреччина не є воюючою стороною або не вважає, що їй загрожує безпосередня небезпека війни (ст.4 Конвенції). Комерційні судна користується повною свободою транзиту і навігації в протоках вдень і вночі, незалежно від того, належать вони одній із воюючих сторін чи ні. Туреччині не надано повноважень обшукувати цивільні судна, якщо вони просто проходять через протоки, не заходячи в будь-який порт на узбережжі Туреччини.

Туреччина зобов'язана не дозволяти жодному кораблю воюючих країн пройти транзитом, у тому числі не допустити прохід військових кораблів, замаскованих під цивільні. Якщо на комерційному судні буде виявлена зброя, військовий матеріал або військовий контингент, то це судно вважається військовим.

Повноваження Туреччини зупиняти та обшукувати комерційні судна, коли Туреччина не є воюючою стороною випливає з тлумачення положень Конвенції. Цілком розумно вважати торгові судна військовими, якщо вони перевозять військові матеріали.

Від початку російсько-української війни публічно не повідомлялося про жодні подібні випадки, коли комерційні судна перевозили військові матеріали. Проте Україна вимагала від Туреччини зупинити

[29] Туреччина не пропустила військові кораблі РФ до Чорного моря, – моніторингова група Інституту Чорноморських стратегічних досліджень. *Еспресо.* URL: https://espreso.tv/turechchina-ne-propustila-viyskovi-korabli-rf-do-chornogo-morya-monitoringova-grupa-institutu-chornomorskikh-strategichnikh-doslidzhen

російські кораблі на тій підставі, що вони перевозили вкрадене українське зерно[30].

Таке російське судно було обшукано лише одного разу, коли це судно під назвою Жібек Золі заходило в турецький порт Карасу поблизу Стамбула[31], але доказів того, що зерно саме українське, знайдено не було[32]. Відповідно до Конвенції Монтре, якщо комерційна судно будь-якої країни має проходити через протоки без зупинки в порту Туреччини, Туреччина має обмежені повноваження щодо зупинки та пошуку незаконних матеріалів. Єдиний виняток для всіх суден, в межах тлумачення положень Конвенції, це огляд суден, які підозрюються в перевезенні військових матеріалів.

Комерційні судна, що перевозять зерно та/або інші види продовольства з України чи Росії, а також ті, що прямують до цих держав, зупиняються та оглядаються біля входу в протоки, щоб переконатися, що вони не перевозять військові матеріали чи особовий військовий склад. Це повноваження випливає не з конвенції, а з договору, підписаного між Україною, Росією та Туреччиною 21 липня 2022 року в Стамбулі (так званий Договір про продовольчий коридор)[33].

Є ще два винятки із заборони ст. 19 Конвенції на прохід військових кораблів воюючих країн. Перший з них стосується зобов'язань, які можуть виникати з рішень ООН.

Розділ VII Статуту ООН уповноважує Раду Безпеки приймати рішення, обов'язкові для всіх держав-членів щодо запобігання агресії або відновлення миру, якщо існує «загроза миру, порушення миру або акт агресії»[34]. Рішення можуть містити різні заходи «повного або часткового припинення економічних зв'язків і залізничного, морського, повітряного, поштового, телеграфного, радіо- та інших засобів зв'язку і розриву дипломатичних відносин» (ст.41 Статуту ООН).

---

[30] Митні органи Туреччини затримали російське судно із краденим українським зерном. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3521053-u-tureccini-zatrimali-rosijske-sudno-iz-kradenim-ukrainskim-zernom-posol.html

[31] Ukrayna tahılı taşımakla suçlanan Rus gemisi Karasu'dan ayrıldı. *BBC NEWS TÜRKÇE* (July 5, 2022). URL: https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62053585

[32] Amberin Zaman. Turkey says no evidence Ukrainian grains stolen by Russia reached its shores. *Al-Monitor*. URL: https://www.al-monitor.com/originals/2022/06/turkey-says-no-evidence-ukrainian-grains-stolen-russia-reached-its-shores

[33] Чорна В. Угода про експорт зерна Чорним морем – оприлюднено текст документа. *Факти.* URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220722-ugoda-pro-eksport-zerna-chornym-morem-oprylyudneno-tekst-dokumentu/

[34] United Nations Charter (full text). URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text

Якщо ці заходи виявляться недостатніми, Рада Безпеки «може вжити таких заходів за допомогою повітряних, морських або сухопутних сил, які можуть бути необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру та безпеки». Вони «можуть включати демонстрації, блокади та інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів Організації Об'єднаних Націй»[35].

Пункт 5 статті 2 Статуту ООН передбачає, що «всі члени надають Організації Об'єднаних Націй будь-яку допомогу в будь-яких діях, які вона вживає відповідно до цього Статуту, і утримуються від надання допомоги будь-якій державі, проти якої Організація Об'єднаних Націй вживає превентивних або виконавчі дії». Крім того, пункт 7 передбачає, що хоча ООН не має повноважень втручатися у «питання, які по суті входять до внутрішньої юрисдикції будь-якої держави», це обмеження не поширюється на «застосування примусових заходів згідно з Главою VII». Стаття 103 Статуту ООН також передбачає, що якщо існує конфлікт «між зобов'язаннями Членів Організації Об'єднаних Націй за цим Статутом та їхніми зобов'язаннями за будь-якою іншою міжнародною угодою, їхні зобов'язання за цим Статутом мають переважну силу»[36]. Тому цілком зрозуміло, що будь-які примусові заходи, вжиті Радою Безпеки, повинні застосовуватися незважаючи на Конвенцію Монтре.

Сама Конвенція Монтре беззастережно визнає примат рішення Ради Безпеки ООН. Стаття 25 передбачає, що «ніщо в цій Конвенції не завдає шкоди правам і обов'язкам Туреччини або будь-якого з інших Високих Договірних Членів Ліги Націй, що випливають з Угоди Ліги Націй». Посилання на Угоду Ліги Націй слід розглядати як застосовне до Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Тому, якби Рада Безпеки ООН змогла прийняти обов'язкове рішення, яке вимагає надання допомоги Україні або містить санкції чи навіть військові заходи проти Росії, Туреччина була б зобов'язана застосувати вимоги такого рішення навіть щодо проходу військових кораблів через протоки.

Суперечлива ситуація полягає в тому, чи повинна Туреччина виконувати вимоги будь-якого рішення, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН, чиї резолюції є, по суті, рекомендаційними, на відміну від резолюцій Ради Безпеки. Генеральна Асамблея ООН провела надзвичайну сесію з 28 лютого по 2 березня 2022 року і прийняла резолюцію, яка вимагає від Росії «негайно припинити

[35] United Nations Charter (full text). URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text

[36] Там само.

застосування сили проти України та утримуватися від будь-якої подальшої незаконної погрози або застосування сили проти будь-яких держава-член»[37].

Крім того, у рішенні зазначено, що Генеральна Асамблея шкодує з приводу агресії Російської Федерації проти України в порушення статті 2(4) Хартії. Однак резолюція не містить жодних заходів проти Росії.

Якби це було так, чи мала б Туреччина вибір застосувати Конвенцію Монтре відповідно до такого імовірного рішення Генеральної Асамблеї ООН? Для Туреччини не буде обов'язком діяти відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї лише тому, що резолюції носять рекомендаційний характер. Отже, відповідно до будь-якої можливої резолюції Генеральної Асамблеї Туреччина не буде юридично зобов'язана пропускати військові кораблі, які допомагатимуть Україні.

Також слід сказати, що було б так само законно, якби Туреччина дозволила цим самим військовим кораблям проходити через протоки через рішення Генеральної Асамблеї ООН. Імперативи забезпечення миру проти будь-якого агресора мають розглядатися як пріоритетні.

Другим винятком із заборони ст. 19 Конвенції Монтре на прохід військових кораблів воюючих країн є «допомоги державі, яка є жертвою агресії, у силу договору про взаємну допомогу, який є обов'язковим для Туреччини, укладеного у рамках Статуту Ліги Націй» (сьогоднішній Статут ООН). Відповідно, військові кораблі, що проходять повз, будуть звільнені від цієї заборони, і вони зможуть вільно проходити через протоки. У цих виняткових випадках обмеження, встановлені для воєнного часу, коли Туреччина не є воюючою стороною, не застосовуватимуться.

Такої угоди між Туреччиною та Україною немає. Тому цей виняток не можна застосувати до нинішньої ситуації російсько-української війни.

Важливим також є питання щодо правил проходу суден, особливо військових, через канал Стамбул[38], який наразі активно будується і планується ввести в експлуатацію в 2027 році. Ердоган особливо відзначив, що пов'язувати Конвенцію Монтре і «Стамбул» – велика помилка. Він заявив, що цей канал не підпадатиме під дію Конвенції та

[37] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=ru&v=pdf

[38] Добровольська В.А., Притков Д.К. Мегапроєкт Стамбульського судноплавного каналу: перспективи та виклики. Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції Географія та туризм (28 лютого 2024 р., м. Харків). С. 357–358. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6e6aabf-c00f-4241-a8d0-d84cf78fa4e9/content

пов'язав його спорудження з боротьбою за суверенітет Туреччини[39]. Наразі канал лише будується і строки завершення будівництва вже кілька разів переносились, але вже зараз слід розуміти, що новий канал стане джерелом великих змін, як економічних, так і політичних, у Чорноморському регіоні, до чого треба бути готовим вже зараз.

ВИСНОВКИ

Офіційна позиція Туреччини полягає в тому, що Конвенція Монтре є важливим елементом безпеки та стабільності в Чорному морі, і що Конвенція належним чином і неупереджено виконується Туреччиною майже 90 років.

Періоди війни перевіряють цю позицію на ділі. Російсько-українська війна стала подібним випробуванням для загальної позиції Туреччини щодо застосування Конвенції Монтре.

Ставлення Туреччини щодо проток у цій делікатній ситуації має величезне значення. На початку конфлікту Туреччина заявила, що перевіряє, чи набув конфлікт характеру війни. Виходячи з критеріїв щодо юридичного визначення стану війни, підхід Туреччини видається юридично прийнятним та обґрунтованим. Крім того, жодних протилежних заяв чи заперечень не було зафіксовано з боку інших країн, включаючи Росію та Україну.

Після встановлення воєнного стану Туреччина оголосила, що вона застосовує відповідну статтю Конвенції Монтре, статтю 19. Відповідно, Туреччина не закрила протоки для військових кораблів невоюючих країн, але заявила, що прохід військові кораблі України та Росії буде заборонено відповідно до статті 19. Такий підхід є цілком виправданим, оскільки стаття 19 є відповідним положенням на подібний випадок.

Позиція Туреччини щодо винятків із заборони на військові кораблі воюючих країн так само відповідає відповідним положенням конвенції. Туреччина оголосила, що військовим кораблям, які базуються в чорноморських портах, буде дозволено повернутися до своїх власних портів, але військовим кораблям, які не базуються в портах Чорного моря, не буде дозволено пройти.

Туреччина усіляко сприяє відновленню миру в умовах нинішньої війни не тільки не беручи участь у конфлікті, але й належним чином виконуючи положення Конвенції Монтре, загальною метою якої є сприяння захисту миру в регіоні шляхом зменшення ризиків конфлікту навколо проток.

[39] Паламарчук М. Канал «Стамбул»: новий «вхід» у Чорне море, 104 турецьких адмірали та український інтерес. 2021. URL: https://texty.org.ua/articles/103349/kanal-stambul-novyj-vhid-u-chorne-more-104-tureckyh-admiraly-ta-ukrayinskyj-interes/

АНОТАЦІЯ

Вже майже 90 років судноплавство в Чорноморських протоках регулюється за допомогою Конвенції Монтре. Даний документ висуває окремі вимоги для проходження військових та цивільних суден. Велике значення має стан миру чи війни і чи є Туреччина стороною конфлікту. Також судна, відповідно до Конвенції, діляться на чорноморські та нечорноморські, що має визначальну роль під час війни у регіоні. Конвенція Монтре відіграє важливу роль у ході російсько-української війни, обмежуючи можливості Росії щодо військового втручання та постачання зброї з інших регіонів. Конвенція про протоки 1936 року була і залишається дієвим інструментом для забезпечення безпеки та вільного судноплавства у Чорноморському регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Зради» немає: у ВМС відреагували на відмову Туреччини пропустити у Чорне море два кораблі. Аналітичний портал *«Слово і Діло».* URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/01/03/novyna/bezpeka/zrady-nemaye-vms-vidreahuvaly-vidmovu-turechchyny-propustyty-chorne-more-dva-korabli

2. A.L. Macfie. The Turkish Straits in the Second World War, 1939–45. P. 238–248. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00263208908700778

3. Amberin Zaman. Turkey says no evidence Ukrainian grains stolen by Russia reached its shores. *Al-Monitor.* URL: https://www.al-monitor.com/originals/2022/06/turkey-says-no-evidence-ukrainian-grains-stolen-russia-reached-its-shores

4. Anthony R. DeLuca. The Montreux Conference of 1936: a Diplomatic Study of Anglo-Soviet Rivalry at the Turkish Straits. 1973. p. 300 URL: https://search.worldcat.org/title/1087028359

5. Ayla Göl. A Short Summary Of Turkish Foreign Policy: 1923–1939. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 1993. 48(01). URL: https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3115/43214

6. General Assembly holds emergency special session on Ukraine. *UN News* (Feb. 28, 2022). URL: https://news.un.org/en/story/2022/02/1112912

7. Kazım Ökten. Montreux bogazlar sözlesmes. Yakınçag tarihi bilim dalı için öngördügü yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıstır. Edirne. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008. p. 218 URL: https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/786/KAZIM%20ÖKTEN.pdf?sequence=1&isAllowed=y

8. Korkmazcan Nezihe Selcen. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk diplomasisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018. p. 388.

9. Kudret Özersay. Montreux Boğazlar Sözleşmesi. *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, CI* (İletişim Yayınları, İstanbul 2001). C. 370–384.

10. Mark L. Haas. Soviet Grand Strategy in the Interwar Years: Ideology as Realpolitik. The Challenge of Grand Strategy: The Great Powers and the Broken Balance between the World Wars. 2012. P. 279–307. URL: https://www.cambridge.org/core/books/abs/challenge-of-grand-strategy/soviet-grand-strategy-in-the-interwar-years/AAC88DCD3A72C0DBB62E47BD1A7F9D66

11. Mensur Akgün, Great Powers and The Straits: From Lausanne to Montreux. *The turkish yearbook of international relations.* 1994. № 24. P. 57-86. URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/845669

12. Mesut Hakkı Caşın. Askeri ve Stratejik Açıdan Montreux'nün Dünü ve Geleceği. *Public and private international law bulletin*. 2017. № 37(1). P. 51-112. URL: https://www.academia.edu/36783691/Askeri_Ve_Stratejik_Açıdan_Montreux_nün_Dünü_Ve_Geleceği

13. Montrö Boğazlar Sözleşmesi: Türkiye'nin hamlesi ne anlama geliyor, Rusya-Ukrayna krizinin seyri değişebilir mi? *BBC news Türkçe* (Mar. 1, 2022). URL: https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60571805

14. Mustafa Yahya. Metintaş ikinci dünya savaşi başlarken türkiye'nin diş politikasi (1939). *Yakın Tarih Dergisi*. 2020. № 7. P. 54-82. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1123136

15. Implementation of the Montreux Convention. Republic of Turkiye. Ministry of Foreign Affairs. URL: https://www.mfa.gov.tr/implementation-of-the-montreux-convention.en.mfa

16. Note on the Turkish Straits. Republic of Turkiye. Ministry of Foreign Affairs. URL: https://www.mfa.gov.tr/the-turkish-straits.en.mfa

17. Robert Elsie. Historical Dictionary of Albania. 2010. p.587. URL: https://archive.org/details/RobertEliseHistoricalDictionaryOfAlbania2NdEdition.pdf/mode/2up

18. Tayfun Ozberk. Turkey closes the Dardanelles and Bosphorus to warships. *Naval news* (Feb. 28, 2022). URL: https://www.navalnews.com/naval-news/2022/02/turkey-closes-the-dardanelles-and-bosphorus-to-warships

19. Ukrayna tahılı taşımakla suçlanan Rus gemisi Karasu'dan ayrıldı. *BBC NEWS TÜ-RKÇE* (July 5, 2022). URL: https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62053585

20. United Nations Charter (full text). URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text

21. Yücel Karlıklı, 80. Yıldönümünde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni Yeniden Düşünmek. *Public and private international law bulletin*. 2017. № 1(37). P. 29-49. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/411244

22. Добровольська В.А., Притков Д.К. Мегапроєкт Стамбульського судноплавного каналу: перспективи та виклики. Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції Географія та туризм (28 лютого 2024р., м. Харків). С. 356-361. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6e6aabf-c00f-4241-a8d0-d84cf78fa4e9/content

23. Конвенція ООН з морського права 1982р. URL: http://consultant.parus.ua/?doc=00O5WDC64C

24. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949р. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154/card2#Card

25. Конвенція про режим проток від 20.07.1936р. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text

26. Митні органи Туреччини затримали російське судно із краденим українським зерном. *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3521053-u-tureccini-zatrimali-rosijske-sudno-iz-kradenim-ukrainskim-zernom-posol.html

27. Паламарчук М. Канал «Стамбул»: новий «вхід» у Чорне море, 104 турецьких адмірали та український інтерес. 2021. URL: https://texty.org.ua/articles/103349/kanal-stambul-novyj-vhid-u-chorne-more-104-tureckyh-admiraly-ta-ukrayinskyj-interes/

28. Рамазанов Ш.Ш. Уроки історії: про причини початку Другої світової війни. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. № 47. 2018. С.159-176. URL: https://doi.org/10.20535/2307-5244.47.2019.158276

29. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=ru&v=pdf

30. Туреччина не пропустила військові кораблі РФ до Чорного моря, – моніторингова група Інституту Чорноморських стратегічних досліджень. *Еспресо.* URL: https://espreso.tv/turechchina-ne-propustila-viyskovi-korabli-rf-do-chornogo-morya-monitoringova-grupa-institutu-chornomorskikh-strategichnikh-doslidzhen

31. Чорна В. Угода про експорт зерна Чорним морем – оприлюднено текст документа. *Факти.* URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220722-ugoda-pro-eksport-zerna-chornym-morem-oprylyudneno-tekst-dokumentu/

Information about the author:
Panchenko Iryna Mykolaivna,
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Economics and Maritime Law,
Kherson State Maritime Academy
99, Kanatna Str., Odesa, 65039, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-9

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ, ІСТОРИЧНИЙ, ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Свєтлічний І. В.

ВСТУП

Відновне правосуддя, саме в такій формі, як воно існує сьогодні, сформувалося у середині 70-х років XX століття, але інтерес до відновлення порушених прав потерпілого мав місце ще в концепціях правосуддя стародавнього світу. З кінця середньовіччя в Європі виникла система правосуддя, в якій зобов'язання правопорушника були скоріше перед державою, ніж не перед потерпілим, яка існує до наших часів.

Згідно з дослідженнями автора, відновне правосуддя не є заміною традиційного правосуддя, відновне правосуддя може бути одним з правових інструментів протидії злочинності, який надає правосуддю відновного характеру за рахунок використання певного способу вирішення кримінальних ситуацій і цей інструмент є ефективним, в першу чергу, стосовно неповнолітніх[1].

Дослідження відновного правосуддя в країнах Сходу виходить за рамки даної роботи. Проте, на думку автора, розвиток відновного правосуддя саме в країнах Сходу має глибше історичне підґрунтя ніж в країнах континентальної Європи. Так, ісламську відновну практику в палестинській корінній традиції *сульха*, що є частиною ісламського правосуддя, можна концептуалізувати як міжособистісне відновне правосуддя.

Для підвищення ефективності застосування відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх в нашій країні необхідно внести зміни до українського законодавства, як буде показано нижче, які б передбачали більш активне використання цього підходу. Крім того, необхідно проводити відповідну роботу серед прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів та судів, а також забезпечувати належне фінансування програм відновного правосуддя в Україні.

[1] Свєтлічна О., Свєтлічний І. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. *Молодий вчений.* 2021. № 11 (99). С. 28–31. URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-11-99-6 (дата звернення: 02.06.2024).

У звіті 2023 року за результатами дослідження, проведеного Харківським інститутом соціальних досліджень містяться наступні статистичні дані: за підсумками 2022 року 67 неповнолітні особи пройшли пробаційні програми, за перше півріччя 2023 року – 43. Всього з 2021 року за обліком уповноважених органів з питань пробації пройшли майже 5 тисяч неповнолітніх (2021 року – 1989 осіб, 2022 року – 1639 осіб, станом на 1 серпня 2023 року – 1247 осіб).

Так, рівень рецидиву є одним із ключових показників результативності пробації. За підсумками 2023 року за обліком уповноважених органів з питань пробації пройшло більше 2 тисяч неповнолітніх суб'єктів пробації та лише близько 40 з них учинили нові кримінальні правопорушення під час перебування на обліку. Загальний рівень рецидиву по Україні становив близько 2%. Разом із тим, методика розрахунку рівня рецидиву базується та вираховується виключно в період, коли дитина перебуває на обліку в пробації і лише стосовно кримінальних правопорушень, щодо яких законом передбачена санкція у вигляді позбавлення волі. Тому, враховуючи європейський досвід, де рецидив розраховується протягом 5 років після відбуття покарання, реально він може бути дещо вищим (огляд результатів діяльності Державної установи «Центр пробації» у 2023 році. https://www.probation.gov.ua/?page_id=3667).

1. Передумови виникнення, концепції та поняття відновного правосуддя

Як зазначалося вище, підхід, що лежить в основі концепції відновного правосуддя (*restorative justice*) надає можливості сторонам конфлікту, включаючи суспільство, самим відновити стосунки, відновити справедливість, тобто розібратися з наслідками правопорушення.

Важливою передумовою для розвитку концепції відновного правосуддя стала критика офіційної кримінальної юстиції, критика офіційного кримінального правосуддя. У той час як набирали силу такі сучасні суспільні рухи, як гуманізація та антропоцентризм, з'являлися альтернативи традиційній системі правосуддя та розвивалися відповідні наукові теорії. Можна стверджувати, що спочатку з'являлися практики відновного правосуддя, як відповідь на потребу суспільства у відмінному від традиційного, на той час інквізиційного, правосуддя, а теорія виникла пізніше.

Тенденція до гуманізації суспільства, що зародилася в XVI–XVII століттях, після темних часів інквізиції, значно посилилася в другій половині XX століття, коли європейські науковці хоч і не використовували поняття «відновне правосуддя», але зосереджували

увагу на недоліках тогочасної системи кримінального судочинства, особливо стосовно прав потерпілих.

Важливе місце в розвитку думки про відновне правосуддя посідають праці німецького кримінолога Ганса фон Гентінга та румунського кримінолога Бенджаміна Мендельсона. Вони вважали, що потерпілі мають розглядатися не тільки як пасивні об'єкти злочину, а й як активні суб'єкти. Крім того, вони вважали, що в кримінальному процесі слід говорити насамперед про права потерпілих, а не про права правопорушників[2]. На той час ці ідеї були революційними для юриспруденції, для правової науки.

Вивченням та дослідженням зазначених питань займалися також німецький кримінолог Сара Марджорі Фрей та американський вчений Стівен Шеффер. Так, до прикладу, Фрей стверджувала, що система кримінального правосуддя ігнорує потерпілих і пропонувала обов'язкове відшкодування шкоди як використання принципу «повернення до попереднього стану»[3]. Шеффер, зокрема, стверджував, що інтерес до відновлення порушених прав бере свій початок в уявленнях стародавнього світу. На думку дослідника, до кінця Середньовіччя ці уявлення були забуті, і виникла судова система, яка визначала обов'язок порушника перед державою, а не перед потерпілим[4].

1975 року французький філософ, мислитель та історик Мішель Фуко опублікував роботу, в якій однією з основних ідей була еволюція політичних технологій у західних суспільствах під час переходу від пізнього Середньовіччя до Нової історії і далі. Він зазначив, що з плином часу каральні механізми державної влади ставали дедалі гуманнішими. Злочинці стали відбувати покарання у в'язниці, скоротилася кількість тілесних покарань. Іншими словами, змінилася сама правова природа покарання. Сформувалися нові уявлення про суб'єкта правопорушення, ним стала людська свідомість[5].

Згодом критика системи кримінальних покарань у науковій доктрині поступилася місцем новій концепції відновного правосуддя, що пропонувала альтернативний підхід до розв'язання кримінальних спорів У 1970-1980-х роках низка кримінологів і психологів у Норвегії, Нідерландах та інших країнах виступили за відмову від довгих строків

[2] Mendelsohn B. Methode a utiliser par la defenseur pur les recherches Concertant la Personalite du Criminal. *Revue de Droit Penal et de Criminologie et Archives internationals de medicine legale :* 1937. P. 877-891.

[3] Fry M. Arms of the Law. London : Victor Gollancz, 1951. 255 p.

[4] Schafer S. The victim and his criminal: A study in functional responsibility. New York: Random House, 1968. 178 p.

[5] Фуко Мішель. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ: Комубук, 2020. 452 с.

тюремного ув'язнення. У їхніх роботах пропонували як альтернативи тюремному ув'язненню, так і способи скорочення кількості вироків. Американський психолог доктор Альберт Іглаш і норвезький кримінолог Нільс Крісті першими звернули увагу на кризу системи кримінального правосуддя й альтернативні парадигми, які в деяких випадках могли б істотно замінити каральні функції правосуддя[6].

Ґрунтуючись на своєму досвіді роботи з дорослими в системі кримінального правосуддя, а також із неповнолітніми, Іглаш дійшов висновку, що цій системі бракує гуманності та ефективності. Як альтернативу цій системі він запропонував концепцію «творчого повернення». Ідея полягає в тому, що під відповідним керівництвом злочинцям надають можливість відновити зв'язок зі своїми жертвами та відшкодувати збитки, головним чином шляхом виплати компенсацій. Іглаш визначив одну з основних функцій відновного правосуддя як компенсацію потерпілому. Він також виокремив три різні функції або парадигми правосуддя: каральну, розподільчу (або реабілітаційну) та відновлювальну.

На думку Іглаша, на відміну від каральної парадигми, орієнтованої на покарання злочинця, та розподільчої (або реабілітаційної) парадигми, орієнтованої на перевиховання злочинця, відновлювальна парадигма ґрунтується на ідеї компенсації жертві заподіяної їй шкоди. Іглаш стверджував, що відповідальність злочинця в цьому разі полягає в тому, щоб налагодити спілкування з жертвою та своїми діями допомогти їй (зазначимо, що ця ідея перегукується з концепцією відновного правосуддя в сучасному розумінні), тим самим спокутуючи провину та заклавши підвалини майбутнього, вільного від злочинів. Стверджується, що це необхідно зробити. Функції правоохоронних і соціальних служб у цьому випадку зводитимуться до контролю за відновлювальними практиками[7].

Погляди норвезького кримінолога Нільса Крісті були прогресивними для того часу. Він виступав проти смертної кари, проти збільшення кількості злочинців у в'язницях, за гуманізацію і мінімізацію покарання, але захищав інтереси жертв. На думку Крісті, суперечки мають вирішуватися насамперед між злочинцями і жертвами, які є основними учасниками злочину. У рамках відновного правосуддя Крісті вважав, що кримінальний процес має сприяти

[6] Дубовик О. І. Альтернативне правосуддя: розвиток наукової думки в 70–90 рр. XX століття. *Часопис Київського університету права.* 2014. № 4. С. 41–46.

[7] Eglash A. Beyond Restitution: Creative Restitution. *Restitution in Criminal Justice* / Eds.: J. Hudson, B. Galaway. Lexington, MA: DC Heath and Company, 1977.

активній участі жертв, злочинців і членів спільноти. Держава не повинна домінувати в судах і виключати інших учасників процесу[8].

Голландський кримінолог, юрист, поет та історик Герман Біанкі також критично ставився до наявної системи виконання покарань. У своїх дослідженнях він стверджував, що існують більш ефективні способи боротьби зі злочинцями, ніж тюремне ув'язнення, і що використання покарання як основного елемента системи кримінального правосуддя є помилковим. На його думку, доцільно примирити жертв і злочинців та компенсувати жертвам моральну та матеріальну шкоду[9].

Велике значення для розвитку наукового корпусу знань у царині відновного правосуддя має наукова праця американця Раймонда Міхаловскі, в якій він виокремлює два типи суспільств: вільні від держави та організовані в рамках держави. У своїй відомій роботі під назвою «Порядок, закон та злочин» ("Order, Law and Crime") Міхаловскі пише, що примітивні суспільства, які існували 30 тис. років тому, були невеликими, ґрунтувалися на економічній співпраці, були схильні до рівноправності та справедливості між членами суспільства, як осілими, так і кочовими, і надавали перевагу мирним способам розв'язання конфліктів. Натомість, зазначає Міхаловскі, кримінальне правосуддя XX століття зосередилося на помсті у вигляді невідворотного покарання, а не на примиренні сторін конфлікту та відшкодуванню збитків потерпілому і компенсації жертвам[10].

Засновником концепції відновного правосуддя в нашому теперішньому розумінні є американський професор і соціолог Говард Зер, який спробував систематизувати відновний підхід до правосуддя. Зер проаналізував парадигму кримінального правосуддя про злочин і покарання та дослідив історичні, релігійні, соціальні та практичні альтернативи цій парадигмі. Вчений систематично з'ясував те, що стало класичними аспектами відновного правосуддя (потреби жертв, відповідальність злочинців, важливість примирення та компенсації для жертв). Зер проаналізував досвід практичного застосування відновного правосуддя, а саме програми примирення жертви та правопорушника, історію перших експериментів у Канаді та США, цілі програм примирення та ефективність їх впровадження[11].

[8] Крісті Н. Межі покарання. Київ.: Прогрес, 1993. 321 с.

[9] Bianchi H. Returning Conflict to the Community: The Alternative of Privatization. *US Lecture Series.* Nov 1978. P. 306–317.

[10] Michalowski R. J. Order, law, and crime: an introduction to criminology. New York: Random House, 1985. 422 p.

[11] Zer H. The Core Meaning of Restorative Justice. 2007. URL: www.washingtonspark.org (дата звернення: 28.07.2023).

Цікавими для цього дослідження є концепції соціальної стигми та сорому Джона Брейтуейта (John Braithwaite). Австралійський соціолог і кримінолог Джон Брейтуейт є послідовником Говарда Зера. Книга Брейтуейта «Злочин, сором та возз'єднання» отримала премію Американської соціологічної асоціації 1990 року та американську кримінологічну премію імені Майкла Хінделанга 1991 року. Брейтуейт фокусується як на окремих країнах з низьким рівнем злочинності (наприклад, Японії), так і на європейській історії в цілому (наприклад, вікторіанській Англії). Брейтуейт розвиває власне теоретичне розуміння того, що соціальне регулювання злочинності базується на соромі. На його думку, прищеплення сорому може бути формуючою силою в суспільстві. Цей науковець відстоює та обґрунтовує ідею відновного правосуддя як альтернативу сучасному кримінальному правосуддю. На думку Брейтуейта, спосіб запобігти злочинам – це прищепити почуття сорому, але робити це в уніфікований спосіб. Навіювання сорому, з його точки зору, може стати силою, що формує суспільство. Брейтуэйт зосереджується на прищепленні відчуття сорому, який спричиняє злочин, а не на запобіганні злочинам. Брейтуейт підкреслює позитивну роль громадського осуду, що призводить до сорому, у підтримці соціального порядку[12].

Заслуговує на увагу наукова розробка американського вченого Пола МакКолда, який зазначає, що метою відновного правосуддя є відшкодування шкоди. У його науковому доробку простежується прагнення запровадити «пуристичну (чисту) модель», тобто такий підхід до відновного правосуддя, який однаковою мірою фокусується на потребах жертви, правопорушника та суспільства і задовольняє всі ці потреби одночасно[13].

На відміну від Пола МакКолда, інші американські вчені, такі як Гордон Бейземор та Лоуд Волгрейв, відстоюють «максималістський» підхід до відновного правосуддя та розглядають відновне правосуддя як «будь-яку дію, спрямовану на відновлення справедливості шляхом відшкодування шкоди, заподіяної злочином». Прихильники максималістського підходу стверджують, що пуристичний підхід обмежує потенціал відновного правосуддя[14].

[12] Джон Брейтуейт: Злочин, сором та возз'єднання. Львів: КНТ, 2021. 421 с.

[13] McCold P. Restorative Justice Theory Validation. *The Fourth International Conference on Restorative Justice for Juveniles.* Tübingen, Germany: International Institute for Restorative Practices, 2000.

[14] Bazemore G., Walgrave L. Restorative Juvenile Justice: In Search of Fundamentals and an Outline for Systemic Reform. *Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime.* Monsey, New York: Criminal Justice Press, 1999. P. 45-74.

Філософські аргументи на користь альтернатив традиційному правосуддю представлені також у спільній роботі Джона Брейтуейта та американського кримінолога Р. Петтіта і британських академіків Б. Кратта та М. Фатіка. Автори пропонували обмежити застосування кримінальних санкцій, стверджували, що застосування відновного правосуддя може поєднати прагнення до «правопорядку» з боротьбою за більш прогресивну реакцію на злочинність[15]. Щоб краще зрозуміти цю позицію, можна звернутися до твердження Брейтуейта про те, що «деякі з найбільш консервативних урядів світу (Нова Зеландія та Сінгапур), з сильним акцентом на фіскальну дисципліну та скорочення витрат, першими підтримали масовий розвиток відновного правосуддя»[16].

Проблему функціонування відновлювальних механізмів вирішення конфліктів, що включають покарання винного та відшкодування збитків потерпілому, досліджували англійські юристи Л. Зеднер, М. Магуайр, Р. Морган та Р. Рейнер. Міркування вчених були спрямовані на відокремлення категорій покарання та відшкодування як автономних складових кримінального провадження[17].

Відновне правосуддя проаналізував американський фахівець у галузі правосуддя Деніел Ван Несс, який у 1993 році виділив концептуальні аспекти відновного правосуддя. Ван Несс стверджував, що кримінальне правопорушення – це насамперед конфлікт між людьми, що завдає шкоди потерпілому, суспільству та правопорушнику, а вже як похідний аспект – порушення закону. За його словами, метою кримінального провадження є примирення сторін кримінального конфлікту та відшкодування шкоди, завданої злочином. Вчений підкреслював, що кримінальне судочинство має заохочувати активну участь потерпілих, правопорушників та громадськості. Тому Д. Ван Несс розглядав відновне правосуддя як форму правосуддя, що має на меті не лише усунення негативних наслідків, спричинених злочином, а й створення необхідних умов для відновлення прав потерпілих, наголошував, що кримінальний процес повинен сприяти активному залученню потерпілого, правопорушника, представників громадськості. Д. Ван Нєсс розглядав відновне правосуддя як форму правосуддя, метою якого є створення умов для відновлення прав

[15] Daly K., Immarigeon R. The past, present, and future of restorative justice: some critical reflections. *The Contemporary Justice Review*. 1998. Vol. 1(1). P. 21-45.

[16] Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration. New York: Cambridge University Press, 1989. 226 p.

[17] Zedner L. Victims. The Oxford Handbook of Criminology / M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (ed). Oxford University Press, 1994. 1248 p.

потерпілого, ліквідація негативних наслідків, викликаних кримінальним правопорушенням[18].

Переважна більшість представників сучасної школи кримінології також виступають за необхідність реформування кримінального законодавства. На думку британського кримінолога Е. Шенка, у каральному правосудді злочини проти особистості розглядаються як злочини проти держави, а правопорушник просто ізолюється від суспільства. Звідси випливає ще одна проблема: соціалізація ув'язнених, які відбувають покарання. Німецький кримінолог Г.Й. Шнайдер підтримує цю точку зору, підкреслюючи шкідливі наслідки ізоляції правопорушників і вказуючи на те, що офіційна реакція на злочинність з боку поліції, прокуратури та виправних установ повинна бути зведена до мінімуму. Він зазначає, що представники неурядових організацій, які допомагають реінтеграції ув'язнених у суспільство, вважають, що відшкодування шкоди, заподіяної жертві, підвищить самооцінку правопорушника, посилить його контроль над власною поведінкою і сприятиме примиренню з потерпілим[19].

Естонський науковець, суддя Європейського суду з прав людини Райт Маруст (Rait Maruste), який займається питаннями кримінального правосуддя, вивчаючи проблеми кримінальної юстиції зазначає, що у Фінляндії на початку 1990-х років рівень рецидивної злочинності серед колишніх ув'язнених становив понад 75 відсотків. Наявність подібного явища в добре організованій і орієнтованій на людину системі позбавлення волі говорить про необхідність максимально уникати застосування покарань у вигляді позбавлення волі, залишаючи цей крайній засіб лише на долю рецидивістів. Це особливо стосується молодих і несформованих особистостей[20].

В контексті нашого дисертаційного дослідження особливо важливо підкреслити ввазану думку естонського науковця судді Європейського суду з прав людини Райта Маруст про необхідність максимально уникати застосування позбавлення волі щодо неповнолітніх та мінімізувати застосування позбавлення волі для молодих несформованих особистостей.

Соціально-психологічні аспекти відновного правосуддя розглядаються в праці угорського дослідника Борбала Фелледжі (Borbala Fellegi). Цей автор, зокрема, показує, що каральне правосуддя покірно орієнтує людей на виправдання своїх дій з метою уникнення

[18] Van Ness D. New Wine and Old Wineskins: Four Challenges of Restorative Justice and a Reply to Andrew Ashworth. *Criminal Law Forum.* 1993. № 4. P. 301-306.

[19] Шнайдер Г. Й. Kriminologie. Дніпро : Универс, 2004. 502 с.

[20] Середенко С. Коментар до заяви судді ЄСПЛ Р. Марусте. *Право Естонії.* 2020. № 4. С. 23-26.

покарання, а не спонукає їх до розуміння моральних цінностей і потреб інших людей та суспільства загалом[21].

Американський кримінолог Гері Джонстон займався розробкою концепції відновного правосуддя, наголошуючи на важливості примирення та його потенційній ролі в кримінальному процесі. Він доходить висновку, що відновне правосуддя – це процес, який змінює систему кримінального правосуддя в кращий бік, встановлює стосунки між жертвою і злочинцем і дає змогу жертвам отримати компенсацію за заподіяну шкоду[22].

Британські науковці Ентоні Дафф та Кейтлін Деррі для вдосконалення положень концепції відновного правосуддя розробили «теорію комунікації», суть якої полягає в тому, що правопорушники мають пройти шлях каяття та примирення зі своїми жертвами через заслужене ними покарання[23].

Питання використання відновного правосуддя в кримінальному процесі розглядаються в науковій праці Мартіна Райта, науковця, медіатора та віце президента Мережі медіації Великої Британії. Він досліджує питання, на яке не зважає більшість юристів і кримінологів: психологічні наслідки покарання. На думку Райта, одне лише покарання не може призвести до позитивних змін у поведінці правопорушників, тому паралельно з ним мають застосовуватися інші методи, зокрема програми відновного правосуддя. Науковець наводить аргументи на користь відновного правосуддя, яке сприяє відновленню соціального порядку та гармонії в суспільних відносинах, концентруючи кримінальне правосуддя насамперед на компенсаторній функції і лише потім на каральній[24].

Американські вчені Л. Нейдер та Е. Комбс-Шіллінг у своїх дослідженнях виокремлюють основні функції відновного правосуддя. Відновне правосуддя допомагає уникнути подальшої ескалації конфлікту, сприяє швидкій реінтеграції правопорушників, задовольняє потреби жертв і відновлює значущість базових соціальних цінностей. Водночас прихильники цих принципів відновного правосуддя

[21] Fellegi B. Book review on Understanding Youth and Crime – Listening to Youth? *International Review of Victimology.* Open University Press, Berkshire. 2006. 13(2). P. 224-225.

[22] Johnstone G. Restorative justice: ideas, values, debates. Cullompton, Devon: Willan Publishing, 2001. 190 p.

[23] Daly K. Criminal justice ideologies and practices in different voices: Some feminist questions about justice. *International Journal of the Sociology of Law.* 1989. № 17(1). P. 1-18.

[24] Wright M. Justice for victims and offenders. Philadelphia, PA: Open University Press, 1991. 225 p.

визнають, що в деяких випадках правопорушники мають бути ізольовані від суспільства з метою забезпечення громадської безпеки[25].

Деякі вчені, зокрема британські філософи-правознавці Е. фон Гірш та Е. Ешворт, піддали критиці ідею відновного правосуддя. Вони позитивно ставилися до покарання як до адекватної реакції на шкоду, заподіяну злочином, і вказували на необхідність встановлення розміру шкоди для визначення суворості покарання. Позиція Е. фон Гірша з часом змінилася. Він уже не обґрунтовував суворість покарання аргументами на користь негативної реакції держави на скоєний злочин, а вказував, що позбавлення волі – це всього лише «позбавлення можливості вчинити новий злочин»[26].

Наприкінці XX – на початку XXI століття проблема відновного правосуддя продовжувала вивчатися як зарубіжними, так і українськими вченими. Сьогодні низка вчених продовжує працювати над концепцією відновного правосуддя. Як показано вище, американський кримінолог Говард Дж. Зер, народжений 2 липня 1944 р., вважається родоначальником сучасної концепції відновного правосуддя, поєднуючи у своїх дослідженнях практику і теорію[27].

У XXI столітті стало можливим не тільки говорити про відновне правосуддя, а й безпосередньо застосовувати його принципи до сформованої системи кримінального правосуддя, орієнтованої на покарання. Сьогодні проблема для прихильників відновного правосуддя полягає в тому, щоб переконати політиків, чиновників і широку громадськість у необхідності його реалізації. Ця проблема пов'язана з труднощами визначення сутності відновного правосуддя в загальних термінах, знайомих і зрозумілих державним службовцям і широкому загалу[28].

Британські вчені Дж. Док, С. Істен, Дж. Джонстоу, М. Бурман та скандинавські вчені Г. Хафштайн А. Шторгард, Л. Марклунд вивчали відновне правосуддя з погляду дослідження концептуальних засад для впровадження в національне законодавство[29]. Зокрема, Ліза Марклунд в своїх роботах часто підіймала питання про права неповнолітніх,

[25] Mattei U., Nader L. Plunder: When the Rule of Law is Illegal. Blackwell Publishers, 2008. 283 p.

[26] Ashworth A., von Hirsch A. Desert and the Three R's. Current Issues in Criminal Justice. 1993. № 5. P. 9-12.

[27] Zehr H. Journey to belonging. Restorative Justice. Theoretical foundations / eds.: Elmar G.M. Weitekamp, Hans Jürgen Kerner. Uffculme, Devon, UK: Willan Publishing, 2002. P. 21-31.

[28] Easton S., Piper C. Sentencing and Punishment – the Quest for Justice. Oxford: Oxford University Press, 2012. 462 p.

[29] Gavrielides T. Repositioning Restorative Justice in Europe: The Victims' Directive. Restorative Justice – Victims and Offenders Journal. Special Issue. 2015. P. 71-86.

жінок та дітей. Також вона є авторкою декількох документальних фільмів щодо неповнолітніх.

У роботах європейських кримінологів С. Тренкле, Ф. Дункеля, Й. Ліппельта, Й. Шітте та ін. узагальнено практику застосування відновлювальних підходів та особливості конкретизації відновного правосуддя на законодавчому рівні в окремих європейських країнах. На думку дослідників, відновне правосуддя спрямоване не на ізоляцію правопорушників, а на їхнє виправлення та гармонійну реінтеграцію в суспільство. Вони підтверджують думку про те, що використання відновного правосуддя знижує кількість повторних злочинів і мінімізує витрати, пов'язані з судовими процесами[30].

У дослідженні Іво Айретсена, професора Левенського католицького університету (Бельгія), викладено декілька проблеми. Айретсен дає визначення поняттю «відновне правосуддя» в європейському контексті. Крім цього він описує загальні тенденції розвитку медіації жертви і правопорушника як однієї з форм відновного правосуддя в низці європейських країн. Автор також звертається до низки нещодавніх ініціатив на наднаціональному рівні та знайомить з діяльністю «Європейського форуму програм посередництва між потерпілим і правопорушником». Це дослідження показує, що відновлювальне правосуддя може працювати поряд з наявними системами правосуддя і навіть здатне змінити наявну правову практику в кримінальних та ювенальних судах[31].

Лоуд Волгрейв в своїх працях аналізував відновне правосуддя від етичної філософії до практичної оцінки. У дослідженні, присвяченому розвитку відновного правосуддя, Лоуд Волгрейв розглядав питання про те, чи можуть нові практики бути інтегровані в наявну систему правосуддя, чи вони можуть кинути їй виклик і змінити її природу. На його думку, відновлювальні практики як «набір технік» можуть радше доповнювати наявну систему правосуддя, аніж бути чимось новим. Волгрейв звертав увагу на те, що в процесі реалізації реформи кримінального правосуддя існують відмінності між тим, що пропонується, і тим, що реалізується[32].

[30] Tränkle S. Die Bedeutung von Rechtfertigungen für die Schuldaushandlung im Täter-Opfer-Ausgleich. *TOA Infodienst.* 2015. P. 26-30.

[31] Crime Prevention & Criminal Justice Module 8 Key Issues: 1. Concept, Values and Origin of Restorative Justice. *United Nations Office on Drugs and Crime.* URL: https://www.unodc.org/e4j/ru/crime-prevention-criminal-justice/module-8/key-issues/1--concept--values-and-origin-of-restorative-justice.html (date of access: 31.05.2024).

[32] Walgrave L. Restorative justice for juveniles: just a technique or a fully fledged alternative? *The Howard Journal.* 1995. № 34. P. 228-249.

На сучасному етапі розвитку відновного правосуддя вчені, які дотримуються традицій та історично сформованих концепцій відновного правосуддя, роблять свої висновки щодо різних аспектів вказаної проблематики та майбутніх напрямів розвитку відновного правосуддя. Так, сучасні східноєвропейські автори в основному виокремлюють такі напрями розвитку відновного правосуддя: світогляд (світоглядна позиція), практика та глобальні (світові) рухи[33].

Британські кримінологи Л. Шерман і Х. Стренг на основі аналізу судових матеріалів підсумували, що «багато досліджень показали, що правопорушники, які пройшли через відновне правосуддя, менш схильні до повторного вчинення злочинів», особливо щодо насильницьких злочинів, і що «перехід від кримінального переслідування до відновного правосуддя, ймовірно, призведе до того, що залучення правопорушників до безпосереднього вирішення конфліктів і подальшої реабілітації значно збільшиться»[34].

У роботі австрійського вченого Д. Магворта висвітлюються окремі аспекти альтернативних видів вирішення кримінальних спорів. Науковець зазначає, що відновне правосуддя сприяє ефективній реабілітації неповнолітніх жертв та правопорушників і «відкриває нові можливості для фахівців ювенальної юстиції працювати над відновленням правопорядку в суспільстві»[35].

Застосування відновного правосуддя у справах про злочинність неповнолітніх також досліджувала Крістіна Пелікан, професор Віденського інституту соціології, права та кримінології. Ця вчена аналізує позитивний досвід застосування відновного правосуддя у таких справах, переважно через відшкодування збитків потерпілому та соціальну реабілітацію сторін кримінального конфлікту[36]. На думку австралійського вченого М. Пірса та британського кримінолога Г. Стюарта, законодавство про відновне правосуддя має сприяти його частішому застосуванню, особливо у справах про злочинність неповнолітніх[37].

---

[33] Комітет НААУ захисту прав людини провів круглий стіл на тему: «Досвід застосування відновного правосуддя у країнах Європи: погляд адвоката» | НААУ. *Національна асоціація адвокатів України*. URL: https://unba.org.ua/news/5707-komitet-naau-zahistu-prav-lyudini-proviv-kruglij-stil-na-temu-dosvid-zastosuvannya-vidnovnogo-pravosuddya-u-krainah-evropi-poglyad-advokata.html (дата звернення: 31.05.2024).

[34] Sherman L., Strang H. Restorative Justice: the Evidence. London, Smith Institute. 2007.

[35] Mugford S. For Advancing the Argument. *3rd National Conference on Restorative Justice*. Raleigh. 2017.

[36] Pali B., Pelikan C. Building social support for restorative justice: media, civil society, and citizens. *European Forum for Restorative Justice.* Leuven, 2010. P. 161-164.

[37] Stuart B. Building Community Justice Partnerships: Community Peacemaking Circles. Ottawa: Department of Justice, 1997.

Слід зазначити, що на розвиток відновного правосуддя в Європі однаковою мірою вплинули дослідження як європейських, так і північноамериканських та австралійських науковців. Наразі триває наукова дискусія про те, як ефективніше використовувати відновні підходи у кримінальному судочинстві та вдосконалювати національне законодавство у цій сфері.

2. Відновне правосуддя як інструмент протидії злочинності неповнолітніх та профілактики правопорушень в країнах Європи

У міжнародно-правових актах ООН, Ради Європи та Європейського Союзу закріплено загальні і спеціальні норми, що регулюють інститут відновного правосуддя. Ю. Микитин зазначає, що загальні норми в одних випадках рекомендують, а в інших зобов'язують держави впроваджувати його у національний кримінальний процес. Своєю чергою спеціальні норми регулюють організаційні засади відновного правосуддя та умови його застосування[38].

Названі раніше українські науковці В. Маляренко та І. Войтюк відзначають, що починаючи з 1980-х рр. було ухвалено низку Резолюцій ООН, які містять загальні норми щодо відновного правосуддя. У них міститься рекомендація країнам-членам ООН щодо розширення застосування санкцій за вчинення правопорушень, не пов'язаних з триманням під вартою чи ув'язненням. Відновне правосуддя розглядається як один з видів неофіційних і перспективних форм вирішення спорів між потерпілим і правопорушником, що відображає сучасні тенденції індивідуалізму і скорочення функцій держави у цьому процесі. Аналіз вказаних міжнародно-правових документів, дає підстави виокремити основні права людини і громадянина в кримінальному процесі, які безпосередньо пов'язані з відновним підходом. До них належать: право на поновлення у правах; право на компенсацію шкоди, завданої правопорушенням; право на застосування альтернатив судовому провадженню. Особлива увага у міжнародно-правових актах ООН, які містять загальні норми щодо відновного правосуддя, присвячена запровадженню посередництва як ефективного механізму вирішення кримінально-правових конфліктів, у тому числі в позасудовому порядку, яке повинно ґрунтуватися на принципі відшкодування майнової шкоди чи іншої компенсації. Посередництво також має розглядатися як виховний, профілактичний захід, який не пов'язаний з позбавленням волі[39].

[38] Микитин Ю. І. Закріплення основ відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН та Ради Європи. *Відновне правосуддя в Україні*. 2010. Вип. 1-4. С. 15.

[39] Friday P. C. An Overview of Restorative Justice Programmes and Issues. Paper prepared for the International Scientific and Professional Advisory Council. 1999. P. 35.

Важливе значення для впровадження відновного правосуддя на законодавчому рівні мають міжнародно-правові акти ООН, які містять спеціальні норми щодо нього. У 2000 р. в рамках ООН була створена спеціальна робоча група, результатом роботи якої став проект резолюції № 2000/14 «Декларація про основні принципи використання програм відновного правосуддя в кримінальній юстиції», прийнятий Економічною і Соціальною Радою ООН (ECOSOC)[40].

В основі резолюції такі документи:

Тринадцять Програмних вимог Американської Асоціації Юристів до програм посередництва\діалогу між потерпілим і правопорушником 1994 року. У 1994 році Американська асоціація юристів ухвалила резолюцію щодо введення програм посередництва\діалогу в систему кримінальної юстиції, вказавши, що ці програми повинні здійснюватися на основі 13 «програмних вимог». Ці вимоги стосувалися цілей програм, їх моніторингу, фінансування, дотримання принципу добровільності участі потерпілого і правопорушника, підготовки кадрів для проведення програм відновного правосуддя, залучення офіційних осіб.

Лювенська Декларація, ухвалена в 1997 р. на щорічній конференції Міжнародної мережі дослідників відновного правосуддя для неповнолітніх. Декларація закріплює загальні підходи та основні принципи відновного правосуддя.

Рекомендація Ради Європи № R (99) 19 «Медіація в кримінальних справах» від 15 вересня 1999 р. Цей міжнародно-правовий документ визначає особливості правового регулювання медіації, а саме стандарти, рамкові аспекти, які мають бути враховані законодавцями різних країн-учасниць Ради Європи при реформуванні кримінального судочинства з урахуванням відновного підходу.

Стандарти Відновної Юстиції (Standards for Restorative Justice), затверджені Консорціумом Відновного правосуддя в 1999 р. Консорціум Відновного правосуддя – це група осіб і організацій у Великобританії, яка займається поширенням програм відновного правосуддя в цій країні. Цілі Консорціуму: давати суспільству і фахівцям кримінальної юстиції чітке розуміння переваг відновної юстиції і сприяти її введенню в практику; підтримувати інформаційний обмін і стандарти в цій сфері. У 1999 році Консорціум розробив текст Стандартів. Стандарти включають положення про права, зобов'язання і відповідальність різних учасників процесу.

[40] McCold P. IIRP Graduate School Chair. Restorative Justice & the United Nations / Alliance of NGOs on Crime Prevention and Criminal Justice. New York, 1997. P. 11.

Інструкція правил етичної поведінки Асоціації медіації потерпілих і правопорушників від 19 вересня 1999 р. (VOMA Recommended Ethical Guidelines). Асоціація медіації потерпілих і правопорушників складається з 350 індивідуальних членів і 30 організацій з 40 штатів США і 7 країн (Канада, Великобританія, Австралія, Франція, Німеччина, Австрія, Бельгія). Асоціація була створена на початку 1980-х років як неформальна група практиків, дослідників та лобістів відновного правосуддя. Її метою стало створення найкращих практик у цій сфері та забезпечення поширення якісного досвіду[41].

Новим етапом у генезисі відновного правосуддя на міжнародному рівні стала Резолюція ЕКОСОР ООН «Про основні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах» від 24 липня 2002 р., яка закріплювала спеціальні норми щодо відновного правосуддя. У документі зазначається, що програми відновного правосуддя мають бути загальнодоступні на всіх етапах процесу кримінального судочинства. Процес відновного правосуддя пропонується застосовувати лише за наявності добровільної згоди сторін конфлікту, від якого можна відмовитися на будь-якій стадії кримінального провадження. Знання суб'єктами правопорушення обставин справи є основною умовою для участі у відновному процесі. У Резолюції наголошувалось, що участь у програмах відновного правосуддя не повинна використовуватися як доказ визнання провини в подальших судових розглядах. У разі неможливості застосування відновного правосуддя, офіційні особи в сфері кримінальної юстиції зобов'язані забезпечити реінтеграцію потерпілого і правопорушника у суспільство[42].

У Резолюції йдеться також про необхідність застосування фундаментальних процедурних гарантій для програм відновного правосуддя. Сторонам конфлікту має гарантуватися право на отримання юридичної консультативної допомоги до і після відновного процесу, а також на надання послуг перекладача, якщо вони не володіють мовою, якою провадиться судочинство. Крім того, за неповнолітніми необхідно закріпити право на звернення щодо участі батьків у вирішенні конфлікту.

Перед наданням згоди на участь у процесі відновного правосуддя сторони мають бути інформовані про їхні права, про можливі наслідки ухваленого ними рішення, а також про особливості процедури відновного правосуддя. Судові дебати в умовах альтернативного процесу мають бути конфіденційними, а їхній зміст не повинен

[41] VOMA Recommended Ethical Guidelines. URL: http://www.voma.org/docs/ethics.doc (дата звернення: 07.08.2023).

[42] Handbook of Basic Principles and Promising Practices on Alternatives to Imprisonment is also available from UNODC. United Nations Publication Sales No. E. 06.V.15. P. 1-2.

розголошуватися без попередньої згоди сторін. Судові рішення виправного характеру (реабілітації) на основі програм відновного правосуддя повинні мати той же статус, що і обвинувальні вироки. Переслідування з тих же фактів і обставин справи (non bis in idem) в подальшому не допускається. Констатується, що жодне положення Резолюції «Про основні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах» від 24 липня 2002 р. не повинно обмежувати права потерпілого або правопорушника, передбачені національним або відповідним міжнародним правом. Слід зауважити, що non bis in idem (лат.) – принцип юридичної відповідальності, який полягає в тому, що особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення. Принцип "non bis in idem" походить з античних часів.

Важливу роль у протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя відіграють міжнародні конгреси ООН з проблем запобігання злочинності. Вони скликаються один раз на п'ять років. Підготовка й організація цих заходів покладена на Економічну й Соціальну Раду ООН. Конгреси є універсальними форумами, де не тільки підсумовують співробітництво держав у сфері боротьби зі злочинністю, а й розробляють та пропонують втілювати нові стратегії запобігання різноманітним її проявам. Конгреси почали свою діяльність після Другої світової війни, однак проблеми запровадження і протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя почали розглядатися лише кілька років тому. Так, Віденська декларація «Про злочинність та правосуддя: відповіді на виклики XXI століття» від 17 квітня 2000 року, ухвалена на Десятому Конгресі ООН з профілактики злочинності та поводження з правопорушниками, наголошувала на «розвитку політики, процедур та програм відновного правосуддя, які сприяють врахуванню прав, потреб та інтересів потерпілих, правопорушників, членів громад та усіх інших сторін у державах-членах ООН». Декларацією Одинадцятого Конгресу ООН з профілактики злочинності та поводження з правопорушниками, що проводилася у Бангкоці 25 квітня 2005 р. під назвою Бангкокська декларація ООН «Взаємодія та заходи у відповідь: стратегічні союзи в сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя» рекомендовано державам-членам ООН визнати важливість подальшого розвитку політики, процедур та програм відновного правосуддя, що передбачають альтернативу судовому переслідуванню[43].

[43] Взаємодія та заходи у відповідь: стратегічні союзи в сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя: Бангкокська декларація ООН від 25 квітня 2005 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/260148_260213 (дата звернення: 16.07.2023).

Таким чином, інтерес до пошуку механізмів впровадження відновного правосуддя у світі за останні десятиліття значно зріс. Важливу місію щодо розширення сфери застосування відновного правосуддя виконують агентства Організації Об'єднаних Націй, які розробляють рекомендації та пропозиції для уніфікованого використання положень альтернативного правосуддя у країнах, що є членами міжнародного співтовариства.

ВИСНОВКИ

Відновне правосуддя, на нашу думку, має величезний потенціал для вирішення конфліктів за участю неповнолітніх та для профілактики правопорушень. Його соціальна спрямованість полягає у використанні всіх видів реабілітаційних програм для захисту прав і законних інтересів неповнолітніх.

Найбільш важливим міжнародним документом щодо здійснення правосуддя у справах неповнолітніх є Конвенція про права дитини, ухвалена резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. Конвенція містить основні принципи, якими необхідно керуватися при здійсненні правосуддя у справах неповнолітніх, а також конкретні гарантії щодо діяльності ювенальної юстиції. Акт міжнародного права зобов'язує держави розробити процедури щодо неповнолітніх правопорушників, які б дозволяли застосовувати альтернативні методи виховного впливу, не залучаючи при цьому органи правосуддя. Позасудова процедура вирішення кримінальних конфліктів має відбутися за умови повного дотримання прав людини та інших гарантій[44].

Програми відновного правосуддя щодо неповнолітніх знайшли своє відображення у різних документах ООН. До них відносяться Керівні принципи ООН запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила). На відміну від міжнародних договорів, які є обов'язковими для держав, що їх ратифікували, вищезгадані джерела швидше є мінімальними стандартами, визнаними на міжнародному рівні, що повинні враховуватися при розробці законодавства в сфері ювенальної юстиції або внесенні змін в існуюче законодавство в цій сфері. Розроблення законодавства на основі врахування мінімальних

[44] Ashworth A. Responsibilities, Rights and Restorative Justice. *The British Journal of Criminology.* Centre for Crime & Justice Studies. 2002. № 42. P. 578–595.

стандартів, має допомогти державам дотримуватися зобов'язань, покладених на них Конвенцією про права дитини[45].

Пекінські правила містять рекомендації державам розглядати питання про введення системи «поетапного» реагування на вчинення правопорушення неповнолітніми. Спочатку пропонується винесення попередження, далі – досудові альтернативні заходи виховної дії і, як крайній захід, судовий розгляд[46].

У дослідженнях, присвячених розвитку відновного правосуддя в європейських країнах, особливу увагу слід приділити аналізу законодавства Ради Європи та Європейського Союзу. Система кримінального правосуддя повинна також приділяти більше уваги фізичній, психологічній, матеріальній та соціальній шкоді, заподіяній потерпілим[47].

Програми відновного правосуддя актуалізуються в відповідних правових актах Ради Європи, що містять загальні норми у сфері відновного правосуддя, в тому числі медіації як однієї з форм відновного правосуддя. Так, Європейська Конвенція з прав дітей від 25 січня 1996 р. закликає країни до інституціоналізації та широкого застосування медіації. Рекомендація № R (85) 11 Кабінету Міністрів Ради Європи (далі – КМРЄ) «Відносно положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу» від 28 червня 1985 р. звертає увагу держав – членів Ради на переваги медіації і схем примирення. Рекомендація № R (87) 20 КМРЄ «Щодо проблеми суспільної реакції на злочинність серед неповнолітніх» від 17 вересня 1987 року закликає держави внести до законодавства необхідні поправки, що стосуються розвитку альтернативних механізмів процедур медіації. Рекомендація № R (87) 18 КМРЄ «Про спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 року пропонує державам – членам Ради переглянути своє законодавство з метою узаконення способів позасудового врегулювання конфліктів. Рекомендація № R (92) 16 КМРЄ «Про Європейські правила щодо загальних санкцій і заходів» від 19 жовтня 1992 року містить перелік заходів, що є альтернативою позбавленню волі і сприяють реінтеграції правопорушника в суспільство. У Рекомендації № R (95) 12 КМРЄ «Відносно управління системою кримінального правосуддя» від

[45] Горова А. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації: Європейський досвід. Соціологічний аспект. К.: Наш час, 2006.

[46] Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 р. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_211 (дата звернення: 13.07.2023).

[47] Marder I. D. Restorative justice and the Council of Europe: an opportunity for progress. Penal reform international. URL: https://www.penalreform.org/blog/restorative-justice-and-the-council-of-europe (дата звернення: 17.07.2023).

11 вересня 1995 року зазначається, що політика декриміналізації, зменшення кількості ув'язнень полегшує роботу системи кримінальної юстиції, знімаючи, наприклад, проблеми з навантаженням судів і дефіцитом бюджетних коштів для функціонування кримінальної юстиції[48].

Необхідно також розглянути європейські правові акти, що містять спеціальні норми щодо відновного правосуддя[49].

Одним із найважливіших європейських правових актів, що регулює інститут медіації, є Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, зацікавленим, в організації медіації у кримінальних справах (далі – Рекомендація). Рекомендація містить чіткі вказівки, що враховують більшість основних питань, які виникають в процесі створення служб медіації[50].

Рекомендація є основним інструментом досягнення поставлених цілей і завдань Європейського форуму з відновного правосуддя та медіації між потерпілим і правопорушником, який створений з метою сприяння міжнародному обміну інформацією і розроблення ефективної політики, методів, законодавства в сфері відновного правосуддя[51]. Країни мають опікуватися не лише запровадженням медіації, як такої, а й необхідністю проведення відповідних реформ в системі кримінального судочинства[52].

Особливе значення для закріплення відновного правосуддя на законодавчому рівні має Рамкове рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 року про місце жертв злочинів в кримінальному судочинстві[53].

Таким чином, після Другої світової війни відбувається активний розвиток міжнародного права, зокрема, в сфері захисту прав людини. Особлива увага була зосереджена на дотриманні прав людини в сфері

[48] Документи Комітету Міністрів Ради Європи: міжнародні стандарти у сфері судочинства / Верховний Суд України. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B (дата звернення: 11.07.2023).

[49] Paul C. Friday, «An Overview of Restorative Justice Programmes and Issues», paper prepared for the International Scientific and Professional Advisory Council. 1999. P. 35.

[50] Рекомендація Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах» № R(99)19 від 15 вересня 1999 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_828. (дата звернення: 11.08.2023).

[51] Faget J. Mediation, criminal justice and community involvement: a European perspective. In Victim-Offender Mediation in Europe. The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, ed. 2000. Belgium: Leuven University Press. P. 39–48.

[52] Miers D. An international review of restorative justice. London: Home Office, 2001. 105 P.

[53] Рамкове рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 року про місце жертв злочинів в кримінальному судочинстві. URL: http://fedim.ru/wp-content/uploads/2014/07/o_meste_zhertv_ru.pdf. (дата звернення: 18.07.2023).

кримінального правосуддя. В цьому контексті органами ООН було розроблено ряд нормативних документів і стандартів, безпосередньо пов'язаних з попередженням вчинення правопорушень і запровадженням відновного правосуддя. Новий етап розвитку міжнародного законодавства у сфері відновного правосуддя в Європі випав на початок 2000-х років. Ухвалення міжнародно-правових актів з питань відновного правосуддя стало важливим підґрунтям розповсюдження цього інституту судочинства у світі, насамперед, у країнах Європи.

Значний внесок здійснили основні європейські інституції у розвиток відновного правосуддя. Підґрунтя впровадження відновного правосуддя на європейському просторі закладені у документах, насамперед, Ради Європи та Європейського Союзу. Кабінет Міністрів Ради Європи та Рада Європейського союзу прийняли велику кількість рекомендацій щодо дослідження, запровадження, регулювання, застосування відновного правосуддя.

АНОТАЦІЯ

Загальновідомо, що саме по собі покарання не досягає мети виправлення. Існує більш ефективний спосіб одночасного забезпечення інтересів і потерпілого, і правопорушника. Таким способом виступає відновне правосуддя. У багатьох народів світу існували практики вирішення ситуацій, які відповідно до закону прийнято вважати правопорушенням (злочином).

Традиційно люди розуміли відповідальність як процес, що походить від слова «відповідь». Право є тим простором, у межах якого розгортається і здійснюється ідея справедливості, право у вигляді закону захищає інтереси людей. Згідно з думкою Тоні Оноре, право має ґрунтуватися на моральності та особистій зацікавленості у справедливості, тоді моральні переконання і право підтримують одне одного. Справедливість є такою специфікацією стосунків між індивідами, коли всі вони усвідомлюють себе рівними стосовно певного раціонального принципу, як зазначає український філософ Андрій Баумейстер. Справедливість можлива тільки там, де існує рівність перед законом – «закон один для всіх»[54].

Для нас, українців, розуміння правових традицій Заходу, застосування справедливих та розумних принципів сучасного відновного правосуддя – це один із способів обґрунтувати нашу європейську ідентичність, усвідомити себе частиною сім'ї вільних

[54] Світлічний І. Герменевтичні аспекти демаркації понять "jus" та "lex" або що таке "право"? *Блоги про бізнес, політику, юридичну систему | LIGA.net*. URL: https://blog.liga.net/user/isvetlichnyiy/article/39424 (дата звернення: 31.05.2024).

європейських народів[55]. Саме тому дослідження вищенаведених питань надихає нас розвивати та впроваджувати відновне правосуддя в Україні замість інквізиційного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Свєтлічна О., Свєтлічний І. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя. *Молодий вчений.* 2021. № 11 (99). С. 28–31. URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-11-99-6 (дата звернення: 02.06.2024).

2. Mendelsohn B. Methode a utiliser par la defenseur pur les recherches Concertant la Personalite du Criminal. Revue de Droit Penal et de Criminologie et Archives internationals de medicine legale : 1937. P. 877-891.

3. Fry M. Arms of the Law. London : Victor Gollancz, 1951. 255 p.

4. Schafer S. The victim and his criminal: A study in functional responsibility. New York: Random House, 1968. 178 p.

5. Фуко Мішель. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ: Комубук, 2020. 452 с.

6. Дубовик О. І. Альтернативне правосуддя: розвиток наукової думки в 70–90 рр. XX століття. *Часопис Київського університету права.* 2014. № 4. С. 41–46.

7. Eglash A. Beyond Restitution: Creative Restitution. *Restitution in Criminal Justice* / Eds.: J. Hudson, B. Galaway. Lexington, MA: DC Heath and Company, 1977.

8. Крісті Н. Межі покарання. Київ. Прогрес, 1993. 321 с.

9. Bianchi H. Returning Conflict to the Community: The Alternative of Privatization. *US Lecture Series.* Nov 1978. P. 306–317.

10. Michalowski R. J. Order, law, and crime: an introduction to criminology. New York: Random House, 1985. 422 p.

11. Zer H. The Core Meaning of Restorative Justice. 2007. URL: www.washingtonspark.org (дата звернення: 28.07.2023).

12. Джон Брейтуейт: Злочин, сором та возз'єднання. Львів: КНТ, 2021. 421 с.

13. McCold P. Restorative Justice Theory Validation. *The Fourth International Conference on Restorative Justice for Juveniles.* Tübingen, Germany: International Institute for Restorative Practices, 2000.

14. Bazemore G., Walgrave L. Restorative Juvenile Justice: In Search of Fundamentals and an Outline for Systemic Reform. *Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime.* Monsey, New York: Criminal Justice Press, 1999. P. 45-74.

[55] Баумейстер А.О. Філософія права: навч. посіб. Вінниця: О. Власюк, 2007. 224 с.

15. Daly K., Immarigeon R. The past, present, and future of restorative justice: some critical reflections. *The Contemporary Justice Review.* 1998. Vol. 1(1). P. 21-45.

16. Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration. New York: Cambridge University Press, 1989. 226 p.

17. Zedner L. Victims. The Oxford Handbook of Criminology / M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (ed). Oxford University Press, 1994. 1248 p.

18. Van Ness D. New Wine and Old Wineskins: Four Challenges of Restorative Justice and a Reply to Andrew Ashworth. *Criminal Law Forum.* 1993. № 4. P. 301-306.

19. Шнайдер Г. Й. Kriminologie. Дніпро : Универс, 2004. 502 с.

20. Середенко С. Коментар до заяви судді ЄСПЛ Р. Марусте. *Право Естонії.* 2020. № 4. С. 23-26.

21. Fellegi B. Book review on Understanding Youth and Crime – Listening to Youth? *International Review of Victimology.* Open University Press, Berkshire. 2006. 13(2). P. 224-225.

22. Johnstone G. Restorative justice: ideas, values, debates. Cullompton, Devon: Willan Publishing, 2001. 190 p.

23. Daly K. Criminal justice ideologies and practices in different voices: Some feminist questions about justice. *International Journal of the Sociology of Law.* 1989. № 17(1). P. 1-18.

24. Wright M. Justice for victims and offenders. Philadelphia, PA: Open University Press, 1991. 225 p.

25. Mattei U., Nader L. Plunder: When the Rule of Law is Illegal. Blackwell Publishers, 2008. 283 p.

26. Ashworth A., von Hirsch A. Desert and the Three R's. Current Issues in Criminal Justice. 1993. № 5. P. 9-12.

27. Zehr H. Journey to belonging. Restorative Justice. Theoretical foundations / eds.: Elmar G.M. Weitekamp, Hans Jürgen Kerner. Uffculme, Devon, UK: Willan Publishing, 2002. P. 21-31.

28. Easton S., Piper C. Sentencing and Punishment – the Quest for Justice. Oxford: Oxford University Press, 2012. 462 p.

29. Gavrielides T. Repositioning Restorative Justice in Europe: The Victims' Directive. Restorative Justice – Victims and Offenders Journal. Special Issue. 2015. P. 71-86.

30. Tränkle S. Die Bedeutung von Rechtfertigungen für die Schuldaushandlung im Täter-Opfer-Ausgleich. *TOA Infodienst.* 2015. P. 26-30.

31. Crime Prevention & Criminal Justice Module 8 Key Issues: 1. Concept, Values and Origin of Restorative Justice. *United Nations Office on Drugs and Crime.* URL: https://www.unodc.org/e4j/ru/crime-prevention-criminal-justice/module-8/key-issues/1--concept--values-and-origin-of-restorative-justice.html (date of access: 31.05.2024).

32. Walgrave L. Restorative justice for juveniles: just a technique or a fully fledged alternative? *The Howard Journal.* 1995. № 34. P. 228-249.

33. Комітет НААУ захисту прав людини провів круглий стіл на тему: «Досвід застосування відновного правосуддя у країнах Європи: погляд адвоката» | НААУ. *Національна асоціація адвокатів України.* URL: https://unba.org.ua/news/5707-komitet-naau-zahistu-prav-lyudini-proviv-kruglij-stil-na-temu-dosvid-zastosuvannya-vidnovnogo-pravosuddya-u-krainah-evropi-poglyad-advokata.html (дата звернення: 31.05.2024).

34. Sherman L., Strang H. Restorative Justice: the Evidence. London, Smith Institute. 2007.

35. Mugford S. For Advancing the Argument. *3rd National Conference on Restorative Justice.* Raleigh. 2017.

36. Pali B., Pelikan C. Building social support for restorative justice: media, civil society, and citizens. *European Forum for Restorative Justice.* Leuven, 2010. P. 161-164.

37. Stuart B. Building Community Justice Partnerships: Community Peacemaking Circles. Ottawa: Department of Justice, 1997.

38. Микитин Ю. І. Закріплення основ відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН та Ради Європи. *Відновне правосуддя в Україні.* 2010. Вип. 1-4. С. 15.

39. Friday P. C. An Overview of Restorative Justice Programmes and Issues. Paper prepared for the International Scientific and Professional Advisory Council. 1999. P. 35.

40. McCold P. IIRP Graduate School Chair. Restorative Justice & the United Nations / Alliance of NGOs on Crime Prevention and Criminal Justice. New York, 1997. P. 11.

41. VOMA Recommended Ethical Guidelines. URL: http://www.voma.org/docs/ethics.doc (дата звернення: 07.08.2023)

42. Handbook of Basic Principles and Promising Practices on Alternatives to Imprisonment is also available from UNODC. United Nations Publication Sales No. E. 06.V.15. P. 1-2.

43. Взаємодія та заходи у відповідь: стратегічні союзи в сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя: Бангкокська декларація ООН від 25 квітня 2005 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/260148_260213 (дата звернення: 16.07.2023).

44. Ashworth A. Responsibilities, Rights and Restorative Justice. *The British Journal of Criminology.* Centre for Crime & Justice Studies. 2002. № 42. P. 578–595.

45. Горова А. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації: Європейський досвід. Соціологічний аспект. К.: Наш час, 2006. 112 с.

46. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985р. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_211 (дата звернення: 13.07.2023).

47. Marder I. D. Restorative justice and the Council of Europe: an opportunity for progress. Penal reform international. URL: https://www.penalreform.org/blog/restorative-justice-and-the-council-of-europe (дата звернення: 17.07.2023).

48. Документи Комітету Міністрів Ради Європи: міжнародні стандарти у сфері судочинства / Верховний Суд України. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7442A47EB0B374B9C22 57D8700495F8B (дата звернення: 11.07.2023).

49. Paul C. Friday, «An Overview of Restorative Justice Programmes and Issues», paper prepared for the International Scientific and Professional Advisory Council. 1999. P. 35.

50. Рекомендація Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах» № R(99)19 від 15 вересня 1999 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_828 (дата звернення: 11.08.2023).

51. Faget J. Mediation, criminal justice and community involvement: a European perspective. In Victim-Offender Mediation in Europe. The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, ed. 2000. Belgium: Leuven University Press. P. 39–48.

52. Miers D. An international review of restorative justice. London: Home Office, 2001. 105 P.

53. Рамкове рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 року про місце жертв злочинів в кримінальному судочинстві. URL: http://fedim.ru/wp-content/uploads/2014/07/o_meste_zhertv_ru.pdf (дата звернення: 18.07.2023).

54. Свєтлічний І. Герменевтичні аспекти демаркації понять "jus" та "lex" або що таке "право"? *Блоги про бізнес, політику, юридичну систему | LIGA.net.* URL: https://blog.liga.net/user/isvetlichnyiy/article/39424 (дата звернення: 31.05.2024).

55. Баумейстер А.О. Філософія права: навч. посіб. Вінниця: О. Власюк, 2007. 224 с.

Information about the author:
Svietlichnyi Igor Valeriyovych,
https://orcid.org/0000-0001-7328-548X
Postgraduate Student
V. M. Koretsky Institute of State and Law
of National Academy of Sciences of Ukraine
4, Triochsvyatitelska str., Kyiv, 01011, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-10

НОВЕЛИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Скоробагатько А. В.

ВСТУП

Війна, впровадження в державі 24 лютого 2022 року Указом Президента України № 64/2022 правового режиму воєнного стану кардинально вплинуло на всі життєво важливі сфери суспільства. **Внаслідок дій держави-агресора, мільйони українців були змушені залишити свої домівки, роботу.** Саме за таких умов виникла потреба у значній кількості людських ресурсів, у тому числі й трудових, гостро постало питання щодо оптимізації правового регулювання трудових відносин, адже не так давно, у мирний час, трудове законодавство України, зокрема КЗпПУ й інші нормативно-правові акти, що складають систему трудового законодавства не містили норми, якими б врегульовувались трудові правовідносини під час війни.

У сучасних умовах, вирішення соціально-економічних питань у трудовій сфері повинно відбуватися, насамперед, крізь призму безпеки громадян. У такий період і роботодавці і працівники зобов'язані як ніколи швидко адаптуватися до нових обставин, мобілізувати свої сили і працювати на спільне благо – перемогу. Війна вимагає швидкого реагування та оперативних рішень не лише в питаннях оборони, але й у законотворчості, реалії життя вимагають від законодавця негайних дій.

У той же час, обов'язком держави є створення і забезпечення всіх необхідних форм та умов праці, а роботодавець, у свою чергу, має обов'язок – не зловживати обмеженими трудовими правами працівника. Саме це, на наш погляд, зумовило необхідність у створенні норм, які б могли комплексно здійснювати правове регулювання трудових відносин, враховуючи при цьому можливості та потреби держави, працівника та роботодавця, введення таких положень, які б змогли в повному обсязі забезпечувати належне виникнення, зміну, реалізацію чи припинення трудових відносин під час воєнного стану.

1. Нові нормативно-правові акти, які регулюють трудові відносин в умовах воєнного стану

З початку війни галузь трудового права зазнала ґрунтовних трансформацій. Виявилося, що саме сфера трудових правовідносин, у якій переплітаються життєво важливі інтереси мільйонів громадян України, потребувала негайної реакції від законодавця з метою забезпечення її нормального функціонування[1]. В умовах воєнного стану, коли кожне людське життя перебуває під загрозою, коли значно зросла цінність людського ресурсу, піднялася потреба у ефективній комунікації між державою, громадянами, організаціями, що зумовлює вдосконалення регулювання трудових правовідносин.

У складний для країни час Верховною Радою України було прийнято нові закони й внесені відповідні зміни до діючих нормативно-правових актів, які регулюють соціально-трудову сферу. Зупинимося коротко на характеристиці двох ключових правових актів, які були прийняті законодавцем під час воєнного стану та суттєво змінили регулювання трудових відносин.

Першим і найбільш вагомим є ухвалений Верховною Радою України Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136-IX[2] (далі – Закон № 2136-IX), який набрав чинності 24 березня 2022 року і діятиме протягом визначеного періоду воєнного стану, запровадженого відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII[3]. Зазначимо, що цей закон доповнений положеннями, внесеними законами України від 1 липня 2022 року № 2352-IX, від 22 листопада 2023 року № 3494-IX. Основною метою Закону є врегулювання трудової сфери під час дії воєнного стану. Незважаючи на те, що воєнний стан в Україні запроваджено Указом Президента України від 24.02.2022 р., положення Закону № 2136-IX вступають в силу виключно з дня, наступного за днем його опублікування, тобто з 24.03.2022 р. Таким чином, в період з 24 лютого до 24 березня 2022 року трудові відносини ще регулювалися законодавчими положеннями, які діяли у мирний час.

---

[1] Гришина Ю.М., Чанишева Г.І. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. № 71, 2022. С. 377.

[2] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. *Відомості Верховної Ради України.*URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#n12 (дата звернення: 06.05.2024).

[3] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України* . URL: https://zakon.rada.gov-.ua/laws-/show/389-19# Text (дата звернення:05.05.2024).

Закон № 2136-IX вніс зміни до Кодексу законів про працю України та низки законодавчих актів України, зокрема в окремі статті законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоуправління», інших законодавчих актів, що регулюють діяльність державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування у частині відносин, врегульованих цим Законом. Зокрема суттєвих доповнень зазнали норми КЗпПУ, що регулюють умови укладення трудового договору, особливості переведення та зміни істотних умов праці в умовах воєнного стан, а також розірвання трудового договору як з ініціативи працівника, так і з ініціативи роботодавця. Закріплена норма яка врегульовує призупинення дії трудового договору. Мають місце зміни, щодо встановлення та обліку часу роботи, часу відпочинку, оплати праці. Для прикладу, деталізовано умови надання відпусток у період дії воєнного стану.

На період дії воєнного стану призупиняється дія статті 44 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», професійні спілки повинні максимально сприяти забезпеченню обороноздатності держави та забезпечувати громадський контроль за мінімальними трудовими гарантіями. За ініціативою роботодавця можуть бути зупинення дії окремих положень колективного договору.

На сьогоднішній день, Закон № 2136-IX визначає особливості регулювання трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами, у період дії воєнного стану. Наголосимо, що в сучасних умовах війни, положення даного Закону мають пріоритетне значення ніж норми Кодексу законів про працю України та інше трудове законодавство. Таким чином, норми законодавства про працю, які суперечать нормам цього Закону, на період дії воєнного стану не застосовуються. Разом з тим, слід враховувати роз'яснення Мінекономіки, що ті норми, які діяли до введення воєнного стану і не суперечать положенням Закону № 2136-IX, можуть і надалі застосовуватися[4]. На нашу думку, така позиція є обґрунтованою, адже розумне поєднання вже існуючих норм і введення нових буде сприяти кращому регулюванню відносин у сфері праці.

[4] Коментар Мінекономіки до Закону України від 23.03.2022 р. № 2136-9 «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»: роз'яснення Мінекономіки України від 23.03.2022 р. № 2136-9. URL: https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=e3e57b2d-aaeb-41b2-9dcfc14deac391cd&title=KomentarMinekonomikiDoNormZakonuUkrainiproVnesenniaZminDoDeiakikhZakonodavchikhAktivUkrainiSchodoOptimizatsiiTrudovikhVidnosinVid1-Lipnia2022-R-2352-ikh

Іншим важливими правовим актом є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352 – IX від 01.07.2022 року (далі – Закон № 2352-IX), який 19 липня 2022 року набрав чинності. Варто наголосити, що даний нормативно-правовий акт суттєво реформує ключові питання у сфері трудових правовідносин та вносить зміни до Кодексу законів про працю України, Закону України «Про відпустки», Закону України «Про оплату праці», а також вносить істотні доповнення до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Проаналізуємо окремі значимі положення цього нормативного акту.

Відтак, починаючи з 19 липня 2022 року, Законом № 2352-IX запроваджено зміни в умовах припинення трудового договору, зокрема частину першу ст. 36 КЗпПУ доповнено пунктами 8^{-1}, 8^{-2} і 8^{-3} в яких детально прописані нові підстави припинення трудового договору. Зазнали змін додаткові підстави розірвання трудового договору зініціативи роботодавця. Так статтю 41 доповнено пунктом 6, відповідно до якого трудовий договір з ініціативи роботодавця може бути розірваний також у випадках неможливості забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій.

Нормами цього Закону також деталізовано строки звернення до суду за вирішенням трудових спорів. Працівник може звернутися із заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права. Але у справах про звільнення працівник має право звернутися до суду в місячний строк, а у справах про виплату всіх сум, що належать працівникові при звільненні, – у тримісячний строк з дня одержання ним письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені йому при звільненні.

Також Законом № 2352-IX уточнено правила щодо збільшення нормальної тривалості робочого часу у період дії воєнного стану. Зокрема, тривалість робочого часу може бути збільшена до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо). Доповнено норму щодо відшкодування за рахунок держави-агресора працівникам та роботодавцям пов'язаних із трудовими відносинами грошових сум, втрачених внаслідок збройної агресії проти України, зокрема, визначено можливі джерела такого відшкодування. Це можуть бути кошти держави-агресора, а також кошти, отримані від відповідних фондів на відновлення України, у тому числі міжнародних,

міжнародної технічної та/або поворотної чи безповоротної фінансової допомоги, інших джерел, передбачених законодавством.

Сформульовано дефініцію «сумісництво» (визначення поняття). **Сумісництвом** вважається виконання працівником, крім основної, іншої оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на тому самому або іншому підприємстві, в установі, організації або у роботодавця – фізичної особи. Визначено, що особи, які працюють за сумісництвом, одержують заробітну плату за фактично виконану ними роботу. Суттєво уточнено поняття «призупинення дії трудового договору» і порядок його застосування[5].

Змінилися гарантії для працівників на час виконання державних або громадських обов'язків. Зокрема, за працівниками, які призвані на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період або прийнятими на військову службу за контрактом, у тому числі шляхом укладення нового контракту на проходження військової служби, під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення, не зберігається збереження роботодавцем середнього заробітку**.** Однак, відповідно до статті 9-1 КЗпПУ підприємства, установи, організації в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів можуть встановлювати додаткові, порівняно із законодавством, трудові і соціально-побутові пільги для працівників.

На сучасному етапі, на нашу думку, особливої уваги необхідно приділити законодавчому врегулюванню відносин між роботодавцями і працівниками, які залучаються до виконання обов'язків, передбачених законами України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». І хоча деякі положення Кодексу законів про працю не діють, зокрема статтею 119 КЗпПУ зазначено, що «на час виконання державних або громадських обов'язків, якщо за чинним законодавством України ці обов'язки здійснюються у робочий час, працівникам гарантується збереження місця роботи і всіх умов, передбачених вже укладеним між роботодавцем і працівником трудовим договором. А це означає, що за працівниками, призваними на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, військову службу за

[5] Набули чинності зміни до деяких законодавчих актів щодо оптимізації трудових відносин. URL: https://www.pwc.com/ua/uk/publications /tax-and-legal-alert/2022/changes-labor-law.html (дата звернення: 06.05.2024)

призовом осіб із числа резервістів в особливий період або прийнятими на військову службу за контрактом, у тому числі шляхом укладення нового контракту на проходження військової служби, під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення зберігаються місце роботи, посада і середній заробіток на підприємстві, в установі, організації, фермерському господарстві, сільськогосподарському виробничому кооперативі незалежно від підпорядкування та форми власності і у фізичних осіб-підприємців, у яких вони працювали на час призову[6].

Правовий режим воєнного стану також зумовив внесення тимчасових змін в організацію трудових відносин, що позначилося і на порядку запровадження дистанційної роботи. Положення, які регулюють таку трудову діяльність регламентовано Законом України № 1213 – IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу», а також Законом України № 540 – IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням корона-вірусної хвороби (Covid-19)». Проте існують певні неузгодженості між вищезазначеними документами, КЗпП, а також Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», що підкреслює актуальність законотворчої діяльності за окресленим напрямом та впорядкування механізмів регулювання взаємодії працівників і роботодавців, яких пов'язують дистанційна форма праці[7].

При укладенні трудового договору про дистанційну роботу роботодавець забезпечує виконання вимог статті 29 КЗпПУ, а саме пунктів 1, 3, 5, 7-9 частини першої цієї статті та у разі потреби надає працівникові необхідні для виконання роботи обладнання та засоби, а також рекомендації щодо роботи з ними. Інформування може здійснюватися у формі дистанційного інструктажу або шляхом проведення навчання безпечним методам роботи на конкретному технічному засобі. У трудовому договорі за згодою сторін можуть передбачатися додаткові умови щодо безпеки праці.

Підсумовуючи вищевикладене приходимо до висновку, що необхідність реформування трудових відносин покликана реаліями нашого сьогодення. Вдосконалення правових норм, перш за все, має бути спрямоване на дотримання закріпленого в Конституції України

[6] Машков К.Є., Горностай О.Б., Товт Т.О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: нормативно-правове регулювання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* № 1. 2022. С.129.

[7] Машков К.Є., Горностай О.Б., Товт Т.О. Там само. С. 128.

права на працю, захист прав працівників, реалізацію прав та обов'язків роботодавця, які співпрацюючи повинні підтримувати та ефективно розвивати економіку країни в умовах війни.

На сьогоднішній день, вище охарактеризовані нормативні акти виступають основними джерелами регулювання трудових відносини під час воєнного стану в країні. Окрім зазначеного в нових законах, прописані й інші змістовні доповнення на яких зупинимося в наступних розділах даної роботи.

2. Новели правового регулювання трудового договору в умовах воєнного стану

За час воєнного стану трудове законодавство зазнало важливих змін, з набранням чинності Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 року № 2136-IX, Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 року № 2352-IX, було вироблено нові підходи до регулювання трудових відносин між працівниками та роботодавцем під час війни.

Безумовно, трудовий договір є ключовим інститутом у трудовому праві, і саме він найбільше зазнав суттєвих змін за період війни, зокрема такі важливі аспекти, як уточнення умов укладення договору та збільшення підстав його припинення. Проаналізуємо найбільш істотні новели.

За вимогами законодавства мирного часу, більшість трудових договорів оформлювалися за заявою працівника про прийняття на роботу та відповідним наказом (розпорядженням) роботодавця про таке прийняття із зазначенням посади, розміру оплати праці та деяких інших умов. Згідно зі ст. 24 КЗпПУ України трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі[8]. У передбачених законом випадках застосовується обов'язкова письмова форма трудового договору. Відповідно до внесених змін, в умовах воєнного стану сторони наділено правом самостійно визначати форму трудового договору (тільки заява і наказ чи повноцінна письмова форма).

Важливою зміною є те, що Закон № 2136-IX містить нові положення щодо випробування при прийнятті на роботу, про особливості переведення працівників на іншу роботу, зокрема і без їхньої згоди. Ці положення суттєво відрізняються від відповідних норм КЗпПУ. Так, в період дії воєнного стану умова про випробування при прийнятті на роботу може встановлюватися для будь-якої категорії працівників.

[8] Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-08. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення 05.05.2024).

Законом № 2136-IX роботодавцям також надано можливість укладати з новими працівниками строкові трудові договори, що є новим і важливим положенням, яке, на нашу думку, сприятиме вирішенню кадрового дефіциту. Дійсно, це вдале рішення, адже в даному контексті, трудові відносини з відсутніми працівниками не припиняються, при цьому на час їх тимчасової відсутності роботодавець має право укладати строковий трудовий договір з іншим працівником. На ділі, це дуже зручно, адже в даному контексті, трудові відносини з відсутніми працівниками не припиняються, при цьому на час їх тимчасової відсутності роботодавець має право укладати строковий трудовий договір з іншим працівником. Варто замислитись над тим, щоб залишити таке положення і після нашої перемоги.

Щодо змін у питанні припинення трудового договору, слід звернути увагу на такі новели, зокрема, ст. 36 КЗпПУ доповнена трьома пунктами:

8-1) смерть роботодавця – фізичної особи чи набрання законної сили рішенням суду про визнання такої фізичної особи безвісно відсутньою чи про оголошення її померлою.

8-2) смерть працівника, визнання його рішенням суду безвісно відсутнім або оголошення померлим.

В умовах війни ці дві підстави, дійсно є актуальними, позаяк такі ситуації не були врегульовані у законодавстві мирного часу, у працівників виникали проблеми при звільненні, а роботодавці не мали нормативно-визначеного механізму звільнення. Єдиним способом, вирішення даної ситуації, залишалося звернення до суду.

8-3) відсутність працівника на роботі й інформації про причини цієї відсутності тривалістю понад чотири місяці поспіль**.** Для звільнення за цією підставою, необхідно, щоб виконувались одночасно три обов'язкові умови: 1) відсутність працівника, 2) відсутність інформації про працівника, 3) тривалість відсутності працівника та відсутності інформації понад чотири місяці поспіль. У разі відсутності принаймні однієї з цих вимог, звільнити працівника за цією підставою неможливо. Це положення актуальне для роботодавців, адже чимало працівників з початком війни покинули свої домівки, роботу, переїхали за кордон і належним чином не попередили про це. Вважаємо, що це положення є доречним і для мирного часу. Можливо, його не будуть застосовувати так часто, як у період воєнного стану, але воно точно буде сприяти визначеності у трудових правовідносинах, при виникненні подібних ситуацій в майбутньому.

Важливою є додаткова підстава розірвання трудового договору за ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників. Зокрема**,** ст. 41 КЗпПУ доповнено п. 6 такого змісту: «неможливості забезпечення

працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій»[9]. Для розірвання трудового договору за цією підставою роботодавець має обґрунтувати неможливість подальшої співпраці із працівником внаслідок знищення засобів виробництва або майна через бойові дії**.** У разі звільнення працівника за цією підставою роботодавець наділяється правом на повторне прийняття такого працівника, якщо робота підприємства відновиться. Роботодавець зобов'язаний повідомити працівника про звільнення не менш ніж за 10 календарних днів[10]. На нашу думку, саме в цьому випадку доцільно було б застосовувати дистанційний чи надомний формат роботи, якщо це звичайно можливо.

Відповідно до внесених змін, розірвати трудовий договір можна як з ініціативи працівника, так і роботодавця. Зауважимо, що з ініціативи працівника це можна зробити тільки за умови ведення бойових дій у районі місцезнаходження установи, організації, підприємства; з ініціативи роботодавця – у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю працівника й у період перебування такого працівника у відпустці із зазначенням дати звільнення. Виключеннями є відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, а також відпустки для догляду за новонародженою дитиною до досягнення нею трирічного віку. Датою звільнення вважається перший робочий день, наступний за днем закінчення тимчасової непрацездатності, та який зазначений у документі про тимчасову непрацездатність, або перший робочий день після закінчення відпустки[11].

Новою є норма статті 4 Закону № 2136-IX, яка встановлює правило, згідно якої працівник може звільнитися з роботи за власним бажанням у строк, зазначений у його заяві. При цьому таке звільнення можливе саме у зв'язку з веденням бойових дій у районах, в яких розташоване підприємство, установа, організація, та існуванням загрози для життя і здоров'я працівника. Про це також необхідно повідомити у заяві на звільнення.

Одним із важливих положень Закону України № 2136-IX є нова норма щодо призупинення дії трудового договору. Розглянемо більш детально її положення.

---

[9] Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-08. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення 05.05.2024).

[10] Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022р. № 2352-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX#Text (дата звернення 06.05.2024).

[11] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#n12 (дата звернення: 06.05.2024).

Призупинення дії трудового договору визначено в Законі як тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором[12]. Наведене визначення, на наш погляд, є не зовсім вдалим та потребує уточнень. Вважаємо, що законодавцю необхідно було б конкретизувати, чи є призупинення дії трудового договору лише сукупністю «припинення забезпечення роботою», чи призупинення трудового договору є зобов'язання, яке включає призупинення всіх обов'язків сторонами. Зараз практика підтверджує, що, видаючи накази про призупинення трудового договору, роботодавці вважають, що у період припинення вони не мають жодного обов'язку, який був покладений на них трудовим законодавством, а це доволі спірна позиція.

Невизначено чітко чи повинна існувати одночасна двостороння неможливість надання та виконання роботи, чи достатньо неможливості з одного боку. Нині з тексту Закону вбачається, що призупинення можливе за умови неспроможності роботодавця надати будь-яку роботу, а не йдеться про неспроможність надання роботи, яка б відповідала кваліфікації працівника чи роботи яка повністю б відповідала істотним умовам праці, які існували до початку війни, не визначено чи роботодавець може в певних випадках запровадити надомну або дистанційну роботу. Якщо говорити про працівника, то неможливість виконання ним роботи повинна бути пов'язана не тільки з рівнем його кваліфікації, але й з іншими об'єктивними обставинами, які мають оціночний характер.

Вважаємо, що в даний час призупинення дії трудового договору можливе як у випадку двосторонньої неспроможності, так і неспроможності однієї зі сторін договору. Загалом ситуація із застосуванням новели «призупинення дії трудового договору» вимагає законодавчого доопрацювання задля дотримання принципу правової визначеності, дана зміна є актуальною в сучасних реаліях, однак після закінчення воєнного стану краще її не застосовувати, оскільки це буде суперечити положенням КЗпПУ.

Для усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили, в тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які внаслідок бойових дій евакуювалися в іншу місцевість, перебувають у відпустках, простої, тимчасово втратили працездатність або доля яких тимчасово невідома, роботодавці можуть укладати з новими

[12] Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 року № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення 06.05.2024).

працівниками строкові трудові договори на період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника. На нашу думку, дана зміна є актуальною у сучасних реаліях, однак після закінчення воєнного стану краще її не застосовувати, оскільки таке рішення не відповідає положенням КЗпПУ і може призвести до непорозумінь.

Закон № 2136-IX містить також положення про особливості переведення працівників на іншу роботу, зокрема і без їхньої згоди, про зміну істотних умов праці в умовах воєнного стану,. Ці положення суттєво відрізняються від відповідних норм КЗпПУ.

Одним із важливих нововведень є норма, яка визначає, що в період воєнного стану роботодавець не зобов'язаний завчасно (за 2 місяці) повідомляти працівнику про зміну істотних умов праці, як це передбачено ч. 3 ст. 32 КЗпПУ. На нашу думку, повідомлення працівнику про зміну істотних умов праці є в певній мірі гарантією для працівників, а тому залишення даного припису в післявоєнний час вважаємо недоцільним.

Зазнали змін і підстави переведення. Згідно ст. 3 згаданого Закону: «у період дії воєнного стану роботодавець має право перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди (крім переведення на роботу в іншу місцевість, на території якої тривають активні бойові дії), якщо така робота не протипоказана працівникові за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій, а також інших обставин, що ставлять або можуть становити загрозу життю чи нормальним життєвим умовам людей, з оплатою праці за виконану роботу не нижче середньої заробітної плати за попередньою роботою[13]. Таке рішення, як вірно зазначає Т.О. Івашкова, реалізується з дотриманням наступних умов: 1) переведення відбувається на роботи, які не протипоказані працівникові за станом здоров'я; 2) переведення не можливе у місцевість, на території якої тривають активні бойові дії; 3) переведення можливе лише для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій; 4) оплата праці працівнику гарантується не нижче середньої заробітної плати за попередньою роботою[14].

Таким чином, незмінним залишилось, те що як і раніше, така робота не повинна бути протипоказана працівникові за станом

[13] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#n12 (дата звернення: 06.05.2024).

[14] Івашкова Т.О. Окремі питання регулювання трудових правовідносин в період дії воєнного стану. *Наукові проблеми запровадження правового режиму воєнного стану в Україні*: зб. мат. наук.-практ. онлайн-заходу. Одеса, 29 квітня 2022 р. С. 104.

здоров'я. Більш того, тепер встановлено заборону на переведення в іншу місцевість, на території якої тривають активні бойові дії. І лише за згодою працівника, його може бути переведено на роботу в іншу місцевість з активними бойовими діями. Протягом воєнного стану це можливо виключно для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій, або інших обставин, що становлять або можуть становити загрозу життю чи нормальним життєвим умовам людей. На відміну від норми про неповідомлення працівника у зв'язку із змінами істотних умов – дана новела, на нашу думку, є абсолютно доцільною. Адже ніхто не знає, що очікує нас у майбутньому, і введення такої норми на постійній основі буде слугувати у якості додаткової гарантії безпечних умов праці.

Як і за умов мирного законодавства, виконана робота за зміненими умовами праці повинна бути оплачена, але не нижче, ніж в розмірі середнього заробітку за попередньою роботою; роботодавець має обов'язок – ознайомити працівника з розпорядженням чи наказом про ймовірну зміну істотних умов праці та отримати його письмову згоду чи незгоду з цим. Потрібно розуміти, що позитивна або негативна реакції матимуть юридичні наслідки для сторін трудового договору. Наприклад, у ситуації, коли особа не погоджується з таким рішенням роботодавця про переведення, вона може бути звільнена з роботи на підставі п. 6 ч. 1 ст. 36 КЗпПУ (відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці). Але при цьому працівнику виплачується вихідна допомога у розмірі, не меншому від середнього місячного заробітку на підставі ст. 44 КЗпПУ. Вважаємо внесені зміни в трудове законодавство, пов'язані з переведенням працівників, на даному етапі доцільними.

Таким чином, прийняті законодавцем доповнення до норм, що регулюють інститут трудового договору є актуальними в сучасних реаліях війни, оскільки більш глибоко забезпечують права суб'єктів трудових відносини – як працівників, так і роботодавців.

3. Аналіз інших істотних новел трудового законодавства впроваджених в умовах воєнного стану

Норми прийнятих у 2022 році законів дещо змінили і правове регулювання оплати праці. Зокрема, на час дії режиму воєнного стану, роботодавець звільняється від відповідальності за несвоєчасну виплату заробітної плати, якщо доведе, що на це є поважні причини: сам правовий режим воєнного стану, бойові дії чи інші обставини непереборної сили. При чому, навіть звільнення від відповідальності за несвоєчасну оплату праці, не звільняє у подальшому роботодавця від обов'язку її виплати.

Законом № 2352-IX також встановлені обмеження щодо виплати роботодавцем сум середнього заробітку за весь час затримки по день фактичного розрахунку, але не більш як за шість місяців. Але, зауважимо, що у працівника залишилося право звернутися до суду з позовом про виплату всіх сум, що йому належать при звільненні лише у тримісячний строк з дня одержання ним письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені при звільненні. У загальному випадку заробітна плата за весь час відпустки повинна бути виплачена не пізніше моменту початку відпустки[15]. В будь-якому разі, роботодавець повинен шукати шляхи недопущення ситуацій із заборгованістю. Підкреслимо, що як і в мирний період так і у воєнний час виплати повинні бути своєчасними, адже вони підтримують нормальний рівень життєдіяльності громадян.

Також відбулися певні зміни і в регулюванні робочого часу та часу відпочинку працівника в умовах воєнного стану. Ці питання теж врегульовані по новому Законом № 2136-IX, зокрема, змінено порядок встановлення часу початку та завершення роботи, наразі це право належить роботодавцеві; збільшено нормальну та скорочену тривалість робочого часу працівників; обмежено тривалість щорічної оплачуваної відпустки 24 календарними днями та надання окремих видів відпусток працівникам, залученим до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури; зупинено застосування норм окремих статей КЗпПУ, які регулюють робочий час та час відпочинку[16].

Слід зазначити, що питання збільшення нормальної тривалості робочого часу, викликало дискусії. Все почалось з того, що **у статті 6** Закону № 2136-IX були внесено наступні зміни**:** «нормальна тривалість робочого часу у період дії воєнного стану може бути збільшена до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо). Саме ця норма і стала дискусійною. Були деякі побоювання зі сторони юристів і насамперед самих робітників, що роботодавці почнуть зловживати даним положенням. Але, слід підкреслити, що збільшення на період воєнного стану нормальної тривалості робочого часу до 60 годин на тиждень є правом, а не обов'язком роботодавця. Крім того, збільшення має обґрунтовуватися потребою більш ефективної діяльності підприємства, установи, організації в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності

[15] Оптимізація трудових відносин в умовах воєнного стану: новели закону № 2352-І. URL:https://gurt.org.ua/news/informator/79494/ (дата звернення 06.05.2024).

[16] Мельничук О.Ф., Мельничук М.О., Павліченко І.М. Правове регулювання та особливості застосування дистанційної роботи в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. № 70. 2022. С. 246.

населення. *Водночас визначено, що таке рішення може бути прийнято виключно стосовно організації праці працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури.*

Стаття 8 Закону № 2136-IX окреслює особливості залучення працівників до роботи у нічний час на період воєнного стану. Згідно ч. 3 ст. 54 КЗпПУ нічним вважається час із 10 години вечора до 6 години ранку. Під час воєнного стану робота в нічний час не заборонена. Уточненням в даному положенні є те, що в період дії воєнного стану не застосовуються норми ч. 1 та 2 ст. 54 КЗпПУ про скорочення тривалості роботи (зміни) вночі на одну годину та про випадки, коли можливе зрівняння тривалості нічної роботи з денною. Тут варто відмітити, що питання залучення працівників до роботи у нічний час, особливо під час війни є доволі актуальним. Не так давно, через масовані ракетні удари по об'єктах критичної інфраструктури, в Україні відбувались часті відключення світла. Особливо складною ситуація зберігалась в Одесі. Пріоритетним обов'язком держави було – забезпечити громадян світлом в найкоротші строки, наші енергетики працювали ночами, щоб оперативно стабілізувати ситуацію. Саме на даному прикладі, можна чітко простежити як вищезазначена норма реалізується на практиці. Регулюючи даний режим роботи, варто не забувати, що людський ресурс – найважливіша сила, яку ми маємо.

Серед інших змін, які відбулись в трудовому законодавстві, варто звернути увагу на врегулювання відпусток без збереження заробітної плати. Слід зазначити, що працівник, який виїхав за межі території України або набув статусу внутрішньо переміщеної особи, повинен звернутися до роботодавця із заявою щодо відпустки без збереження заробітної плати. У цій заяві обов'язково має бути визначена тривалість такої відпустки, але не більше ніж 90 календарних днів. До речі, працівник має право реалізувати своє право на таку відпустку кілька разів. Однак вона не може становити понад 90 календарних днів. У разі повернення працівника, який перебував у відпустці, на територію України, вважається, що особа втрачає право вимагати продовження такої відпустки[17].

Під час воєнного стану в законодавстві існувала імперативна норма про обмеження тривалості відпустки тільки 24 календарними днями. Наразі порядок надання відпусток конкретизували і норма стала диспозитивною, тобто роботодавець може обмежити надання щорічної основної відпустки 24 календарними днями. Тобто, якщо у роботодавця

[17] Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022р. № 2352-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX#Text (дата звернення 06.05.2024).

немає заперечень, то працівник, який має відпустку тривалістю понад 24 календарні дні, має право нею скористатись. Варто зауважити, що потенційне обмеження тривалості відпустки стосуватиметься лише щорічної відпустки за поточний робочий рік, оскільки до цього часу не було чітко врегульована можливість під час воєнного стану надання невикористаної щорічної відпустки за попередні роки. Також зазначено, що роботодавець може відмовити працівнику у наданні невикористаних днів щорічної відпустки. Під час воєнного стану це може бути зумовлено потребою залучення більшої кількості працівників до роботи. Але у мирний час, на наш погляд, ця норма буде суперечити гарантіям працівників щодо права на відпустки.

В Україні ще за часів пандемії COVID-19 широкого застосування набула дистанційна форма роботи. Такий вид режиму праці є одним із способів збереження трудових відносин, який має важливе значення і в умовах воєнного стану. Дійсно, режим дистанційної роботи не обмежує працівників територією і робочим місцем, а тому дає можливість працювати будь-де, навіть із-за кордону, головне, щоб був доступ до інформаційно-комунікаційних технологій. Реалії воєнного стану зумовили внесення тимчасових змін і в організацію режиму дистанційної роботи. Передусім, це стосується можливості її застосування за наказом (розпорядженням) роботодавця, без укладення письмового трудового договору та без повідомлення працівника про зміну істотних умов праці, як того вимагає законодавство в мирний час. Ми вважаємо, що норми довоєнного часу більш суворіше врегульовували формат такої роботи. Вважаємо, що розглядати таке «послаблення» щодо врегулювання дистанційної роботи можливо лише за надзвичайних умов, коли діяти потрібно швидко.

Резонансною зміною, яка привернула увагу та визвала дискусії у ЗМІ, стало скасування виплати середнього заробітку військовослужбовцям (ч.3 ст.119 КЗпП). З 19 липня 2022 року за ними зберігатиметься робоче місце та посада, проте середній заробіток роботодавцем не сплачуватиметься. Ці ж зміни стосуються і працівників, які лікуються після отриманих поранень, потрапили в полон або безвісно відсутні. Як наголошує Міністерство економіки у своїх роз'ясненнях до нового закону, оскільки закон не має зворотної дії в часі, обов'язок роботодавця щодо збереження за такими категоріями працівників середнього заробітку зберігається включно до дня, що передує дню набранням чинності цим Законом**.** Водночас, зазначені зміни не обмежують права суб'єктів господарювання приватної форми власності зберігати такі виплати і після набуття чинності цим Законом.

Тобто якщо роботодавець бажає і має можливість виплачувати середній заробіток, то він вправі це продовжувати робити[18].

Насправді, таке положення є спірним і викликає певні запитання. Але проаналізувавши дане питання більш детальніше, доречно погодитись із думкою юристки А. Мовчан, яка зазначає що вочевидь ці зміни покликані зменшити фінансове навантаження на роботодавця, оскільки за відсутності працівника на роботі його обов'язки або виконує інший працівник, або вони не виконуються взагалі[19].

4. Обмеження прав і гарантій в трудовому законодавстві під час війни

Як відомо, одним із обов'язків держави є створення всіх необхідних умов для повного здійснення громадянами права на працю. Згідно з Конституцією України: «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується»[20]. Саме держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності. Водночас, працівники, відповідно до Основного закону мають право на захист своїх порушених прав. Зокрема, у ст. 44 Конституції України зазначено: «ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів». Але, на період дії воєнного стану вводяться обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина передбачених статтями 43,44 Конституції України.

З повномасштабним вторгненням РФ на територію України, наше життя докорінно змінилось, а тому, відповідно до чинного законодавства, на період дії воєнного стану державою вводяться обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина. Повний перелік допустимих обмежуваних прав під час дії військового стану в межах тимчасових обмежень визначений ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[21].

У сфері трудових відносин обмеження прав виникають у двох напрямках: перший,щодо використання потужностей та трудових ресурсів підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, зміни режиму їхньої роботи, проведення інших змін

[18] Оптимізація трудових відносин в умовах воєнного стану: новели закону № 2352-IX. URL:https://gurt.org.ua/news/informator/79494/ (дата звернення 06.05.2024).

[19] Там само.

[20] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws-/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.05.2024).

[21] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України* . URL: https://zakon.rada.gov-.ua/laws-/show/389-19#Text (дата звернення:05.05.2024). С. 190.

виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю[22]. Другий напрямок передбачає можливість запровадження трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану[23].

На нашу думку, обмеження вищезазначених конституційних прав в умовах воєнного стану є абсолютно доречними і відповідають положенням ст. 64 Конституції України. Слушним зауваженням є слова юриста і експерта з трудового права В. Ковальчука, який доречно підкреслює, що Закон № 2136 – IX прямо не забороняє надання працівникам «більш розширених» прав і гарантій, наприклад за добровільним рішенням роботодавця або внаслідок домовленостей, укладених між роботодавцем та профспілкою. Якщо таким чином буде забезпечено ефективнішу роботу під час воєнного стану і при цьому права сторін трудового договору не зазнають утисків, то і підстав для застосування санкцій за недотримання чинних норм права не виникне[24]. На наш погляд, тлумачити Закон № 2136-IX, як такий, що лише обмежує працівників у своїх правах, було б не доцільно.

Варто звернути увагу на ще один важливий аспект. Відомо, що законодавством України передбачена охорона праці жінок, встановлено пільги та додаткові гарантії їхніх трудових прав. Однак, як ми зазначали вище на період дії воєнного стану, деякі права можуть бути обмежені. Зокрема, ч. 1 статті 9 Закону № 2136-IX йдеться про те, що «у період дії воєнного стану дозволяється застосування праці жінок (крім вагітних жінок і жінок, які мають дитину віком до одного року) за їхньою згодою на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах». І хоча законодавство передбачає обов'язкову згоду жінки на залучення до таких робіт, але на практиці часто складається зовсім інша ситуація, коли жінка, через певні життєві обставини, буде вимушена працювати в таких умовами. Таким негативним досвідом в історії були часи

[22] Кохан Н.В. Обмеження прав на працю в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 7. Запоріжжя. 2022. С. 189-193. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/41.pdf

[23] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov-.ua/laws-/show/389-19# Text (дата звернення:05.05.2024).

[24] Ковальчук В. Трудові відносини під час війни: аналіз норм надзвичайного трудового законодавства України. Київ. 2022. 26 с. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/Trudovi_vidnosini_2022.pdf. С.4.

Великої Вітчизняної війни[25]. Тоді, жінок залучали на всі виробництва і на всі роботи без жодного винятку, замість чоловіків[26]. Справа в тому, що шкідливі наслідки від таких робіт можуть не тільки вплинути на стан здоров'я самої жінки (наприклад, втрата працездатності, встановлення інвалідності), а й призвести до негативних наслідків для держави в цілому (погіршення демографічної ситуації, народження дітей з різними захворюваннями тощо).

Інші обмеження стосуються робочого часу. Якщо за мирних умов тривалість робочого часу визначена у статті 50 КЗпП України і не може перевищувати 40 годин, то під час дії воєнного стану – не повинна перевищувати 60 годин. При цьому, оплата праці здійснюється у розмірі, збільшеному пропорційно до збільшення норм праці. Крім того, скасовуються положення про скорочений графік роботи напередодні святкових днів. П'ятиденний чи шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем за рішенням військового командування разом із військовими адміністраціями. А норма про те, що безперервний відпочинок може бути скорочений до 24 годин, означає, що кількість вихідних може бути скорочена до одного.

На перший погляд, такі новели сильно контрастують з положеннями мирного часу. Дійсно, положення Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» навряд чи можна назвати такими, що спрямовані на захист прав та інтересів працівників, скоріше навпаки, оскільки права працівників значно звужуються порівняно з мирними умовами. З іншого боку, вважаємо, що це скоріше вимушена необхідність, зумовлена потребою ефективної діяльності в сфері оборони та забезпечення життєдіяльності населення.

Важливо, щоб будь які зміни в робочому процесі були обґрунтованими, і не призводили до свавілля як з боку роботодавців так і працівників. А тому, після закінчення дії воєнного стану, вважаємо, що такі положення варто скасувати і повернутися до норм мирного часу.

Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який, здавалось би, повинен був поліпшити становище працівника, але, на жаль, відбулася зворотна ситуація. Цей Закон прийнятий із порушенням вимог Основного Закону України та Конвенції про дискримінацію у галузі праці та занять № 111, значно звужує та обмежує права і свободи працівників. Це є значним, але, в умовах війни, виправданим недоліком законодавця.

---

[25] 17. Свічкарьова Я.В. Деякі питання застосування праці жінок в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. Запоріжжя. 2022. С.197-199. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/43.pdf. С.198.

[26] Трофименко М. С. Особливості праці жінок на підприємствах вугільної промисловості (2014). *Право та інновації* № 4 (8). 2014. С. 157.

Як бачимо, в роки повномасштабної війни, зміни до трудового законодавства є досить суттєвими та викликають чимало дискусій як в правників так і в роботодавців та працівників. Не виключено й те, що в майбутньому на суспільство очікують нові зміни законодавства про працю, адже з кожним новим днем війни трудовий ринок зіштовхується з новими викликами і потребує якнайшвидшого реагування з боку законодавців.

ВИСНОВКИ

З огляду на викладене слід зазначити, що правове регулювання трудових відносин в Україні зазнало ґрунтовних трансформацій, отримало позитивні зміни у вигляді нововведень у трудове законодавство. Війна стала поштовхом для вагомих змін до застарілих норм, які тепер наблизились до вимог сучасності. Нові положення глибше визначають взаємні права та обов'язки, забезпечують гарантії для роботодавців і працівників в умовах війни. Така деталізація є надзвичайно важливою для обох сторін трудового договору, захищає їх від порушення прав та значно скорочує можливість невиконання обов'язків через прогалини у нормах права.

Аналіз новел трудового законодавства, показує, що саме інститут трудового договору зазнав найбільших змін під час війни, появилися нові підстави розірвання трудового договору, абсолютно новим є положення про призупинення дії трудового договору. Одним із позитивних положень є право працівника на розірвання трудового договору без двотижневого строку попередження.

Зазнав зміни порядок надання відпусток працівникам. У період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівникові у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку). Вважаємо, що перелік осіб, яким роботодавець не може відмовити у відпустці, має бути розширеним, наприклад для неповнолітніх, інвалідів, учасників бойових дій. На наше переконання, ця норма може мати місце лише під час дії воєнного стану.

Дискусійною вважаємо новелу, яка звільняє роботодавця від відповідальності за несвоєчасну оплату праці. роботодавець має довести, що це порушення сталося саме внаслідок ведення бойових дій або дії інших обставин непереборної сили – на нашу думку, це уточнення є важливим для захисту прав працівників. Важливо, що дане положення не звільняє роботодавця від обов'язку виплати заробітної плати.

Разом з тим, Законом № 2136-IX, передбачено певні обмеження конституційних прав і свобод працівників, зокрема обмежено право на страйк, підприємствам дозволили збільшити тривалість робочого часу

до 60 годин на тиждень, за військовослужбовцями не буде зберігатися середня заробітна плата. На нашу думку, такі обмеження є вимушеними і тимчасовими, **які в сукупності повинні підтримувати та розвивати економіку країни в умовах воєнного стану,** а тому після закінчення війни мають бути обов'язково скасовані.

Вважаємо, що основним завданням сучасного трудового права в умовах воєнного стану, як і за мирних часів, залишається розроблення ефективного механізму забезпечення трудових прав, можливість швидко і практично пристосовуватися до складних реалій сьогодення, **але всі зміни, перш за все. повинні бути спрямованими на дотримання, закріпленого Конституцією України права на працю.** Не виключаємо й те, що в майбутньому на суспільство очікують нові зміни законодавства про працю. Безперечно, внесені в умовах режиму воєнного стану позитивні рішення щодо вдосконалення трудових відносин варто врахувати в проекті нового Трудового кодексу України.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні визначено, що війна значно вплинула на всі сфери життя українського суспільства, особливо вагомі зміни відбулися в правовому регулюванні соціально-трудової сфери. Галузь трудового права зазнала ґрунтовних трансформацій, оскільки трудовий ринок зіштовхнувся з новими викликами та потребував якнайшвидшого реагування з боку законодавців.

Зазначено, що прийняті у 2022 році закони сприяли усуненню прогалин у трудовому законодавстві, що виникли у зв'язку із введенням у державі правового режиму воєнного стану, визначили нові підходи до регулювання трудових відносин, враховуючи при цьому можливості та потреби держави, працівника та роботодавця.

Обґрунтовано, що трудовий договір – ключовий інститут трудового права зазнав суттєвих змін за період війни, зокрема уточнено умови укладення договору та збільшено підстави його припинення. Визначено, що застосування новели «призупинення дії трудового договору» вимагає законодавчого доопрацювання, дана норма є актуальною в умовах дії воєнного стану, після перемоги її застосовувати недоцільно, оскільки це буде суперечити положенням КЗпПУ.

Встановлено, що Законом № 2136-IX, передбачено певні обмеження конституційних прав і свобод працівників, зокрема обмежено право на страйк, підприємствам дозволено збільшувати тривалість робочого часу до 60 годин на тиждень,

Зроблено висновок, що на сучасному етапі, вирішення питань у трудовій сфері, повинно відбуватися, насамперед, крізь призму

безпеки громадян. Обов'язком держави є створення належного правового поля та забезпечення всіх необхідних умов праці, а обов'язок роботодавця – не зловживати обмеженням трудових прав працівників В умовах воєнного стану, роботодавці і працівники, зобов'язані швидко адаптуватися до нових обставин, мобілізувати свої сили і працювати на перемогу.

Запропоновано, наявні позитивні рішення щодо вдосконалення трудового законодавства врахувати в новому Трудовому кодексі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.*URL: https://zakon.-rada.gov.ua/laws-/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.05.2024).

2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-08. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення 05.05.2024).

3. Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022р. № 2352-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2352-IX#Text (дата звернення 06.05.2024).

4. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022р. № 2136-IX. *Відомості Верховної Ради України.*URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#n12 (дата звернення: 06.05.2024).

5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon. rada.gov-.ua/laws-/show/389-19#Text (дата звернення:05.05.2024).

6. Коментар Мінекономіки до Закону України від 23.03.2022 р. № 2136-9 «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»: роз'яснення Мінекономіки України від 23.03.2022р. № 2136-9. URL: https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=e3e57b 2d-aaeb-41b2-9dcfc14deac391cd&title=KomentarMinekonomikiDoNorm ZakonuUkrainiproVnesenniaZminDoDeiakikhZakonodavchikhAktivUkrain iSchodoOptimizatsiiTrudovikhVidnosinVid1-Lipnia2022-R-2352-ikh

7. Гришина Ю.М., Чанишева Г.І. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. № 71, 2022. С. 376-381.

8. Івашкова Т.О. Окремі питання регулювання трудових правовідносин в період дії воєнного стану. *Наукові проблеми*

запровадження правового режиму воєнного стану в Україні: зб. мат. наук.-практ. онлайн-заходу. Одеса, 29 квітня 2022 р. С. 104.

9. Ковальчук В. Трудові відносини під час війни: аналіз норм надзвичайного трудового законодавства України. Київ. 2022. 26 с. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/Trudovi_vidnosini_2022.pdf.

10. Кохан Н.В. Обмеження прав на працю в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. № 7. Запоріжжя. 2022. С. 189-193. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/41.pdf

11. Машков К.Є., Горностай О.Б., Товт Т.О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: нормативно-правове регулювання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* № 1. 2022. С. 125-131.

12. Мельничук О.Ф., Мельничук М.О., Павліченко І.М. Правове регулювання та особливості застосування дистанційної роботи в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. № 70. 2022. С. 242-247.

13. Набули чинності зміни до деяких законодавчих актів щодо оптимізації трудових відносин. URL: https://www.pwc.com/ua/uk/publications/tax-and-legal-alert/2022/changes-labor-law.html (дата звернення: 06.05.2024)

14. Оптимізація трудових відносин в умовах воєнного стану: новели закону № 2352-І. URL: https://gurt.org.ua/news/informator/79494/ (дата звернення 06.05.2024).

15. Свічкарьова Я.В. Деякі питання застосування праці жінок в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. Запоріжжя. 2022. С. 197-199. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/43.pdf.

16. Трофименко М. С. Особливості праці жінок на підприємствах вугільної промисловості (2014). *Право та інновації* № 4 (8). 2014. С. 156–162.

Information about the author:
Skorobahatko Andriy Vasylovych,
Doctor of Law,
Associate Professor at the Department of General Legal Disciplines,
Head of the Department of General Legal Disciplines
National University “Odessa Maritime Academy”
8, Didrikhsona str., Odesa, 65052, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-11

CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF CIVIL SOCIETY IN THE CONTEXT OF CURRENT CHALLENGES

Slinko T. M., Berchenko H. V.

INTRODUCTIONS

Modern civil society as a theoretical concept that reflects the existing social reality faces several trends and problems. First, there is its definition. Despite quite long scientific research in the humanities (philosophy, sociology, political science, history, law) on this issue, the content of the concept of civil society cannot be considered established. Secondly, there are the trends that have prevailed in recent years (decades). This includes, for example, the trend of globalization and the question of the global level of civil society and various international non-governmental organizations, their development, and the question of their effectiveness in the context of preserving state sovereignty. It is also about the challenges to classical democracy, which is a threatening trend of authoritarianization of political regimes, and the emergence of illiberal democracies, which are often called populist, abusive, etc. Thirdly, it is a trend associated with countries that are amid military conflict or terrorist threats and, accordingly, the necessary measures to restrict human rights. Thus, in Ukraine, since 2014, and especially since 2022, this aspect has been extremely relevant due to Russia's armed aggression against Ukraine. The question is: how should civil society develop in times of war, what patterns can be identified and how should law (primarily constitutional law) as a regulator of social relations respond to them? Should the role of civil society increase or decrease in times of war (due to the need to significantly restrict human rights)? These questions are extremely relevant, and legal science, mainly representatives of the science of constitutional law, should try to answer them.

1. Modern civil society: threats and prospects

The definition of civil society and the formation of its characteristics are central to scientific research. One of the most thorough studies was carried out by authoritative scholars Andrew Arato and Jean Cohen. We have already presented our own vision of civil society within the framework of existing approaches in science. We will only mention the most controversial points that exist in science. In addition, we will consider these points

through the prism of threats and prospects of civil society, i.e. not separately from the practical and prognostic aspect, but as close as possible to it. The second and third sections of the article will be devoted to certain challenges that we propose to focus on.

First, it is a question of the shortcomings that may exist in civil society itself (and even the possibility of including criminal organizations in its structure, as is sometimes suggested in academia). Regarding the latter idea, we are categorically opposed to such inclusion, since otherwise its essence is destroyed – activities within the legal framework. The underground activity of civil society institutions, which is not formalized (unrecognized) by the state and formal law, but still exists even in totalitarian countries, is an exception to this rule. But even in this case, we must recognize the exceptionality of this situation and the fact that, as a general rule, we are studying the activities of civil society institutions within a democratic regime.

As for the shortcomings of the institutional structure of civil society, they may indeed exist. Such shortcomings have been systematically analyzed by Alan Fowler. The scientist identified quasi-civic activity, which demonstrates the possibility of abuse of the legal form. That is, we are talking about the creation of certain structures of citizens' associations with a completely different purpose than they declare as the purpose of their activities. Such fake activity only discredits the idea of civil society and creates a syndrome of "acquired helplessness" in people, i.e. when they see only quasi-civil or "bought" activity around them, which has nothing to do with real civil society activity.

Secondly, this is an issue that is closely related to the previous one and usually concerns societies that have experienced totalitarianism and dictatorship. It is a question of trust. The level of development of civil society is characterized by the level of development of trust values. An indicator of trust in society is social capital[1]. Trust is a central concept for civil society, as the research of such authorities in science as Adam Seligman has convincingly proven[2], Jeffrey Hosking[3] and Francis Fukuyama[4].

Similar thoughts are voiced in Ukrainian scholarship. According to Mykola Kalinichenko, in terms of culture, the relevant subsystem of society can be called civil society only if it not only has a certain number (network)

[1] See more: Berchenko G. V. Civil society in Ukraine: constitutional aspects. Kharkiv: Jurait, 2014. P. 64-79.

[2] Seligman, A. The Idea of Civil Society; Translated from English, Kyiv: Dmytro Burago Publishing House, 2000. 248 c.; Seligman A. B. The Problem of Trust. Princeton University Press 2000. 240 p.

[3] Hosking G. Trust: A History. Oxford: Oxford University. Press, 2014. 211 p.

[4] Fukuyama F. The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: Free Press, 1995. 480 p.

of voluntary associations and public institutions, but also the values of civil culture prevail, in which communication takes place based on trust and tolerance[5].

Thus, civil society consists not only of material bricks, but also of intangible ones. In particular, Antonina Kolodiy believes that a certain set of institutions can be considered elements of civil society only if the social actors involved in them are free and equal citizens, bearers of civic values, namely they are not alien to social problems and are oriented towards public affairs; they believe in their ability to solve small and large issues in society; – they communicate with each other and with their environment on the basis of trust and tolerance; individualism and competition in their activities are combined with relations of mutual trust and cooperation, ability to compromise[6].

Thus, it is believed that the development of civil society is determined by the qualitative characteristics, focus and number of its structural elements, the involvement of citizens in them, as well as the intensity (frequency) and effectiveness of their functioning[7].

So, while 10 years ago, according to various sources, the level of trust in strangers was about 42-43%, this figure has increased significantly. As of July 2022, 63% of Ukrainians say they trust people in general, compared to 45% in October 2021[8].

This indicator is both impressive and encouraging, as social capital has even increased despite the war. This phenomenon can be explained, among other things, by psychological factors related to the risks and dangers faced by Ukrainian citizens during the Russian invasion. This indicator is clearly positive for the further development of civil society institutions. Nevertheless, it is still insufficient and should have the potential to grow.

Third, there is the issue of mass activism and the concept of mass society. Mass movements are not traditional civil society institutions. Moreover, thanks to the research of scholars such as Gustave Le Bon[9], Wilhelm Reich[10], José Ortega y Gasset[11] we can see the psychological roots

[5] Kalinichenko M. The power of civil society. Sumy: University Book Publishing House, 2006. P. 40.

[6] Fundamentals of Democracy: A textbook for students of higher educational institutions / Edited by A.F. Kolodiy. Third edition, updated and supplemented. Lviv: Astrolabe, 2009. C. 151.

[7] Ibid. P. 168

[8] As of July 2022, 63% of Ukrainians say they trust people in general, compared to 45% in October 2021. URL: https://texty.org.ua/fragments/107286/ukrayinci-pochaly-bilshe-doviryaty-odne-odnomu-pid-chas-vijny-opytuvannya/

[9] Le Bon G. The Crowd: A Study of the Popular Mind. New-York: Macmillan, 1897. 219 p.

[10] Reich W. The Mass Psychology of Fascism. New-York: Farrar, Straus and Giroux, 1980. 432 p.

of authoritarianism, which emerged and developed precisely because of the masses and their specific characteristics. Thus, José Ortega y Gasset formulates the concept of the "hombre-masa" (mass man) and describes his psychological portrait as a man who strives for conformity. The scientist assesses the rule and rise to power of such masses negatively; in his opinion, there is a decline in morality due to the growth of "mass people." Gustave Le Bon argued that "an individual immersed for some time in a crowd soon finds himself – whether as a result of the magnetic influence exerted by the crowd or for some other reason of which we are unaware – in a special state, very much like the state of fascination in which a hypnotized person finds himself in the hands of a hypnotist." Wilhelm Reich's research is more applied, addressing the peculiarities of the "character structure" of the masses in Germany as of 1933, and he mainly relied on his knowledge of psychoanalysis.

The danger of mass society is that it is often seen as the antithesis of civil society, the result of the development of modernization and at the same time the atomization of society, which has a negative impact on the level of trust and development of institutions. An atomized mass is an easy target for manipulation by populists, a threat we will discuss further below. In any case, the development of civil society should not allow for its atomization and a decrease in the level of trust.

Fourthly, there is the issue of globalization and state sovereignty (and the related challenge of the development of authoritarian forces and the rise of populist regimes). The emergence of global civil society is already being discussed quite actively alongside the concept of globalization as such. The disadvantages of such a global civil society are also obvious. In the absence of a world state, international non-governmental organizations face national governments that retain sovereignty. Depending on the interaction with each individual state, their activities will differ significantly and lead to greater or lesser effectiveness.

In the context of Russia's armed aggression against Ukraine, we can clearly see this in the activities of the International Red Cross Society, which does not work with Ukrainian prisoners of war in Russia due to the position of the Russian authorities.

In addition, activity at the national level remains important, as well as the role of legal regulation rather than informal practices. One of the most striking examples is the legislation on foreign agents. It is usually the result of authoritarian and isolationist forces coming to power and implementing anti-democratic decisions under the slogan of state sovereignty.

[11] Ortega y Gasset, J. The Revolt of the Masses New-York: W. W. Norton & Company, 1994. 192 p.

Thus, on May 14, 2024, the Georgian Parliament adopted the Law on Transparency of Foreign Influence (the Law on Foreign Agents). In its urgent opinion of May 21, 2024, CDL-PI(2024)013-e, at the request of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the Venice Commission recommended that Georgia repeal this law[12]. Her position is that (para. 96) the restrictions imposed by law on the rights to freedom of expression, association and privacy are incompatible with the strict test set out in Articles 8(2), 10(2), and 11(2) ECHR and Articles 17(2), 19(2) and 22(2) of the ICCPR, as they do not meet the requirements of legality, legitimacy, necessity in a democratic society and proportionality, as well as the established principle of non-discrimination in Article 14 of the ECHR.

The EU High Representative Josep Borrell also stated the need to repeal the law in accordance with the recommendations of the Venice Commission[13]. According to Anthony Blinken, the United States has begun to review its relations with Georgia and is introducing visa restrictions[14].

2. Populism and illiberal democracy as a challenge to civil society

From the last example in the area of legislation on foreign agents, we have seen the sensitivity of the sphere of constitutional and legal regulation of civil society to populist, anti-democratic, isolationist, and illiberal manifestations. Let us consider this issue in more detail.

In fact, the challenge of populism for civil society is nothing new. The concept of populism is gaining more and more understanding in the science of constitutional law and public law studies around the world[15]. Particular sensitivity in this regard is associated with the impact of populism on civil society. This issue is raised in relation to civil society by authoritative scholars Andrew Arato and Gene Cohen[16]. The study of populism was conducted by a well-known democracy scholar Jan Werner-Muller[17], by showing that populism is aimed precisely at denying democracy (mainly pluralism) and is associated with the desire to eliminate it.

[12] CDL-PI(2024)013-e. Georgia – Urgent Opinion on the Law of Georgia on Transparency of Foreign Influence issued on 21 May 2024 pursuant to Article 14a of the Venice Commission's Revised Rules of Procedure URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2024)013-e

[13] EU: Georgia to withdraw law on "foreign agents" in line with Venice guidelines URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/05/23/7186573/

[14] The law on "foreign agents": US begins review of relations with Georgia and imposes visa restrictions – Blinken URL: https://suspilne.media/753037-zakon-pro-inoagentiv-ssa-pocinaut-pereglad-vidnosin-iz-gruzieu-i-zaprovadzuut-vizovi-obmezenna-blinken/

[15] See: Berchenko G.V. Political Populism and the Constituent Power of the People. *Juris Europensis Scientia*. 2020. № 3. С. 7-11.

[16] Arato E., Cohen J. L. Populism and Civil Society: The Challenge to Constitutional Democracy. Oxford: Oxford University Press, 2021. 318 p.

[17] Müller J.-W. What Is Populism? London: Penguin, 2017. 160 p.

Populist regimes are widespread in the world. They are often referred to as illiberal democracies, but in some cases, they turn into full-fledged totalitarianism (modern Russia) or have milder authoritarian forms.

One of the responses that legal regulation can offer to protect civil society in the face of the threat of populism is the tools of "militant democracy" or, in other words, "democracy that can defend itself." This concept emerged after Hitler's rise to power thanks to Karl Löwenstein and became widespread after it was adopted in postwar Germany through the integration of tools for declaring political parties unconstitutional for encroaching on the free democratic system into the German Basic Law of 1949.

Ukraine did not avoid this path either, where the doctrine of "militant democracy" was twice recognized in the practice of the Constitutional Court of Ukraine (Decision No. 9-r/2019 of July 16, 2019, and Decision No. 3-r/2021 of December 21, 2021)[18].

In the context of armed aggression against our country, the doctrine of militant democracy plays a special role. The issue is to separate genuine institutionalized civic and political activity not only from fake activity (as Alan Fowler has perfectly demonstrated), but also from activity that is disguised as national but acts as an agent of the aggressor state. The ban of political parties and public associations by courts in connection with the support and justification of Russian aggression is quite natural.

3. Civil society and human rights under martial law

Another aspect that is very important and constitutes a separate branch of the study of civil society and the challenges for it in the current environment concerns the issue of human rights restrictions under emergency legal regimes.

Russia's aggression against Ukraine has led to the introduction of a special (emergency) legal regime of martial law twice (first from November 26, 2018, to December 26, 2018, and again from February 24, 2022, to the present). This is quite natural.

However, this raises the logical question of the development of civil society under such a legal regime, the possibility of exercising human

[18] See more details: Barabash Y., Berchenko H. Freedom of Speech under Militant Democracy: The History of Struggle against Separatism and Communism in Ukraine. *Baltic Journal of European Studies*. 2019. P. 3-24; Barabash Y.G., Berchenko G.V. Is democracy able to defend itself in the conditions of war? (on the experience of state building during the Russian aggression. Law of Ukraine. 2023. № 1. P. 54-75; Public Law: Modern Doctrines in Judicial and Law Enforcement Practice: a textbook. For training students of the second (master's) level of higher education in the field of knowledge 08 "Law", specialty 081 "Law" / T.M. Slinko, L.I. Letnyanchyn, H.V. Berchenko; edited by Prof. T.M. Slinko, Associate Professor L.I. Letnyanchyn; Ministry of Education and Science of Ukraine Yaroslav the Wise National Law University. Kharkiv: Pravo, 2023. C. 276-302.

rights, its legitimate restrictions, etc. This issue is quite complex, but we will try to draw attention to the key aspects.

First of all, it should be noted that the Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 "On the Introduction of Martial Law in Ukraine" contains clause 3 on the restriction of human rights. It states that "the constitutional rights and freedoms of man and citizen provided for in Articles 30-34, 38, 39, 41-44, 53 of the Constitution of Ukraine may be restricted"[19]. As we can see, Article 36 (the right to association), which is key for civil society institutions, is not mentioned here.

At the same time, Article 8 of the Law "On the Legal Regime of Martial Law" of May 12, 2015, No. 389-VIII (para. 9)[20] gives the military command, together with military administrations (if established), the right to raise the issue of banning the activities of political parties and public associations in several cases following the procedure established by the Constitution and laws of Ukraine (which is essentially a literal reproduction of the provisions of Article 37 of the Constitution of Ukraine). At the same time, in practice, we have seen a rather active position of the Ministry of Justice of Ukraine, which on its own initiative initiated the issue of banning many associations in court.

That is, we are faced with a significant nuance that reflects the functioning of the martial law regime. This is a matter of correlation, so to speak, between ordinary and emergency legislation. After all, nothing prevents, even under martial law, the use of those instruments of human rights restrictions that exist outside its framework, remaining in force (and in some cases even transformed, clarified).

Civil society institutions, in addition to various kinds of citizens' associations, also include the media, which are governed by Article 34 of the Constitution of Ukraine. It is this article that is subject to restrictions, according to the Presidential Decree. We see two trends here. On the one hand, it is the adoption of the Law "On Media" of December 13, 2022, № 2849-IX[21], which was a step towards European integration. On the other hand, the freedom of speech and information is subject to special restrictions due to the martial law regime. Ensuring the proper functioning of civil society institutions and, at the same time, implementing the necessary restrictions, and finding a fair balance, is one of the most difficult

[19] Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022 No. 64/2022 "On the introduction of martial law in Ukraine» URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

[20] Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" of May 12, 2015, № 389-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[21] Law of Ukraine "On Media" of December 13, 2022 № 2849-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text

issues of legal regulation under martial law. One of the most clear, understandable, and recognized criteria is the principle of proportionality, "necessity in a democratic society" (as well as the three-part test in general). That is, restrictive measures must be dictated by the urgency of the situation and be adequate to the danger.

Civil society institutions in times of war help to preserve the level of democracy that will allow further development in the right direction. Moreover, given the prohibition of elections during martial law, the activities of civil society institutions allow for maintaining social dynamics, public control over the government and its respect for human rights, and participation in mobilizing society to repel Russia's armed aggression with dignity and effectiveness. The increased level of citizens' trust in each other should contribute to the development of civil society, which in turn will contribute to Ukraine's victory.

CONCLUSIONS

Modern civil society is facing challenges that pose both threats and opportunities for it. First, there is the issue of shortcomings that may exist in civil society itself (and even the possibility of including criminal organizations in its structure). We are categorically opposed to the inclusion of illegal activities in the sphere of civil society. Second, there is the issue of trust, which is traditionally low in societies that have experienced totalitarianism and dictatorship. In recent years, despite the war, we have seen an increase in the level of trust (in the sense of social capital), which gives hope for the development and prospects of civil society institutions. Thirdly, there is the issue of mass activism and the concept of mass society. It is closely related to the atomization of individuals and the breakdown of social ties. Such a society is easily manipulated by authoritarian and totalitarian forces. This should not be allowed to happen in Ukraine. Fourth, there is the issue of globalization and state sovereignty. It is quite sensitive, but if abused by populist regimes, the slogan of sovereignty can be used for authoritarian purposes. A striking example is the legislation on foreign agents, which is a kind of marker that demonstrates anti-democratic deviations. The threat of populism in the context of the denial of pluralism (according to Jan Werner-Muller) is no less significant because preserving pluralism is central to democracy and an important factor in the development of civil society. The doctrine of "militant democracy" is one of the directions that, in our deep conviction, allows us to avoid the development and strengthening of populism and to fight it. In the context of armed aggression against Ukraine, the use of the doctrine of "militant democracy" is inevitable. Civil society in times of war faces a paradox: the need to develop and preserve democracy while at the same time restricting

human rights. The key requirement to ensure such a balance is the criteria of proportionality and "necessity in a democratic society" (as well as the three-part test in general).

SUMMARY

Modern civil society faces several trends and challenges. First, there is its definition: it is mainly a question of the shortcomings that may exist in civil society itself (and even the possibility of including criminal organizations in its structure), as well as the role of the level of trust (social capital), the importance of mass activism and the concept of mass society. Secondly, there are the trends that have become prevalent in recent years, for example, the trend of globalization and the question of the global level of civil society and various international non-governmental organizations, their development, and the question of their effectiveness in the context of preserving state sovereignty. Thirdly, it is a trend associated with countries at war (very relevant for Ukraine at this stage). The author provides arguments against including illegal activities in the sphere of civil society. It is established that the preservation of pluralism is central to democracy and an important factor in the development of civil society, and the doctrine of "militant democracy" is one of the ways to avoid the development and strengthening of populism and to fight it. The author concludes that civil society in times of war faces a paradox – the need to develop and preserve democracy and at the same time restrict human rights, and the key requirement for ensuring such a balance is the criteria of proportionality and "necessity in a democratic society" (as well as the three-part test in general). The author concludes that civil society institutions in times of war help to preserve the level of democracy that will allow further development in the right direction.

REFERENCES

1. Arato E., Cohen J. L. Populism and Civil Society: The Challenge to Constitutional Democracy. Oxford: Oxford University Press, 2021. 318 p.

2. Barabash Y., Berchenko H. Freedom of Speech under Militant Democracy: The History of Struggle against Separatism and Communism in Ukraine. *Baltic Journal of European Studies*. 2019. P. 3-24.

3. Brysk A. Human rights and private wrongs: constructing global civil society. New York: Routledge, 2005. 152 p.

4. Building a transnational civil society: global issues and global actors / ed. by Ingo K. Richter, S. Berking and R. Müller-Schmid. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2006. 268 p.

5. CDL-PI(2024)013-e. Georgia – Urgent Opinion on the Law of Georgia on Transparency of Foreign Influence issued on 21 May 2024 pursuant to Article 14a of the Venice Commission's Revised Rules of

Procedure URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2024)013-e

6. Chandler D. Constructing global civil society: morality and power in international relations. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York : Palgrave Macmillan, 2004. 238 p.

7. Cohen J. L., Arato A. Civil Society and Political Theory. Cambridge: The MIT. Press, 1992. 600 p.

8. Critical mass: the emergence of global civil society / ed. by J. W. St. G. Walker and A. S. Thompson. Waterloo, Ont.: Wilfrid Laurier University Press, 2008. 299 p.

9. Eastwood L.E. Negotiating the environment: civil society, globalisation and the UN. London: Routledge, 2019. 144 p.

10. Florini A. The third force : the rise of transnational civil society. Tokyo: Japan Center for International Exchange; Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace: Brookings Institution Press, 2000. 295 p.

11. Fowler A. Striking a Balance: A Guide to Enhancing the Effectiveness of Non-Governmental Organisations in International Development. London: Routledge, 1999. 320 p.

12. Fukuyama F. The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: Free Press, 1995. 480 p.

13. Global ethics and civil society / ed. by J. Eade and D. O'Byrne. London: Routledge, 2016. 180 p.

14. Hosking G. Trust: A History. Oxford: Oxford University. Press, 2014. 211 p.

15. Le Bon G. The Crowd: A Study of the Popular Mind. New-York: Macmillan, 1897. 219 p.

16. Müller J.-W. What Is Populism? London: Penguin, 2017. 160 p.

17. Ortega y Gasset, J. The Revolt of the Masses New-York: W. W. Norton & Company, 1994. 192 p.

18. Reich W. The Mass Psychology of Fascism. New-York: Farrar, Straus and Giroux, 1980. 432 p.

19. Seligman Adam B. The Problem of Trust. Princeton University Press 2000. 240 p.

20. Барабаш Ю.Г., Берченко Г.В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії. *Право України*. 2023. № 1. С. 54-75.

21. Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти. Харків : Юрайт, 2014. 208 с.

22. Берченко Г.В. Політичний популізм і установча влада народу. *Juris Europensis Scientia*. 2020. № 3. С. 7-11.

23. Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару; Відп. ред. : В.В. Цветков, І.О. Кресіна / Упорядник Є.В. Перегуда. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. 84 с.

24. ЄС: Грузія має відкликати закон про «іноагентів» відповідно до вказівок «Венеційки» URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/05/23/7186573/

25. Закон про «іноагентів»: США починають перегляд відносин із Грузією і запроваджують візові обмеження – Блінкен. URL: https://suspilne.media/753037-zakon-pro-inoagentiv-ssa-pocinaut-pereglad-vidnosin-iz-gruzieu-i-zaprovadzuut-vizovi-obmezenna-blinken/

26. Закон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 року № 2849-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text

27. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

28. Калініченко М. Влада громадянського суспільства. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 200 с.

29. Конституційне право України: підручник / Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, Ф.В. Веніславсткий; за заг ред. Т.М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.

30. Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. Львів: Астролябія, 2009. 832 с.

31. Отрешко Н. Б. Масове суспільство Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: https://esu.com.ua/article-64265

32. Парламент Грузії ухвалив закон про «іноагентів». URL: https://suspilne.media/745571-parlament-gruzii-uhvaliv-zakon-pro-inoagentiv/

33. Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці: навч. посіб. Для підготовки студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, Г.В. Берченко; за заг. ред. проф. Т.М. Слінько, доц. Л.І. Летнянчина; М-во освіти і науки України Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2023. 368 с.

34. Селігман А. Ідея громадянського суспільства; пер. з англ. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. 248 с.

35. Станом на липень 2022 року 63% українців стверджують, що довіряють людям загалом, тоді як у жовтні 2021 року їхня кількість

становила 45%. URL: https://texty.org.ua/fragments/107286/ukrayinci-pochaly-bilshe-doviryaty-odne-odnomu-pid-chas-vijny-opytuvannya/

36. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

Information about the authors:
Slinko Tatiana Mykolaiivna,
Candidate of Legal Sciences,
Professor at the Department of Constitutional Law of Ukraine,
Head of the Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Skovorody str., Kharkiv, 61024, Ukraine

Berchenko Hryhorii Valeriiovych,
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department
of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Skovorody str., Kharkiv, 61024, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-12

SWOT АНАЛІЗ РЕФОРМУВАННЯ У СФЕРІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Слободяник Т. М.

ВСТУП

Реформа місцевого самоврядування є важливою складовою на шляху України до Європейського Союзу, оскільки на сьогодні ключовою тенденцією європейської політики у зазначеній сфері є побудова Європи регіонів, що зміщує акценти у сторони децентралізації.

Прозоре та підзвітне державне управління є надважливою передумовою європейської інтеграції України, без якої з упевненістю можна сказати, що неможливо побудувати сильну, демократичну та європейську державу. Реформа у сфері державного управління за своєю природою є фундаментальною для просування й упровадження всіх інших реформ, що значно актуалізує представлене дослідження.

Принципи державного управління SIGMA, які ґрунтуються на практиці врядування у країнах Європейського Союзу та є основою для оцінювання спроможності державного управління країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу, є основоположними для реформи у сфері державного управління в Україні. Кожний принцип має бути спрямований на конкретну мету та задачі, які необхідно розв'язати для модернізації державного управління та його приведення у відповідність до загальноєвропейських вимог. Проведення реформи у сфері державного управління, яка має забезпечити ефективну прозорість і спроможність у роботі державних інституцій, є надважливим для європейської інтеграції України та підтримки післявоєнного відновлення.

Під час війни державне управління зіштовхнулось із серйозними проблемами, а саме: 3% державних службовців перебувають за кордоном, 16,3% змінили своє місцезнаходження як внутрішньопереміщені особи, 9,1% державних службовців перебувають на простої[1].

[1] Організація роботи державних службовців та оплата праці в умовах воєнного стану : результати опитування. Національне агентство України з питань державної служби. URL : https://nads.gov.ua/news/organizaciya-roboti-derzhavnih-sluzhbovciv-ta-oplata-praci-v-umovah-voyennogo-stanu-rezultati-opituvannya (дата звернення: 23.02.2024).

Водночас, скорочено фінансування державного апарату, зокрема, заробітної платні державних службовців на 10–15%. Значне переміщення населення, обмеження на виконання своїх функцій на тимчасово окупованих територіях і складнощі з доступом до робочих місць призвели до зміни переліку й обсягів виконуваних функцій. Зазнала значних руйнувань матеріально-технічна база органів державної влади. Здійснені кібератаки на органи державної влади, включно з державними реєстрами та персональними даними громадян.

Незважаючи на це, зміни, які впроваджені у зазначеній сфері за останні роки, вможливили належне функціонування державного управління в умовах війни. Більша частина державних службовців продовжує виконувати свої функції, зокрема, у дистанційному режимі. Вони продожують отримувати заробітну платню. Центри надання адміністративних послуг продовжують працювати та надавати послуги. У Верховній Раді України відбуваються засідання у рамках пленарного засідання, яке розпочалося 24 лютого 2022 року. Парламент збирався 11 разів протягом перших трьох місяців війни та було прийнято 112 законів. Кабінет Міністрів України від початку вторгнення прийняв 511 постанов і 281 розпорядження. Також було відновлено доступ до державних реєстрів, які були тимчасово закриті з питань безпеки. Громадяни, включно з переміщеними особами, мають доступ до електронних послуг через застосунок ДІЯ.

Процес відновлення у сфері державного управління має ґрунтуватися на практиках і принципах країн Європейського Союзу та програми SIGMA та бути спрямованим на створення спроможної системи державного управління, як основи для сталого й ефективного функціонування держави й інтеграції України до Європейського Союзу.

Отже, метою впровадження реформи у сфері державного управління є: побудова спроможної сервісної та цифрової держави в Україні шляхом забезпечення ефективної системи місцевого самоврядування, яка захищає інтереси громадян, сталості та безперервності роботи державних інституцій, прозорості та спроможності виконання заходів із відновлення України від наслідків війни та реалізації політики, яка спрямована на набуття членства у Європейському Союзі.

Для досягнення зазначеної мети передбачено виконання низки завдань за двома напрямками: місцеві органи виконавчої влади та місцеве самоврядування. Очікуваний ефект від упровадження реформи у сфері державного управління за кожним напрямком:

місцеві органи виконавчої влади:

– актуалізація й оновлення сфери діяльності обласних і районних державних адміністрацій відповідно до вимог післявоєнного періоду;

– встановлення якісної взаємодії та комунікації місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування та територіальними підрозділами центральних органів виконавчої влади;

– зростання професійного рівня співробітників місцевих державних адміністрацій;

– урегулювання правового статусу керівників місцевих органів виконавчої влади;

– надання послуг належної якості населенню у післявоєнний і наступний періоди.

місцеве самоврядування:

– впровадження спроможної системи органів місцевого самоврядування на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою держави, яка має належно виконувати покладені на неї функції, бути стійкою до періодичних криз і раптових загроз, а також адекватно реагувати на виклики та користуватися довірою місцевого населення;

– виконання публічних функцій забезпечене достатнім фінансуванням, а повноваження належно розподілені за рівнями та суб'єктами публічного врядування, що вможливлює підвищення якості надання послуг місцевому населенню, ефективне використання обмежених фінансів і прискорення розвитку територій;

– публічна служба на місцевому рівні буде оптимізованою, цифровізованою й орієнтованою на результат, а отже спрямованою на досягнення максимальної ефективності;

– виборчі процедури на місцевому рівні будуть адаптовані до завдань післявоєнного періоду, а сама виборча система буде без прив'язки до кількості населення, що вможливить більш збалансоване відображення потреб місцевого населення.

Система державного управління в умовах воєнного та післявоєнного періодів фіксує спроможність держави ефективно реагувати на виклики та забезпечувати розвиток у різних сферах діяльності. Не менш важливою є спроможність продовжувати реформи, які спрямовані на наближення України законодавства Європейського Союзу, що є ключовим завданням у контексті статусу України як асоційованого члена та кандидата до Європейського Союзу. Реалізація комплексних заходів у сфері місцевого самоврядування покликана забезпечити ефективний післявоєнний розвиток і послідовну інтеграцію всіх галузів до вимог і стандартів Європейського Союзу.

Тому представлене дослідження розглядає реформування у сфері місцевого самоврядування у контексті як євроінтеграційних процесів, так і в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні.

1. Концептуальні засади реформи органів місцевого самоврядування як складової євроінтеграції

Реформа органів місцевого самоврядування

За останні вісім років місцеве самоврядування в Україні було суттєво переосмислене. У 2020 році в Україні було запроваджено сучасний адміністративно-територіальний устрій, у рамках якого більше 11000 сільських, селищних і міських рад замінили 1470 спроможних об'єднаних територіальних громад на базовому рівні, а 490 районів оптимізовано на субрегіональному рівні й утворено 136 районів. Місцеве самоврядування отримало більші повноваження, перейняло відповідальність і збільшило власні фінансові ресурси задля ефективнішого вирішення місцевих проблем[2]. Отже, місцеві послуги стали доступнішими, місцева влада є більш демократичною та підзвітною, а інтенсивний місцевий розвиток і добробут населення – ключовими пріоритетами.

Зазначений підхід ґрунтується на кращих європейських практиках, а загальна рамка місцевого самоврядування в Україні повністю відповідає принципам Європейської хартії місцевого самоврядування. У лютому 2022 року Європейський Парламент визнав децентралізацію однією з найкращих українських реформ. Водночас, окремі реформи місцевого самоврядування ще не завершені. Не зважаючи на значний прогрес, система все ще має хронічні проблеми, які перешкоджають інтенсивному розвитку місцевого самоврядування. Ба більше, деякі територіальні громади та райони, їхні конфігурації, стали результатом політичних компромісів як невід'ємної частини політичного процесу, що на той момент було правильним рішенням, оскільки переваги загальної оптимізації системи значно переважували недоліки від некоректності окремих конфігурацій. Водночас, повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України як значно загострила проблеми, які роками існували у місцевому самоврядуванні, так і проявила ті конструктивні недоліки, які були штучно законсервовані у 2020 році.

Отже, виокремо чотири ключові напрямки, реалізація яких безпосередньо залежить від доопрацювання й ухвалення вже наявних законопроєктів, а також від ефективного виконання поставлених завдань різними рівнями та гілками влади у тісній координації між собою.

[2] Слободяник, Т. М., Сергієнко, А. С., Літвяков, Е. М. (2023). Бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 4. С. 418–420.

1. Недостатній рівень спроможності окремих територіальних громад і районів значно загострився у зв'язку з масштабними внутрішніми переміщеннями населення, значними ушкодженнями та руйнуваннями об'єктів критичної, підприємницької та соціальної інфраструктури, високими показниками міграції до сусідніх країн і релокцією підприємств.

Вирішення зазначеної проблеми полягає в оновленні адміністративно-територіального устрою країни з урахуванням поточних викликів, які постали перед місцевим самоврядуванням та місцевими органами виконавчої влади в умовах дії правового режиму воєнного стану, а також упровадженні інформаційно-аналітичної системи моніторингу статистичних й адміністративних показників функціонування територіальних громад, районів і регіонів у режимі реального часу.

Ця робота частково перетинається з питаннями регіонального розвитку, організації державної виконавчої влади на місцевому рівні та питаннями правового регулювання у рамках земельного законодавства.

2. Нечіткий розподіл повноважень між місцевим самоврядуванням і державою за їхньою природою та відсутність достатніх фінансових ресурсів є хронічними проблемами, які характеризують систему функціонування органів публічного врядування в Україні з моменту відновлення її незалежності.

Більше 20 років професійне співтовариство, державні чиновники різних рівнів, парламентарії різних скликань, місцеві еліти та донорські організації, які опікуються питаннями місцевого самоврядування, одностайні у думці щодо необхідності роботи над якісним, повноцінним і вичерпним розмежуванням повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади, передбачивши для цього достатні фінансові ресурси.

Нечіткість і нерозмежованість таких повноважень, їхнє дублювання між органами місцевого самоврядування різних рівнів, а також між між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади сприяють відсутності розуміння їхньої природи «делегування» повноважень, їхньої справжної «вартості» та доцільності належної фінансової підтримки у рамках обмежених фінансових ресурсів. Це, у свою чергу, негативно позначається на якості надання публічних послуг, сприяє конфліктам компетенцій між органами публічної влади та неефективному виконаннями ними своїх повноважень.

У зв'язку з цим необхідне визначення вичерпного переліку повноважень за їхньою природою, правильне розмежування повноважень між органами публічної влади, затвердження державних нормативів і стандартів в описовій і вартісній формі за кожним повноваженням у розрахунку на середньостатистичну адміністративно-територіальну

одиницю, а також забезпечення належного фінансування делегованих повноважень. Щодо останнього то необхідно вдосконалити формулу фінансового вирівнювання, змінити принцип зарахування податку на доходи фізичних осіб до місцевих бюджетів тощо.

3. Недостатній професійний службовців органів місцевого самоврядування, низька привабливість публічної служби та відсутність соціальної довіри до корпусу працівників місцевого самоврядування значно впливають на потенціал територіальних громад і їхній розвиток. Ба більше, недосконаліть системи оплати праці (наприклад, заполітизованість і суб'єктивність, які притаманні цьому процесу) та націленість службовців органів місцевого самоврядування на процес, а не на результат, з яким мають бути пов'язані стимулюючі та заохочувальні надбавки, суттєво посилюють дисбаланс у системі служби в органах місцевого самоврядування та погірішують якість надання послуг, що безумовно впливає на привабливість публічної служби та довіру до державних інституцій загалом.

У цьому контексті необхідно поступово змінювати парадигму професійного розвитку службовців органів місцевого самоврядування, впровадити дієву й ефективну систему навчання та просування кадрів, створити сприятливі та привабливі умови праці на публічній службі, таким чином відновивши довіру та престиж державної служби. Для досягнення цієї мети необхідно впровадити сучасні інструменти управління людськими ресурсами у системі службовців органів місцевого самоврядування, сформувати справедливий і відкритий конкурс із найму на посади, створити гнучку систему професійного розвитку, створити сприятливий бренд роботодавця в особі місцевого самоврядування, та, зрештою, перейти до концепції публічного службовця, яка органічно поєднує державну службу та службу в органах місцевого самоврядування.

Діяльність за цим напрямком безпосередньо перетинається із заходами з реформування центральних органів виконавчої влади й удосконалення правових засад функціонування корпусу працівників місцевого самоврядування.

4. Незважаючи на відносно нещодавнє оновлення виборчого законодавства у вигляді ухвалення Виборчого кодексу та перші місцеві вибори за новою територіальною основою, які відбулися на всій териротії України наприкінці 2020 року, практика виборчого процесу вказує про недосконаліть правового регулювання проведення місцевих виборів, які тільки посилюються на фоні викликів воєнного часу.

Такими викликами є, зокрема, збільшення площі тимчасово окупованих територій України й активні бойові дії на багатьох із них, масові переміщення населення, яке впливає на соціально-демографічні

характеристики територіальних громад, недостатня представленість мешканців віддалених населених пунктів громади у представницьких органах, непристосованість деяких виборчих норм до умов післявоєнного відновлення у частині проведення позачергових або проміжних місцевих виборів і діджиталізації виборчого процесу загалом.

Відповідно, необхідно вдосконалити виборчу систему місцевих виборів, а саме: встановити підстави для відмови у проведенні виборів через відсутність належних заходів безпеки, визначити процедуру призначення позачергових місцевих виборів, механізми участі українських громадян у них задля забезпечення збалансованого представництва всіх територіальних громад, а також професіоналізації та деполітизації членів виборчих комісій тощо.

Ба більше, історія українського демократизму характеризується негативною практикою зміни правил «гри» виборчого процесу безпосередньо перед датою проведення виборів. На місцевому рівні ця проблема поглиблюється у зв'язку з тим, що місцеві вибори зазвичай привертають мало уваги зі сторонии населення, а отже мешканці менше обізнані щодо специфіки виборчої системи на місцях. З іншої сторони, на практиці саме місцева влада вирішує більшість побутових проблем і питань населення та задовольняє їхні повсякденні потреби.

У зв'язку з цим уперше за всю історію незалежності України пропонується вдосконалити виборчу систему на місцевому рівні заздалегідь, задовго до чергових місцевих виборів, які заплановані на 2025 рік. Це необхідно для того, щоб усі суб'єкти виборчого процесу належно підготувалися, було проведено інформаційну кампанію серед населення та значно підвищився професійний рівень членів виборчих комісій усіх рівнів.

Очікувані ефекти від реалізації

В Україні буде спроможну систему органів місцевого самоврядування на всіх рівнях державного адміністративно-регіонального устрою, яка належно виконує публічні функції, протистоїть періодичним кризам і раптовим загрозам, своєчасно й адекватно реагує на виклики та користуються довірою місцевого населення.

Виконання публічних функцій фінансується на достатньому рівні, а повноваження правильно розподілені між різними рівнями та структурами публічного врядування, завдяки чому підвищується якість надання послуг населенню й ефективно використовуються обмежені грошові кошти, а територія швидко розвивається.

Публічна служба на місцевому рівні оптимізована, цифровізована й орієнтована на результат, а отже спрямована на досягнення ключових показників ефективності у найкоротший термін за мінімальних витрат державних ресурсів.

Виборчі процедури на місцевому рівні адаптовані до викликів післявоєнного відновлення, виборча система не прив'язана до кількості населення, що вможливлює більш цілеспрямовано та збалансовано відображати їхні потреби, зокрема, й мешканців віддалених населених пунктів територіальних громад, а члени виборчих комісій є професіоналами, що загалом забезпечує високий рівень якості проведення місцевих виборів і гарантує місцеве демократичне управління відповідно до кращих європейських стандартів.

Ключові проблеми та цілі

1) Проблема: низький рівень спроможності деяких територіальних громад і районів, який поглибився через повномасштабну війну.

Ціль: оновлення адміністративно-територіального устрою з урахуванням поточних викликів, з якими зіштовхнулися органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади в умовах дії правового режиму воєнного стану.

2) Проблема: Нечіткий розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та держави за їхньою природою та відсутність належних фінансових ресурсів.

Ціль: установити розподіл повноважень органів місцевого самоврядування на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою, а також між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади, врахувавши надання достатнього фінансового ресурсу для його виконання.

3) Проблема: недостатній професійний рівень службовців на місцях, низька привабливість публічної служби, відсутність довіри до корпусу працівників місцевого самоврядування.

Ціль: упровадити дієву й ефективну систему навчання та просування кадрів і створення привабливих і сприятливих умов праці для державних службовців.

4) Проблема: недосконалість виборчого процесу на місцевому рівні під час постійних криз.

Ціль: удосконалити виборчу систему для місцевих виборів у частині встановлення підстав їхнього непроведення за відсутності належного рівня безпеки та призначення позачергових місцевих виборів.

Реформа ОДА, РДА

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України вимагає пошуку найефективніших форм і способів здійснення державного управління, забезпечення безперебійної роботи всіх

місцевих інституцій, гарантування захисту прав людини у складних умовах воєнного та післявоєнного часу[3].

Війна в Україні призвела до руйнування виробничої, комунальної, медичної, соціальної та транспортної інфраструктури, житла, а також інфраструктури енергетики та зв'язку, що спричинило складнощі з реалізації національних і регіональних програм культурного та соціально-економічного розвитку, а також програм охорони довкілля тощо. Під час дії правового режиму воєнного стану в Україні конституційно визначена система місцевих органів виконавчої влади була змінена на військові державні адміністрації.

За цих умов органам державної влади й органам місцевого самоврядування необхідно взаємодіяти задля забезпечення ефективного здійснення ними своїх повноважень протягом усього воєнного та післявоєнного часу.

Під час післявоєнного періоду відбудови та модернізації країни необхідно продовжити процеси вдосконалення здійснення державного управління на місцевому рівні на засадах децентралізації, що зумовлює нову «якість» й оновлений зміст спільної діяльності місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Поєднання зусиль зазначених органів, тобто їхня спільна діяльність, є важливою умовою, а також засобом реалізації демократичного та децентралізованого територіального управління й умовою належного врядування у контексті цілей і завдань європейської інтеграції України.

Водночас, актуальною є гармонізація тенденцій централізації та децентралізації у зв'язку із ситуацією воєнного та післявоєнного часу та викликами у сфері національної безпеки й оборони; зміна алгоритму виконання місцевими органами виконавчої влади своїх функцій таким чином, щоби пріоритетними були функції, які зумовлені викликами у сфері національної безпеки й оборони; зростання рівня професіоналізму працівників місцевих державних адміністрацій; забезпечення відповідності заробітної платні їхніх працівників обсягу повноважень.

Оптимізація механізму надання адміністративних послуг населенню, включно з децентралізацією у вигляді делегування повноважень місцевим органам влади з надання адміністративних послуг і забезпеченням відповідними ресурсами також залишається важливим завданням.

Отже, виокремимо три ключові напрямки, реалізація яких безпосередньо залежить від доопрацювання й ухвалення вже наявних законопроєктів, актів Кабінету Міністрів України, а також від

[3] Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Державне управління». Національна рада з відновлення України від наслідків війни. URL : https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/governance.pdf (дата звернення: 23.02.2024).

ефективного виконання поставлених завдань різними рівнями та гілками влади у тісній координації між собою.

1. Повноваження обласних і районних державних адміністрацій розбалансовані і недосконалі для викликів післявоєнного часу.

Розв'язання зазначеної проблеми полягає у розширенні та корегуванні повноважень місцевих державних адміністрацій у післявоєнний час, зокрема, мають ураховуватися особливості територій, у яких діють відповідні органи виконавчої влади, наприклад, прифронтові, тилові, окуповані та деокуповані).

Водночас, у післявоєнний час необхідно забезпечити безперервну підготовку співробітників місцевих адміністрацій у ключових галузях, зокрема у сфері оборони.

Необхідно також визначити правовий статус голів місцевих адміністрацій, їхніх перших заступників і заступників.

Для практичної реалізації зазначеного напрямку необхідно розробити законодавчі зміни до чинного українського законодавства чи використати законопроєкти, які вже були розроблені, проте, ще не прийняті українським парламентом. Так, правовий статус голів місцевих державних адміністрацій і їхніх заступників має бути змінений поступово після закінчення воєнних дій.

2. Структура місцевих державних адміністрацій та фінансування місцевих органів виконавчої влади не враховують викликів післявоєнного часу.

Вирішенням зазначеної проблеми є оптимізація структури місцевих державних адміністрацій на основі диференційованого підходу, враховуючи тип території, на якій здійснюють свої повноваження відповідні органи виконавчої влади. З урахуванням досвіду здійснення військовими адміністраціями своїх повноважень під час дії правового режиму воєнного стану воєнного стану у структурі місцевих державних адміністрації має бути виокремлено безпековий напрямок.

Заробітна платня співробітників місцевих державних адміністрацій має відповідати обсягу їхніх повноважень.

Окрім того, в основу кадрової політики має бути покладена система оцінювання ефективності роботи місцевих державних адміністрацій. Ефективність діяльності місцевих державних адміністрацій має визначатися тільки за допомогою системи та методолоогії оцінювання, а рівень ефективності роботи відповідних органів виконавчої влади має перевищувати 90%.

Практична реалізація цього напрямку полягає в ухваленні відповідних актів українського уряду чи розробці законодавчих змін до чинного українського законодавства.

3. Система взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади є недосконалою.

На сьогодні в Україні не впроваджено механізму, який гарантує законність у діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що суттєво впливає на якість ухвалюваних відповідними органами рішень і спричиняє негативні наслідки від їхнього ухвалення. Тому необхідно створити багаторівневу систему органів державної влади щодо забезпечення законності у діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що призведе до координації роботи між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади.

Крім того, доцільно розв'язати питання про координацію місцевими державними адміністраціями діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади, які здійснюють свої повноваження на відповідних територіях.

Реалізація відповідних повноважень забезпечить ефективність механізму взаємодії органів місцевого самоврядування й органів виконавчої влади.

Практична реалізація у зазначеному сфері напрямку може бути здійснена як шляхом унесення змін до чинного українського законодавства, так і з використанням законопроєктів, які вже розроблені, але ще не ухвалені українським парламентом (наприклад, законопроєкт від 30.10.2020 № 4298).

Очікуваний вплив від упровадження

Реалізація запропонованих заходів уможливить:

– оновлення напрямків роботи обласних і районних державних адміністрацій відповідно до вимог післявоєнного часу;

– налагодження якісної взаємодії органів місцевого самоврядування, територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади з місцевими органами виконавчої влади;

– підвищення професійного рівня спірвробітників місцевих державних адміністрацій;

– правове врегулювання статусу керівників місцевих органів виконавчої влади;

– надання населенню послуг належної якості у післявоєнний час.

2. Аналіз поточних результатів роботи та планів Міністерства розвитку громад, територій та інфрастуктури

Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України оприлюднило результати своєї роботи щодо регіональної політики та децентралізації, а також майбутні плани на 2024 рік[4].

Децентралізація та регіональна політика – відносно нові напрямки для Мінінфраструктури, оскільки вони перейшли у його відання тільки минулого року зі створенням Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. На сьогодні Мінінфраструктури розв'язує проблеми війни, а саме: забезпечує логістику та роботу об'єктів критичної інфраструктури, відновлює різноманітні об'єкти по всій країні, проте, розвиток територіальних громад і регіонів є і буде його пріоритетом.

До головних результатів у сфері децентралізації за 2023 рік віднесемо:

1) Ухвалення Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про співробітництво територіальних громад» щодо упорядкування окремих питань співробітництва територіальних громад» (№ 2867-IX), який розроблено Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України, та прийнято наказ Мінінфраструктури «Про затвердження Примірних форм договорів про співробітництво територіальних громад та додаткових договорів про приєднання до співробітництва» щодо його виконання (№ 217).

2) Підготовлення й унесення на розгляд українському уряду проєкт розпорядження щодо Плану заходів із реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади на 2024–2027 роки.

3) Підготовлення й унесення на розгляд українському уряду проєктів нормативно-правових актів, які спрямовані на відновлення державного управління на деокупованих територіях Автономної Республіки Крим, для виконання положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим» (№ 3334-IX).

4) Унесення на розгляд українському уряду проєкту Постанови Верховної Ради України щодо перейменування деяких населених пунктів в Автономній Республіці Крим.

5) На виконання Закону України «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України»:

[4] Команда Міністерства відновлення презентувала результати роботи та плани на 2024 рік щодо регіональної політики та децентралізації. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. URL : https://mtu.gov.ua/news/35273.html (дата звернення: 23.02.2024).

– підготовлено й унесено на розгляд українському уряду проєкти щодо зміни Порядку контролю за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади, Типового положення про структурний підрозділ із питань фінансів обласних державних адміністрацій і Методики формування спроможних територіальних громад;

– викладено у новій редакції Кодифікатор адміністративно-територіальних одиниць і територій територіальних громад.

6) На виконання Закону України «Про адміністративну процедуру» підготовлено проєкт постанови українського уряду щодо змін до Типового регламенту місцевої державної адміністрації (проєкт підтримано Кабінетом Міністрів України відповідною постановою від 11 серпня 2023 р. № 854).

7) Підготовлення проєкту постанови українського уряду щодо затвердження Порядку відбору біологічного матеріалу у членів добровольчих формувань територіальних громад і його зберігання для проведення державної реєстрації геномної інформації людини, на виконання Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» (проєкт підтримано Кабінетом Міністрів України відповідною постановою від 19 червня 2023 р. № 620).

8) Підготовлення й унесення на розгляд українському уряду законопроєкту щодо деталізації порядку призначення, звільнення та виконання повноважень голів місцевих державних адміністрацій до прийняття та набрання чинності законопроекту № 4298, а також особливостей здійснення місцевими адміністраціями повноважень в умовах особливих правових режимів, на виконання пункту 268 Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2023 рік.

9) На виконання Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки:

– підготовлено й унесено проєкт постанови зміни щодо Рекомендаційних переліків структурних підрозділів державних адміністрацій (уповноважений підрозділ із питань запобігання корупції утворюється як окремий структурний підрозділ);

– проведено аналітичне дослідження щодо приведення системи органів державної влади й органів місцевого самоврядування у відповідність до системи адміністративно-територіального устрою.

10) Верховна Рада України ухвалила підготовлений Мінінфраструктури проєкт постанови щодо встановлення меж міст Шаргород, Омелинка та Гнівані. До парламенту було внесено на розгляд проєкти постанов щодо встановлення та зміни меж міст Ромни та Мена.

Для подальшої реалізації реформи у сфері місцевого самоврядування необхідно прийняти низку законопроєктів, які наразі зареєстровані у Верховній Раді України:

1) Про внесення змін до Закону «Про місцеві державні адміністрації» щодо реформування територіальної організації виконавчої влади (№ 4298), що вможливить переформатування місцевих державних адміністрацій в органи префектурного типу.

2) Шодо вдосконалення порядку організації, діяльності та припинення органу самоорганізації населення (№ 6319).

3) Щодо регулювання відносин, які пов'язані з набуттям, здійсненням і припиненням права комунальної власності на майно, яке належить територіальним громадам (№ 6479).

4) Щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування (№ 7283).

Мінінфраструктури також працює над законопроєктами, які мають забезпечити подальше реформування органів місцевого самоврядування та реалізацію відповідних рекомендацій Європейського Союзу у Звіті щодо розширення (опублікованому 8 листопада 2023 року)[5], та розглядатимуть такі питання:

1) Удосконалення механізму затвердження територій територіальних громад і визначення їхніх адміністративних центрів.

2) Приведення законодавства у відповідність до змін категорій міст обласного та районного значення.

3) Визначення правового механізму відновлення діяльності органів місцевого самоврядування після припинення/скасування дії правового режиму воєнного стану, а також особливостей здійснення публічної влади на деокупованих територіях.

4) Розподілення повноважень органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування та управління на основі принципу субсидіарності.

Спільно з іншими центральними органами виконавчої влади, а також у рамках проєктів і програм міжнародної технічної допомоги Мінінфраструктури веде роботу зі зміцнення фінансової спроможності органів місцевого самоврядування. Так, спільно з Міністерством фінансів України було підготовлено законопроєкт щодо надання органам місцевого самоврядування додаткових повноважень з адміністрування місцевих податків і зборів. Також з урахуванням європейської практики здійснюється аналіз щодо вдосконалення механізму

[5] Ukraine Report 2023. European Commission. URL : https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en (дата звернення: 23.02.2024).

передачі податку на доходи фізичних осіб до місцевих бюджетів з метою підготовки власних обґрунтованих пропозицій.

Водночас, ведеться робота з упровадження муніципальної статистики, щоб органи місцевого самоврядування здійснювали заходи щодо збирання, організації, проведення аналізу та представлення даних, що є надважливим задля ефективного планування процесу післявоєнного відновлення й інтеграції до Європейського Союзу.

Сфера регіональної політики також потребує перегляду з урахуванням реалій війни, необхідності відновлення та відбудови територіальних громад і регіонів, та побудови адміністративної спроможності суб'єктів регіональної політики брати ефективну участь у політиці згуртованості Європейського Союзу, зокрема з використанням його структурних фондів.

Деякі з досягнень 2023 року у зазначеній сфері включають:

1) Оновлення законодавчої рамки державної регіональної політики (підготовлено й ухвалено 4 постанови Уряду, 2 накази Мінінфраструктури, ще 2 проєкти перебувають на розгляді Кабінету Міністрів).

2) Оновлення положення Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки, яка незабаром буде затверджена Кабінетом Міністрів. Вона включає у себе поєднання державної регіональної політики та політики відновлення, а також наближення системи управління регіональним розвитком України до процедур Європейського Союзу.

4) Створення та запуск Community Support Team – координаційної платформи донорів для підтримки територіальних громад, зокрема, з традиційними великомасштабними проєктами, як-от USAID і ULEAD, а також низки нових проєктів у сфері місцевого самоврядування та регіональної політики, як-от UNDP, FCDO, SURGe. Так, 360 громад уже знайшли міжнародних партнерів.

5) Початок розробки цифрових засобів щодо впровадження та моніторингу державної регіональної політики, зокрема, Геоінформаційної системи моніторингу й оцінювання регіонального розвитку (підготовлено й ухвалено відповідні акти Кабінету Міністрів). Разом із Реєстром пошкодженого та знищеного майна та Єдиною державною електронною системою у сфері будівництва вони інтегруються у DREAM – Державну цифрову екосистему управління відновленням.

Плани Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України у сфері регіональної політики на 2024 рік такі:

1) Затвердити оновлену Державну стратегію регіонального розвитку на 2021–2027 роки, підготувати й ухвалити План заходів на 2024–2027 роки.

2) Забезпечити координацію процесу оновлення стратегічних документів на регіональному рівні та рівні територіальних громад, ураховуючи положення оновленої Державної стратегії регіонального розвитку й оновленої методики підготовки документів.

3) Почати розробку законодавчого механізму щодо належного функціонування державної управлінської системи та збір даних на місцевому рівні, запустити муніципальну статистику.

4) Підготувати та подати на розгляд зміни та доповнення до Закону України «Про засади державної регіональної політики» й удосконалити відповідні інструменти відповідно до рекомендацій Європейського Союзу.

5) Оновити архітектуру планувальних документів, що вможливить інтегрувати політику згуртованості Європейського Союзу, врегулювати підходи до бачення шляхів відновлення та розвитку, посилити інституційну спроможність громад і синхронізувати планувальні документи.

6) Визначити перелік функціональних типів територій і розробити спеціальні інструменти з метою їхньої підтримки та розвитку.

7) Запустити Геоінформаційну систему моніторингу й оцінювання регіонального розвитку, що вможливить забезпечення збору та систематизації всіх даних щодо соціально-економічного життя територіальних громад і регіонів.

8) Законодавчо закріпити обов'язкове використання системи DREAM для всіх проєктів відновлення та модернізації, щоб забезпечити доступність цих даних для всіх.

9) Перезапустити Державний Фонд регіонального розвитку відповідно до політики згуртованості й аналізу роботи подібних фондів у Європейському Союзі.

Так, уже 26 січня 2024 року набрав чинності Закон України «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України» від 28.07.2023 № 3285-IX[6]. У зазначеному законі визначається порядок утворення, ліквідації, встановлення та зміни меж сіл, селищ, міст, районів, їхні найменування та перейменування, визначення та зміну адміністративних центрів районів.

Варто зазначити, що необхідно залучати до процесу реформування у сфері місцевого самоврядування всі зацікавлені сторони, зокрема, всеукраїнські асоціації органів місцевого самоврядування, які представляють інтереси місцевих громад, а також ураховувати позицію та пропозиції громадського та наукового експертного середовища.

[6] Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України : Закон України від 28.07.2023 № 3285-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3285-20#Text (дата звернення: 23.02.2024).

3. Місцеве самоврядування у період дії правового режиму воєнного стану в Україні

Правова основа місцевого самоврядування

Згідно з частиною 1 статті 140 Конституції України «Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.»[7].

Згідно з частиною 3 тієї самої статті 140 Конституції України «Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи».

Згідно з частиною 6 вищезазначеної статті 140 Конституції України «Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна».

Згідно зі статтею 146 Конституції України «Інші питання організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом.».

Систему та гарантії місцевого самоврядування, засади організації та діяльності, правового статусу та відповідальності посадових осіб й органів місцевого самоврядування відповідно до Конституції України визначено Законом України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні»[8].

До таблиці 1 занесено основні положення статті 1 Закону № 280.

Згідно з частиною 1 статті 2 Закону № 280 «Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.».

[7] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 23.02.2024).

[8] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.02.2024).

Таблиця 1

Основні положення статті 1 Закону № 280

територіальна громада	жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр
місцевий референдум	форма прийняття територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування
загальні збори	зібрання всіх чи частини жителів села (сіл), селища, міста для вирішення питань місцевого значення

Згідно з частиною 2 тієї самої статті 2 Закону № 280 «Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.».

Стаття 3 Закону № 280 передбачає право громадян на участь у місцевому самоврядуванні:

– «Громадяни України реалізують своє право на участь у місцевому самоврядуванні за належністю до відповідних територіальних громад.» (частина 1 статті 3 Закону № 280);

– «Будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками забороняються.» (частина 2 статті 3 Закону № 280).

У статті 5 Закону № 280 ідеться що: «Система місцевого самоврядування включає:

– територіальну громаду;

– сільську, селищну, міську раду;

– сільського, селищного, міського голову;

– виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;

– районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;

– органи самоорганізації населення.».

Згідно з частиною 1 статті 6 Закону № 280 «Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста.».

Види інструментів місцевої демократії

Закон № 280 передбачає такі інструменти місцевої демократії:

– місцевий референдум (стаття 7 Закону № 280);

– загальні збори громадян (стаття 8 Закону № 280);

– місцеві ініціативи (стаття 9 Закону № 280);

– громадські слухання (стаття 13 Закону № 280).

Оскільки більшість локальних актів у вигляді положень і порядків органів місцевого самоврядування, які визначають порядок застосування інструментів місцевої демократії, є складовою статутів відповідних територіальних громад, а отже положення Закону № 280, які регулюють поняття статуту територіальної громади та порядок його державної реєстрації (стаття 19 Закону № 280), також є невід'ємною та важливою складовою місцевої демократії.

Крім того, наразі широко використовуються й інші інструменти місцевої демократії, які безпосередньо не передбачені Законом № 280, а саме: громадські бюджети, громадські консультації, зокрема, й електронні, а також утворення громадських рад й інших консультативних колегіальних органів у структурі органів місцевого самоврядування тощо.

Одним з інструментів місцевої демократії цілком можна вважати електронні петиції до органів місцевого самоврядування, їхній порядок подання та розгляду регламентовано статтею 23-1 Закону України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР «Про звернення громадян»[9].

Рекомендація Rec(2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті»

У зазначеній Рекомендації [10]викладено 13 ключових принципів політики демократичної участі на місцевому рівні, зокрема, серед іншого:

– забезпечення права громадян щодо доступу до чіткої та вичерпної інформації з низки питань, які зачіпають їхні місцеві громади, та права висловлюватися під час ухвалення найбільш важливих рішень, які впливають на їхнє майбутнє;

– пошук нових шляхів підвищення громадянської свідомості та розвитку культури демократичної участі спільно з громадами й органами місцевої влади;

[9] Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.02.2024).

[10] Рекомендація Rec(2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» : Рекомендації Ради Європи від 06.12.2001 № Rec(2001)19. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_739#Text (дата звернення: 23.02.2024).

– підвищувати обізнаність приналежності до громади та заохочувати громадян робити відповідний унесок у життя своїх громад, беручи на себе відповідальність;

– звернути більше уваги комунікації між органами влади та громадянами та заохочувати місцевих лідерів приділяти особливу увагу громадянській участі та прислухатися до очікувань і вимог громадян, щоб забезпечити належне задоволення їхніх потреб, які вони висловлюють;

– виробити узагальнений підхід щодо питання громадянської участі, що враховує як механізми представницької демократії, так і форми прямої участі в ухваленні рішень й у місцевому управлінні;

– приділяти особливу увагу тим категоріям громадян, які зіштовхуються зі значними складнощами у процесі участі, чи на ті, які фактично залишаються на периферії місцевого суспільного життя.

Дотримання зазначених й інших принципів уможливить підвищення рівня участі населення у розв'язанні місцевих питань. Проте, ці Рекомендації не можуть бути повністю застосовані та дотримані у цьому відношенні, оскільки вони не охоплюють випадки введення воєнного стану у тій чи іншій країні.

Правова основа режиму воєнного стану

Зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та припинення, правові підстави діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ й організацій усіх форм власності в умовах воєнного стану, а також гарантії прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб установлено Законом України від 12 травня 2015 року № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану»[11].

Згідно зі статтею 1 Закону № 389 «Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та

[11] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 23.02.2024).

прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.».

Згідно зі статтею 2 Закону № 389 «Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.».

Порядок уведення воєнного стану встановлено статтею 5 Закону № 389.

Вимоги, які висуваються до Указу Президента України щодо введення воєнного стану викладено у частині 1 статті 6 Закону № 389, згідно із п'ятим пунктом якої в указі Президента України щодо введення воєнного стану має зазначатися «вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень».

Пунктом 3 Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» вказано «У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».»[12].

Так, стаття 38 Конституції України передбачає що «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.».

Згідно з частиною 1 статті 39 Конституції України «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування».

[12] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL : https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 23.02.2024).

Згідно з частиною 2 тієї самої статті Конституції України «Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.».

Пункт 8 частини 1 статі 8 Закону № 389 передбачає «В Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, такі заходи правового режиму воєнного стану: … забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів;».

Згідно з частиною 2 статті 8 Закону № 389 «У місцевостях, де ведуться бойові дії, запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладається безпосередньо на військове командування та військові адміністрації (у разі їх утворення).».

Повноваження органів місцевого самоврядування

Делеговані повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян викладено у підпункті 3 пункту «б» частини 1 статті 38 Закону № 280 «вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадської безпеки і порядку;».

Повноваження військових адміністрацій населених пунктів

Згідно з частиною 1 статті 4 Закону № 389 «На територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації».

Згідно з частиною 2 цієї самої статті 4 Закону № 389 «Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування».

Згідно з частиною 3 статті 4 Закону № 389 «Військові адміністрації населених пунктів утворюються в межах територій територіальних громад, у яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи, та/або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, а також в інших випадках, передбачених цим Законом. Військову адміністрацію населеного пункту (населених пунктів) очолює начальник, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації. Начальником військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів) може бути призначений відповідний сільський, селищний, міський голова».

Згідно з частиною 8 статті 4 Закону № 389 «Військові адміністрації населених пунктів, районні, обласні військові адміністрації здійснюють свої повноваження протягом дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування».

Повноваження військових адміністрацій населених пунктів викладені у статті 15 Закону № 389. Зокрема, згідно з частиною 2 тієї самої статті 15 Закону № 389 військові адміністрації населених пунктів на відповідній території здійснюють повноваження із запровадження та виконання заходів правового режиму воєнного стану та здійснюють делеговані повноваження органів виконавчої влади, які надані органам місцевого самоврядування законами України.

Повноваження начальника військової адміністрацій населеного пункту передбачені частиною 6 статті 15 Закону № 389.

Крім того, згідно з пунктом 1 частини 2 статті 10 Закону № 389 «У разі утворення військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів) Верховна Рада України за поданням Президента України може прийняти рішення про те, що у період дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування:

1) начальник військової адміністрації:

крім повноважень, віднесених до його компетенції цим Законом, здійснює повноваження сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, сільського, селищного, міського голови;

може затвердити тимчасову структуру виконавчих органів сільської, селищної, міської ради (для працівників, посади яких не включені до тимчасових штатних розписів, оголошується простій або здійснюється їх переведення на рівнозначну чи нижчу посаду);».

Відповідно, мирні збори, мітинги, походи та демонстрації й інші масові заходи можуть проводитися, якщо вони не заборонені військовим командуванням, за попереднім повідомленням відповідного виконавчого органу сільської, селищної, міської ради чи якщо

на відповідній території утворено військову адміністрації населеного пункту та її начальник здійснює повноваження сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, а також сільського, селищного чи міського голови.

Чіткі терміни такого повідомлення не визначені законодавством, проте, офіційне тлумачення положень частини й статті 39 Конституції України надано Рішенням Конституційного суду № 4-рп/2001 від 19 квітня 2001 року[13].

«1. Положення частини першої статті 39 Конституції України щодо завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій в аспекті конституційного подання треба розуміти так, що організатори таких мирних зібрань мають сповістити зазначені органи про проведення цих заходів заздалегідь, тобто у прийнятні строки, що передують даті їх проведення. Ці строки не повинні обмежувати передбачене статтею 39 Конституції України право громадян, а мають служити його гарантією і водночас надавати можливість відповідним органам виконавчої влади чи органам місцевого самоврядування вжити заходів щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингів, походів і демонстрацій, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей.

Визначення конкретних строків завчасного сповіщення з урахуванням особливостей форм мирних зібрань, їх масовості, місця, часу проведення тощо є предметом законодавчого регулювання.».

Наразі в Україні існує практика затвердження порядку проведення масових заходів на відповідній території (області чи районі), який, зокрема, передбачає таке:

– обов'язковість попереднього письмового погодження щодо проведення такого заходу з виконавчими органами відповідних рад та визначення його терміну;

– вимоги щодо змісту повідомлення організатора заходу (мета; дата та час; тривалість; місце проведення чи маршрут; передбачувана кількість учасників; інформація щодо організатора заходу та відповідальної за його проведення особи, їхні контактні дані);

– обов'язок організатора заходу забезпечити дотримання учасниками громадського порядку;

– вимоги щодо наявності засобів домедичної допомоги, дотримання загальних правил безпеки, належне реагування у випадку оголошення

[13] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини п... : Рішення Конституційного суду України від 19.04.2001 № 4-рп/2001. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#Text (дата звернення: 23.02.2024).

повітряної тривоги, що вимагає, щоб кількість учасників не перевищувала розрахункову місткість найближчого укриття тощо.

Далі, в аспекті інструментів місцевої демократії маємо розглянути правове регулювання їхнього використання у мирний час й особливості використання під час дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Місцеві вибори

Порядок використання у мирний час

Згідно з частиною 2 статті 194 Виборчого кодексу України[14] «2. Чергові місцеві вибори призначаються у зв'язку із закінченням строку повноважень місцевих рад, сільських, селищних міських голів, обраних на попередніх чергових місцевих виборах.

Чергові місцеві вибори проводяться одночасно на всій території України в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень рад, голів, обраних на попередніх чергових місцевих виборах…».

Особливості використання під час дії воєнного стану

Не може бути використаний, оскільки частина 1 статті 19 Закону № 389 прямо забороняє проведення виборів в умовах дії правового режиму воєнного стану, зокрема, виборів до органів місцевого самоврядування, і тому не може бути використана в умовах воєнного стану. Частина 2 тієї самої статті Закону № 389 установлює що «Верховна Рада України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня припинення чи скасування воєнного стану, якщо чергові або позачергові вибори до відповідних органів мали бути проведені в період, на який було введено воєнний стан, приймає рішення про призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих виборів.».

Місцевий референдум

Порядок проведення у мирний час

Згідно зі статтею 7 Закону № 280 «1. Місцевий референдум є формою вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення.

2. Предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, цим та іншими законами до відання місцевого самоврядування.

3. На місцевий референдум не можуть бути винесені питання, віднесені законом до відання органів державної влади.

4. Рішення, прийняті місцевим референдумом, є обов'язковими для виконання на відповідній території.

[14] Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 23.02.2024).

5. Порядок призначення та проведення місцевого референдуму, а також перелік питань, що вирішуються виключно референдумом, визначаються законом про референдуми.».

Наразі інструмент місцевого референдуму не може бути використаний у мирний час через відсутність правового регулювання порядку його призначення та проведення, а також переліку питань, які вирішуються виключно референдумом, лскільки відсутній, власне, відповідний закон. Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XII «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» втратив чинність у зв'язку з прийняттям Закону України від 06.11.2012 р. № 5475-VI «Про всеукраїнський референдум», який визнаний неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду № 4-р/2018 від 26.04.2018[15].

Особливості застосування під час воєнного стану

Не може бути використаний під час дії правового режиму воєнного стану за тими самисм підставами, що й у мирний час. Окрім цього, частина 1 статті 19 Закону № 389 прямо забороняє проведення всеукраїнських і місцевих референдумів в умовах воєнного стану.

Загальні збори громадян

Порядок використання у мирний час

Згідно зі статтею 8 Закону № 280 «Загальні збори громадян

1. Загальні збори громадян за місцем проживання є формою їх безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення.

2. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності.

3. Порядок проведення загальних зборів громадян за місцем проживання визначається законом та статутом територіальної громади.».

Наразі таким законом є «Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні», яке затверджене Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р. № 3748-XII[16]. Незважаючи на застарілість цього документу, при врегулюванні порядку проведення загальних зборів локальними актами місцевих рад, такий порядок детально прописаний саме у статутах об'єднаних територіальних громад (або безпосередньо у самому статуті, або у положенні/порядку, який є додатком до цього статуту). Загальні збори

[15] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційнос... : Рішення Конституційного суду України від 26.04.2018 № 4-р/2018. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#n60 (дата звернення: 23.02.2024).

[16] Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні : Постанова Верховної Ради України від 17.12.1993 № 3748-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3748-12#Text (дата звернення: 23.02.2024).

– це зібрання всіх або частини громадян, які проживають у відповідній територіальній громаді, з метою обговорення та вирішення питань місцевого значення (можуть проводитись у будинку чи кількох будинках, житловому комплексі чи комплексах, на вулиці чи вулицях, у межах кварталу чи кварталів, в окремих населених пунктах або в межах усієї територіальної громади тощо.

Особливості використання під час дії воєнного стану

З урахуванням вищезазначних положень, якщо військове командування не забороняє проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, та інших масових заходів, проведення загальних зборів є можливим у виключних випадках і якщо виконавчий орган відповідної ради повідомлено заздалегідь, а у випадку утворення на відповідній території військової адміністрації населеного пункту – повідомлення цього органу й отримання відповідного погодження. Проте, варто зазначити, що у випадку отримання погодження від уповноваженого органу необхідно дотримуватися безпекових заходів. Якщо забезпечити цю складову неможливо, треба звернути увагу на інші можливі способи розв'язання питань, які розглядатимуться на зборах.

Місцеві ініціативи

Порядок використання у мирний час

Згідно зі статтею 9 Закону № 280 «Місцеві ініціативи

1. Члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування.

2. Порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради визначається представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади з урахуванням вимог Закону України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності".

3. Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

4. Рішення ради, прийняте з питання, внесеного на її розгляд шляхом місцевої ініціативи, обнародується в порядку, встановленому представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади.».

Особливості використання під час дії воєнного стану

Під час дії правового режиму воєнного стану можуть виникнути проблеми з реалізацією права на внесення місцевої ініціативи – через відсутність кворумумможе не зібратися рада, пленарне засідання може проводитися дистанційно, тобто, участь членів ініціативної групи під час розгляду місцевої ініціативи може бути складненою. Крім цього,

згідно з частиною 10 статті 9 Закону № 389 «У період дії воєнного стану на акти органів місцевого самоврядування, військово-цивільних адміністрацій та військових адміністрацій, а також їх посадових осіб не поширюються вимоги пункту 3 частини першої (у частині оприлюднення проектів актів), частини четвертої статті 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації», Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» та Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання»». В іншому використання зазначеного інструменту місцевої демократії не обмежене під час дії правового режиму воєнного стану.

Громадські слухання

Порядок використання у мирний час

Згідно зі статтею 13 Закону № 280 «Громадські слухання

1. Територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування.

2. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік.

3. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

4. Порядок організації громадських слухань визначається статутом територіальної громади».

Особливості використання під час дії воєнного стану

Немає жодних перешкод для проведення громадських слухань, якщо вони не передбачають зібрання великої кількості людей і забезпечуються всіма необхідними безпековими заходами. Необхідно також звернути увагу на інші формати громадських слухань, наприклад, дистанційні. Проте, якщо відповідний локальний акт, який визначає порядок проведення громадських слухань, не містить положень щодо альтернативних способів їхнього проведення, до нього необхідно внести зміни.

Електронні петиції до органу місцевого самоврядування

Порядок використання у мирний час.

Згідно зі статтею 23-1 Закону № 393 громадяни можуть подавати електронні петиції, зокрема, до органів місцевого самоврядування, наприклад, через офіційний веб-сайт цього органу або інтернет-сторінку громадської організації, яка збирає підписи на її підтримку.

Особливості використання в умовах воєнного стану

Під час дії правового режиму воєнного стану використання зазначеного інструмента місцевої демократії законодавчо не обмежене.

Проте, об'єктивні обставини, а саме відсутність технічної підтримки офіційних веб-сайтів органів місцевого самоврядування (зокрема проблеми з інтернетом і зв'язком) можуть перешкоджати його використанню на практиці.

Загалом, участь жителів об'єднаних територіальних громад у розв'язанні місцевих питань не припиняється під час дії правового режиму воєнного стану, введеного згідно із Законом № 389. Проте, використання окремих інструментів місцевої демократії може бути ускладнене чи тимчасово обмежене з об'єктивних причин, які зазначені вище.

ВИСНОВКИ

У результаті виконаного комплексного дослідження визначені концептуальні засади реформи органів місцевого самоврядування як складової євроінтеграції; здійснений аналіз поточних результатів роботи та планів Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури; досліджене місцеве самоврядування у період дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Представлене дослідження розглядає реформування у сфері місцевого самоврядування у контексті як євроінтеграційних процесів, так і в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Метою зазначеного реформування є забезпечення ефективності, власне, системи місцевого самоврядування, яка має захищати інтереси громадян, сталості та безперервності роботи органів державної влади, спроможності виконання невідкладних заходів щодо відновлення України від наслідків війни та реалізації державної політики, яка спрямована на набуття членства у Європейському Союзі.

На сьогодні Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України зосереджує особливу увагу на проблемах війни, а саме: забезпечує логістику та роботу об'єктів критичної інфраструктури, відновлює інші об'єкти по всій країні, проте, розвиток територіальних громад і регіонів був і залишається пріоритетом цього міністерства.

У зв'язку з уведенням в Україні воєнного стану окремі конституційні права та свободи людини та громадянина були тимчасово обмежені, зокрема, й у сфері місцевого самоврядування, тому необхідно **збалансувати діяльність військових адміністрацій населених пунктів й органів місцевого самоврядування.**

Отже, органи місцевого самоврядування мають відігравати ключову роль у післявоєнній відбудові України, особливо у контексті євроінтеграції.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні зосереджено увагу на концептуальних засадах реформи органів місцевого самоврядування як складової євроінтеграції; аналізу поточних результатів роботи та планів Міністерства розвитку громад, територій та інфрастуктури; дослідженні місцевого самоврядування у період дії правового режиму воєнного стану в Україні. Розглянуто реформування у сфері місцевого самоврядування у контексті європейської інтеграції та в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні. Визначено мету реформування у сфері місцевого самоврядування, яка полягає у забезпеченні ефективності самої системи місцевого самоврядування, що вможливлює захист інтересів громадян, сталість і безперервність роботи державних органів, спроможність виконувати необхідні заходи щодо післявоєнного відновлення України та реалізацію загальнодержавної політики, яка спрямована на набуття членства у Європейському Союзі. Наведено, що Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України зосереджує особливу увагу на поточних проблемах війни, проте, розвиток територіальних громад і регіонів був і залишається його пріоритетом, тому необхідно залучати до процесу реформування всі зацікавлені сторони, зокрема, громадське та наукове експертне середовище. Встановлено, що з уведенням у дію в Україні правового режиму воєнного стану деякі конституційні права та свободи людини та громадянина були тимчасово обмежені, включно зі сферою місцевого самоврядування, що вимагає пошуку балансу у діяльності органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій населених пунктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Організація роботи державних службовців та оплата праці в умовах воєнного стану : результати опитування. Національне агентство України з питань державної служби. URL : https://nads.gov.ua/news/organizaciya-roboti-derzhavnih-sluzhbovciv-ta-oplata-praci-v-umovah-voyennogo-stanu-rezultati-opituvannya (дата звернення: 23.02.2024).

2. Слободяник, Т. М., Сергієнко, А. С., Літвяков, Е. М. (2023). Бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 4. С. 418–420.

3. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Державне управління». Національна рада з відновлення України від наслідків війни. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/governance.pdf (дата звернення: 23.02.2024).

4. Команда Міністерства відновлення презентувала результати роботи та плани на 2024 рік щодо регіональної політики та децентра-

лізації. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. URL : https://mtu.gov.ua/news/35273.html (дата звернення: 23.02.2024).

5. Ukraine Report 2023. European Commission. URL : https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en (дата звернення: 23.02.2024).

6. Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України : Закон України від 28.07.2023 № 3285-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3285-20#Text (дата звернення: 23.02.2024).

7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 23.02.2024).

8. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.02.2024).

9. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.02.2024).

10. Рекомендація Rec(2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» : *Рекомендації Ради Європи від 06.12.2001 № Rec(2001)19*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_739#Text (дата звернення: 23.02.2024).

11 Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 23.02.2024).

12. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL : https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 23.02.2024).

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини п... : Рішення Конституційного суду України від 19.04.2001 № 4-рп/2001. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#Text (дата звернення: 23.02.2024).

14. Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 23.02.2024).

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційнос... : Рішення Конституційного суду України від 26.04.2018 № 4-р/2018. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#n60 (дата звернення: 23.02.2024).

16. Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні : Постанова Верховної Ради України від 17.12.1993 № 3748-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3748-12#Text (дата звернення: 23.02.2024).

Information about the author:
Slobodianyk Tetiana Mykolaiivna,
Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Fundamental
and Branch Legal Sciences
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
20, University Str., Kremenchuk, 39600, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-13

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАХОДИ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ НЕРОЗКРИТИХ ЗЛОЧИНІВ МИНУЛИХ РОКІВ

Стратонов В. М., Дзюрбель А. Д.

Вступ

Звертаючи увагу на кількісні показники злочинності в Україні, особливо в умовах воєнного стану[1], спостерігаємо значний приріст вчинених злочинів. За офіційною інформацією Моніторингової комісії ООН в Україні станом на 30 грудня 2023 року зафіксовано загибель більше десяти тисяч осіб[2] унаслідок ракетних та артилерійських обстрілів і це лише одна частина злочинних дій. Також з боку окупаційних військ масово вчиняються інші злочини насильницького характеру: такі як розбійні напади, грабежі, вбивства, зґвалтування, викрадення людей тощо. Інформаційний простір переповнений публікаціями про злочинні дії загарбницької армії з покликанням на різні джерела.

Уповноважений з захисту прав людини зазначив, що у 2022 році до нього в офіс надійшло понад п'ятдесят тисяч звернень громадян з питань відновлення їх порушених прав[3]. І не дивно, що на фоні великої кількості вчинених правопорушень ми спостерігаємо значну динаміку нерозкритих злочинів, які зараховуємо до категорії нерозкритих правопорушень минулих років.

Оперуючи терміном «нерозкриті злочини минулих років», не варто зазначене поняття сприймати буквально, оскільки це не завжди повертає нас до злочинів кількарічної давності. Адже, це злочини вчинені в минулому, а минулими вважають злочини, які не розкриті станом на 31 грудня минулого року, а також – це ті злочини,

[1] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 : станом на 13 лют. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text

[2] Хвиля ракетних обстрілів, які прокотились Україною, принесла смерть, поранення та руйнування. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: https://ukraine.un.org/en/258513-casualties-and-destruction-wave-russian-missile-attacks-ukraine

[3] Уповноважений: Понад 50 тисяч повідомлень про порушення прав надійшло до Офісу Омбудсмана за 2022-ий рік. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-ponad-40-tisyach-zvernen-gromadyan-nadijshlo-do-ofisu-ombudsmana-za-2022-rik.

провадження у яких зупинено в поточному році. Тому з процесуальної точки зору є досить важливим саме часовий момент з якого злочин слід вважати нерозкритим, чи з моменту прийняття рішення про зупинення провадження, чи знову ж таки чи у всіх випадках, коли не встановлена особа яка вчинила правопорушення, а можливо з якоїсь іншої підстави.

В українському законодавстві ми не зустрічаємо термін «нерозкритий злочин», проте, на думку деяких вчених, потрібно визначити певні точні критерії, за якими можна буде провести розмежування між нерозкритими та розкритими злочинами, а також визначити критерії такого розмежування. Як на нас, з урахуванням завдань кримінального судочинства ч.1 ст.2 КПК України, зокрема щодо забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини з дотриманням принципу презумпції невинуватості, то таким критерієм повинен стати факт повідомлення особі про підозру у вчинення злочину, за наявності достатніх для цього доказів. Водночас, потрібно відходити від усталених (совкових) принципів визначення показників роботи, особливо оперативних підрозділів, де затримання особи чи визнання такою особою своєї вини у вчиненні злочину, особливо за відсутності інших обґрунтованих доказів її вини, вважається розкритим злочином. Адже на початковому етапі розслідування особа може сама себе обмовити, можуть існувати інші обставини такі як провокація, шантаж, які провокують людину на визнання інколи своєї вини в тому, що вона не скоювала[4]. Врахування таких аргументів та введення нових критеріїв і вимог, які власне, визначенні галузевими нормативно-правовими актами при визначенні функцій працівників оперативних підрозділів та слідства, сприятиме підвищенню рівня ефективності діяльності правоохоронних органів у розкритті та належному розслідуванні правопорушень, а відтак, покращить діяльність щодо протидії злочинності в цілому.

Показники абсолютної кількості розкритих правопорушень визначають і підтверджують рівень роботи правоохоронних органів. Але для визначення ефективності у діяльності з розслідування правопорушень, віднесених до нерозкритих злочинів минулих років необхідно враховувати, крім показників розкритих злочинів, за якими вироки набрали законної сили, також дані і про зупинені провадження,

[4] Стратонов В.М., Літвін В.В. Проблеми розмежування понять «розкриття», «розшук» та розслідування» щодо злочинів минулих років. *Вісник Прокуратури.* 2014. № 3(153). С.90-95.

поділивши їх на дві групи: перша, коли особа, яка вчинила правопорушення відома, але не встановлено її місце перебування, друга – особа, яка вчинила правопорушення не встановлена. Порівнявши дані статистичного спостереження можна визначити процентне відношення нерозкритих правопорушень минулих років та зупинених в поточному році відносно розкритих і успішно закінчених розслідуванням проваджень про злочини, обвинувальні акти у котрих скеровано до суду. Отримані показники нерозкритих злочинів минулих років, спонукатимуть керівників правоохоронних органів, процесуальних керівників, керівників слідчих підрозділів ретельно вивчати матеріали проваджень, узагальнювати їх з метою організації більш ефективної і цілеспрямованої роботи у зупинених провадженнях, здійснювати перевірку якості проведених слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій для встановлення осіб, які вчинили правопорушення, визначити можливі недоліки та помилки під час їх провадження, проводити спільні наради за участі процесуальних керівників, слідчих та керівників слідчих підрозділів, з метою належної організації процесуальної та оперативно-розшукової діяльності.

Аналіз кримінальних проваджень, у яких розслідування зупинялося, показав, що у більшості випадків розслідування здійснювалось у складних умовах, викликаних як об'єктивними так і суб'єктивними чинниками. Наприклад матеріали провадження передавались від одного до іншого слідчого, обстановка воєнного стану змінювала географічне місцезнаходження свідків, потерпілого, що негативно впливало на своєчасність проведення слідчих (розшукових) дій, а інколи унеможливлювало їх проведення: внаслідок обстрілів траплялися випадки загибелі свідків тощо. Тому, як бачимо, причин, які впливали на своєчасне та ефективне розслідування доволі багато і саме вони стали причиною зарахування зазначених правопорушень до категорії нерозкритих злочинів минулих років.

Актуальність цієї роботи полягає у визначенні конкретних дій, направлених на покращення діяльності з організації та розкриття, розслідування злочинів на початковому етапі та у злочинах, які залишились не розкритими в минулі роки. При цьому дослідження зазначеної проблематики слід проводити з урахуванням термінів давності, визначених кримінальним законодавством України, напрацювань вчених, які пропонували конкретні рекомендації з використанням сучасних можливостей інформаційних технологій та штучного інтелекту, використовуючи передовий досвід у цій роботі різних органів досудового розслідування, в тому числі іноземних тощо. Також потребує окремого дослідження процес розслідування злочинів, які обумовлені об'єктивними причинами. Це стосується

скоєння злочинів, їх розкриття та розслідування на тимчасово окупованих територіях. Розслідування таких проваджень супроводжується не можливістю збору первинних матеріалів, особливо на межі бойового зіткнення, де ведуться постійні бойові дії і обстріли, також рядом інших причин.

Теоретичну основу роботи склали окремі праці Ю.П. Аленіна, О.М. Бандурки, В.П. Бахіна, В.Я Горбачєвського., В.А. Журавля, А.В. Іщенка, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.Г. Лукашевича, Є.І. Макаренка, Г.А. Матусовського, В.М.Стратонова, В.В. Тіщенка, В.Ю. Шепітька та інших.

На рівні дисертаційного дослідження дана проблематика розглядалась О.В. Лускатовим у 2006 році тобто на основі вже не чинного кримінально- процесуального законодавства[5]. До того ж в роботах науковців не завжди досягнуто єдності в думках та поглядах. Враховуючи зазначене зупинимось на питаннях надання певних рекомендацій, які допоможуть практичним працівникам покращити діяльність з розкриття та розслідування нерозкритих злочинів минулих років.

1. Особливості розкриття нерозкритих злочинів минулих років

У порівнянні з діями працівників правоохоронних органів за часів дії Кримінально-процесуального кодексу 1961 року, нинішні вимоги КПК України (2012 року) передбачають, що слідчі (розшукові) дії і негласні слідчі (розшукові) дії (далі НСРД) та оперативно-розшукові заходи можуть проводитись лише за тими фактами, які внесено в Єдиний реєстр досудових розслідувань (далі ЄРДР). Тобто, у випадку, коли виникає необхідність у проведенні певних заходів чи НС(Р)Д за злочинами вказаного виду, необхідно вирішувати питання про їх внесення в ЄРДР, хоча мають місце випадки, коли працівники прокуратури вважають це не доцільним. Такі питання вирішуються у кожному випадку окремо, з урахуванням наявних обставин[6]. (за чинним наказами ОГП усі відомості про вчинені в минулому злочини повинні бути внесені у ЄРДР. При цьому необхідно

[5] Лускатов А.В. Розслідування нерозкритих злочинів минулих років. Автореф. дисерт. для здоб. наукового ступеня к.ю.н. Харків 2006. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/76a83f04-d430-4eaa-9ac4-c827bde8930b/content

[6] Стратонов В.М. Деякі теоретичні проблеми щодо слідчих (розшукових) дій. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: [збірник]. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2014. Вип. 21. Ч II. С.62-63.

враховувати функціональне призначення діяльності прокуратури в механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина[7]

Планування проведення заходів з розкриття та розслідування злочинів, які віднесені до категорії минулих років залежить від слідчої ситуації, яка склалася в процесі розслідування та професійності працівників, як слідчих так і оперативних підрозділів. На жаль, не у всіх випадках створюються слідчо-оперативні групи (далі СОГ), які здійснюють аналітичну та оперативно-розшукову діяльність у кримінальних провадженнях та оперативно-розшукових справах при розслідування та розкритті нерозкритих злочинів минулих років.

Створені СОГ повинні проводити системний та постійний аналіз матеріалів зупинених проваджень, а також матеріалів криміналістичних обліків, з метою отримання та використання додаткових даних для того щоб відновити досудове розслідування у таких провадженнях та, з урахуванням слідчої ситуації яка склалась, провести ті слідчі та процесуальні дії, які не в повній мірі було проведено, здійснити повторні та додаткові слідчі (розшукові) дії. Наприклад, провести слідчий експеримент з використанням нових методів, таких як інформаційне моделювання, технічна реконструкція тощо. Також ряд вчених рекомендує здійснити:

- використовуючи кримінальні обліки, здійснювати перевірку інформації щодо осіб, які вчинили правопорушення схожі за слідовою картиною. Наприклад вчинені специфічним способом чи з використанням специфічних знарядь злочинів як до розслідуваного правопорушення, так і в супутній період вчиненого правопорушення. У процесі такої роботи можна отримати інформацію, яка дозволить об'єднати провадження, в яких успішно проводиться розслідування;
- орієнтувати інших слідчих на отримання інформації щодо можливої причетності до нерозкритого злочину потенційного підозрюваного, щодо якого ведеться розслідування;
- здійснювати постійний моніторинг інформації, яка надходить від громадян та організацій до правоохоронних органів, в тому числі матеріалів журналістських розслідувань, інформації, поширеної в соціальних мережах про поведінку певних осіб, наприклад щодо невідповідності витрат наявним надходженням;
- провести повторні та додаткові огляди місця подій, можливо ексгумації трупів. Додатково може бути проведено вивчення

[7]Макосій Ю.Д. До питання функціонального призначення прокуратури у механізмі захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Ужгородський національний університет. Серія: Право.* 2023. Т. 2, № 74. С. 214–219. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.70

прилеглих до місця події чи вчиненого правопорушення приміщень, території чи інших об'єктів. Під час таких оглядів можуть бути встановлені авто-реєстратори в автомобілях, виявлені камери зовнішнього спостереження, мобільні гаджети, які можуть містити цифрову інформацію, яка становить інтерес для розкриття та розслідування злочинів. Зокрема, на таких носіях може залишитись інформація про зовнішність злочинця, можливих свідків, які на початковому етапі розслідування були не відомі тощо;

- провести повторні допити значно розширивши коло уточнюючих, перевірочних питань, можливо проведення допиту на місці події, з урахуванням специфіки території, інших умов воєнного стану тощо. При цьому не слід забувати, що під час проведення таких допитів необхідно подбати про безпеки осіб, яких необхідно допитати;
- надати окремі доручення дільничним офіцерам поліції щодо встановлення можливих змін у взаємних відносинах осіб, які фігурують у кримінальному провадженні. Зокрема, вивчити відносини між свідками та потерпілими, між потерпілими (якщо їх декілька), з метою отримання нової інформації, яка з тих чи інших обставин раніше не була відомою;
- надати окремі доручення оперативним працівникам для перевірки ломбардів, базарів, стихійних ринків, де можливе зберігання та реалізація краденого, яке знаходиться у розшуку. Зобов'язати їх внести відомості про викрадені речі у відповідні криміналістичні обліки та постійно моніторити інформацію. Яка міститься у таких обліках;
- надавати експертам та отримувати від них інформацію, яка потребує перевірки за криміналістичними обліками стосовно знарядь зламу, слідів від використання вогнепальної зброї, слідів дактилоскопічного походження та біологічного походження тощо;
- провести ревізій чи витребувати документи для уточнення отриманих раніше даних;
- постійно аналізувати, спільно з іншими членами СОГ, відповідей на запити, доручення, які раніше отримані. У разі необхідності, за результатами проведеного аналізу, надсилати додаткові запити на отримання певної інформації та надавати доручення оперативному підрозділу про проведення оперативно-розшукових заходів і процесуальних дій;
- проводити постійний обмін інформацією з близькими за територіальним розташуванням правоохоронними органами щодо надання інформації для встановлення місця перебування потенційного підозрюваного, свідка, співучасника правопорушення тощо;

- проводити наради по нерозкритих злочинах минулих років на колегіях ГУНП в областях, інших правоохоронних органах, де заслуховувати отриману у кримінальних провадженнях та оперативно-розшукових справах інформацію, планувати подальші дії щодо розкриття та розслідування злочинів цієї категорії з зазначенням конкретних строків виконання та виконавців;
- орієнтувати та мотивувати активних представників громади, журналістів, представників засобів масової інформації щодо виявлення свідків та осіб, які могли бути причетні до скоєного злочину;
- постійно проводити обмін інформацією між слідчим та оперативними працівниками [8].

Досить важливо в процесі цієї діяльності не пригнічувати ініціативу працівників, мотивувати та стимулювати їх роботу. Заохочувати окремих суб'єктів розслідування, наприклад таких як викривач, залучати до такої роботи право-свідомих громадян.

Звичайно орієнтовний перелік наданих рекомендацій не є вичерпним, адже кожна слідча ситуація породжує нові виклики, які потребують індивідуального підходу до кожного конкретного випадку.

2. Загальні особливості щодо організації розкриття нерозкритих злочинів минулих років

У процесі проведення організаційних та процесуальних заходів з розкриття та розслідування кримінальних проваджень про нерозкриті злочини минулих років співробітники, які входять до СОГ повинні проводити слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, вивчати та аналізувати здобуту інформацію. В окремих випадках індивідуально, а часом колективно, приймати рішення про те, чи є вона доказовою, вагомою для розкриття та розслідування злочину (злочинів).

Однією з важливих задач у розкритті нерозкритих злочинів минулих років є встановлення особи правопорушника. Звичайно ми вже зазначали, що така інформація може бути отримана (акумульована, зібрана, нагромаджена) в результаті вивчення слідової картини правопорушення, інших даних, які характеризують спосіб вчинення правопорушення, інформації, повідомленої свідками та іншої, матеріально зафіксованої інформації. Як свідчить практика, під час вчинення злочинів використовуються однакові прийоми та застосовуються засоби, які характеризують правопорушника за його звичками, навичками та вміннями. Тому важливо виділяти злочини,

[8] Дзюрбель А.Д. Актуалізація питань пов'язаних з розкриттям та розслідуванням злочинів минулих років під час воєнного стану. Матеріали всеукраїнської конференції національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого

вчинені однаковими способами по двом або декількома правопорушеннях, оскільки дані можуть слугувати основою для побудови та перевірки версії щодо вчинення їх однією і тією ж особою. Якщо фактичні дані у розкритому правопорушенні співпадають із слідовою картиною нерозкритого правопорушення – вони можуть сприяти його розкриттю.

Робота, направлена на розкриття та розслідування нерозкритих правопорушень минулих років за способами вчинення кримінального правопорушення складається з *наступних етапів:*

- побудова логічної ідеальної моделі членами СОГ (ініціює її слідчий, у якого найбільше інформації про нерозкритий злочин);
- збір інформації про злочини, вчинені аналогічним способом;
- аналіз отриманих даних стосовно способів вчинення правопорушень як до відкриття провадження у нерозкритому злочині, так і після;
- усунення наявних прогалин у провадженні та використання доказів в об'єднаному (на основі проведеного аналізу) кримінальному провадженні.

Перейдемо до більш детальнішого аналізу зазначених етапів.

Слідчий будує логічну модель дій злочинця шляхом уявного відтворення обстановки та умов, у яких діяв правопорушник. Моделювання здійснюється в залежності від складу злочину, наприклад насильницькі злочини – це одна слідова картина, так звані «білокомірцеві» злочини – інша слідова картина, адже способи в кожному випадку досить різні та і злочинний результат відрізняється. Під час вчинення насильницьких злочинів вивчаються та моделюються шляхи підходу до місця вчинення правопорушення, уявно реконструюються події на місці злочину, враховуються можливі шляхи відходу та приховання слідів його вчинення. Основою для цього можуть слугувати дані про слідову картину на місці події та інші обставини вчинення злочину в сукупності. Модель способу вчинення злочину необхідно проєктувати на план розслідування. Будуються версії, які можуть бути інколи малоймовірними, але потребують додаткової перевірки. Тому конкретизуємо, які саме дії необхідно провести із зазначенням термінів та конкретних виконавців. При цьому обов'язково необхідно передбачити перевірку даних про злочини, які вчинені способом аналогічним нерозкритому. Для цього ми проводимо аналіз самих кримінальних проваджень та здійснюємо роботу з відповідними криміналістичними обліками тощо. Також вивчаються та аналізуються матеріали кримінальних проваджень, які були закриті на підставі ст.284 КПК України.

Обираючи кримінальні провадження про злочини, які вчинено аналогічними способами, необхідно керуватися не тільки видовою однорідністю злочинів, але і типологічними діями правопорушників, оскільки окремі, найбільш характерні ознаки (наприклад, проникнення в приміщення, вступ у контакт із жертвою можуть співпадати (повторюватися) при вчинення різних злочинів. Наприклад, коли шахраї діють за однією схемою, але їх дії залежать від способу контактування з потерпілим, такі дії можуть скоюватися дистанційно.

Якщо в одному з проваджень відома особа злочинця, потрібно перевірити його можливу причетність до вчинення інших нерозкритих злочинів минулих років; якщо злочинець не встановлений взагалі, потрібно уточнити і взаємодоповнити розрізнені за формою та змістом дані, необхідні для його розшуку. Слід пам'ятати, що в такому випадку необхідно інформацію перевіряти, уточнювати, деталізувати.

Аналізуючи матеріали кримінальних проваджень у нерозкритих злочинах минулих років необхідно:

- скласти список всіх суб'єктів, які були раніше допитані, а також потенційних осіб, які не потрапили в поле зору правоохоронних органів;
- перевірити наявні докази (висновки експертів, протоколи слідчих дій, речові докази, документи тощо), проаналізувати інформацію в цілому та спланувати додаткові дії, які необхідно провести;
- згрупувати вивчені матеріали за етапами розслідування: початкова інформація (протокол огляду місця події, протоколи допиту потерпілого, очевидців злочину, осіб, що першими виявили подію); докази, що отримані при перевірці кожної із версій.

Враховуючи отримані результати необхідно:

- додатково виокремити осіб, стосовно яких зібрана інформація з невідомих причин не була в повній мірі реалізована, тобто дані особи не були допитані, хоча вони можуть становити інтерес для слідства;
- усунути протиріччя, якщо вони є у матеріалах провадження, які не кореспондуються з наявними доказами;
- провести аналіз повного і всебічного встановлення всіх об'єктивних даних у кримінальному провадженні, здійснити аналіз результатів перевірки кожної з версій про причетність до вчинення злочину. Встановити прогалини, які пов'язані з вивченням окремих осіб, перевірити додатково наявні алібі потенційних підозрюваних. Перевірити чи належним чином проведена перевірка показань осіб, які підтвердили алібі окремих осіб, а також інші документи, які підтверджують чи спростовують інформацію про алібі;

- перевірити наявність та зберігання вилучених предметів, документів та інших речових доказів;
- вивчити ефективність використання та застосування науково-технічних засобів і методів їх використані під час досудового розслідування;
- проаналізувати матеріали зупиненого провадження з метою встановлення обставин, які дозволять отримати відповідь, чи не міститься у матеріалах кримінального провадження інформація, яка дозволить висунути версії про вчинення злочину особою, про яку є згадки в окремих протоколах допитів, але перевірка яких на причетність до злочину у процесі досудового розслідування не проведена.

Аналізуючи матеріали кримінальних проваджень про нерозкриті злочини минулих років, необхідно виходити з мінімальної поінформованості членів СОГ, що потребує повторного вивчення усіх матеріалів за такою послідовністю:

1) розподіл усіх матеріалів в хронологічній послідовності залежно від їх складання чи надходження;

2) вивчення кримінальних проваджень та інших матеріалів для одержання уяви про подію і її обставини;

3) ознайомлення з планом слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, що використовувалися на початковому етапі досудового розслідування;

4) перевірка змісту виконання, конкретних дат їх провадження та осіб, які їх виконували з метою встановлення інформації, яка може пояснити певні не доопрацювання (халатне виконання, зацікавленість тощо);

5) дослідити в хронологічному порядку всі отримані докази з метою вивчення причин об'єктивного та суб'єктивного характеру через які злочин залишився нерозкритим;

6) уточнити питання щодо використання суб'єктивного портрету правопорушника для його подальшого пошуку та інформування про спосіб вчинення злочину інших територіальних органів;

7) виявити всі обставини, які позитивно чи негативно впливають на ефективність розслідування та проведення інших заходів у зупинених провадженнях;

8) визначити потенційні можливості усунення прогалин та недоліків вже проведеного досудового розслідування, а також усунення тих факторів, які негативно впливають на хід розкриття і розслідування нерозкритих правопорушень;

9) координація дій всієї системи, які наявні в правоохоронних органах направлених на пошук особи (осіб), яка вчинила правопорушення.

Як допоміжний інструмент, що фіксує результати аналізу матеріалів кримінального провадження за вищевказаною схемою, слід складати детальні довідки–аналізи.

3. Форми взаємодії в процесі розкриття та розслідування нерозкритих злочинів минулих років

Заходи із встановлення осіб, причетних до скоєння злочинів[9] категорії минулих років в умовах чинного КПК України обумовлені тим, що слідчий повинен здійснювати їх у взаємодії з оперативними працівниками у наступних формах:

- спільний аналіз результатів, які отримано на початковому етапі розслідування;
- наступне спільне планування заходів щодо розкриття та розслідування нерозкритих злочинів;
- взаємний обмін інформацією між слідчими і оперативними працівниками за результатами у зупинених кримінальних провадженнях;
- направлення слідчим доручень працівникам оперативних підрозділів щодо провадження окремих слідчих (розшукових) дій та заходів розшукового характеру.

Як ми вже зазначали, найбільш ефективною формою взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів за нерозкритими злочинами минулих років є *створення спеціальної слідчо-оперативної групи*. Це дозволяє:

- забезпечити чітку погодженість діяльності слідчого з оперативними працівниками протягом усього терміну досудового розслідування;
- розмежування компетенції слідчого і оперативного працівника відповідно до їх функціональних прав та обов'язків;
- координувати та організувати роботу з дотриманням принципу єдиного керівництва та, в той же час, пришвидшити процес взаємного обміну інформацією між слідчим і оперативним працівником;
- оптимізувати використання такої форми взаємодії як направлення слідчим працівникам оперативних підрозділів доручень про провадження слідчих і розшукових дій (доручення даються безпосередньому виконавцеві – оперативному працівнику, який входить в склад слідчо-оперативної групи);

[9] Стратонов В.М., Захарченко О.В. Загальні положення взаємодії слідчого з органом дізнання в процесі розшуку та встановлення місця знаходження обвинуваченого. Форум права. 2011. № 1 URL: http://www.nduv.gov.ua/e-jornals/FR/2011-1/11 cvmors.pdf

- ефективно контролювати слідчим повноту та своєчасність виконання учасниками слідчо-оперативної групи доручень і вказівок щодо проведення слідчих (негласних слідчих) і розшукових дій тощо.

Метою створення СОГ покладено складність у розслідуванні кримінальних проваджень, значний обсяг роботи, необхідність забезпечення на постійній основі всіх форм взаємодії впродовж тривалого періоду. При визначенні персонального складу слідчо-оперативних груп повинні враховуватися також психологічні чинники організації взаємодії[10]. В тому числі необхідно враховувати психологічні особливості та характер кожного учасника, їх особисті взаємні стосунки. Робота повинна бути командною та будуватись на партнерських принципах, враховуючи при цьому процесуальне підпорядкування.

Керівнику слідчого підрозділу та іншим керівникам необхідно враховувати, що слідчому, як правило, доводиться суміщати діяльність зі зупиненими провадженнями, які є нерозкритими та відносяться до нерозкритих злочини минулих років, з поточними кримінальними провадженнями, через що на практиці слідчі віддають перевагу справам, у яких встановлена особа підозрюваного. Можливо необхідно з числа найбільш досвідчених слідчих визначити спеціалізацію слідчих, що дало б змогу якісно займатись розслідуванням кримінальних проваджень про нерозкриті злочини минулих років, або створити відповідний відділ у органі досудового розслідування, котрий би займався розслідуванням таких кримінальних проваджень. Створення спеціальних груп із слідчих та оперативних працівників органів дізнання для роботи по зазначеній категорії кримінальних проваджень повинно відповідати нормативним актам МВС України[11].

Будь-яка форма взаємодії не можлива без планування. Для складання якісно нового плану розкриття та розслідування нерозкритого злочину минулих років велике значення має виявлення конкретних недоліків і помилок під час провадження первинних заходів з його розкриття та ефективного розслідування. Наприклад, неповне використання доказів, які наявні в кримінальному провадженні, неприйняття достатніх заходів щодо їх встановлення чи виявлення, незважаючи на наявність вказівок щодо них у матеріалах кримінального провадження, а також недоліки при проведенні

[10] Стратонов В.М., Морозов А.С., Зубенко В.В. Правові та психологічні основи взаємодії слідчих з оперативними працівниками при розкритті та розслідуванні злочинів. Херсон: Вид-во ХЮІ НУВС, 2002. 60 с.

[11] Пащенко О.Ю., Стратонов В.М., Зубенко В.В. Особливості організації розкриття та розслідування умисних вбивств. Херсон: Вид-во «Мрія», 2003. 220 с.

окремих слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій, які могли привести до втрати доказів.

У разі, коли слідчий встановлює, що яка-небудь слідча (розшукова) дія проведена неякісно або взагалі не проводилась, то у новому плані керівник СОГ визначає шляхи усунення цього недоліку. Зустрічаються випадки, коли проведено недостатньо повний (поверхневий) огляд місця події, тому завдяки плануванню вдається усунути такі недоліки шляхом проведення повторного огляду або допиту потерпілих, свідків, понятих, фахівців, які брали участь у первинному огляді.

Необхідно також встановити наскільки повно використано раніше зібрані докази, чи правильно і логічно їх оцінено, чи зроблені всі можливі висновки по факту їх встановлення, чи призначені та проведені всі необхідні експертизи, чи повно визначено коло питань, які необхідні для встановлення об'єктивної істини і чи немає потреби в призначенні повторної або додаткової експертизи.

Вивчаючи матеріали первинного розслідування та проведення оперативно-розшукових заходів, члени СОГ повинні перевірити наскільки повно вони використані для розкриття злочину, які злочини скоєні аналогічним способом (як з числа нерозкритих та і з числа, де встановлено особу, які скоїла злочин).

Яким ми вже зазначали, необхідно перевірити на причетність до вчинення нерозкритого злочину осіб, які вчиняли злочини аналогічним способом. Якщо така робота при первинному розслідуванні та проведенні оперативно-розшукових заходів не проводилася, то вона обов'язково планується з урахуванням нових відомостей про злочини, вчинені аналогічним способом. Слід зазначити, що дані про осіб, які вчинили злочини одним і тим же способом, можуть бути отримані при ознайомленні з архівними кримінальними провадженнями, з матеріалами криміналістичних обліків та оперативно-розшукових справ.

Результати аналітичної роботи членів СОГ по нерозкритих злочинах минулих років повинні бути покладені в основу нового плану. Першочергові завдання такого плану за своїм змістом полягають в усуненні виявлених протиріч і заповненні прогалин попередньо проведеного розслідування .з метою розкриття та розслідування злочину. Для усунення таких прогалин цього необхідно:

- за необхідності оглянути повторно або додатково місце події та прилеглу територію. При проведення огляду, в окремих слідчих ситуаціях, необхідно провести відповідну реконструкцію обстановки;
- провести повторний чи додатковий допит потерпілих, а також осіб, яким оголошувалось про підозру у вчиненні злочину;
- повно, всебічно і об'єктивно перевірити версії про причетність до злочину раніше засуджених осіб за аналогічні злочини;

- побудувати та перевірити нові версії щодо вчинення злочину особами, стосовно яких раніше були певні дані про причетність до його скоєння;
- слідчому у тісній взаємодії з працівниками оперативних підрозділів встановити можливі джерела нових доказів у кримінальному провадженні та з урахуванням отриманих фактичних даних провести ряд процесуальних та оперативно-розшукових заходів.

Важливим моментом у розкритті злочинів вказаного виду є якісне відпрацювання абонентів стільникового зв'язку, які потрапили у моніторинги фактів з'єднань на місці або поблизу місця вчинення злочину.

Друга особливість планування у кримінальних провадженнях нерозкритих злочинів минулих років полягає у використанні інформації, яка отримана після проведення процесуальних дій на початковому етапі розслідування. До неї потрібно віднести:

- отримання нової інформації, внаслідок проведення оперативно-розшукових заходів;
- узагальнення інформації щодо нових правопорушень, вчинених аналогічним способом;
- аналіз отриманих матеріалів, а саме відповідей на виконання доручень, повідомлень і запитів органів досудового розслідування, які функціонують в адміністративно-територіальних одиницях, з якими межує територія вчинення злочинів щодо злочинів, вчинених на їх території та причетних до них осіб, які проживають на їх території;
- не менш важливими є орієнтування, які отримано з різних територій України, в них може бути опис ознак, які співпадають з ознаками особи, яку розшукують;
- важливим є аналіз клопотань, заяв і повідомлень осіб, зацікавлених у розкритті злочину, також необхідно проаналізувати скарги на помилки та недоліки та незаконні дії працівників правоохоронних органів під час досудового розслідування;
- важливо отримати повну інформацію відносно тих осіб, які представляють оперативний інтерес, оскільки можуть бути причетними до скоєння правопорушень, які віднесено до нерозкритих злочинів минулих років;
- налагодити форму взаємодії з громадськістю тощо.

Третьою особливістю планування роботи з розслідування кримінальних проваджень нерозкритих злочинів минулих років є використання методів колективного планування. Його сутність в тому, що дана діяльність будується на принципах верховенства права, законності, динамічності, взаємної інформованості, оперативності тощо.

Потреба в застосуванні даного виду планування зумовлена певними складнощами, адже планування такого значного обсягу роботи в даній категорії кримінальних проваджень потребує вивчення великого масиву інформації, а ще і її узагальнення та аналізу, особливо при побудові нових версій, осмисленні з інших позицій даних про вчинене правопорушення та злочинця, пошуку оптимальних шляхів розслідування.

Колективне (колегіальне) планування в основі своїй передбачає застосування методу дискусії. Адже під час дискусії учасники такого процесу обговорюють та спільно визначають як порядок, так і види діяльності в нерозкритих злочинах, заздалегідь вивчають всі наявні матеріали кримінального провадження, а оперативні працівники інформуються про основні положення та висновки.

Колегіальне (колективне) обговорення матеріалів нерозкритого злочину ділиться на два етапи:

- вільне спілкування, під час якого учасники висловлюються стосовно нових версій і напрямів роботи у нерозкритих злочинах минулих років;
- висловлення пропозицій, які ретельно фіксуються з наступним їх аналізом;
- обговорення, критика внесених пропозицій;

На другому етапі пропозиції оцінюються і розглядаються членами групи, визначається їх реальна цінність, відбирається те краще і цінне, що може бути використано для розробки нового плану розкриття та розслідування злочину.

В процесі колективного (колегіального) планування розслідування нерозкритих злочинів минулих років та тих, які вчинені в поточному році, необхідно використовувати метод експертних оцінок. Група експертів повинна комплектуватися з урахуванням професійного і наукового досвіду учасників. До її складу включаються, зокрема, особи, які володіють науковими знаннями в сфері теорії оперативно-розшукової діяльності, організації і управління, криміналістики, а також ті, хто має великий практичний досвід роботи в слідчих, експертних та оперативних підрозділах. До речі, до таких експертних груп доречно включати осіб, які довгий час працювали на території та знаходяться на пенсії, адже можливо з їх числа формувати консультативні експертні ради, включати таких осіб до громадських формувань, радників тощо. Така робота здійснюватиметься на громадських засадах, але значно покращить форми взаємодії з громадськістю, вплине на ефективність роботи органів досудового розслідування.

Експертам для вирішення можуть бути поставлені наступні завдання, а саме:

- вивчити та проаналізувати результати всіх слідчих та оперативних матеріалів з метою оцінки змісту, тактики та методики проведеної роботи у нерозкритих злочинах минулих років;
- сформулювати науково обґрунтовані версії по всіх вивчених провадженнях про нерозкриті злочини та дати пропозиції щодо напрямів проведення наступних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів;
- надати допомогу у підготовці управлінських та інших планових документів, які могли б бути використані в практичній роботі з розкриття нерозкритих злочинів минулих років.

Експерти-консультанти самі вирішують який порядок вивчення матеріалів, самостійно узгоджуючи її з керівником СОГ. Надалі, експерти-консультанти проводять дискусію, в ході якої обговорюються виявлені проблемні питання, а вже після цього приймається єдине рішення, яке доводиться СОГ.

Експерти-консультанти не лише вивчають письмові документи, але й зустрічаються з працівниками слідства та оперативними працівниками, які безпосередньо беруть участь у проведенні слідчих (розшукових) дій та розшукових дій з розкриття таких правопорушень.

В цілому проведення планового комплексного вивчення матеріалів кримінальних проваджень, як правило, дозволяє зробити висновки і надати пропозиції, які можуть бути використані у наступній розшуковій роботі та розслідуванні аналогічних правопорушень, вчиняти організаційні заходи з метою запобігання та профілактики новим злочинним діям.

ВИСНОВКИ

Наданий авторами аналіз та практичні рекомендації, направлені на вдосконалення організації та проведення діяльності працівниками правоохоронних органів щодо розкриття та розслідування нерозкритих злочинів минулих років.

Дослідження визначає специфіку, загальні особливості розкриття злочинів категорії минулих років, форми взаємодії, які дозволяють вирішувати складні завдання на етапах планування та проведення конкретних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

На підставі аналізу виникає необхідність у формуванні фундаментальних положень створення методики розслідування нерозкритих злочинів з використанням новітніх методів, засобів, інструментів криміналістики.

АНОТАЦІЯ

З моменту повномасштабного вторгнення на територію України значно зросла кількість воєнних злочинів, деякі дії було криміналізовані, наприклад колабораційна діяльність[12]. Як зазначають деякі автори значно збільшилась кількість зареєстрованих злочинів, за якими кваліфікуються дії російських військовослужбовців, це насамперед ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни»[13]. На жаль, не всі особи, які порушуючи звичаї війни вчиняли тяжкі міжнародні воєнні злочини, будуть встановлені, велика кількість осіб буде встановлена, проте місце їх перебування не відомим буде місце їх перебування. Тому після воєнний стан вимагатиме не лише економічної відбудови країни, але і вирішення питань щодо притягнення до відповідальності всіх осіб, які вчинили злочини в період воєнного стану. Ми вже сьогодні розуміємо, що кількість нерозкритих злочинів минулих років значно зросте, тому вже сьогодні науковці активно працюють над вирішенням майбутніх викликів[14]. Представлена робота є початком об'ємного наукового дослідження, направленого на реалізацію завдання, визначеного в КПК України[15].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022: станом на 13 лют. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text

2. Хвиля ракетних обстрілів, які прокотились Україною, принесла смерть, поранення та руйнування. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: https://ukraine.un.org/en/258513-casualties-and-destruction-wave-russian-missile-attacks-ukraine

3. Уповноважений: Понад 50 тисяч повідомлень про порушення прав надійшло до Офісу Омбудсмана за 2022-ий рік. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-ponad-40-tisyach-zvernen-gromadyan-nadijshlo -do-ofisu-ombudsmana-za-2022-rik.

[12] Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/2341–14

[13] Стратонов В.М., Сотула О.С. Актуалізація норм в міжнародному та кримінальному праві в умовах війни. Науковий вісник Херсонського державного університету Серія Юридичні науки Випуск 3 Гельветика, 2023. С.43-54

[14] Military offences and war crimes: background, theory and practice : collective monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 876 p.

[15] Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Станом на 1 вересня 2023 року / За заг. ред. Стратонова В. М. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2023. 1208 с.

4. Стратонов В.М., Літвін В.В. Проблеми розмежування понять «розкриття», «розшук» та розслідування» щодо злочинів минулих років. Вісник Прокуратури. 2014. № 3(153). С. 90-95.

5. Лускатов А.В. Розслідування нерозкритих злочинів минулих років. Автореф. дисерт. для здоб. наукового ступеня к.ю.н. Харків 2006. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/76a83f04-d430-4eaa-9ac4-c827bde8930b/co ntent

6. Стратонов В.М. Деякі теоретичні проблеми щодо слідчих (розшукових) дій. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: [збірник]. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2014. Вип. 21. Ч II. С.62-63.

7. Макосій Ю.Д. До питання функціонального призначення прокуратури у механізмі захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Ужгородський національний університет. Серія: Право.* 2023. Т. 2, № 74. С. 214–219. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.70

8. Дзюрбель А.Д. Актуалізація питань, пов'язаних з розкриттям та розслідуванням злочинів минулих років під час воєнного стану. Матеріали всеукраїнської конференції національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого

9. Стратонов В.М., Захарченко О.В. Загальні положення взаємодії слідчого з органом дізнання в процесі розшуку та встановлення місця знаходження обвинуваченого. Форум права. 2011. № 1.

10. Стратонов В.М., Морозов А.С., Зубенко В.В. Правові та психологічні основи взаємодії слідчих з оперативними працівниками при розкритті та розслідуванні злочинів. Херсон: Вид-во ХЮІ НУВС, 2002. 60 с.

11. Пащенко О.Ю., Стратонов В.М., Зубенко В.В. Особливості організації розкриття та розслідування умисних вбивств. Херсон: Вид-во «Мрія», 2003. 220 с.

12. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

13. Стратонов В.М., Сотула О.С. Актуалізація норм в міжнародному та кримінальному праві в умовах війни. Науковий вісник Херсонського державного університету Серія Юридичні науки Випуск 3 Гельветика, 2023. С. 43-54

14. Military offences and war crimes: background, theory and practice **:** collective monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 876 p.

15. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Станом на 1 вересня 2023 року / За заг. ред. Стратонова В.М. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2023. 1208 с.

Information about the authors:
Stratonov Vasyl Mykolaiovych,
Doctor of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of National,
International Law and Law Enforcement
Kherson State University
27, Universytets'ka str., Kherson, 73003, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-7548-0630

Dzyurbel Andriy Dariiovych,
Candidate of Legal Sciences,
Senior lecturer of the Department of Criminal Law and Procedure
of the West Ukrainian National University
11, Lvivska str., Ternopil, 46009, Ukraine
https://orcid.org/0009-0000-1778-8699

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-14

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК РЕГУЛЮВАННЯ АНТИБІОТИКОРЕЗИСТЕНТНОСТІ В УКРАЇНІ: ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ Й ЗАКОНОДАВСТВА

Турчіна М. О., Казак Р. А., Гоцуляк С. Л.

ВСТУП

На сьогодні антибіотикорезистентність (далі – АР) є серйозною загрозою для здоров'я людини й однією з найбільших проблем сучасної медицини. Лікарські засоби, які ще декілька років тому були ефективними, сьогодні втрачають свої позиції, а їх використання вимушено обмежується[1]. У публікації в The Lancet на основі прогностичних статистичних моделей у 2019 році було зафіксовано 4,95 мільйони смертей, пов'язаних із бактеріальною антимікробною реакцією, із них 1,27 мільйони смертей, викликаних нею безпосередньо[2]. Варто зауважити, що вчені [3][4][5][6] – фахівці у сфері міжнародного права розглядають АР як транснаціональну проблему, при вирішенні якої держави мають використовувати міжнародно-

[1] Romaniuk, L. B., Kravets, N. Y., Klymniuk, S. I., Kopcha, V. S., & Dronova, O. Y. (2020). Антибіотикорезистентність умовно-патогенних мікроорганізмів: актуальність, умови виникнення, шляхи подолання. *Інфекційні хвороби*, (4), 63–71. URL : https://doi.org/10.11603/1681-2727.2019.4.10965

[2] Murray, Christopher J L et al. (2022) Global burden of bacterial antimicrobial resistance in 2019: a systematic analysis, The Lancet, Vol. 399, Issue 10325, 629–655. URL : https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)02724-0

[3] Hoffman, S. J., Røttingen, J. A., & Frenk, J. (2015). International law has a role to play in addressing antibiotic resistance. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, *43*(S3), 65–67.

[4] Rizvi, Z., & Hoffman, S. J. (2015). Effective Global Action on Antibiotic Resistance Requires Careful Consideration of Convening Forums. *The Journal of law, medicine & ethics : a journal of the American Society of Law, Medicine & Ethics*, *43 Suppl 3*, 74–78. URL : https://doi.org/10.1111/jlme.12278

[5] Behdinan, A., Hoffman, S. J., & Pearcey, M. (2015). Some Global Policies for Antibiotic Resistance Depend on Legally Binding and Enforceable Commitments. *The Journal of law, medicine & ethics : a journal of the American Society of Law, Medicine & Ethics*, *43 Suppl 3*, 68–73. URL : https://doi.org/10.1111/jlme.12277

[6] Årdal, C., Outterson, K., Hoffman, S. J., Ghafur, A., Sharland, M., Ranganathan, N., Smith, R., Zorzet, A., Cohn, J., Pittet, D., Daulaire, N., Morel, C., Rizvi, Z., Balasegaram, M., Dar, O. A., Heymann, D. L., Holmes, A. H., Moore, L. S., Laxminarayan, R., Mendelson, M., … Røttingen, J. A. (2016). International cooperation to improve access to and sustain effectiveness of antimicrobials. *Lancet (London, England)*, *387*(10015), 296–307. URL : https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)00470-5.

правові норми, бо вони мають найефективніший механізм впливу. Крім того, АР ставить під пряму загрозу можливості досягнення Цілей сталого розвитку ООН[7], зокрема, цілі № 3 «Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці», а також спричиняє значні непередбачувані екологічні наслідки, тому що бактерії, стійкі до різних антибіотиків, виявляють у водах[8], ґрунтах і на пасовищах[9]. Як наслідок, АР заважає досягненню таких Цілей сталого розвитку ООН, як: № 6 «Забезпечення наявності та сталого управління водними ресурсами та санітарією»; № 14 «Збереження та стале використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку»; № 15 «Захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення та повернення назад процесу деградації земель і зупинення втрати біорізноманіття»[10]. АР має вплив і на зміну клімату, що підтверджується міжнародними дослідженнями зв'язку між стійкістю до антибіотиків і підвищенням температури навколишнього середовища[11] [12]. Стримування антимікробної стійкості також є необхідною умовою досягнення узгоджених на міжнародному рівні цілей, пов'язаних із здоров'ям s які містяться в «Декларації тисячоліття»[13] ООН.

[7] UN General Assembly, Transforming our world : the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, 21 October 2015. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2015/en/111816 [accessed 08 May 2024]

[8] Taylor Andrzejak, Himanshu Raje, Gary LaFleur, Jonathan Willis, Raj Boopathy (2023) Water quality and antibiotic resistance in the recreational waters, Bioresource Technology, Vol. 370, 2023. URL : https://doi.org/10.1016/j.biortech.2022.128546

[9] Jinmei Li, Irfan Ali Phulpoto, Lizheng Guo, Jie Zeng, Zhisheng Yu, (2022) Grassland ecology system: A critical reservoir and dissemination medium of antibiotic resistance in Xilingol Pasture, Inner Mongolia, Science of The Total Environment, Volume 807, Part 3. URL : https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.150985

[10] UN General Assembly, Transforming our world : the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, 21 October 2015. URL : https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2015/en/111816 [accessed 14 May 2024]

[11] Weibin Li, Chaojie Liu, Hung Chak Ho, Lin Shi, Yingchao Zeng, Xinyi Yang, Qixian Huang, Yi Pei, Cunrui Huang, Lianping Yang, (2023) Association between antibiotic resistance and increasing ambient temperature in China: an ecological study with nationwide panel data, The Lancet Regional Health – Western Pacific, Volume 30, 2023. URL : https://doi.org/10.1016/j.lanwpc.2022.100628

[12] Burnham JP. (2021) Climate change and antibiotic resistance: a deadly combination. Therapeutic Advances in Infectious Disease. 2021;8. doi:10.1177/2049936121991374

[13] UN General Assembly (55th sess. : 2000-2001), United Nations Millennium Declaration, Resolution Adopted by the General Assembly, A/RES/55/2, UN General Assembly, 18 September 2000. URL : https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2000/en/9373 [accessed 08 May 2024]

Потреба у віднайденні шляхів вирішення проблем громадського здоров'я, розробці оптимальної політики й актуальність комплексного перегляду існуючого законодавства викликає необхідність розглянути історію розвитку правового регулювання застосування антибіотиків в Україні. Метою роботи є огляд проблеми АР через призму думок і поглядів науковців, оприлюднених у літературі, і приписів законодавства України шляхом їх вивчення в ширшому хронологічному контексті.

1. Формулювання проблеми антибіотикорезистентності, її розвиток

Передусім наголосимо, що системам охорона здоров'я необхідно провадити свою діяльність відповідно до норм як міжнародного, так і національного права. У даному контексті варто брати до уваги той факт, що АР зумовлена надмірним споживанням протимікробних препаратів, антибіотиків людиною, а також їх застосуванням як під час догляду за тваринами, особливо тими, які використовуються для виробництва продуктів харчування, так і в навколишньому середовищі. Вкажемо, що визначення поняття «раціональне використання лікарських засобів» було сформульоване Конференцією експертів з раціонального використання лікарських препаратів, що відбулася в 1985 р. у Найробі[14], схвалено резолюціями WHA 39.27[15] про раціональне використання лікарських засобів і WHA47.13[16] про переглянуту стратегію в галузі використання лікарських засобів. Згодом, у 1998 р., ВООЗ у резолюції WHA51.17. визнала актуальність проблеми стійкості до антибіотиків для громадського здоров'я[17], а вже у 2001 році представила Глобальну стратегію зі стримування стійкості до протимікробних препаратів, яка презентує схему дій для уповільнення виникнення й зниження поширення мікроорганізмів,

[14] Conference of Experts on the Rational Use of Drugs (1985 : Nairobi). (1987). The rational use of drugs : report of the Conference of Experts, Nairobi, 25-29 November 1985. World Health Organization. URL : https://iris.who.int/handle/10665/37174

[15] Resolutions of the 39th World Health Assembly of interest to the Regional Committee 1986. URL : https://iris.paho.org/handle/10665.2/30360.

[16] World Health Assembly, 47. (1994). Implementation of WHO's revised drug strategy: rational use of drugs; and WHO'S Action Programme on Essential Drugs. World Health Organization. URL : https://iris.who.int/handle/10665/177381

[17] World Health Organization. World Health Assembly (fifty-first). Emerging and other communicable diseases: antimicrobial resistance. WHA51.17, 1998, agenda item 21.3.

стійких до протимікробних препаратів[18]. Пізніше, у 2005 р., ВООЗ прийняла резолюцію WHA58.27, яка передбачала забезпечення розробки послідовного, всебічного і комплексного національного підходу до реалізації стратегії стримування стійкості до антибіотиків, мобілізації кадрових і фінансових ресурсів та ефективного моніторингу і контролю внутрішньолікарняних інфекцій[19]. Незважаючи на вказані кроки, ВООЗ у 2014 р. уже зазначала, що криза резистентності до антибіотиків набула великого масштабу[20], а у 2019 році визнала проблему антибіотикорезистентності однією з 10 глобальних загроз здоров'ю населення, що постали перед людством, зазначивши необхідність вжиття нагальних заходів із пом'якшення її наслідків. ВООЗ працює у цих напрямах задля реалізації глобального плану дій щодо боротьби зі стійкістю до протимікробних препаратів шляхом підвищення поінформованості, зниження рівня інфікування й заохочення розумного використання протимікробних препаратів[21].

Однак особливого значення АР набуває саме в лікарнях, оскільки в них можуть формуватися постійні резервуари резистентних мікроорганізмів. Як наслідок, інфекції, що поширюються під час надання медичної допомоги, становлять серйозну загрозу населенню[22]. За статистикою, в Україні реєструвалося близько 7 тис. випадків внутрішньолікарняної інфекції щороку, розрахункова кількість яких у світі становить, за різними даними, від 250 до 800 тис. випадків на рік[23]. Перешкодою ефективній боротьбі з АР у нашій країні виступає неконтрольоване споживання населенням України de-facto антимікробних засобів, у т. ч. антибіотиків. Яскравим прикладом цього є антибіотикорезистентний туберкульоз в Україні, пов'язаний з необмеженим вживанням антибіотиків. Так, у 2018 році кількість

[18] WorldHealthOrganization (2001). WHO GlobalStrategy for Containment of Antimicrobial Resistance. URL : https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/66860/WHO_CDS_CSR_DRS_2001.2.pdf

[19] World Health Organization. World Health Assembly (fifty-six). Ninth plenary meeting, 25 May 2005 – Committee A, seventh report – WHA58.27 Improving the containment of antimicrobial resistance. URL : https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA58/WHA58_27-en.pdf

[20] Demyanyuk O., Symochko L., Naumovska O., Vlasenko I., Symochko V. Антибіотикорезистентність як глобальна проблема у контексті біобезпеки Наукові доповіді НУБіП України № 1/101, 2023. URL : http://dx.doi.org/10.31548/dopovidi1(101).2023.001

[21] Friedrich M. WHO's Top Health Threats for 2019. JAMA. 2019;321(11):1041. doi:10.1001/jama.2019.1934

[22] Антибіотикорезистентність в хірургії : монографія / А. Г. Салманов, В. Ф. Марієвський, В. В. Бойко, І. В. Іоффе, І. А. Тарабан. Харків : НТМТ, 2012. 456 с.

[23] Дащук А. М. Антибіотикорезистентність і місцеві антисептичні лікарські засоби як медична проблема.. Харків : ХНМУ, 2018. С. 12-19. URL : https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/19802

хворих на туберкульоз, який є резистентним до рифампіцину, становила біля 500 тис. людей, серед яких приблизно 80% хворих мали діагноз мультирезистентний туберкульоз (найбільша кількість хворих на мультирезистентний туберкульоз була виявлена у країнах колишнього Радянського Союзу – близько 50%). Варто зауважити, що одним із факторів поширення АР в Україні стала коронавірусна хвороба COVID-19, під час якої вживання антибіотиків набуло загрозливого характеру. На підтвердження вкажемо, що за інформацією Міністра охорони здоров'я України М. Степанова у 2020 р. споживання антибіотиків в Україні зросло у 3,5 рази, у порівнянні з 2019 роком [24]. Причина полягала у можливості купувати рецептурні лікарські засоби без рецепту, хоча заборона на такі дії de-jure існувала ще з 1996 р. і закріплена у ст. 21 ЗУ «Про лікарські засоби». Крім того, відпуск рецептурних лікарських засобів з аптек і аптечних пунктів без рецепту забороняється наказом МОЗ від 19.07.2005 р., яким було затверджено «Порядок відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів». Не менш важливо й те, що у 2012 р. КУпАП було доповнено ст. 42-4, згідно з якою передбачається відповідальність за продаж лікарських засобів без рецепта у заборонених законодавством випадках. Однак, на жаль, були порушення законодавчих приписів.

Продовжуючи висвітлення питання, додамо, що ключовим заходом поліпшення ефективності застосування антибіотиків в Україні слід визнати запровадження комплексної програми контролю й нагляду за застосуванням антибіотиків. Завдяки цьому відпуск рецептурних лікарських засобів здійснюється виключно за рецептом у порядку, встановленому МОЗ України (30.11.2016 р. № 929). Однак сьогодні під час дії правового режиму воєнного стану у громадян України з'явилася можливість купувати рецептурні лікарські засоби в аптеках і аптечних пунктів *без рецепту*. Задля уникнення неконтрольованого прийому рецептурних препаратів і запобігання шкоди життю і здоров'ю людей Постановою Кабінету Міністрів України від 07.05.2022 р. № 542[25], внесено зміни до «Ліцензійних умов виробництва, господарської діяльності з вироб-

[24] Хорощак К. Українська правда. Життя. (2020, November 6). Українці стали приймати в 3,5 рази більше антибіотиків . *Українська правда. Життя*. URL : https://life.pravda.com.ua/health/2020/11/6/242920/

[25] Деякі питання провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів) у період дії воєнного стану : Постанова КМУ України від 07.05.2022 № 542. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/542-2022-п#Text

ництва лікарських засобів, оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів)». Відповідно до приписів згаданого акту на період дії воєнного стану «відпуск рецептурних лікарських засобів (крім лікарських засобів, які містять наркотичні засоби, психотропні речовини та виписуються на спеціальних рецептурних бланках за формою № 3, комбінованих лікарських засобів, які містять наркотичні засоби, психотропні речовини або прекурсори в кількості, що не перевищує їх гранично допустиму норму, отруйних та сильнодіючих лікарських засобів), які згідно з інструкцією для медичного застосування підлягають відпуску за рецептом, за кошти пацієнта та/або інших джерел, не заборонених законом, окрім бюджетних коштів, може здійснюватися без рецепта лікаря за умови надання пацієнтам працівниками аптек та їх структурних підрозділів під час відпустки таких лікарських засобів роз'яснення щодо необхідності їх застосування згідно із зазначеною інструкцією».

Значною сферою використання антибіотиків і, таким чином, поширення антибіотикорезистентності, є тваринництво. Наголосимо, що в ЄС існують суворі правилам, згідно з якими органічне виробництво передбачає жорсткі вимоги до виготовлення продукту, зокрема, заборону на профілактичне використання ветеринарних препаратів (антибіотиків, гормонів та ін.) та профілактичне лікування тварин. Серед наукової світової спільноти зростає занепокоєння, що використання антибіотиків у тваринництві може сприяти зниженню ефективності лікування антибіотиками при наданні медичної допомоги людям. Так, із 2006 року в країнах Європейського Союзу була введена заборона на використання у тваринництві антибіотиків із метою прискорення росту. Наведемо декілька прикладів. Парламент Швеції ще у 1985 році прийняв закон про корми і заборонив використання антибіотиків для стимулювання росту[26]. У Великій Британії в період з 2012 по 2017 рік застосування антибіотиків у галузі птахівництва скоротилося на 82%[27]. Данія у 2010 р. впровадила один з найефективніших правових механізмів зменшення використання антибіотиків у тваринництві – «Жовту картку», що видавалася фермеру, який

[26] Коцюмбас І. Я., Гунчак В. М., Стецько Т. І. Проблеми використання антимікробних препаратів для стимулювання росту продуктивних тварин та альтернативи їх застосуванню. *Науково-технічний бюлетень Інституту біології тварин і Державного науково-дослідного контрольного інституту ветпрепаратів та кормових добавок*. 2013. Вип. 14. № 3-4. С. 381-389. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntbibt_2013_14_3-4_71.

[27] Davies, J. (2021, April 19). How UK Broiler Farms cut antibiotic use. Poultry World. URL : https://www.poultryworld.net/health-nutrition/how-uk-broiler-farms-cut-antibiotic-use/

використовував антибіотики більше норми на зменшення такого застосування протягом 9-ти місяців. У випадку невиконання цього завдання визначалася стратегія зменшення використання антибіотиків за допомогою ветеринара та інших органів, а витрати покладалися на фермера[28].

У вересні 2016 р. світові лідери на зустрічі в ООН заявили про необхідність об'єднання зусиль у боротьбі зі стійкістю мікроорганізмів до протимікробних препаратів. Очільники держав – членів ООН взяли зобов'язання вжити масштабних і скоординованих заходів для боротьби з першочерговими причинами розвитку стійкості до протимікробних препаратів у декількох секторах, зокрема, у сферах охорони здоров'я, охорони здоров'я тварин і в сільському господарстві. Підтримуючи узгоджений підхід «Єдиного здоров'я» для захисту здоров'я людей, тварин і навколишнього середовища, вони також погодилися мобілізувати достатні, передбачувані та стійкі ресурси для реалізації цих програм і підвищувати обізнаність навколо АР[29].

2. Огляд літератури у сфері використання антибіотиків в Україні

В Україні питання антибіотикорезистентності і шляхів її подолання досліджувалось багатьма вченими. Більшість із них публікувала наукові праці у сферах біології, економіки, медицини, ветеринарії, фармацевтики. Підтвердженням того, що ця проблема активно обговорювалася й вивчалася українськими вченими, є проведення низки науково-практичних конференцій, таких як «Антибактеріальна терапія у XXI сторіччі: проблеми та досягнення» (Харків, 2014)[30], "Антибіотикорезистентність. Сучасний погляд на проблему та шляхи подолання" (Харків, 2016), яка проходила за участю міжнародних спеціалістів у рамках реалізації глобальної кампанії ВООЗ «Антибіотики: використовуйте обережно!» [31], та ін.

---

[28] Antunes A.C. Lopes, Jensen V.F. Close to a Decade of Decrease in Antimicrobial Usage in Danish Pig Production-Evaluating the Effect of the Yellow Card Scheme. Frontiers In Veterinary Science. 2020. Vol. 7. doi: 10.3389/fvets.2020.00109.

[29] United Nations. (2016). World health leaders agree on action to combat antimicrobial resistance, warning of nearly 10 million deaths annually if left unchecked | meetings coverage and press releases. United Nations. URL : https://press.un.org/en/2016/ga11825.doc.htm

[30] Антибіотикорезистентність: сучасний погляд на проблему та шляхи подолання : зб. тез міжкафедр. Наук.-практ. конф. студентів бакалавріату, присвяченної 210-й річниці з дня заснування ХНМУ та 85-й річниці з дня народження А.Я. Цыганенка (Харків, 8 квітня 2014 р.) / за заг. ред. В.В. Мінухіна, Т.В. Звягінцевої. Харків : ХНМУ, 2014. 16 с. – Рос. та укр. мовами

[31] Антибактеріальна терапія у XXI сторіччі: проблеми та досягнення: матеріали Наук.-практ. конф. за участю міжнародних спеціалістів в рамках реалізації глобальної кампанії ВООЗ «Антибіотики: використовуйте обережно!» та Другого Всесвітнього

Велика кількість наукових статей присвячена аналізу сучасних даних щодо формування і поширення АР і підходів до вирішення проблеми АР на глобальному рівні для їх ефективного застосування в Україні. Зокрема, у дисертаційному дослідженні Т. Баглай[32] вивчає проблеми раціонального використання протимікробних препаратів системної дії в Україні шляхом визначення об'ємів їх амбулаторного споживання протягом 2013–2019 рр. У роботі порівнюється об'єм споживання антибіотиків по підгрупах з усіма країнами ЄС впродовж досліджуваних років, представляються результати опитування фармацевтичних працівників і широкої громадськості щодо їх обізнаності про застосування антибіотиків і розвитку АР. Вивчивши обізнаність населення України щодо проблеми АР, Л. Яковлєва і Т. Баглай (2020)[33] зробили висновки, що значна частина населення України хоч і ознайомлена з питанням АР, але не до кінця обізнана з показаннями для призначення антибіотиків у цілому.

Можливості запобігання і стримування стійкості до антибіотиків на національному й міжнародному рівнях висвітлювали А. Салманов і В. Трохимчук[34]. У центрі уваги науковців були регламентування раціонального застосування антибіотиків у медицині, ветеринарії, сільському господарстві й виробництві харчових продуктів, підготовка фахівців, нагляд за науковими тенденціями в резистентності й застосуванні антибіотиків, інформування. Сучасний світовий досвід у вивченні поширення антибіотикорезистентності патогенних мікроорганізмів та основні інтеграційні і комунікаційні засади боротьби з цим явищем розглядали В. Ушкалов і В. Данчук[35]. Їх цікавила можливість використання цього досвіду в Україні. Науковці наполягали на необхідності розробки національної програми боротьби з поширенням антибіотикорезистентних штамів мікроорганізмів в нашій країні з урахуванням особливостей українського законодавства, тваринницького виробництва, фармакологічної та лабора-

тижня правильного застосування антибіотиків / за загал. ред. В.М. Козько, А.В. Бондаренко та ін. 23 листопада 2016 року, м. Харків.

[32] Баглай Т. О. *Проблема раціонального використання антимікробних лікарських засобів системної дії в Україні*. 2021. URL : https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/30322/1/disertacija-baglaj-t.o..pdf

[33] Яковлєва Л., Баглай Т. (2020). Дослідження обізнаності населення україни про проблему стійкості до антибіотиків. *Norwegian Journal of Development of the International Science*. 47-1. P. 18–24.

[34] Салманов А. Г., Трохимчук В. В., Вернер О. М., Лугач О. О. (2018). Антимікробна резистентність глобальна проблема. *International journal of antiibiotics and probiotics*, (4–5). P. 6–19.

[35] Ушкалов В. О., Данчук В. В. Глобальні інтеграційні та комунікаційні засади боротьби з антибіотикорезистентністю мікроорганізмів. Наукові доповіді НУБіП України. 2017. № 4(68). URL: http://nbuv. gov.ua/UJRN/Nd_2017_4_9

торної бази. Інші вчені (О. Дем'янюк та ін.[36]) розглядали антибіотикорезистентність як глобальну проблему, вивчаючи її у контексті біобезпеки. Слушною є їх пропозиція щодо актуальності дослідження екологічних наслідків, пов'язаних із відходами підприємств медичної, харчової галузей та сільського господарства, які виробляють або використовують антибіотики, та їх безпечної утилізації в Україні.

Взаємозв'язок антибіотикорезистентності й місцевих антисептичних лікарських засобів розглядали В. Кравченко й А. Дащук[37]. На їх думку, для лікування обмежених патологічних процесів бактерійної, вірусної чи грибкової природи раціонально застосовувати місцеві антисептичні препарати як більш ефективні і менш шкідливі з точку зору АР. У той саме час О. Римша і В. Сухляк[38] наводять результати експериментального дослідження формування резистентності до антисептичних препаратів клінічних штамів бактерій E. coli, S. aureus та C. albicans, відділених від хворих. Багатогранність проблеми антибіотикорезистентності в Україні розглядали В. Свіжак і С. Дейнеко[39]. Механізми розвитку і шляхи запобігання антибіотикорезистентності мікроорганізму у своїй роботі вивчали М. Бондар та ін.[40], наполягаючи на раціональному виборі антибіотика з урахуванням резистентності збудника. Монографія А. Салманова та ін. [41] містить важливу наукову і практичну інформацію про стан антибіотикорезистентності основних збудників хірургічних інфекцій в Україні, а також про причини появи й поширення антибіотикорезистентності в хірургічних стаціонарах. Крім того, науковець у своїх працях зосереджувався на антибіотикорезистентності нозокоміальних штамів

[36] Demyanyuk, O., Symochko, L., Naumovska, O., Vlasenko, I., & Symochko, V. Антибіотикорезистентність як глобальна проблема у контексті біобезпеки. *Наукові доповіді НУБіП України*, n. 1/101, doi:http://dx.doi.org/10.31548/dopovidi1(101).2023.001

[37] Дащук А. М. Антибіотикорезистентність і місцеві антисептичні лікарські засоби як медична проблема . Актуальные вопросы дерматологии, венерологии и ВИЧ/СПИД инфекции : материалы Науч. конф., посвященной 95-летию со дня рождения профессора Задорожного Б.А. / под ред. А. М. Дащука ; ХНМУ. Харьков, 2018. С. 12-19.

[38] Римша О. В., & Сухляк В. В. (2012). Формування резистентності мікроорганізмів до антисептичних препаратів. *Профілактична медицина*, (3-4), 37-40

[39] Свіжак, В. К., & Дейнека, С. Є. (2014). Антибіотикорезистентність: багатогранність проблеми, *Клінічна та експериментальна патологія*. 2 (48). С. 222-224. URL: http://dspace.bsmu.edu.ua:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/9369/kep_2014_13_2_54.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[40] Бондар М. В., Пилипенко М. М., Свінтуковський М. Ю., Харченко Л. А., Превисла О. М., Цвик І. М. (2016). Антибіотикорезистентність мікроорганізмів: механізми розвитку й шляхи запобігання. *Медицина неотложных состояний*, (3 (74)), 11–17.

[41] Салманов А. Г., Марієвський В. Ф., Бойко В. В., Іоффе І. В., Тарабан І. А. (2012). Антибіотикорезистентність в хірургії. URL:https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/1602

Enterobacter spp. у хірургічних стаціонарах України у 2008 році[42], антибіотикорезистентності основних збудників нозокоміальних гнійно-запальних інфекцій у стаціонарах хірургічного профілю[43]. У роботі В. Бойка та ін[44]. зібрані дані щодо динаміки антибіотикорезистентності основних збудників важкої інтраабдомінальної інфекції у пацієнтів, які лікувалися в клініці Інституту загальної та невідкладної хірургії ім. В. Т. Зайцева НАМН України з 2012 по 2015 р. Аналіз літературних джерел із проблем антибіотикорезистентності мікроорганізмів провели І. Фогел та ін.[45], завдяки чому вчені встановили, що особливо актуальним у педіатричній практиці є регіональний моніторинг антибіотикочутливості, зокрема у межах окремих лікувальних закладів для розробки адекватних протоколів лікування дітей. Як зазначали у своєму дослідженні І. Коцюмбас та ін.[46], використання антибіотиків для стимулювання росту продуктивних тварин несе найбільшу загрозу для гуманної медицини через поширення штамів мікроорганізмів, резистентних до антибіотиків, які широко використовуються в хіміотерапії людей. Крім того, науковці вказали альтернативи застосуванню антибіотиків – стимуляторів росту в галузі тваринництва.

Проте питання *правового регулювання* АР в українських статтях підіймалося рідше, частіше АР вивчалася у сферах біології та медицини, що, з одного боку, логічно випливає з природничої специфіки предмета, а з іншого – створює прогалину у дослідженнях у сфері права. Огляд літератури у сфері АР свідчить про неповний характер розробки проблеми у правовій площині.

---

[42] Салманов А. Г., Марієвський В. Ф., & Доан С. І. (2011). Антибіотикорезистентність нозокоміальних штамів Enterobacter spp. у хірургічних стаціонарах України в 2008 році. *Харківська хірургічна школа*, (1). С. 61-65.

[43] Салманов А. Г., Марієвський, В. Ф., Доан С. І., Налапко Ю. І., & Рубан О. М. (2010). Антибіотикорезистентність основних збудників нозокоміальних гнійно-запальних інфекцій у стаціонарах хірургічного профілю. *Український журнал екстремальної медицини імені ГО Можаєва*, (11,№ 1). С. 106-112.

[44] Бойко В. В., Иванова Ю. В., & Головина О. А. (2016). Антибиотикорезистентность основных возбудителей интраабдоминальной инфекции (обзор литературы и собственные исследования). *Хірургія України*. (4). С. 108-116.

[45] Фогел І. І., Кривцова М. В., & Бугір Й. Й. (2021). Антибіотикорезистентність. Масштаби та актуальність досліджень циркуляції антибіотикорезистентних ізолятів серед дітей. *Український журнал медицини, біології та спорту*. *6*(4). С. 199-207.

[46] Коцюмбас І.Я., Гунчак В.М., Стецько Т.І. Проблеми використання антимікробних препаратів для стимулювання росту продуктивних тварин та альтернативи їх застосуванню. *Науково-технічний бюлетень Інституту біології тварин і Державного науково-дослідного контрольного інституту ветпрепаратів та кормових добавок*. 2013. Вип. 14. № 3–4. С. 381–389. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntbibt_2013_14_3-4_71

Під час аналізу літератури юридичного спрямування виокремлено групу статей, в яких досліджується профілактичне використання антибіотиків у сільському господарстві. Так, Т. С. Новак[47] у своїй роботі робить висновок, що реформування українського законодавства про ветеринарну медицину та про корми враховує основні міжнародні вимоги щодо регулювання застосування антибіотиків у тваринництві, але бажано прискорити роботу з прийняття нормативно-правових актів щодо порядку використання протимікробних препаратів у ветеринарній медицини, доповнити положеннями про вимоги до документального підтвердження використання протимікробних препаратів операторами, строки зберігання відповідних документів. Досліджуючи правові проблеми державного контролю якості сільськогосподарської продукції, С. І. Бугера[48] відзначив, що в Україні державні установи ветеринарної медицини виконують загальнодержавну програму здійснення моніторингу залишкових кількостей ветеринарних препаратів (у тому числі антибіотиків) і забруднюючих речовин у тваринах, продуктах тваринного походження і кормах для перевірки належного використання препаратів власниками (утримувачами) тварин і запобігання шкоді здоров'ю людей та тварин.

Зауважимо, що згідно з правилами ЄС органічне виробництво передбачає жорсткі вимоги до виготовлення продукту, зокрема, заборону на профілактичне використання ветеринарних препаратів (антибіотиків, гормонів та ін.) та профілактичне лікування тварин. Однак останнім часом серед наукової світової спільноти, як про це вже йшлося, зростає занепокоєння стосовного того, що використання антибіотиків у тваринництві може сприяти зниженню ефективності лікування антибіотиками в медичній допомозі людям. Як відповідь на це українські вчені проводять наукові дослідження правового регулювання органічного виробництва в Україні, зосереджуючись на забороні профілактичного використання антибіотиків у тваринництві. Так, Т. В. Курман[49] проаналізувала правові засада виробництва органічної продукції тваринництва. Проблеми дотримання приписів законодавства про органічну аквакультуру вивчає О. В. Гафурова[50], нормативне забезпечення рецепції міжнародних стандартів ведення

[47] Novak, T. (2021). Use of antibiotics in organic livestock farming: Some aspects of legal regulation. *Law. Human. Environment*, 12(2), 56-64. URL:https://doi.org/10.31548/law2021.02.07

[48] Бугера С. І. Правові проблеми державного контролю якості сільської господарської продукції. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 2. С. 62-69.

[49] Курман Т. Проблеми законодавчого забезпечення виробництва органічної продукції тваринництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 153-157.

[50] Гафурова О.В. Законодавство про органічну аквакультуру: деякі проблеми реалізації. *Право. Людина.* Довкілля. 2020. № 11(1). С. 27-35.

органічного виробництва у чинне національне законодавство досліджує О. Малохліб[51], наголошуючи на незавершеності процесу імплементації законодавства Європейського Союзу до національного законодавства у цій галузі, а О. Лозо та Є. Копиця[52] зазначають, що органічне виробництво передбачає відсутність широкого використання ветеринарних препаратів (антибіотиків, гормонів тощо) під час вирощування сільськогосподарських тварин, чим може бути істотно зменшена проблема антибіотикорезистентності.

У статтях українських вчених, присвячених правовому регулюванню тваринництва і виробництва органічної продукції наголошується на важливості законодавчої регламентації використання антибіотиків у сільському господарстві і потребі його удосконалення. Аналізуючи ЗУ «Про ветеринарну медицину» від 2021 р., Ю. Бурило[53] звертає увагу на те, що поряд з унормуванням використання антибіотиків у тваринництві потрібно також більш детально врегулювати питання контролю обігу діючих речовин (активних фармацевтичних інгредієнтів). У своїй статті Н. Карпінська[54] характеризує правове регулювання догляду за сільськогосподарськими тваринами і відносин щодо застосування ветеринарних препаратів з позицій застосування ветеринарно-санітарних заходів крізь призму вимог ЄС, звертаючи при цьому увагу на запровадження в ЄС низки успішних національних проєктів із зменшення використання протимікробних препаратів. Умови настання юридичної відповідальності за відпуск або продаж рецептурних лікарських засобів без рецепта в Україні розглядає у своїй роботі Ю. Ю. Забуга[55]. Учена наполягає на тому, що в Україні відсутній дієвий механізм протидії порушенням відпуску або продажу рецептурних лікарських засобів без рецепту, а ст. 42-2 КУпАП України

[51] Малохліб, О. С. (2022). Нормативне забезпечення рецепції міжнародних стандартів ведення органічного виробництва у чинне національне законодавство. *Право і суспільство*, (6), 137-144. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/6_2022/21.pdf

[52] Лозо О. В., Копиця Є. М. Актуальні еколого-правові проблеми розвитку органічного виробництва. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери*: зб. матеріалів Наук.-практ. конф., 20 лист. 2020 р. Харків : Юрайт, 2020. 464 с. С. 193-198.

[53] Бурило Ю. П. (2021). Новели законодавства про ветеринарні лікарські засоби. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, *66*, 142-146. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/245235/242927

[54] Карпінська, Н. (2021). Правова характеристика застосування ветеринарно-санітарних заходів у тваринництві. *Цивільне право і Процес*, 4, 127. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/20.pdf

[55] Забуга Ю. Ю., & Михайліченко Т. О. (2023). Юридична відповідальність за відпуск або продаж рецептурних лікарських засобів без рецепта в Україні та деяких країнах Європейського Союзу. *Форум права*. 75(2). С. 100–111. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.7699535

встановлює доволі м'які санкції, тобто адміністративна відповідальність за такі дії є недостатньою.

Зарубіжні дослідження більшою мірою спрямовані на комплексне вивчення правових проблеми, що виникають у зв'язку з боротьбою з АР, у них, зокрема, підкреслюється взаємозалежність між законом і системою охорони здоров'я (Девід П. Фідлер, David P. Fidler)[56]. Пошуку глобальної відповіді на АР присвячені праці Річарда Д. Сміта (Richard D. Smith) та Йоанна Коуст (Joanna Coast). На їх думку[57], вона можлива за умов гармонізації окремих національних механізмів, законодавства і загальної стратегії, або через побудову нових міжнародних механізмів, законодавства й органів. Гофман С. (S. Hoffman) у своїх працях наполягає на тому, що міжнародне право – найсильніший можливий спосіб боротьби зі стійкістю до антимікробних препаратів. Так, Гофман С. та ін. розглядають, як саме національні й міжнародні правові механізми можуть бути використані в боротьби зі стійкістю до протимікробних препаратів і як політика впливає на цю боротьбу. Погоджуємося з висловленою думкою про те, що закон є найефективнішим засобом усунення основних соціальних причин АР, а міжнародне право виступає найбільш ефективним, справедливим і стійким способом управління. Для успішної боротьби з АР необхідна інституціоналізація і створення постійних інституцій для цього[58] [59]. Ключові фактори, що формують управління АР, серед яких відсутність обов'язкової законодавчої бази, неповні й відсутні дані про АР, низьке сприйняття ризику, відсутність механізмів фінансування і системи стимулів для людей, які працюють у сфері АР, вивчають Марен Джелеф (Maren Jeleff) та ін.[60]. Правові проблеми, що виникають у зв'язку з поточними зусиллями проти антимікробної стійкості, описує Девід П. Фідлер[61] і підкреслює взаємозалежність між законом і

[56] Fidler, D. P.Legal issues associated with antimicrobial drug resistance.Emerg Infect Dis. 4(2):169-177.1998 Apr-Jun, DOI:10.3201/eid0402.980204

[57] Richard D Smith, Joanna Coast. Antimicrobial resistance: a global response. February 2002 *Bulletin of the World Health Organization* 80(2):126-33, DOI:10.1590/S0042-96862002000200008

[58] Hoffman, S. J., Bakshi, R., & Rogers Van Katwyk, S. (2019). How law can help solve the collective action problem of antimicrobial resistance. *Bioethics*, *33*(7), 798-804. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/bioe.12597

[59] Hoffman, Steven J., et al. An international legal framework to address antimicrobial resistance. *Bulletin of the World Health Organization*, 2015, 93: 66-66. URL: https://www.scielosp.org/article/bwho/2015.v93n2/66-66/

[60] Maren Jeleff, Christian Haddad, Ruth Kutalek. Between superimposition and local initiatives: Making sense of 'implementation gaps' as a governance problem of antimicrobial resistance. September 2023SSM – Qualitative Research in Health 4(4):100332 DOI:10.1016/j.ssmqr.2023.100332

[61] Fidler, D. P. (1998). Legal issues associated with antimicrobial drug resistance. *Emerging Infectious Diseases*, *4*(2), 169.

охороною здоров'я в цих зусиллях. У своїй статті Падіяра П. (Padiyara P.) та ін.[62] розглядають спроможність національних і міжнародних інституцій і механізмів генерувати колективну відповідь протимікробній стійкості. Вони наполягають на глобальному підході до стримування АР, який ґрунтується як на національному рівні – на підвищенні актуальності й пріоритетності антимікробної терапії у країнах, національному визнанні проблеми й відповідальності перед глобальною охороною здоров'я, так і на глобальних колективних діях – стандартизації методів дослідження, зокрема, узгодженні міжнародних стандартів у лабораторних методиках визначення чутливості до мікробів, координації дослідницької діяльності й поширенні інформації.

3. Розвиток законодавства України у сфері використання антибіотиків і регулювання протимікробної резистентності

У середині 20 ст. Україна й багато інших країн стикнулися з появою стійких до антибіотиків бактерій, що спонукало докладання узгоджених зусиль для розуміння і боротьби з цією зростаючою проблемою на державному рівні.

Розглядаючи окреслене питання, передусім варто нагадати, що в СРСР антибіотики почали використовувати наприкінці 1940-х років. Незважаючи на те, що пеніцилін було відкрито 1928 р., для СРСР ця технологія отримання антибіотиків була не доступна. Згадка про антибіотикорезистеність є у деяких нормативних актах медичного характеру радянського періоду. Наприклад, Міністерство охорони здоров'я СРСР видало наказ «Про поліпшення медичної допомоги хворим із гнійними хірургічними захворюваннями та посилення заходів щодо боротьби з внутрішньолікарняною інфекцією» від 31.07.78 р. № 720[63], який втратив чинність на території України аж у 1999 р. згідно з наказом № 229. У ньому зазначалася мета зниження вірогідності інфікування хворих вірусними й резистентними до антибіотиків лікарняними мікроорганізмами, детально наведено процес лікування хворих при виявлені в них антибіотикостійких стафілококів і введення різних протоколів при лікуванні захворювань, спричинених

[62] Padiyara, P., Inoue, H., & Sprenger, M. (2018). Global governance mechanisms to address antimicrobial resistance. *Infectious Diseases: Research and Treatment, 11*, 1178633718767887. URL: https://www.scielosp.org/article/ssm/content/raw/?resource_ssm_path=/media/assets/bwho/v80n2/a08v80n2.pdf

[63] Про поліпшення медичної допомоги хворим із гнійними хірургічними захворюваннями та посилення заходів щодо боротьби з внутрішньолікарняною інфекцією : наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 31.07.78 р. № 720 URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/159867_528912

стійкістю до антибіотиків. Таким чином, прослідковується спроба створити дієвий план лікування, щоб не викликати в пацієнта резистентність до антибіотиків. У результаті аналізу наступного наказу «Про порядок проведення загальної диспансеризації населення» від 30.05.1986 р. № 770[64] було визначено профілі антибіотикорезистентності штамів мікроорганізмів та їх госпітальне походження. Крім того, дослідження динаміки зміни рівнів антибіотикорезистентності стафілококів до антибіотиків дозволило встановити, що стійкість зросла. Отже, вказане свідчить про високий рівень і множинний характер стійкості до антибіотиків, тенденцію до зростання резистентності, що підтверджує їх госпітальне походження, а також необхідність враховувати профілі антибіотикорезистентності для визначення тактики раціональної антибіотикотерапії.

Окремо потрібно звернутися до розроблених у радянських період нормативних документів, приписами яких регламентується процедура визначення чутливості мікроорганізмів до антибіотиків, серед яких: наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР «Про уніфікацію методів визначення чутливості мікроорганізмів до хіміотерапевтичних препаратів»[65] від 13 березня 1975 р. № 250 (діяв для України, відмінений наказом Міністерства охорони здоров'я України у 2007 р.), «Методичні вказівки з визначення чутливості мікроорганізмів до антибіотиків методом дифузії в агар із використанням дисків» від 10 березня 1983 р. № 2675-83[66].

Вбачається, що нову епоху зниження поширеності резистентних до антибіотиків мікроорганізмів, особливо в лікувально-профілактичних закладах, ознаменувало прийняття Міністерством охорони здоров'я України наказу «Про затвердження методичних вказівок "Визначення чутливості мікроорганізмів до антибактеріальних препаратів"»[67] від 5 квітня 2007 року № 167. Згідно з його приписами відмінялася дія згаданих вище наказів і методичних вказівок, натомість курс був взятий на *міжнародне співробітництво* у стримуванні стійкості

[64] Про порядок проведення загальної диспансеризації населення : наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 30.05.1986 № 770 URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/158325___158325

[65] Про уніфікацію методів визначення чутливості мікроорганізмів до хіміотерапевтичних препаратів : наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 13 березня 1975 р. № 250 "

[66] "Методичні вказівки з визначення чутливості мікроорганізмів до антибіотиків методом дифузії в агар із використанням дисків" № 2675-83від 10 березня 1983 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/95482___95482

[67] Про затвердження методичних вказівок «Визначення чутливості мікроорганізмів до антибактеріальних препаратів : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 5 квітня 2007 року № 167 URL: https://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=6958

до антимікробних препаратів. Виконання цього наказу було покладено на Головного лікаря Центральної санітарно-епідеміологічної станції МОЗ України, до обов'язків якого входило проведення зовнішнього контролю якості досліджень із визначення антибіотикорезистентності в лікувально-профілактичних установах і закладах державної санепідслужби шляхом постановки контрольних задач. Крім того, на основі постанови першого заступника Міністра охорони здоров'я України Головного державного санітарного лікаря України «Про порядок розробки, побудови, викладення, оформлення, затвердження державних санітарних правил і норм, гігієнічних нормативів та методичних документів» від 27.05.1998 № 11 були розроблені Методичні вказівки «Визначення чутливості мікроорганізмів до антибактеріальних препаратів»[68], що встановлювали стандартні методи визначення чутливості мікроорганізмів до антибактеріальних препаратів. Для ефективної боротьби з АР особливої важливості набуває саме вчасна і швидка діагностика збудника хвороби та його чутливості до протимікробних препаратів. Саме виходячи з цього ВООЗ і розробив «Глобальну стратегію зі стримування стійкості до антимікробних препаратів», а в Україні у 2007 році з метою реалізації основних її положень було прийнято наказ МОЗ № 167 «Про затвердження методичних вказівок «Визначення чутливості мікроорганізмів до антибактеріальних препаратів».

У той саме час, незважаючи на всі зусилля, розпочався процес гармонізації та активізації дій на глобальному рівні, бо через прогрес, поширення винаходів, мутації, зумовлених зміною клімату, світ поступово наближатиметься до постантибіотичної ери, у яку звичайні інфекції знову можуть стати смертельними. Як відомо, нині велику кількість інфекцій, як-от туберкульоз, пневмонію, гонорею, зараження крові, захворювання шлунково-кишкового тракту, важко, а інколи й неможливо лікувати через неефективність антимікробних препаратів. Пов'язано це, на переконання фахівців, передусім з безрецептурним продажем і безконтрольним використанням антибіотиків людьми. Звісно, вказане викликає занепокоєння у Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я, яка у відповідь на такі виклики у травні 2015 року прийняла глобальний план дій щодо резистентності до антимікробних препаратів. Заради забезпечення досягнення стратегічних цілей протидії АР, викладених ВООЗ у 2014–2015 рр., національні уряди

[68] Про порядок розробки, побудови, викладення, оформлення, затвердження державних санітарних правил і норм, гігієнічних нормативів та методичних документів : постанова першого заступника Міністра Охорони Здоров'я України Головного державного санітарного лікаря України від 27.05.1998 № 11. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/128741___128741

повинні були протягом 5–10 років схвалити власні плани по боротьбі зі стійкістю до протимікробних препаратів. Враховуючи вищевказане, у 2019 р. в Україні розроблено Національний план щодо боротьби із стійкістю до протимікробних препаратів, затверджений розпорядженням КМУ «Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби із стійкістю до протимікробних препаратів» від 6 березня 2019 р. № 116-р[69][70][54]. Згідно з планом передбачалося виконання таких завдань: забезпечити розробку і прийняття нормативно-правових актів з метою здійснення контролю за дотриманням відпуску протимікробних препаратів аптечними закладами виключно за рецептами лікарів; розробити і затвердити Порядок використання протимікробних препаратів у ветеринарній медицині, а також визначити порядок здійснення дозорного епідеміологічного нагляду за протимікробною резистентністю.

На виконання перерахованих завдань МОЗ своїм наказом від 23.08.2023 р. № 1513 затвердило новий Стандарт медичної допомоги «Раціональне застосування антибактеріальних і антифунгальних препаратів з лікувальною та профілактичною метою». Акт визначає, які антимікробні препарати, в яких випадках і за якими механізмами мають призначати лікарі пацієнтам, щоб досягти якісного й безпечного лікування з мінімальними ризиками поширення антимікробної резистентності. Вважаємо, що серйозним кроком на шляху до вирішення проблеми неконтрольованого відпуску і нераціонального застосування антибіотиків стало запровадження з серпня 2022 р. електронного рецепта на них.

Розглядаючи питання, не можна оминути увагою того факту, що у 2005 році створено Європейський центр профілактики та контролю захворювань (ECDC). В рамках даного Центру функціонують такі підрозділи, як Європейська мережа нагляду за споживанням антимікробних засобів (ESAC-Net) та Європейська мережа нагляду за антимікробною стійкістю (EARS-Net). Результатом їх роботи стало те, що 22 жовтня 2015 року ВООЗ затвердила Глобальну систему нагляду за резистентністю до протимікробних препаратів і їх використанням (GLASS), першу глобальну спільну роботу зі стандартизації епіднагляду проти антимікробних препаратів, членами якої є 71 країна.

[69] Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби із стійкістю до протимікробних препаратів : розпорядження Кабінет Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 116-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116-2019-р#Text

[70] Національний план дій щодо боротьби із стійкістю до протимікробних препаратів: затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 бе резня 2019 р. № 116-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116-2019- %D1%80#Text.

Додамо, що мережа CAESAR[71] заснована у 2012 році Європейським регіональним бюро ВООЗ спільно з Нідерландським національним інститутом громадського здоров'я та навколишнього середовища і Європейським товариством клінічної мікробіології та інфекційних захворювань. До її обов'язків входить оприлюднення даних про стан АР у звітах. Заслуговує на увагу той факт, що по Україні інформація вперше була опублікована у звіті Центральноазійського та східноєвропейського нагляду за антимікробною стійкістю (Central Asian and Eastern European Surveillance of Antimicrobial Resistance (CAESAR) за 2017 рік, виданий у 2018 р. До речі, Україна почала подавати дані до системи CAESAR саме з 2018 р.[72]

Згодом, а саме з 2021 року, в Україні задля забезпечення отримання репрезентативних даних щодо АР, а також інтеграції до міжнародних систем спостереження за АР впроваджено дозорний епідеміологічний нагляд за антимікробною резистентністю. Нормативною базою в даному випадку виступає наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку здійснення дозорного епідеміологічного нагляду за протимікробною резистентністю» від 19 серпня 2021 року № 1766[73], який і визначає порядок систематичного збору даних щодо АР.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати проведеного огляду літератури та законодавства, наголосимо, що поширеність антибіотикорезистентності перешкоджає досягненню Цілей сталого розвитку ООН, виступає загрозливим чинником для навколишнього середовище та зміни клімату, що актуалізує вивчення окресленої проблеми. Як показує дослідження існуючої літератури в Україні, на цей час недостатньо комплексних праць, присвячених боротьбі з АР, особливо правовому дискурсу. Встановлено, що науковці цієї теми торкаються здебільшого епізодично, тобто під час розгляду інших проблем, наприклад, органічного виробництва. Незважаючи на це, ретельне ознайомлення з літературою й законодавчими актами дозволяє виокремити загальні тенденції і сформулювати рекомендації щодо боротьби з АР.

[71] World Health Organization. (n.d.). Central Asian and European surveillance of antimicrobial resistance (caesar). World Health Organization. URL: https://www.who.int/europe/groups/central-asian-and-european-surveillance-of-antimicrobial-resistance-(caesar)

[72] World Health Organization. (n.d.). Strengthening Ukraine's AMR surveillance with who support. World Health Organization. https://www.who.int/europe/news/item/22-08-2023-strengthening-ukraine-s-amr-surveillance-with-who-support

[73] Про затвердження Порядку здійснення дозорного епідеміологічного нагляду за протимікробною резистентністю : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2021 № 1766.

Найпомітнішою тенденцію, яка прослідковуються в працях українських науковців, нині слід визнати поступове узгодження національного законодавства із законодавством ЄС, його гармонізацію. Крім того, встановлено, що серед існуючих факторів поширення АР в Україні провідне місце посідають використання антибіотиків у сільському господарстві, продаж антибіотиків без рецепту, внутрішньолікарняні інфекції та низький рівень обізнаності населення.

Вивчаючи праці у сфері сільського господарства, слід виокремити такі рекомендації, як подальший розвиток законодавства щодо забезпечення ефективного державного контролю на всіх стадіях виробництва, зберігання, транспортування, первинної переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, а саме: 1) створення ефективної системи контролю за дотриманням норм щодо використанням антибіотиків у сільському господарстві, 2) розробка системи реалізації цих норм, 3) прийняття і введення в дію контролю м'яса на залишки антибіотиків й контролю за поширенням резистентних мікробів через м'ясо відповідно до норм ЄС.

Однією з підстав поширення АР є відпуск і продаж в аптеках антибіотиків без рецепту, незважаючи на існуючу заборону на такі дії. Більш того, в Україні така заборона фактично мала формальний характер. Причина – відсутність дієвих механізмів контролю за їх дотриманням. З огляду на це вчені наголошують на необхідності впровадження посиленої адміністративної відповідальності за реалізацію (відпуск) лікарських засобів в аптечних закладах без рецепта у заборонених законодавством випадках. Щоправда, на даний момент за законодавством аптеки, що знаходяться в районі проведення бойових дій або на територіях, які перебувають у тимчасовій окупації, на час дії режиму воєнного стану можуть відпускати пацієнтам рецептурні антибактеріальні лікарські засоби без рецепта лікаря. На наш погляд, цей виняток обґрунтований неможливістю населення отримати рецепт на цих територіях.

Ще однією загрозою і чинником поширення АР варто визнати внутрішньолікарняні інфекції. Вчені зазначають, що для забезпечення їх контролю й профілактики розповсюдження у лікувально-профілактичних закладах повинні надаватися відповідні ресурси, включаючи консультації експертів, лабораторну підтримку, контроль за дотриманням певних санітарнопротиепідемічних вимог й аналіз даних, запровадження стандартних операційних процедур. На наш погляд, саме це має передбачати державна політика боротьби з АР й бути відображеним у законодавстві.

Розглянувши наукові праці стосовно обізнаності населення про АР, на наш погляд, доцільними є рекомендації з підвищення рівня просвіти

та фактичної обізнаність як фармацевтичних працівників, так і населення в питаннях використання антибіотиків.

Прослідковуючи історію співпраці України з міжнародними організаціями у питанні боротьби з АР, на наше переконання, нині доцільним є запровадження правового регулювання порядку збору й аналізу інформації про споживання зареєстрованих в Україні антимікробних лікарських засобів для їх передачі міжнародним організаціям.

Примітка: дослідження проведено як частину проєкту у рамках Mistra Geopolitics[74] – дослідницької програми, яка вивчає динаміку геополітики, безпеку людини та зміни навколишнього середовища, у співпраці з CSPR, Linköpings Universitet.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена літературному огляду правових норм, спрямованих на регулювання антибіотикорезистентності в Україні, результати якого дадуть змогу подолати наявну прогалину в українському дискурсі. Констатовано, що АР унеможливлює досягнення Цілей сталого розвитку ООН, є загрозливим чинником для екології та зміни клімату, що зумовлює актуальність проблеми. Метою роботи є огляд літератури і законодавства у сфері АР в Україні шляхом вивчення приписів права в ширшому хронологічному контексті, починаючи від правового закріплення з 1975 року до сьогодення. Наголошено, шо закон виступає найефективнішим засобом усунення основних соціальних причин АР, а міжнародне право є найбільш ефективним, справедливим і стійким способом управління. Для успішної боротьби з АР необхідна інституціоналізація і створення постійних інституцій цієї боротьби.

Зазначено, що питання правового регулювання АР в українських статтях піднімалося рідко, при цьому найчастіше було предметом вивчення науковців у сфері біології та медицини. Це, з одного боку, логічно випливає з природничої специфіки предмета, а з іншого – створює прогалину у дослідженнях саме у сфері права. Виявлено, що серед факторів поширення АР в Україні є використання антибіотиків у сільському господарстві, продаж антибіотиків без рецепту, внутрішньолікарняні інфекції, низький рівень обізнаності населення. Аналіз української літератури юридичного спрямування у сфері АР дозволяє виокремити групу статей, в яких досліджується профілактичне використання антибіотиків у сільському господарстві,

[74] *What is Mistra geopolitics programme?* Mistra Geopolitics [Електронний ресурс]– Режим доступу – https://www.mistra-geopolitics.se/

звертається увага на важливість законодавчого регулювання використання антибіотиків у цій сфері й потребу його удосконалення. Значною трансформацією стало те, що наразі під час дії правового режиму воєнного стану у громадян України існує можливість купувати рецептурні лікарські засоби з аптек й аптечних пунктів без рецепту, що впливає на поширення АР, але є обґрунтованим.

Таким чином, огляд літератури й законодавчих актів дозволив виокремити загальні тенденції і сформулювати рекомендації щодо боротьби з АР, та є внеском як у вивчення сфери громадського здоров'я для запровадження ефективної державної політики, так і в академічний дискурс.

Ключові слова: протимікробна резистентність, антибіотикорезистентність, Україна, законодавство, сталий розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Romaniuk, L. B., Kravets, N. Y., Klymniuk, S. I., Kopcha, V. S., & Dronova, O. Y. (2020). Антибіотикорезистентність умовно-патогенних мікроорганізмів: актуальність, умови виникнення, шляхи подолання. *Інфекційні хвороби*, (4), 63–71. URL: https://doi.org/10.11603/1681-2727.2019.4.10965

2. Murray, Christopher J L et al. (2022) Global burden of bacterial antimicrobial resistance in 2019: a systematic analysis, The Lancet, Volume 399, Issue 10325, 629 – 655, URL: https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)02724-0

3. Hoffman, S. J., Røttingen, J. A., & Frenk, J. (2015). International law has a role to play in addressing antibiotic resistance. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, *43*(S3), 65-67.

4. Rizvi, Z., & Hoffman, S. J. (2015). Effective Global Action on Antibiotic Resistance Requires Careful Consideration of Convening Forums. *The Journal of law, medicine & ethics : a journal of the American Society of Law, Medicine & Ethics*, *43 Suppl 3*, 74–78. URL: https://doi.org/10.1111/jlme.12278

5. Behdinan, A., Hoffman, S. J., & Pearcey, M. (2015). Some Global Policies for Antibiotic Resistance Depend on Legally Binding and Enforceable Commitments. *The Journal of law, medicine & ethics : a journal of the American Society of Law, Medicine & Ethics*, *43 Suppl 3*, 68–73. URL: https://doi.org/10.1111/jlme.12277

6. Årdal, C., Outterson, K., Hoffman, S. J., Ghafur, A., Sharland, M., Ranganathan, N., Smith, R., Zorzet, A., Cohn, J., Pittet, D., Daulaire, N., Morel, C., Rizvi, Z., Balasegaram, M., Dar, O. A., Heymann, D. L., Holmes, A. H., Moore, L. S., Laxminarayan, R., Mendelson, M., … Røttingen, J. A. (2016). International cooperation to improve access to and

sustain effectiveness of antimicrobials. *Lancet (London, England)*, *387*(10015), 296–307. URL: https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)00470-5.

7. UN General Assembly, Transforming our world : the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, 21 October 2015. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2015/en/111816 [accessed 08 May 2024]

8. Taylor Andrzejak, Himanshu Raje, Gary LaFleur, Jonathan Willis, Raj Boopathy (2023) Water quality and antibiotic resistance in the recreational waters, *Bioresource Technology*, Vol. 370, 2023. URL: https://doi.org/10.1016/j.biortech.2022.128546

9. Jinmei Li, Irfan Ali Phulpoto, Lizheng Guo, Jie Zeng, Zhisheng Yu, (2022) Grassland ecology system: A critical reservoir and dissemination medium of antibiotic resistance in Xilingol Pasture, Inner Mongolia, *Science of The Total Environment*, Vol. 807, Part 3. URL: https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.150985

10. UN General Assembly, Transforming our world : the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, 21 October 2015. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2015/en/111816 [accessed 14 May 2024]

11. Weibin Li, Chaojie Liu, Hung Chak Ho, Lin Shi, Yingchao Zeng, Xinyi Yang, Qixian Huang, Yi Pei, Cunrui Huang, Lianping Yang, (2023) Association between antibiotic resistance and increasing ambient temperature in China: an ecological study with nationwide panel data, *The Lancet Regional Health – Western Pacific*, Vol. 30. 2023. URL: https://doi.org/10.1016/j.lanwpc.2022.100628

12. Burnham JP. (2021) Climate change and antibiotic resistance: a deadly combination. *Therapeutic Advances in Infectious Disease*. 2021;8. doi:10.1177/2049936121991374

13. UN General Assembly (55th sess. : 2000-2001), United Nations Millennium Declaration, Resolution Adopted by the General Assembly, A/RES/55/2, UN General Assembly, 18 September 2000, https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2000/en/9373 [accessed 08 May 2024]

14. Conference of Experts on the Rational Use of Drugs (1985 : Nairobi). (1987). The rational use of drugs : report of the Conference of Experts, Nairobi, 25-29 November 1985. *World Health Organization*. URL: https://iris.who.int/handle/10665/37174

15. Resolutions of the 39th World Health Assembly of interest to the Regional Committee 1986. URL: https://iris.paho.org/handle/10665.2/30360.

16. World Health Assembly, 47. (1994). Implementation of WHO's revised drug strategy: rational use of drugs; and WHO'S Action Programme

on Essential Drugs. World Health Organization. URL: https://iris.who.int/handle/10665/177381

17. World Health Organization. World Health Assembly (fifty-first). Emerging and other communicable diseases: antimicrobial resistance. WHA51.17, 1998, agenda item 21.3.

18. World Health Organization (2001). WHO GlobalStrategy for Containment of Antimicrobial Resistance, URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/66860/WHO_CDS_CSR_DRS_2001.2.pd

19. World Health Organization. World Health Assembly (fifty-six). Ninth plenary meeting, 25 May 2005 – Committee A, seventh report – WHA58.27 Improving the containment of antimicrobial resistance. URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA58/WHA58_27-en.pdf

20. Demyanyuk O., Symochko L., Naumovska O., Vlasenko I., Symochko V. Антибіотикорезистентність як глобальна проблема у контексті біобезпеки *Наукові доповіді НУБіП України.* № 1/101, 2023. URL: http://dx.doi.org/10.31548/dopovidi1(101).2023.001

21. Friedrich M. WHO's Top Health Threats for 2019. *JAMA.* 2019;321(11):1041. doi:10.1001/jama.2019.1934

22. Антибіотикорезистентність в хірургії : монографія / А. Г. Салманов, В. Ф. Марієвський, В. В. Бойко, І. В. Іоффе, І. А. Тарабан. Харків : НТМТ, 2012. 456 с.

23. Дащук А. М. Антибіотикорезистентність і місцеві антисептичні лікарські засоби як медична проблема. Харків : ХНМУ, 2018. С. 12-19. URL: https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/19802

24. Хорощак К. Українська правда. Життя. (2020, November 6). Українці стали приймати в 3,5 рази більше антибіотиків . *Українська правда. Життя*. URL: https://life.pravda.com.ua/health/2020/11/6/242920/

25. Деякі питання провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів) у період дії воєнного стану : Постанова КМУ України від 07.05.2022 № 542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/542-2022-п#Text

26. Коцюмбас І. Я., Гунчак В. М., Стецько Т. І. Проблеми використання антимікробних препаратів для стимулювання росту продуктивних тварин та альтернативи їх застосуванню. *Науково-технічний бюлетень Інституту біології тварин і Державного науково-дослідного контрольного інституту ветпрепаратів та кормових добавок*. 2013. Вип. 14, № 3-4. С. 381-389. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntbibt_2013_14_3-4_71.

27. Davies, J. (2021, April 19). How UK Broiler Farms cut antibiotic use. Poultry World. URL: https://www.poultryworld.net/health-nutrition/how-uk-broiler-farms-cut-antibiotic-use/

28. Antunes A.C. Lopes, Jensen V.F. Close to a Decade of Decrease in Antimicrobial Usage in Danish Pig Production-Evaluating the Effect of the Yellow Card Scheme. *Frontiers In Veterinary Science*. 2020. Vol. 7. doi: 10.3389/fvets.2020.00109.

29. United Nations. (2016). World health leaders agree on action to combat antimicrobial resistance, warning of nearly 10 million deaths annually if left unchecked | meetings coverage and press releases. United Nations. URL: https://press.un.org/en/2016/ga11825.doc.htm

30. Антибіотикорезистентність: сучасний погляд на проблему та шляхи подолання: зб. тез міжкафедр. Наук.-практ. конф. студентів бакалавріату, присвяченої 210-й річниці з дня заснування ХНМУ та 85-й річниці з дня народження А.Я. Циганенка (Харків, 8 квітня 2014 р.) / за загал. ред. В.В. Мінухіна, Т.В. Звягінцевої. Харків : ХНМУ, 2014. 16 с. – Рос. та укр. Мовами

31. Антибактеріальна терапія у XXI сторіччі: проблеми та досягнення: матеріали науково-практичної конференції за участю міжнародних спеціалістів в рамках реалізації глобальної кампанії ВООЗ «Антибіотики: використовуйте обережно!» та Другого Всесвітнього тижня правильного застосування антибіотиків / за заг. ред. В.М. Козько, А.В. Бондаренко та ін. 23 листопада 2016 року, м. Харків.

32. Баглай Т. О. Проблема раціонального використання антимікробних лікарських засобів системної дії в Україні. 2021. URL: https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/30322/1/disertacija-baglaj-t.o..pdf

33. Яковлєва, Л., & Баглай, Т. (2020). Дослідження обізнаності населення україни про проблему стійкості до антибіотиків. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, (47-1), 18-24.

34. Салманов, А. Г., Трохимчук, В. В., Вернер, О. М., & Лугач, О. О. (2018). Антимікробна резистентність глобальна проблема. *International journal of antiibiotics and probiotics*, (4-5), 6-19.

35. Ушкалов В.О., Данчук В.В. Глобальні інтеграційні та комунікаційні засади боротьби з антибіотикорезистентністю мікроорганізмів. Наукові доповіді НУБіП України. 2017. № 4(68). URL: http://nbuv. gov.ua/UJRN/Nd_2017_4_9

36. Demyanyuk, O., Symochko, L., Naumovska, O., Vlasenko, I., & Symochko, V. Антибіотикорезистентність як глобальна проблема у контексті біобезпеки. *Наукові доповіді НУБіП України*, n. 1/101, doi:http://dx.doi.org/10.31548/dopovidi1(101).2023.001

37. Дащук А. М. Антибіотикорезистентність і місцеві антисептичні лікарські засоби як медична проблема . Актуальные вопросы дерматологии, венерологии и ВИЧ/СПИД инфекции : материалы научной конференции, посвященной 95-летию со дня рождения профессора Задорожного Б.А. / под ред. А. М. Дащука. Харьков : ХНМУ, 2018. С. 12-19.

38. Римша О. В., & Сухляк В. В. (2012). Формування резистентності мікроорганізмів до антисептичних препаратів. *Профілактична медицина*, (3-4), 37-40

39. Свіжак В. К., & Дейнека С. Є. (2014). Антибіотикорезистентність: багатогранність проблеми. *Клінічна та експериментальна патологія*. 2 (48), 222-224 с.

40. Бондар, М. В., Пилипенко, М. М., Свінтуковський, М. Ю., Харченко, Л. А., Превисла, О. М., & Цвик, І. М. (2016). Антибіотикорезистентність мікроорганізмів: механізми розвитку й шляхи запобігання. *Медицина неотложных состояний*, (3 (74)), 11-17.

41. Салманов, А. Г., Марієвський, В. Ф., Бойко, В. В., Іоффе, І. В., & Тарабан, І. А. (2012). *Антибіотикорезистентність в хірургії*. URL: https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/1602

42. Салманов, А. Г., Марієвський, В. Ф., & Доан, С. І. (2011). Антибіотикорезистентність нозокоміальних штамів Enterobacter spp. У хірургічних стаціонарах України в 2008 році. *Харківська хірургічна школа*, (1), 61-65.

43. Салманов, А. Г., Марієвський, В. Ф., Доан, С. І., Налапко, Ю. І., & Рубан, О. М. (2010). Антибіотикорезистентність основних збудників нозокоміальних гнійно-запальних інфекцій у стаціонарах хірургічного профілю. *Український журнал екстремальної медицини імені ГО Можаєва*, (11,№ 1), 106-112.

44. Бойко, В. В., Иванова, Ю. В., & Головина, О. А. (2016). Антибиотикорезистентность основных возбудителей интраабдоминальной инфекции (обзор литературы и собственные исследования). *Хірургія України*, (4), 108-116.

45. Фогел, І. І., Кривцова, М. В., & Бугір, Й. Й. (2021). Антибіотикорезистентність. Масштаби та актуальність досліджень циркуляції антибіотикорезистентних ізолятів серед дітей. *Український журнал медицини, біології та спорту*, *6*(4), 199-207.

46. Коцюмбас І.Я., Гунчак В.М., Стецько Т.І. Проблеми використання антимікробних препаратів для стимулювання росту продуктивних тварин та альтернативи їх застосуванню. Науково-технічний бюлетень Інституту біології тварин і Державного науково-дослідного контрольного інституту ветпрепаратів та кормових

добавок. 2013. Вип. 14. № 3–4. С. 381–389 http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntbibt_2013_14_3-4_71

47. Novak, T. (2021). Use of antibiotics in organic livestock farming: Some aspects of legal regulation. *Law. Human. Environment*, 12(2), 56-64. https://doi.org/10.31548/law2021.02.07

48. Бугера С. І. Правові проблеми державного контролю якості сільської господарської продукції. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 2. С. 62-69.

49. Курман Т. Проблеми законодавчого забезпечення виробництва органічної продукції тваринництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 153-157.

50. Гафурова О.В. Законодавство про органічну аквакультуру: деякі проблеми реалізації. *Право. Людина. Довкілля*. 2020. № 11(1). С. 27-35.

51. Малохліб О. С. (2022). Нормативне забезпечення рецепції міжнародних стандартів ведення органічного виробництва у чинне національне законодавство. *Право і суспільство*, (6), 137-144. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/6_2022/21.pdf

52. Лозо О. В., Копиця Є. М. Актуальні еколого-правові проблеми розвитку органічного виробництва. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери*: зб. матеріалів Наук.-практ. конф., 20 лист. 2020 р. Харків : Юрайт, 2020. 464 с. С. 193-198.

53. Бурило, Ю. П. (2021). Новели законодавства про ветеринарні лікарські засоби. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, *66*, 142-146. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/245235/242927

54. Карпінська, Н. (2021). Правова характеристика застосування ветеринарно-санітарних заходів у тваринництві. *Цивільне право і процес*. 4, 127. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/20.pdf

55. Забуга Ю. Ю., & Михайліченко Т. О. (2023). Юридична відповідальність за відпуск або продаж рецептурних лікарських засобів без рецепта в Україні та деяких країнах Європейського Союзу. *Форум права*, 75(2), 100–111. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.7699535

56. Fidler, D. P.Legal issues associated with antimicrobial drug resistance.Emerg Infect Dis. 4(2):169-177.1998 Apr-Jun, DOI:10.3201/eid0402.980204

57. Richard D Smith, Joanna Coast. Antimicrobial resistance: a global response. February 2002 Bulletin of the World Health Organization 80(2):126-33, DOI:10.1590/S0042-96862002000200008

58. Hoffman, S. J., Bakshi, R., & Rogers Van Katwyk, S. (2019). How law can help solve the collective action problem of antimicrobial resistance.

Bioethics, *33*(7), 798-804. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/bioe.12597

59. Hoffman, S. J., et al. An international legal framework to address antimicrobial resistance. *Bulletin of the World Health Organization*, 2015, 93-66. URL: https://www.scielosp.org/article/bwho/2015.v93n2/66-66/

60. Maren Jeleff, Christian Haddad, Ruth Kutalek. Between superimposition and local initiatives: Making sense of 'implementation gaps' as a governance problem of antimicrobial resistance. September 2023SSM – Qualitative Research in Health 4(4):100332 DOI:10.1016/j.ssmqr.2023.100332

61. Fidler, D. P. (1998). Legal issues associated with antimicrobial drug resistance. *Emerging Infectious Diseases*, *4*(2), 169.

62. Padiyara, P., Inoue, H., & Sprenger, M. (2018). Global governance mechanisms to address antimicrobial resistance. *Infectious Diseases: Research and Treatment*, *11*. URL: https://www.scielosp.org/article/ssm/content/raw/?resource_ssm_path=/media/assets/bwho/v80n2/a08v80n2.pdf

63. Про поліпшення медичної допомоги хворим із гнійними хірургічними захворюваннями та посилення заходів щодо боротьби з внутрішньолікарняною інфекцією : наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 31.07.78 р. № 720. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/159867___528912

64. Про порядок проведення загальної диспансеризації населення : наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 30 травня 1986 р. № 770. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158325_158325

65. Про уніфікацію методів визначення чутливості мікроорганізмів до хіміотерапевтичних препаратів : наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 13 березня 1975 р. № 250

66. "Методичні вказівки з визначення чутливості мікроорганізмів до антибіотиків методом дифузії в агар із використанням дисків" № 2675-83 від 10 березня 1983 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/95482_95482

67. Про затвердження методичних вказівок «Визначення чутливості мікроорганізмів до антибактеріальних препаратів : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 5 квітня 2007 року № 167. URL: https://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=6958

68. Про порядок розробки, побудови, викладення, оформлення, затвердження державних санітарних правил і норм, гігієнічних нормативів та методичних документів : постанова першого заступника Міністра охорони здоров'я України Головного державного санітарного лікаря України від 27.05.98 № 11 ". URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/128741___128741

69. Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби із стійкістю до протимікробних препаратів : розпорядження Кабінет Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 116-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116-2019-p#Text

70. Національний план дій щодо боротьби із стійкістю до протимікробних препаратів: затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 116-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116-2019-%D1%80#Text.

71. World Health Organization. (n.d.). Central Asian and European surveillance of antimicrobial resistance (caesar). World Health Organization. URL: https://www.who.int/europe/groups/central-asian-and-european-surveillance-of-antimicrobial-resistance-(caesar)

72. World Health Organization. (n.d.). Strengthening Ukraine's AMR surveillance with who support. World Health Organization. https://www.who.int/europe/news/item/22-08-2023-strengthening-ukraine-s-amr-surveillance-with-who-support

73. Про затвердження Порядку здійснення дозорного епідеміологічного нагляду за протимікробною резистентність : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2021 № 1766

Information about the authors:

Turchina Mariia Olegivna,
PhD, Assistant Professor of the Department of Legal History,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, 61024, Ukraine

Kazak Rinata Alimivna,
PhD, Department of Thematic studies – Environmental Change
Linköping University, Sweden,
Campus Valla, T-huset, Linköping, 58183
Docent, Assistant Professor of the Department of Legal History,
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, 61024, Ukraine

Hotsulyak Svitlana Leonidivna,
PhD, Assistant Professor of the Department of Legal History,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, 61024, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-15

ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО

Факас І. Б.

ВСТУП

Жодна судова система в будь-якій країні світу не розрахована на роботу в умовах війни, оскільки правила судочинства орієнтовані для застосування в мирному житті. Повномасштабне російське вторгнення на територію України, умови воєнного стану, у яких вже третій рік поспіль живуть українці, суттєво вплинули на всі правовідносини в країні. Судова система України також зазнала впливу війни та її наслідків, що наклало свій негативний відбиток на процеси здійснення судочинства. 24 лютого 2022 року Рада суддів України прийняла Рішення № 9, відповідно до якого навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану робота судів не може бути припинена, тобто не може бути обмежено конституційне право людини на судовий захист. При цьому в разі загрози життю, здоров'ю та безпеці рекомендовано зборам суддів, головам судів, суддям оперативно приймати рішення про тимчасове зупинення здійснення судочинства до усунення обставин, які зумовили припинення розгляду справ.

Перед цивільним судочинством як складовою судової системи України постало безліч викликів. Багато проблем, пов'язаних із судовим розглядом цивільних справ, виникло через дефіцит суддівських кадрів, унеможливлення роботи судів у зв'язку з окупацією українських територій росією, відсутністю доступу до матеріалів судових справ, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, їх знищенням.

Попри це українська судова система значною мірою змогла пристосуватися до умов повномасштабної війни. І хоча процесуальний алгоритм дій суду в умовах воєнного стану відсутній, все ж суди зуміли адаптуватися до складних умов, здійснювали та продовжують здійснювати захист порушених прав, оскільки, першочерговим їх завданням є забезпечення правосуддя в державі.

1. Стан судової системи України упродовж 2022–2023 років

Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина можливо лише у виключних випадках, у спосіб та за допомогою засобів, передбачених чинним законодавством. Такі виключення містяться у статті 64 Конституції України[1], якою встановлено окремі випадки обмеження прав і свобод людини і громадянина, зокрема це введення воєнного або надзвичайного стану.

Відповідно до статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» повноваження судів не можуть бути припинені, а частиною другою статті 26 цього Закону передбачено, що скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється[2].

Верховенство права та доступ до правосуддя є основоположними принципами цивільного процесу та однією з найважливіших гарантій прав учасників цивільного судочинства. У 2022 році гостро постала проблема доступу до правосуддя через недодержання розумних строків судового розгляду цивільних справ, обмеження доступу до судових рішень, неналежне виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб).

Наявні проблеми в частині гарантування кожному права на справедливий суд констатовано вчергове і Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ). Станом на кінець 2022 року на розгляді ЄСПЛ проти України перебувало 10 400 заяв. Загалом у 2022 році ЄСПЛ ухвалив 144 рішення у справах проти України, з них у 21 рішенні констатовано порушення положень статті 6 Конвенції (право на справедливий суд).

Своє занепокоєння щодо гарантування кожному в Україні права на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом висловлював Комітет ООН у Заключних зауваженнях до 8-го періодичного звіту України щодо виконання Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 09.02.2022 р. Так, Комітет вказав на відсутність заходів щодо повного забезпечення незалежності суддів, проблеми, що виникають у процесі службової атестації суддів, недостатнє число суддів у державі, підсумовуючи, що все це призводить до позбавлення значної кількості громадян доступу до правосуддя[3].

---

[1] Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141

[2] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст. 250.

[3] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava (дата звернення 19.05.2024 р.).

Упродовж 2022 року через відсутність повноважень Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) неможливо було забезпечити справедливе судочинство. Відсутність належного кадрового забезпечення судової системи негативно впливало на дотримання процесуальних строків при розгляді цивільних справ. Неналежне фінансування судової системи України, дефіцит суддів стали ще однією невирішеною проблемою в 2022 році. У зв'язку із достроковим припиненням повноважень всіх членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів (далі – ВККС) з листопада 2019 року будь-який добір суддів та заміщення вакантних посад не здійснювався. Спробу відновити діяльність Вищої кваліфікаційної комісії суддів України було здійснено у зв'язку з прийняттям 13 липня 2021 р. Закону України № 1629-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України», який набрав чинності 05 серпня 2021 р. У вересні 2021 р. Вища рада правосуддя призначила перший склад Конкурсної комісії, основним завданням якої було здійснити відбір членів ВККСУ. Конкурсна комісія офіційно розпочала свою роботу лише на початку 2022 р., але змушена була призупинити її у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні.

Процедура конкурсного добору кандидатів на посади членів ВККС України вперше з початку повномасштабного вторгнення рф в Україну була розпочата лише 13 липня 2022 р. , однак на кінець 2022 року формування ВККС України ще не було завершено.

У 2022 році уся судова система зіштовхнулася з проблемою належного забезпечення матеріальними ресурсами для здійснення правосуддя. Так, почастішали випадки інформування судами про відсутність можливості надсилання ними судових повісток, повідомлень та іншої інформації із суду, в тому числі процесуальних документів поштовим зв'язком у зв'язку із недофінансуванням щодо витрат, пов'язаних з відправленням поштової кореспонденції; через повномасштабне військове вторгнення рф 24 лютого 2022 року вагому частину приміщень судів було знищено або пошкоджено, а також неналежним був рівень фінансування фонду оплати праці працівників апаратів судів[4]. На кінець 2022 року кількість осіб, повноваження судді яких було припинено у зв'язку із закінченням п'ятирічного строку призначення та стосовно яких не завершено кваліфікаційне оцінювання, становило 290 осіб, з яких 4 особи не склали присягу судді та не були зараховані до штату

[4] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava. (дата звернення 12.05.2024).

суду. Водночас за такими особами залишався статус судді, внаслідок чого вони продовжували у 2022 році щомісячно отримувати суддівську винагороду за рахунок коштів Державного бюджету у розмірах посадового окладу. Зокрема, загальний розмір нарахованої та виплаченої у 2022 році суддівської винагороди суддям, повноваження яких припинились у зв'язку із закінченням п'ятирічного строку, становив 309,6 млн грн, з яких: у місцевих загальних судах – 272,7 млн грн, у місцевих адміністративних судах – 21,3 млн грн та у місцевих господарських судах – 15,6 млн грн.[5]

До проблем кадрового забезпечення місцевих судів у 2022 році додались організаційні, матеріально-технічні і процесуальні проблеми, викликані воєнним станом, якнайшвидше вирішення яких було необхідним для забезпечення належного здійснення судочинства в цілому та зокрема, цивільного.

Внаслідок бойових дій рф у 2022 р. було зруйновано 12 приміщень судів та 97 приміщень судів пошкоджено частково: Найбільше пошкоджено/зруйновано приміщень судових установ у Харківській (20 приміщень), Миколаївській (18 приміщень), Донецькій (15 приміщень) та Херсонській (14 приміщень) областях. Водночас протягом місяця після звільнення тимчасово окупованих територій рф Київської, Житомирської, Чернігівської, Сумської областей майже всі суди зазначених областей, приміщення яких були пошкоджені, відновили свою діяльність[6].

Запровадження правового режиму воєнного стану зумовило необхідність зміни територіальної підсудності розгляду справ судами, які знаходилися на тимчасово окупованих територіях, на територіях, де велися активні бойові дії або прилеглих до них територіях.

Верховна Рада України внесла зміни до окремих законодавчих актів та передала частину повноважень непрацюючої Вищої ради правосуддя Голові Верховного Суду, за розпорядженням якого протягом 2022 року було змінено територіальну підсудність судових справ 80 судів. Як наслідок, судові справи було повторно передані на автоматичний розподіл у судах, яким визначено підсудність, а їх розгляд було розпочато заново. Такі вимушені зміни негативно вплинули на додержання права на судовий розгляд справ, зокрема й

[5] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava. (дата звернення 12.05.2024).

[6] Там само

цивільних упродовж розумного строку, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[7].

Під час зміни територіальної підсудності судів та передачі судових справ до визначених судів, місцезнаходження яких перебувало на території, де не велися бойові дії, фіксувалися випадки порушення прав громадян на доступ до правосуддя, через неналежне виконання працівниками апаратів судів своїх посадових обов'язків. Порушення полягали у втраті судових справ, неможливості знайти матеріали судових справ або окремі процесуальні документи. Причиною зазначених порушень вбачається відсутність нормативно-правового акта, який би регулював порядок здійснення передачі судових справ у випадку зміни територіальної підсудності таких справ.

Воєнний стан негативно вплинув і на доступ до судових рішень. Відповідно до частини 2 статті 2 Закону України «Про доступ до судових рішень» усі судові рішення є відкритими та підлягають оприлюдненню в електронній формі не пізніше наступного дня після їх виготовлення і підписання, крім ухвал про арешт майна та тимчасовий доступ до речей та документів у кримінальних провадженнях, які підлягають оприлюдненню не раніше дня їх звернення до виконання[8]. Обмеження або відтермінування загального доступу до електронних ресурсів Єдиного державного реєстру судових рішень (далі – ЄДРСР) з інших підстав, ніж це передбачено законами України «Про доступ до судових рішень», «Про державну таємницю», не допускається.

Водночас з 24 лютого по 20 червня 2022 року повний загальний доступ до ЄДРСР було обмежено, а також доступ до таких сервісів вебсайту як «Судова влада України», «Стан розгляду справ», «Список справ, призначених до розгляду», які містили відомості про день, час, місце проведення судового засідання у справі[9].

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений). Так, упродовж 2022 року до Уповноваженого

[7] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava. (дата звернення 12.05.2024 р.).

[8] Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2006, № 15, ст. 128.

[9] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava. (дата звернення 13.05.2024 р.).

надійшло 670 звернень, у яких містилося 790 повідомлень про порушень прав людини під час здійснення адміністративного, цивільного судочинства, а також на стадії виконання судових рішень[10]. Переважна більшість порушень стосувались дотримання права на розгляд справи протягом розумного строку. Як приклад можна навести цивільну справу громадянки С. щодо порушення суддею Дзержинського районного суду м. Харкова розумних строків розгляду її справи (понад два роки). У вересні 2022 року до Уповноваженого звернулась заявниця, яка наголошувала, що з 2020 року у провадженні Дзержинського районного суду м. Харкова перебуває на розгляді цивільна справа за її позовом про скасування наказу про звільнення, поновлення на роботі, стягнення суми середнього заробітку за час вимушеного прогулу. За результатами перевірки, проведеної Уповноваженим, 03.12.2022 р. Дзержинський районний суд м. Харкова надав Уповноваженому відповідь про відсутність ухваленого рішення по зазначеній судовій справі. Таким чином, громадянка С. понад 2 роки не могла захистити свої права в суді, внаслідок необґрунтованого затягування строків розгляду справи.

Частина звернень до Уповноваженого стосувалася питань сприяння в належній передачі судових справ для можливості доступу до правосуддя. Так, у вересні 2022 року до Уповноваженого звернулась громадянка Т. щодо тривалого судового розгляду цивільної справи Пологівським районним судом Запорізької області, провадження в якій було відкрито за її позовом. Уповноваженим було розпочато провадження, в межах якого було встановлено зміну, відповідно до розпорядження Голови Верховного Суду, територіальної підсудності справи заявниці. На запити Уповноваженого, надіслані до Орджонікідзевського районного суду Запорізької області та Солонянського районного суду Дніпропетровської області з метою встановлення факту передачі до вказаних судів матеріалів справи, зазначені суди поінформували про те, що матеріали справи ними отримані не були.

Для з'ясування інформації в частині правового регулювання порядку передачі судових справ у випадку зміни територіальної підсудності судів під час дії воєнного стану Уповноважений у грудні 2022 року звернувся до Державної судової адміністрації України (далі – ДСА). За інформацією, отриманою від ДСА України, поінформовано, що розпорядженням Голови Верховного Суду від 13.03.2022 р. № 6/0/9-22 судам першої та апеляційної інстанції надано рекомендації

[10] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava. (дата звернення 13.05.2024 р.).

на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення. Вивезення справ відбувається за умови наявності такої можливості, зокрема це стосується справ, які перебувають у провадженні суддів, або хоча б здійснити вивезення найбільш важливих (резонансних) справ, інших справ, розгляд яких може мати істотне значення для прав учасників процесу. Якщо ж така можливість відсутня – забезпечити зберігання справ у сейфах у приміщенні суду[11].

З одного боку, такі рекомендації свідчать про наявність певного механізму дій для збереження матеріалів судових справ, однак такий механізм важко назвати дієвим з точки зору практичної реалізації, оскільки він переважно містить оціночні категорії, застосування яких лежить у площині дискреційних повноважень працівників відповідного суду.

Саме тому, розробка та прийняття нормативно-правового акту, який буде регламентувати питання передачі судових справ з судів, що розташовані на територіях ведення бойових дій, територіальна підсудність яких зазнала змін, є надзвичайно актуальним питанням, що прямо кореспондується з запобіганням порушення права на доступ до правосуддя, передбаченого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Про дієвість судової гілки влади та її авторитет, як в державі так і на міждержавному рівні, свідчить забезпечення своєчасного та повного виконання її рішень. Проблема виконання судових рішень і в мирний час стояла гостро не лише в цивільному, але й в інших формах судочинства. У період дії воєнного стану можливість виконання судових рішень ще більш ускладнилась.

Так, протягом 2022 року до Уповноваженого надходили звернення щодо невчинення приватними виконавцями визначених Законом України «Про виконавче провадження» дій, спрямованих на виконання судових рішень, зокрема *щодо бездіяльності та протиправних дій приватного виконавця.*

За скаргами заявників Уповноваженим на адресу Міністерства юстиції України неодноразово направлялися листи для проведення перевірок та вжиття заходів реагування. Однак Мін'юст інформувало, що відповідно до підпункту 3 пункту 61 розділу IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших

[11] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava. (дата звернення 13.05.2024 р.).

органів» під час дії воєнного стану планові (позапланові) перевірки діяльності приватних виконавців не проводяться. Такі перевірки можуть бути відновлені після припинення або скасування воєнного стану за письмовим зверненням сторони виконавчого провадження[12].

Таким чином, відсутність контролю за діяльністю приватних виконавців, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів негативно впливає на виконання таких рішень у період дії воєнного стану.

Вищевказане свідчить про необхідність внесення змін до Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» шляхом скасування дії підпункту 3 пункту 61 розділу IV «Прикінцеві та перехідні положення» цього Закону в частині скасування мораторію на проведення планових і позапланових перевірок діяльності приватних виконавців.

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що цивільне судочинство як і вся судова система протягом 2022 року зазнали негативного впливу війни та її наслідків, що внесло свої корективи в процеси його здійснення. Відбулися зміни у територіальній підсудності судових справ, мали місце відсутність регламентації передачі судових справ, неналежне фінансування судової системи України, кадровий дефіцит суддів, незавершеність формування Вищої кваліфікаційної комісії суддів, обмеження або відтермінування загального доступу до електронних ресурсів, невиконання судових рішень та ін.

Однак, незважаючи на те, що формат роботи судів та суддів зазнав негативних змін, зумовлених особливостями воєнного стану, представники Феміди поступово адаптувалися та пристосувалися до функціонування в нових тимчасових умовах – умовах війни.

У 2023 році судова система України продовжувала страждати від серйозного недофінансування, яке ще більше посилилося через війну та її вплив на державні фінанси. Якщо у 2022 році фінансові ресурси, які були виділені на судову систему, задовольнили 63,4% загальних потреб у фінансуванні, то в 2023 році ситуація погіршилась та задовольняла лише 51,4%[13].

[12] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava. (дата звернення 13.05.2024 р.).

[13] Звіт Європейської комісії щодо України в межах Пакета розширення ЄС: URL. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecefc3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf. (дата звернення 13.05.2024 р.).

Знаковими позитивними змінами 2023 року стали сформовані склади Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України як органів суддівського врядування. Зокрема процес формування складу ВККС України тривав упродовж першої половини 2023 року, а з його завершенням вдалося розпочати добір суддів на більш як дві тисячі вакантних посад, а також завершити кваліфікаційне оцінювання суддів. Відновлення роботи ВККС України було виконанням однієї із семи рекомендацій Європейської комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі. В подальшому новий склад ВККС України оголосив два конкурси на зайняття вакантних посад суддів у місцевих та апеляційних судах. Конкурс на посади суддів місцевих судів оголошено на 560 вакантних посад суддів, з яких 500 у місцевих загальних судах і по 30 вакансій в адміністративних і господарських судах[14].

Нестача суддівських кадрів у судах першої та апеляційної інстанцій засвідчили існування проблем із забезпеченням права на судовий розгляд справ упродовж розумного терміну, що пов'язано із суттєвим навантаженням у судах. Саме тому поповнення суддівського корпусу було першочерговим завданням, вирішення якого дасть змогу поліпшити доступ до правосуддя та прискорити розгляд судових справ, в тому числі цивільних. Також необхідно відзначити, що внаслідок звільнення суддів утворилося надзвичайно багато вакансій у судовій системі. Для їх швидшого заповнення були внесені зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і деяких законодавчих актів України, якими було скорочено етапи процедури добору та конкурсних процедур, змінено процедури формування, завершено процедури добору та конкурсні процедури, незавершені ВККС України.

Упродовж 2023 року зафіксовано випадки порушення прав у цивільному провадженні, зокрема порушення права на належний та упродовж розумного терміну розгляд судом цивільних справ, порушення права на оскарження судового рішення. Унаслідок продовження дії на території України воєнного стану 2023 року виникали нові обставини, що стали передумовою обмежених можливостей громадян щодо реалізації права на розгляд судами справ упродовж розумного терміну. Такою обставиною, поряд зі змінами територіальної підсудності судових справ, внаслідок запровадження на

[14] Оголошення про проведення конкурсу на зайняття 560 вакантних посад суддів у місцевих судах / Вища кваліфікаційна комісія суддів України, 15.09.2023. URL. https://vkksu.gov.ua/news/ogoloshennya-pro-provedennya-konkursu-na-zaynyattya-560-vakantnyh-posad-suddiv-u-miscevyh-sudah. (дата звернення 13.05.2024 р.).

території України воєнного стану, постало питання налагодження процедури відрядження суддів одного суду до іншого[15].

Не покращилася ситуація у 2023 році у питаннях порушення прав громадян на належне виконання судових рішень, що гарантоване статтею 129-1 Конституції України. Так, до Уповноваженого ВР з прав людини надійшло 449 звернень, які стосувалися таких питань як: порушення прав органами державної виконавчої служби – 298 повідомлень, оскарження рішення, дії або бездіяльності державного або приватного виконавця та інших посадових осіб державної виконавчої служби – 648 повідомлень[16].

В Україні питання виконання судових рішень і у 2023 році залишалося достатньо проблемним, зумовленим продовженням воєнного стану, активними бойовими діями та тимчасовою окупацією територій, дією законодавчих заборон і обмежень на вчинення окремих виконавчих дій, тимчасовим припиненням доступу до державних реєстрів.

Ще однією проблемою 2023 р. стало тривале виконання банківськими установами постанов державних і приватних виконавців про визначення поточного рахунку в банку для здійснення видаткових операцій, зокрема внаслідок отримання таких постанов банківськими установами впродовж тривалого періоду часу. Громадяни скаржилися на неправомірне звернення стягнення із зарплатних, пенсійних та інших соціальних рахунків.

В умовах дії воєнного стану фізичні особи-боржники, на кошти яких накладено арешт органами державної виконавчої служби, приватними виконавцями, можуть здійснювати видаткові операції з поточного рахунку на суму в розмірі, що впродовж одного календарного місяця не перевищує двох розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом про Державний бюджет України на 1 січня поточного календарного року, а також сплачувати податки, збори без урахування такого арешту за умови, що такий поточний рахунок визначено для здійснення видаткових операцій[17].

Нормами Прикінцевих і перехідних положень Закону України «Про виконавче провадження» не передбачено припинення звернення стягнення на заробітну плату в період дії в Україні воєнного стану (звернення стягнення припиняється суто на пенсію та стипендію, крім рішень про стягнення аліментів, про відшкодування шкоди, заподіяної

[15] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2023/ (дата звернення 19.05.2024 р.)

[16] Там само.

[17] Там само

каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок кримінального правопорушення, та рішень, боржниками за якими є громадяни рф)[18].

З огляду на зазначене, зарплатні, пенсійні та інші соціальні рахунки повинні бути захищеними, тобто такими, на які не можна накласти арешт у виконавчому провадженні, для реалізації чого Уповноважений ВР з прав людини акцентував на необхідності внесення змін до Закону України «Про виконавче провадження»[19].

Підсумовуючи, аналіз стану судової системи в цілому, та цивільного судочинства зокрема, упродовж 2022–2023 років, можна дійти наступних висновків.

Для реалізації конституційного права особи на судовий захист в умовах воєнного стану, Верховним Судом було змінено територіальну підсудність більше 100 національних судів, які об'єктивно не могли працювати. Тому в будь-якому випадку розгляд та вирішення цивільних справ здійснювались іншим, найбільш територіально наближеним судом.

Щодо процесуальних строків, то воєнний стан не вплинув на їх перебіг, проте визнавався поважною причиною для їх поновлення або продовження; процесуальний строк, встановлений судом, поновленню не підлягав, але міг бути виключно продовжений за клопотанням учасника цивільного спору; на час дії воєнного стану були продовжені строки загальної та спеціальної позовної давності, передбачені нормами цивільного законодавства.

Упродовж дії воєнного стану фіксувалися випадки порушення прав у цивільному провадженні, зокрема порушення права на належний та упродовж розумного терміну розгляд судом цивільних справ, порушення права на оскарження судового рішення.

Позитивними змінами стали сформовані у 2023 році склади Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України як органів суддівського врядування. Формування та діяльність зазначених органів дозволили оголосити конкурси на зайняття вакантних посад суддів у місцевих та апеляційних судах. Поповнення суддівського корпусу було першочерговим завданням, вирішення якого дасть змогу

[18] Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР*), 2016, № 30, ст. 542

[19] Омбудсман взяв участь у Комітетських слуханнях щодо питання механізмів забезпечення ефективності примусового виконання судових рішень / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 5.12.2023. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/uk/news_details/ombudsmana-vzyav-uchast-u-komitetskih-sluhannyah-shchodo-pitannya-mehanizmiv-zabezpechennya-efektivnosti-primusovogo-vikonannya-sudovih-rishen. (дата звернення 15.05.2024 р.).

поліпшити доступ до правосуддя та прискорити розгляд судових справ, в тому числі цивільних.

2. Здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану

Цивільне судочинство в умовах воєнного стану – це процес, який має характерні теоретико-правові та організаційно-процесуальні особливості, які потребують наукового дослідження[20].

Багато українських та зарубіжних вчених-юристів у своїх наукових працях приділяють багато уваги саме фундаментальним питанням цивільного судочинства. На жаль, особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану недостатньо досліджені науковцями або вченими-юристами. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану досліджувалися такими вченими як: М. Кирило, М. Кожевніков, В. Комаров, І. Лесько, К. Резворович, І. Татулич, Д. Щербіна та ін.

Щодо розгляду та вирішення цивільних справ в умовах воєнного стану – зміст та форма повинні відповідати принципам та завданням цивільного судочинства. Упродовж тривалого часу наголошувалось на необхідності внесення змін до ЦПК України, які б регламентували судовий розгляд в умовах воєнного стану. У зв'язку з цим 26 квітня 2022 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроєкт про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану) № 7316, яким передбачено:

1. Під час дії воєнного чи надзвичайного стану передбачається можливість дистанційної роботи секретаря та надання його повноважень іншим працівникам апарату суду;

2. Особливості судових викликів та повідомлень на період дії воєнного чи надзвичайного стану;

3. Передбачається, що підготовче провадження та/або судовий розгляд має бути проведений протягом розумного строку з урахуванням можливості учасників справи взяти участь у розгляді справи;

4. Розширити сферу застосування письмового провадження у судах всіх юрисдикцій;

5. Поширити особливості розгляду судових справ, які застосовувалися у зв'язку із введенням карантину через COVID-19, також і на період дії воєнного чи надзвичайного стану;

[20] Резворович К.Р., Щербіна Д.В. Цивільне судочинство в умовах воєнного стану. *Молодий вчений.* 2023. № 2 (114).С. 86-89.

6. Особливість вручення копії судового рішення на період дії воєнного чи надзвичайного стану[21].

Однак, зазначений законопроєкт у липні 2022 р. не було прийнято, а в подальшому його було відхилено та знято з розгляду.

Після отримання рекомендацій експертів СЕРЕЈ (Європейської комісії з ефективності правосуддя) вищенаведений проєкт Закону України № 7316 від 26.04.2022 р. був змінений і 13.01.2023 р. було зареєстровано проєкт Закону України № 8358 «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді»[22]. Цим Законопроєктом № 8358 пропонувалося:

1) Через брак секретарів у судах їхні обов'язки дозволити виконувати працівникам апарату суду, які мають відповідну освіту і кваліфікацію;

2) Особливості повідомлень про судові засідання: сторони можуть повідомлятися електронною поштою, СМС та месенджерами. Для цього потрібно, щоб адресат однозначно підтвердив суду отримання такого повідомлення. Завдяки цій опції можна повідомляти людей, які змінили своє місце проживання, виїхали за кордон або в місця, куди неможливо доставити пошту;

3) Застосування розгляду справ протягом розумних строків з урахуванням можливості сторони взяти участь у судовому засіданні. При цьому на вимогу сторони суд повинен мотивувати, чому він виходить за межі встановлених кодексом строків;

4) Ширші можливості застосовувати письмові провадження при розгляді справ (без виклику сторін в судове засідання). При цьому суд зобов'язаний повідомити сторони про письмове провадження і може продовжувати такий розгляд лише за відсутності заперечень сторін.

[21] Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану): Проєкт Закону України від 26.04.2022 № 7316 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI07330A.html (дата звернення: 19.05.2024)

[22] Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді : Проєкт Закону України № 8358 від 13.01.2023 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130 (дата звернення: 19.05.2024)

Тобто, якщо хтось буде проти, справа має слухатися в судових засіданнях, в т.ч. в режимі відеоконференції через власні засоби;

5) Можливість проведення засідань в режимі відеоконференції через власні технічні засоби на «постійній основі», а не лише під час ковідного карантину чи війни;

6) Можливість фіксувати хід судового засідання в протоколі або іншими технічними засобами. Це актуально за відсутності електроенергії в судах;

7) Можливість повідомляти про прийняті судові рішення додатково через електронну пошту та телефон з розміщенням відповідної інформації на сайті судової влади;

8) Можливість за бажанням військовослужбовців відновлювати провадження у справах за їх участю. Зараз такі справи суд зобов'язаний автоматично зупинити і не розглядати, поки особа перебуває на військовій службі;

9) Врегулювання зупинки, поновлення та продовження процесуальних строків в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

10) Можливість для суддів працювати із системою електронного документообігу суду дистанційно;

11) Удосконалення процедури врегулювання спору за участю судді, коли суддя не переходячи до повноцінного судового розгляду, намагається вирішити спір між сторонами через переговорні процедури або процедуру медіації;

12) законопроєктом пропонувалося надати повноваження Вищій раді правосуддя погоджувати положення про умови та порядок дистанційного доступу суддів до автоматизованої системи документообігу суду. У Законі України «Про доступ до судових рішень» визначається, що судді мають право вносити до Реєстру всі судові рішення і окремі думки суддів, викладені у письмовій формі, дистанційно поза межами приміщень суду, в тому числі поза робочим часом, за умови якщо буде забезпечено безпеку доступу до автоматизованої системи документообігу суду з використанням власного кваліфікованого електронного підпису судді;

13) у разі, якщо під час дії воєнного чи надзвичайного стану неможливо забезпечити повідомлення учасників в порядку, передбаченому загальним правилом кодексу, суд може викликати або повідомляти учасників справи та інших учасників судового процесу, які не мають офіційної електронної адреси, про дату, час і місце першого судового засідання у справі на відомі засоби комунікації цих учасників телефонограмою, СМС повідомленням, електронною поштою, повідомленням у месенджерах. Тобто, і через Viber;

14) У випадку неможливості забезпечити повідомлення способом, визначеним вище – через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України (з посиланням на веб-адресу відповідної ухвали суду в Єдиному державному реєстрі судових рішень), яке повинно бути розміщене не пізніше ніж за 20 днів до дати відповідного судового засідання;

15) Пропонується, щоб суд мав змогу не зазначати в ухвалі про прийняття позовної заяви до розгляду та відкриття провадження у справі дані про дату, час і місце підготовчого засідання, якщо справа буде розглядатися за правилами загального позовного провадження або ж спрощеного позовного провадження з повідомленням (викликом) сторін;

16) Під час дії воєнного чи надзвичайного стану підготовче провадження може бути проведене протягом розумного строку з урахуванням можливості учасників справи взяти участь у розгляді справи. За клопотанням сторони суд постановляє ухвалу, в якій мотивує необхідність проведення підготовчого провадження поза межами строків, встановлених першим абзацом цієї частини;

17) Пропонується поширити правило поновлення та продовження процесуальних строків, яке застосовувалося під час карантину, на час війни;

18) Суд за заявою особи продовжує процесуальний строк, встановлений судом, якщо неможливість вчинення відповідної процесуальної дії у визначений строк зумовлена обмеженнями, впровадженими у зв'язку з воєнним або надзвичайним станом, карантином.

19) Справи у судах першої, апеляційної та касаційної інстанцій, провадження у яких відкрито до введення воєнного чи надзвичайного стану, розглядаються з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом для розгляду справ під час дії воєнного або надзвичайного стану.

20) Особливості судових проваджень під час дії воєнного чи надзвичайного стану, передбачені Цивільним процесуальним кодексом України, застосовуються протягом дії воєнного або надзвичайного стану та протягом 90 днів після його закінчення на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан.

21) та інші новели[23].

[23] Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді : Проєкт Закону України № 8358 від 13.01.2023 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130 (дата звернення: 19.05.2024)

Однак зазначений законопроєкт лише через рік було включено до порядку денного Постановою Верховної Ради України «Про порядок денний одинадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання» № 3562-IX від 06.02.2024 р та станом на 31.05.2024 р. він очікує розгляду[24].

З початку запровадження в Україні воєнного стану (24.02.2022 р.) і по травень 2024 р. включно зміни до чинного Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) вносились 15 разів. Перші зміни було внесено 01.07.2022 р., вони стосувались особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях і набрали чинності 07.08.2022 р.[25] Наступні зміни (21.09.2022 р.) пов'язані з ратифікацією Конвенції про угоди про вибір суду. Цими змінами було доповнено статтю 497 ЦПК України частиною другою, яка передбачила: « У випадках, встановлених законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом може бути визначено за угодою сторін»[26]. Подальші зміни зумовлені прийняттям 18.10.2022 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини», який набрав чинності 06.11.2022 р**.** Цими змінами було врегульовано строк подання заяв про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами – не пізніше тридцяти днів з дня, коли така особа дізналася або могла дізнатися про набуття цим рішенням статусу остаточного (п. 5 ч. 1 ст. 424 Цивільного процесуального кодексу України)[27]. Далі зміни до ЦПК України вносились у зв'язку з прийняттям Закону України 01.12.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення

[24] Про порядок денний одинадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання : Постанова Верховної Ради України № 3562-IX від 06.02.2024 р. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2024, № № 7-11, ст. 58.

[25] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях : Закон України 01.07.2022 № 2345-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#n6 (дата звернення: 17.05.2024)

[26] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції про угоди про вибір суду : Закон України від 21.09.2022 № 2627-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2627-20#n8. (дата звернення 18.05.2024).

[27] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини : Закон України від 18.10.2022 № 2689-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2689-20#n36 (дата звернення 19.05.2024).

угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації», де по суті «електронний підпис» було замінено на «кваліфікований електронний підпис»[28].

Наступними змінами 13.12.2022 р. з прийняттям Закону України «Про медіа» у тексті Цивільного процесуального кодексу України слова «засоби масової інформації» в усіх відмінках і числах були замінені словом «медіа»[29].

Аналіз вищезазначених змін до Цивільного процесуального кодексу України у 2022 році дозволяє зробити висновок, що в рік запровадження воєнного стану так і не було прийнято змін, які б стосувалися особливостей розгляду та вирішення цивільних справ саме під час воєнного стану.

У січні 2023 р. зміни до ЦПК України були зумовлені внесенням змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо платіжних послуг[30]. Зокрема, ці зміни стосувалися заборони оприлюднення номерів рахунків у банках, інших фінансових установах, небанківських надавачах платіжних послуг, номерів платіжних карток, електронних гаманців в емітентах електронних грошей при проголошенні рішення суду; визначення терміну «активи» для цілей глави 12 ЦПК України «Особливості позовного провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави» та ін.

Наступні зміни до Цивільного процесуального кодексу України було прийнято 20.03.2023 р. (набрання чинності відбулось 15.04.2023 р.), які були зумовлені посиленням захисту прав інтелектуальної власності. Так, ЦПК України було доповнено новою статтею 84-1 «Витребування окремих доказів у справах про порушення прав інтелектуальної власності», яка передбачила «можливість витребування доказів у вигляді інформації про походження і мережі розповсюдження товарів або надання послуг, що порушують право

[28] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України від 01.12.2022 № 2801-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#n29. (дата звернення 19.05.2024).

[29] Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2023, № № 47-50, ст. 120.

[30] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо платіжних послуг : Закон України від 12.01.2023 № 2888-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2888-20#n288. (дата звернення 19.05.2024).

інтелектуальної власності чи щодо яких існують достатні підстави вважати, що розповсюдження таких товарів або надання таких послуг порушує права інтелектуальної власності»[31].

У квітні 2023 р. зміни до цивільного судочинства стосувались спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги, зокрема підтвердження повноважень адвоката як представника сторони у цивільній справі, а також розгляд справ за обов'язковою участю адвоката особи, стосовно якої розглядається справа в деяких категоріях справ окремого провадження (обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусова госпіталізація до протитуберкульозного закладу).

У травні 2023 р. Розділ XII «Прикінцеві положення» Цивільного процесуального кодексу України було доповнено пунктом 4 такого змісту:

«Установити, що єдиним способом захисту прав осіб, які зазнали шкоди, збитків внаслідок виведення з ринку системно важливого банку з підстав, визначених пунктом 15 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про банки і банківську діяльність», є відшкодування завданої шкоди, збитків у передбаченому нормами міжнародного права порядку виключно за рахунок коштів держави (держав), що здійснила (здійснили) або здійснює (здійснюють) збройну агресію проти України у значенні, наведеному в Законі України «Про оборону України»[32]. Ці зміни непов'язані з особливостями розгляду та вирішення цивільних справ, а лише передбачили такий спосіб захисту прав осіб, як відшкодування завданої шкоди, збитків виключно за рахунок коштів держави (держав), що здійснила (здійснили) або здійснює (здійснюють) збройну агресію проти України.

Найчисельніші зміни до ЦПК України були прийняті 29.06.2023 р. (набрали чинності 18.10.2023 р.) та стосувалися обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами. Зокрема було викладено в новій редакції частини п'яту – дев'яту статті 14. Єдина судова

[31] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст. 492.

[32] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури виведення з ринку банку в умовах воєнного стану : Закон України від 29.05.2023 № 3111-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 73, ст. 259.

інформаційно-телекомунікаційна система та ряд інших статей[33]. Введенням в дію Закону України 3200-IX від 29.06.2023 р. Передбачено обов'язкову наявність електронного кабінету в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі з 18 жовтня 2023 року для: адвокатів; нотаріусів; державних та приватних виконавців; арбітражних керуючих; судових експертів; органів державної влади та інших державних органів; органів місцевого самоврядування; інших юридичних осіб. В подальшому особі, яка зареєструвала електронний кабінет, суд вручає будь-які документи у цивільних справах, в яких така особа бере участь, виключно в електронній формі шляхом направлення таких документів до електронного кабінету такої особи. Також цим Законом були передбачені негативні правові наслідки, тобто, якщо до суду звернулася особа, яка зобов'язана була зареєструвати електронний кабінет, але не виконала свого обов'язку, суд залишатиме документи такої особи без руху, або повертатиме їх, залежно від виду процесуального документа. Для інших осіб реєстрація свого електронного кабінету в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, в добровільному порядку. Через 7 місяців з дня опублікування Закону № 3200-IX від 29.06.2023 р. (з 21.02.2024 р.) такий обов'язок запроваджено в цивільному судочинстві й для юридичних осіб приватної форми власності.

У серпні 2023 р. були прийняті дві зміни до Цивільного процесуального кодексу України. Першими змінами було викладено в новій редакції частину четверту статті 212 ЦПК України, які передбачили можливість брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів на період дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб[34].

Другі зміни були зумовлені прийняттям 09.08.2023 р. Закону України «Про державні резерви», в результаті чого частину четверту статті 150 Цивільного процесуального кодексу України було

[33] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 29.06.2023 № 3200-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 81, ст. 297.

[34] Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з відміною карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Закон України від 09.08.2023 № 3302-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 89, ст. 337.

доповнено новим абзацом, яким заборонено забезпечення позову шляхом накладення арешту на майно, запаси матеріальних цінностей державних резервів, передбачені Законом України «Про державні резерви», а також вжиття інших заходів забезпечення позову, що перешкоджають використанню матеріальних цінностей державних резервів за призначенням, встановленим законом»[35].

Наступні зміни до Цивільного процесуального кодексу України, прийняті 19.10.2023 р. уточнили обов'язки учасників судової справи. Абзацом другим частини сьомої ст. 14 ЦПК України передбачено, що «в умовах воєнного чи надзвичайного стану у разі знеструмлення електромережі суду чи настання інших обставин, які унеможливлюють функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами, суд може вручати особі, яка зареєструвала електронний кабінет, будь-які документи у справах, в яких така особа бере участь, у паперовій формі»[36]. За своєю суттю це єдині зміни, станом на кінець 2023 року, які стосувалися особливостей розгляду та вирішення цивільних справ в умовах воєнного стану, а саме можливості вручати судом особі яка зареєструвала електронний кабінет, будь-які документи у справах, в яких така особа бере участь, у паперовій формі.

Насамкінець, у листопаді 2023 р. Конституційним Судом України було прийнято Рішення щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах)[37]. Згідно з зазначеним Рішенням Конституційного Суду України визнано таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), пункт 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України, яким передбачено, що «не підлягають касаційному оскарженню: судові рішення у малозначних справах та у справах з ціною позову, що не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, крім випадків, якщо:

а) касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики;

---

[35] Про державні резерви : Закон України від 09.08.2023 № 3310-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 90, ст. 341

[36] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення обов'язків учасників судової справи: Закон України від 19.10.2023 № 3424-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 95, ст. 377.

[37] Рішення Конституційного суду України від 22.11.2023 № 10-р(II)/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#n207. (дата звернення 19.05.2024 р.)

б) особа, яка подає касаційну скаргу, відповідно до цього Кодексу позбавлена можливості спростувати обставини, встановлені оскарженим судовим рішенням, при розгляді іншої справи;

в) справа становить значний суспільний інтерес або має виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу.

г) суд першої інстанції відніс справу до категорії малозначних помилково»[38].

Разом з тим, Конституційний Суд України визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), пункти 1, 5 частини шостої статті 19 Цивільного процесуального кодексу України. Пункт 1 частини шостої ст. 19 ЦПК України відносив до малозначних справи, у яких ціна позову не перевищувала ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а пункт 5 частини шостої цієї ж статті – справи про захист прав споживачів, ціна позову в яких не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Оскільки зазначені пункти були визнані неконституційними, вони утрачають чинність через шість місяців із дня ухвалення Конституційним Судом України зазначеного Рішення.

Враховуючи вищенаведене, Конституційний Суд України зобов'язав Верховну Раду України привести нормативне регулювання, установлене пунктами 1, 5 частини шостої статті 19 Цивільного процесуального кодексу України, у відповідність до Конституції України та цього Рішення. Відповідні зміни Верховна Рада України мала внести не пізніше 22 травня 2024 р., однак станом на кінець травня 2024 р. це зобов'язання не було виконане.

Таким чином, можна зробити висновок, що і у 2023 р. до Цивільного процесуального кодексу України не було внесено жодних суттєвих змін щодо особливостей розгляду та вирішення цивільних справ саме в умовах воєнного стану.

У лютому 2024 р. зміни до Цивільного процесуального кодексу України були зумовлені прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках»[39]. У зв'язку

[38] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492.

[39] Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках : Закон України від 22.02.2024 № 3585-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2024, № № 15-18, ст. 74.

з цим Розділ IV ЦПК України Окреме провадження доповнено новою главою 14. «Розгляд судом справ про розкриття інформації, що становить професійну таємницю на ринках капіталу та організованих товарних ринках». Належним відповідачем у справах про відшкодування шкоди, завданої особі Головою, членом, працівником або залученим експертом Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку під час виконання ними своїх повноважень визнано Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що запровадження воєнного стану в Україні негативно вплинуло на судову систему України та цивільне судочинство зокрема. До Цивільного процесуального кодексу України з 24.02.2022 р. станом на 31.05.2024 р. вносились точкові зміни, опосередковано пов'язані з дією воєнного стану. Однак, особливості здійснення такого провадження в умовах воєнного/надзвичайного стану у ЦПК України не вносились.

Статистика за понад два роки дії воєнного стану в Україні (з початку його запровадження) свідчить про перевантаження судів справами, у порівнянні з довоєнним періодом їх кількість збільшилась. Так, наприклад, У 2023 році на розгляді у місцевих загальних судах (місцеві суди) перебувало понад 1 млн 383 тис. позовних заяв, заяв, скарг, подань, клопотань, судових доручень та справ, що розглядаються в порядку цивільного судочинства, із них надійшло – 1 млн 144 тис. (що на 489,2 тис., або на 74,7% більше порівняно з 2022 роком), у тому числі, 7,9 тис. – після скасування судового рішення судом апеляційної чи касаційної інстанції, тоді як у 2022 році цей показник становив 5,5 тис.

Кількість справ і матеріалів, розглянутих у порядку цивільного судочинства, становила понад 1 млн 084 тис., або 78,4% від загальної кількості справ і матеріалів, що перебували на розгляді. Із задоволенням позову (заяви, клопотання, подання, скарги) та виконанням судових доручень розглянуто 732,3 тис. справ, або 67,5% від загальної кількості розглянутих справ і матеріалів. Відсоток розгляду цивільних справ і матеріалів місцевими судами упродовж 2023 року зменшився порівняно з аналогічним періодом 2022 року та становив 94,8% (співвідношення розглянутих і тих, що надійшли), що є насторожуючим показником (у 2022 році цей показник становив 105,6% та був показником передової практики)[40]. Таку ситуацію можна пояснити нестачею суддівських кадрів, надмірним навантаженням на суддів.

[40] Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KCS_2023.pdf (дата звернення 26.05.2024 р.)

Варто зазначити, що кількість справ наказного провадження, що надійшли упродовж 2023 року, у двічі збільшилась порівняно з 2022 роком та становила 380,3 тис. Необхідно зазначити, що у порівнянні з 2022 роком, у 2023 році збільшилась і загальна кількість заяв, які подавались до суду в порядку окремого провадження. Так, у 2023 році їх кількість становила понад 72,8 тис., що на 22,7 тис., або на 45,4% більше порівняно з 2022 роком (50,2 тис.).

Серед розглянутих справ окремого провадження, як і в попередні звітні періоди, переважну більшість становили справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення (понад 36,8 тис., або 65,5%), що на 25,1% більше порівняно з 2022 роком (29,5 тис.). Необхідно зазначити, що упродовж 2023 року місцевими судами було розглянуто 4,2 тис. справ про встановлення факту народження, понад 7 тис. справ про встановлення факту смерті та 304 щодо встановлення інших фактів на тимчасово окупованій території України[41].

Аналіз судової статистики за останні два роки (з початку введення воєнного стану) свідчить про перевантаження судів відповідними справами, у порівнянні з довоєнним періодом їх кількість значно зросла, зокрема, в суді касаційної інстанції – втричі. Водночас відносини в такій чутливій сфері підлягають негайному врегулюванню, оскільки вони стосуються встановлення фактів, що виникають у повсякденному важкому житті українців та їхніх сімей. Суди першої та апеляційної інстанції розглядають такі справи в найкоротші терміни. Найбільш актуальні питання, які виникають при розгляді справ про встановлення юридичних фактів, зокрема це факти смерті і народження.

Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях» (від 1 липня 2022 року № 2345-IX) ст. 317 ЦПК України було викладено в новій редакції. Відповідно до внесених змін:

- заяви про встановлення факту смерті або народження на території, на якій введено надзвичайний стан, а також на тимчасово окупованій території подаються розширеним колом зацікавлених осіб, їх законними представниками або представниками до будь-якого місцевого суду;
- заяви не оплачуються судовим збором;
- такі заяви розглядаються невідкладно;

[41] Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KCS_2023.pdf (дата звернення 26.05.2024 р.)

- рішення підлягають негайному виконанню, оскарження рішення не зупиняє його виконання, копія рішення видається також негайно або направляється до органу РАЦСу.

Необхідно звернути увагу на особливості процесуального характеру, пов'язані з розглядом справ про встановлення фактів. Для них не застосовуються положення щодо змагальності (ст. 12 ЦПК України); диспозитивності, зокрема щодо меж судового розгляду (ст. 13 ЦПК України). У таких справах суд може витребовувати за власною ініціативою докази, лише в окремих випадках законодавець встановив необхідність подання разом із заявою доказів, що підтверджують викладені в заяві обставини (зокрема ч. 2 ст. 318 ЦПК України)[42].

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти таких висновків.

Надходження цивільних справ і матеріалів до місцевих судів у 2023 році збільшилось на 74,7% порівняно з 2022 роком. Незважаючи на нестачу суддівських кадрів та надмірне навантаження на суддів значно зменшився відсоток справ, загальний термін розгляду та вирішення яких триває в місцевих судах понад один рік, а середня тривалість розгляду цивільної справи становила 80 днів, що на 20 днів менше порівняно з 2022 роком. Аналіз статистичних показників вказує на те, що упродовж дії воєнного стану залишилося значне навантаження на суддів.

Загальний показник кількості апеляційних скарг і матеріалів, які надійшли у 2023 р., дещо збільшився за рахунок збільшення надходження апеляційних скарг та становив 71,7 тис., що більше на 17,2 тис., або на 31,6% порівняно з 2022 роком (понад 54,5 тис.), так само як і показники надходження заяв про видачу виконавчого листа про примусове виконання рішення третейського суду (збільшився на 34 та становив 97 заяв (у 2022 році – 63 заяви), надходження заяв про відвід судді (збільшився на 19,4% та становив 768 заяв (у 2022 році – 643 заяви)[43].

---

[42] Застосування норм процесуального права у трудових, спадкових, земельних спорах, у справах щодо дітей, про відшкодування завданої рф шкоди та ін. з урахуванням практики ВС: обговорення актуальних питань на семінарі в КЦС ВС (Частина 1). URL: https://so.supreme.court.gov.ua/news/505/zastosuvannia-norm-protsesualnoho-prava-u-trudovykh-spadkovykh-zemelnykh-sporakh-u-spravakh-sh%D1%81hodo-ditei-pro-vidshkoduvannia-zavdanoi-rf-shkody-ta-in-z-urakhuvanniam-praktyky-vs-obhovorennia-aktualnykh-pytan-na-seminari-v-ktss-vs-chastyna-1?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR3O8Rlxsv50yNSl5rW3-hfeV62JU6ICPjoJmN-60_QYOEV01fVHxhDoNFk_aem_ASu6zQZ6_LIr_UW6nQN8H6MhYyRUfUL1jzSdwJ9nj52eeRy-sZrx0TrLFsD3IFV5G8UdK5YDgjk9PHjDEcX3ImXV/ (дата звернення 29.05.2024 р.)

[43] Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KCS_2023.pdf (дата звернення 26.05.2024 р.)

У 2023 році на розгляд до Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду надійшло 20,4 тис. процесуальних звернень: касаційних скарг, апеляційних скарг, заяв про перегляд судових рішень за нововиявленими чи виключними обставинами, клопотань про визначення підсудності, загальна кількість яких значно збільшилась порівняно з 2022 роком (14,4 тис.), а саме на 42,1%[44].

Аналіз статистичних показників стану здійснення цивільного судочинства у 2023 р. дозволяє зробити висновок, що простежується тенденція до збільшення надходження справ і матеріалів до судів, залишається значним навантаження на суддів.

Незважаючи на відсутність змін до Цивільного процесуального кодексу України, які б відповідали умовам воєнного стану, під час здійснення цивільного судочинства суди навчилися пристосовувати чинні процесуальні норми для дієвого здійснення правосуддя в умовах воєнного стану.

ВИСНОВКИ

У період воєнного стану повноваження судів не можуть бути припинені, а скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства, в тому числі цивільного, забороняється.

В умовах воєнного стану зміст та форма провадження у цивільних справах повинні відповідати завданням та основним засадам цивільного судочинства, але мають бути передбачені особливості здійснення такого провадження в умовах воєнного/надзвичайного стану.

Запровадження на території України воєнного стану не зупинило перебіг процесуальних строків звернення до суду з позовами у цивільному судочинстві. Питання поновлення процесуального строку у разі його пропуску з причин, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується в кожній конкретній цивільній справі з урахуванням доводів, зазначених у заяві про поновлення такого строку. Саме по собі запровадження воєнного стану в Україні не може бути підставою для поновлення процесуального строку. Такими підставами можуть слугувати лише обставини, що виникли внаслідок введення воєнного стану та унеможливили виконання учасником цивільного процесу процесуальних дій протягом установленого Цивільним процесуальним кодексом України строку.

Упродовж дії воєнного стану в Україні з 24.02.2022 р. станом по травень 2024 р. були здійснені декілька спроб врегулювати

[44] Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KCS_2023.pdf (дата звернення 26.05.2024 р.)

особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану, у Верховній Раді України були зареєстровані відповідні законопроєкти, але вони, на жаль, або були зняті з розгляду або його очікують. Воєнний стан триває в Україні третій рік, а аналіз статистичних показників свідчить про те, що надходження цивільних справ і матеріалів до місцевих судів у 2023 році збільшилось більш як на 70% порівняно з 2022 роком. Кількість справ наказного провадження, що надійшли упродовж 2023 року, збільшилась у двічі за аналогічний період. Також збільшилась на 45% порівняно з 2022 роком загальна кількість заяв, які подавались до суду в порядку окремого провадження. Все це дозволяє зробити висновок про збільшення кількості справ в усіх видах провадження цивільного судочинства.

Надходження цивільних справ збільшилась й у всіх інстанціях порівняно з 2022 роком, в апеляційних судах на понад як 30%, а в Касаційному цивільному суді у складі Верховного Суду на 42%.

Нестача суддівських кадрів, надмірне навантаження на суддів, регулярне продовження воєнного стану не може не впливати на стан здійснення цивільного судочинства. Однак першочерговим завданням є прийняття таких процесуальних норм, які будуть системними, взаємопов'язаними, уніфікованими як в самому Цивільному процесуальному кодексі України так і узгодженими з іншими процесуальними кодексами.

АНОТАЦІЯ

Розділ монографії присвячений дослідженню стану здійснення цивільного судочинства в Україні в умовах воєнного стану, його впливу на розгляд та вирішення цивільних справ.

Досліджується стан судової системи України та цивільного судочинства як її складової упродовж 2022–2023 років. Аналізуються проблеми, які виникли або зумовлені введенням воєнного стану під час розгляду та вирішення цивільних справ.

Особливу увагу приділено фактам порушення прав у цивільному провадженні, зокрема порушення права на належний та упродовж розумного терміну розгляд судом цивільних справ, порушення права на оскарження судового рішення.

Проаналізовано динаміку та зміст внесених змін до Цивільного процесуального кодексу України упродовж воєнного стану, а також досліджено законопроєкти, зареєстровані в парламенті та етапи їх проходження.

Наведено статистичні показники стану здійснення цивільного судочинства у 2023 році та проведено його порівняльну характеристику з 2022 роком в розрізі різних видів провадження, а також в різних

інстанціях, зокрема в місцевих загальних судах, в апеляційних судах, а також у Касаційному цивільному суді у складі Верховного Суду. Констатовано динаміку збільшення надходження на розгляд судів цивільних справ та матеріалів.

Доведено, що першочерговим завданням є прийняття таких процесуальних норм, які будуть системними, взаємопов'язаними, уніфікованими як в самому Цивільному процесуальному кодексі України так і узгодженими з іншими процесуальними кодексами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492.
3. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2016, № 30, ст. 542
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції про угоди про вибір суду: Закон України від 21.09.2022 № 2627-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2627-20#n8. (дата звернення 18.05.2024).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини : Закон України від 18.10.2022 № 2689-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2689-20#n36 (дата звернення 19.05.2024).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України від 01.12.2022 № 2801-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#n29 (дата звернення 19.05.2024).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 29.06.2023 № 3200-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 81, ст. 297.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон

України від 29.06.2023 № 3200-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 81, ст. 297

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях : Закон України 01.07.2022 № 2345-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#n6 (дата звернення: 17.05.2024)

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури виведення з ринку банку в умовах воєнного стану: Закон України від 29.05.2023 № 3111-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 73, ст. 259.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури виведення з ринку банку в умовах воєнного стану: Закон України від 29.05.2023 № 3111-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2023, № 73, ст. 259.

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення обов'язків учасників судової справи: Закон України від 19.10.2023 № 3424-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2023, № 95, ст. 377.

13. Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках : Закон України від 22.02.2024 № 3585-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР*), 2024, № № 15-18, ст. 74.

14. Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану): Проєкт Закону України від 26.04.2022 № 7316 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI07330A.html (дата звернення: 19.05.2024)

15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо платіжних послуг : Закон України від 12.01.2023 № 2888-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2888-20#n288. (дата звернення 19.05.2024).

16. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з відміною карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Закон України від 09.08.2023 № 3302-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР*), 2023, № 89, ст. 337.

17. Про державні резерви : Закон України від 09.08.2023 № 3310-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2023, № 90, ст. 341.

18. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2006, № 15, ст. 128.

19. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2023, № № 47-50, ст. 120.

20. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР*), 2015, № 28, ст. 250.

21. Про порядок денний одинадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання : Постанова Верховної Ради України № 3562-IX від 06.02.2024 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР*), 2024, № № 7-11, ст. 58.

22. Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді : Проєкт Закону України № 8358 від 13.01.2023 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130 (дата звернення: 19.05.2024).

23. Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді : Проєкт Закону України № 8358 від 13.01.2023 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41130 (дата звернення: 19.05.2024)

24. Рішення Конституційного суду України від 22.11.2023 № 10-р(II)/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#n207. (дата звернення 19.05.2024 р.)

25. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KCS_2023.pdf (дата звернення 26.05.2024 р.)

26. Застосування норм процесуального права у трудових, спадкових, земельних спорах, у справах щодо дітей, про відшкодування завданої рф шкоди та ін. з урахуванням практики ВС: обговорення актуальних питань на семінарі в КЦС ВС (Частина 1). URL: https://so.supreme.court.gov.ua/news/505/zastosuvannia-norm-protsesualnoho-prava-u-trudovykh-spadkovykh-zemelnykh-sporakh-u-spravakh-sh%D1%81hodo-ditei-pro-vidshkoduvannia-zavdanoi-rf-shkody-ta-in-z-urakhuvanniam-praktyky-vs-obhovorennia-aktualnykh-pytan-na-

seminari-v-ktss-vs-chastyna-1?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR3O8Rlxsv50yNSl5rW3-hfeV62JU6ICPjoJmN-60_QYOEV01fVHxhDoNFk_aem_ASu6zQZ6_LIr_UW6nQN8H6MhYyRUfUL1jzSdwJ9nj52eeRysZrx0TrLFsD3IFV5G8UdK5YDgjk9PHjDEcX3ImXV/ (дата звернення 29.05.2024 р.)

27. Звіт Європейської комісії щодо України в межах Пакета розширення ЄС: URL. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecefc3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf. (дата звернення 13.05.2024 р.).

28. Оголошення про проведення конкурсу на зайняття 560 вакантних посад суддів у місцевих судах / Вища кваліфікаційна комісія суддів України, 15.09.2023: URL. https://vkksu.gov.ua/news/ogoloshennya-pro-provedennya-konkursu-na-zaynyattya-560-vakantnyh-posad-suddiv-u-miscevyh-sudah. (дата звернення 13.05.2024 р.).

29. Омбудсман взяв участь у Комітетських слуханнях щодо питання механізмів забезпечення ефективності примусового виконання судових рішень / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 5.12.2023. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/uk/news_details/ombudsmana-vzyav-uchast-u-komitetskih-sluhannyah-shchodo-pitannya-mehanizmiv-zabezpechennya-efektivnosti-primusovogo-vikonannya-sudovih-rishen. (дата звернення 15.05.2024р.).

30. Резворович К.Р., Щербіна Д.В. Цивільне судочинство в умовах воєнного стану. Молодий вчений. 2023. № 2 (114).С.86-89.

31. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava (дата звернення 19.05.2024 р.).

32. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL. https://ombudsman.gov.ua/report-2023/ (дата звернення 19.05.2024 р.)

Information about the authos:
Fakas Ilona Borysivna,
Doctor of Law, Docent,
Associate Professor of the Department of Civil and Legal Disciplines
Chernivtsi Educational and Scientific Legal Institute
National University "Odesa Law Academy"
7, Skovorody str., Chernivtsi, 58000, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4408-7668

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-16

МІЖ ВІЙНОЮ І ПРАВОМ: ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

Федосенко Н. А., Селевко В.

ВСТУП

Війна завжди була випробуванням не лише для фізичної, але й для правової системи суспільства. Воєнний стан, як феномен, вирізняється своєю складністю та впливом на різні сфери життя, включаючи цивільні правовідносини. Під віддзеркаленням агонії боротьби за виживання та захист прав та інтересів громадян і підприємств, правова система вступає в новий етап адаптації до викликів, які вона не завжди була готовою відповідати.

Ця стаття спробує розглянути вплив воєнного стану на цивільні правовідносини. Ми дослідимо, як воєнний конфлікт може змінити правове середовище, порушити умови укладених договорів та змусити сторони переглянути свої права та обов'язки. Розглянемо також можливі стратегії адаптації, які можуть бути використані для збереження стабільності та правової впевненості в умовах воєнного стану. Вивчення цих аспектів допоможе нам краще розуміти виклики, які ставляться перед правовою системою в умовах конфлікту, та шляхи подолання цих викликів для забезпечення захисту прав та інтересів громадян та підприємств в найважчі часи. Загалом, дана стаття має на меті висвітлити важливість розуміння впливу воєнного стану на цивільні правовідносини та розробку стратегій адаптації для забезпечення стабільності та правової визначеності в умовах кризи.

1. Вплив воєнного стану на цивільні правовідносини

Воєнний стан, незалежно від його тригерів, має глибокий і комплексний вплив на цивільні правовідносини. У цьому розділі ми розглянемо типові проблеми та виклики, з якими стикаються учасники цивільних правовідносин у період воєнного стану.

Однією з основних проблем є перешкоди в здійсненні договірних зобов'язань. Воєнний стан може призвести до зупинки виробництва, обмеження руху, виробництва товарів та послуг, а також ускладнити виконання умов договорів через обмеження доступу до ресурсів та інфраструктури.

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом України від 24.02.2022 р. № 2102-IX, в Україні введений воєнний стан[1]. Говорячи про договірні відносини в умовах активних бойових дій, руйнування шляхів сполучення, пошкодження виробничих приміщень, тимчасової окупації частини території України, слід зауважити про реальні проблеми забезпечення належного виконання зобов'язань за укладеними договорами, та виникнення обставин, які цивільне законодавство визначає як форс-мажорні обставини. В результаті повномасштабного вторгнення країни-агресора на територію України всі сфери життя «завмерли» або ж почали функціонувати інакше.

Аналіз форс-мажору в науці та практиці правозастосування як у межах України, так і в країнах Європейського Союзу є необхідним викликаним сьогоденням напрямком досліджень. Праці українських і зарубіжних науковців, а також юристів-практиків зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблеми. Зокрема, варто виділити праці О. Кужко, В. Слободянюк, Д. Лазебного, А. Мельніченко, О. Мельник та інших авторів. Проблеми виникнення ризиків на транспорті активно досліджувалися вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед вітчизняних авторів цими проблемами займалися С.І. Андрусенко, С.М. Боняр, Н.В. Тарельник, Т.М. Бердичевська, О.С. Бугайчук, В.Б. Будниченко, А.С. Дорош, Є.Б. Демченко, Ю. Коноваленко, Р.В. Маркуль, В.С. Подпіснов, М.М. Тарашевський та ін.

У сучасній цивілістиці дослідженням питання форс-мажорних обставин як підстави звільнення за порушення договірних відносин присвячено наукові праці таких вчених та практиків як Л. Баранова, А. Баришніков, Д. Бікулов, О. Братель, І. Бурлака, О. Дмитрієва, О. Захарова, К. Кацюба, Ю. Кривенко, О. Мельник, Є. В. Примак, Харитонов, О. Хлонь, О. Церковна та інші. Питання впливу воєнного стану на цивільні правовідносини присвячені праці Кочиної О., Болдиревої В.[2], Маковій В. розглядав питання темпоральних меж реалізації змісту цивільних правовідносин в умовах воєнного стану[3], та питання новелізації правового регулювання спадкових відносин

[1] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

[2] Кочина, Олександра Сергіївна, and Вікторія Михайлівна Болдирева. «Вплив воєнного стану на цивільні правовідносини». *Нове українське право* 2 (2022): 53-58.

[3] Маковій В.П. Темпоральні межі реалізації змісту цивільних правовідносин в умовах воєнного стану. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, 31 березня 2023 року. Одеса: ОДУВС, 2023. С. 120-122.

в умовах воєнного стану[4] Проте, виклики сьогодення вимагають переоцінки практики застосування цього поняття саме в умовах воєнного стану.

Не зважаючи на посилену увагу науковців до форс-мажору в тій чи інших галузі, і досі залишаються дискусійними багато теоретичних та практичних питань. Визначення поняття «форс-мажорні обставини» міститься у Законі України «Про торгово-промислові палати в Україні», який встановлює у ч. 2 ст. 14-1, що такими обставинами є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливлюють виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами[5]. Далі в цій статті закріплено перелік форс-мажорних обставин, серед яких загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна.

Отже, серед таких обставин, перелік яких не є виключним, вказано, зокрема загроза війни, збройний конфлікт, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна.

Так, стаття 617 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) містить підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання: особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

Відповідно до Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні»[6], Торгово-промислова палата України (далі – ТПП) та уповноважені нею регіональні торгово-промислові палати засвідчують форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) та видають сертифікат про такі обставини.

У контексті подій, які сьогодні відбуваються в Україні, Торгово-промислова палата України нібито спростила процедуру засвідчення форс-мажорних обставин. З метою позбавлення обов'язкового звернення до ТПП України та уповноважених нею регіональних ТПП і підготовки пакету документів у період дії введеного воєнного стану, на сайті ТПП України розміщено 28.02.2022 року загальний офіційний лист ТПП України щодо засвідчення форс-мажорних обставин

[4] Маковій В. Окремі питання новелізації правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану. *Упорядники*. 2022. С. 108.

[5] Оскілко О. Види зобов'язань, в яких військовослужбовці беруть участь. *Київський часопис права*. 2023. № 2. С. 64-69.

[6] Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від від 02.12.1997 № 671/97-ВР

(обставин непереборної сили). Це надало можливість за необхідністю роздруковувати відповідне підтвердження всім, кого це стосується.

Однак, не все виглядає так однозначно виглядає на практиці. В умовах воєнного стану критично важливим є забезпечення належного та безперервного функціонування діяльності всіх суб'єктів господарювання для підтримання всього сектору економіки держави, сплати податків та зборів, у тому числі докладання максимальних зусиль для виконання взятих на себе зобов'язань перед контрагентами. Наразі, за відсутності релевантної господарської практики щодо звільнення від відповідальності у зв'язку з розпочатою РФ війною в Україні, стверджувати про достатність одного лише листа ТПП України від 28.02.2022 року за вих. № 2024/02.0-7.1 для звільнення від відповідальності у разі прострочення виконання зобов'язань, підстав немає. Факт війни в Україні не означає беззаперечну неможливість виконання всіх зобов'язань, та в усіх без винятку населених пунктах України. Руйнівні наслідки війни в окремих населених пунктах не виключає можливість виконання зобов'язань в решті регіонів України.

Введення воєнного стану часто супроводжується зміною правового середовища, включаючи введення нових законів та нормативних актів. Це може створити додаткові ризики для бізнесу, такі як зміна податкових ставок, обмеження валютних операцій або введення торгових обмежень. Зазначені обставини стали передумовами внесення відповідних змін до цивільного законодавства, зокрема до Цивільного кодексу України (далі – ЦК)[7]. Під час війни в Україні багато людей втратили джерело доходу, були змушені покинути свій дім, або ж переїхати до іншої країни, що значним чином ускладнило виконання взятих на себе грошових зобов'язань.

З метою полегшення ситуації для позичальників України на час війни та післявоєнного відновлення економіки було прийнято Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15.03.2022 № 2120-IX, який набрав чинності 17.03.2022 року, яким внесено зміни до ЦК (далі Закон № 2120)[8].

Актуальним є дослідження цього питання виходячи з потреби врахувати ці зміни при регулюванні цивільних правовідносин під час дії воєнного стану. Щодо особливостей визначення строків та термінів і позовної давності, які зазнали змін, то відповідно до пункту 19 розділу «Прикінцеві та перехідні положення» ЦК у період дії в Україні

[7] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV.

[8] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. *Голос України* від 17.03.2022 № 58.

воєнного, надзвичайного стану строки, визначені статтями 257-259, 362, 559, 681, 728, 786, 1293 ЦК, продовжуються на строк його дії.

Так, відповідно до положень ст. 259 ЦК позовна давність, встановлена законом, може бути збільшена за домовленістю сторін. Договір про збільшення позовної давності укладається в письмовій формі. Позовна давність, встановлена законом, не може бути скорочена за домовленістю сторін. Таким чином, якщо умовами договору строк позовної давності збільшено з 3 років загальної позовної давності, наприклад, до 5 років, то перебіг 5-річного строку на час воєнного стану зупиняється.

Щодо особливостей відповідальності позичальника, внесено зміни до пункту 18 Розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Цивільного кодексу України». Так, відповідно до чинної редакції пункту 18 у період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його припинення або скасування у разі прострочення позичальником виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитодавцем (позикодавцем), позичальник звільняється від відповідальності, визначеної статтею 625 ЦК, а також від обов'язку сплати на користь кредитодавця (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за таке прострочення. Неустойка (штраф, пеня) та інші платежі, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022 року за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) за такими договорами, підлягають списанню кредитодавцем (позикодавцем).

Однак, звертаємо увагу, що Закон № 2120 не звільняє від відповідальності позичальників у разі прострочення виконання негрошового зобов'язання. Тож якщо позичальник позичив інші речі, визначені родовими ознаками, то в разі прострочення повернення позикодавцю такої самої кількості речей того ж роду та такої ж якості штрафні санкції (неустойка, пеня, штраф) підлягають стягненню без послаблень. До того ж, позичальник звільняється від відповідальності, а не від виконання основного зобов'язання. Отже, основну суму боргу (кредиту, позики) та відсотки необхідно повертати. Таким чином, законодавство не передбачає списання боргів, які виникли протягом дії воєнного стану.

Певних змін зазнала сфера регулювання майнових прав інтелектуальної власності. Згідно абзацу 3 частини 1 статті 1 Закону України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності

під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України»[9].

Так, майнові права інтелектуальної власності, строк чинності яких спливає на день введення в Україні воєнного стану або під час дії воєнного стану, залишаються чинними до дня, наступного за днем припинення чи скасування воєнного стану.

Отже, створено правові механізми захисту інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності, аби не допустити втрати прав інтелектуальної власності у період дії воєнного стану, адже на державу покладено обов'язок мінімізувати вплив негативних факторів та наслідків дії воєнного стану на громадян України. З дня, наступного за днем припинення чи скасування воєнного стану, чинність майнових прав інтелектуальної власності може бути продовжена у встановленому порядку з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом.

Окрему увагу звертаємо на зміни, які стосуються виконавчого провадження, зокрема щодо рішень у цивільних справах. Так, внесено зміни до пункту 10-2 Розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про виконавче провадження»[10]. До набрання чинності законом щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором, зупиняється вчинення виконавчих дій, забороняється заміна стягувачів у виконавчих діях, стягувачами за якими є Російська Федерація або такі особи: громадяни Російської Федерації; юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до законодавства Російської Федерації.

До того ж, тимчасово, на період до припинення або скасування воєнного стану на території України фізичні особи можуть здійснювати видаткові операції з рахунків, на кошти яких накладено арешт органами державної виконавчої служби, приватними виконавцями, без урахування такого арешту за умови, якщо сума стягнення за виконавчим документом не перевищує 100 тисяч гривень; юридичні особи – боржники можуть здійснювати видаткові операції з рахунків, на кошти яких накладено арешт органами державної виконавчої служби, приватними виконавцями, виключно для виплати заробітної плати в розмірі не більше п'яти мінімальних розмірів заробітної плати в місяць на одного працівника такої юридичної особи, а також сплати податків, зборів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

[9] Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти: Закон України від 01.04.2022 № 2174-IX.

[10] Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII.

Однак, зважаючи на виклики сьогодення та стрімкість подій, що відбуваються, вважаємо, що сьогодні потребує додаткових змін правове регулювання інших цивільних правовідносин, зокрема, зобов'язальні, деліктні у своїх конкретних правових проявах.

Таким чином, воєнний стан може призвести до порушення договірних зобов'язань та спорів між сторонами. Це може включати відмову від виконання умов договору через зміну обставин, спроби змінити умови договору або невиконання зобов'язань через об'єктивні обставини, пов'язані з воєнним станом.

Враховуючи ці аспекти, можна зрозуміти складність ситуації, яку створює воєнний стан для цивільних правовідносин. Вирішення цих проблем вимагає комплексного підходу та розробки ефективних стратегій адаптації до нових умов.

2. Стратегії адаптації цивільних правовідносин в період дії воєнного стану

У цьому розділі розглядається певний спектр стратегій адаптації цивільних правовідносин до умов воєнного стану, а особливо стратегії адаптації цивільних правовідносин з наукового та практичного погляду. Ці стратегії спрямовані на забезпечення стійкості та правової визначеності в умовах кризи, а саме внесення змін до умов договорів, розроблення певних стратегій правління ризиками у цивільних правовідносинах, використання альтернативних правових механізмів вирішення спорів, усунення порушень договірних зобов'язань тощо.

Перш за все, необхідно провести аналіз останніх наукових досліджень у сфері цивільних правовідносин під час воєнного стану. Це дозволить виявити ключові тенденції, проблеми та можливості для подальшого дослідження. Через призму впливу воєнного стану за останні майже три роки переглядались всі цивільні правовідносини. Окрема увага приділяється проблемам трансформації цивільного законодавства України в умовах воєнного стану, укладанню цивільно-правових договорів з використанням інформаційно-комунікаційних систем та цифрових технологій, вплив цифрових технологій на цивільні правовідносини загалом, особливості вирішення цивільно-правових спорів, встановлення фактів що мають юридичне значення в порядку цивільного судочинства, форс-мажорні обставини у цивільних правовідносинах тощо. Подальший аналіз практичних випадків взаємодії між суб'єктами права під час воєнного стану дозволяє зрозуміти, які саме проблеми зустрічаються на практиці та які стратегії адаптації є найбільш ефективними. Враховуючи практичний досвід та теоретичні основи, можна розробити комплексні стратегії адаптації, що враховують усі аспекти впливу воєнного стану на цивільні правовідносини. Такий

підхід дозволить ефективно реагувати на виклики, які виникають у складних умовах кризи та забезпечити стійкість цивільних відносин у період воєнного конфлікту. На основі аналізу досліджень та практичних випадків можна розробити теоретичні підходи до адаптації цивільних правовідносин під час воєнного стану. Це може включати розробку нових концепцій, теорій та моделей.

Підприємства можуть розробляти та впроваджувати стратегії управління ризиками, спрямовані на зменшення негативного впливу воєнного стану на їх діяльність. Це може включати диверсифікацію постачальників, резервування ресурсів та інші заходи.

У разі неможливості виконання договорів у звичайних умовах, сторони можуть шукати альтернативні правові механізми для вирішення спорів або узгодження нових умов договору. Це може включати використання конфлікт-резолюційних механізмів, таких як посередництво, арбітраж, мирові угоди або медіація.

Однак, умови воєнного стану можуть стимулювати підприємства до співпраці та взаємодопомоги для подолання складнощів. Це може включати об'єднання зусиль у вирішенні логістичних проблем, спільний розробка стратегій адаптації та інші форми співробітництва. Таким чином, врахування практичного досвіду дозволяє науковцям та практикам отримати глибше розуміння проблеми та розробити більш ефективні стратегії адаптації цивільних правовідносин до умов воєнного стану.

3. Аналіз ситуації та прецедентів впливу воєнного стану на цивільні правовідносини

У даному розділі ми проаналізуємо реальні ситуації та прецеденти, що виникали внаслідок воєнного стану та його впливу на цивільні правовідносини. Аналіз конкретних воєнних конфліктів дозволить виявити, як вони впливають на цивільні правовідносини. Це може включати випадки військової окупації, зміни влади, руйнування інфраструктури та інші наслідки воєнного конфлікту для громадян та бізнесу. Дослідження ситуацій, що виникають під час військових конфліктів, дозволяє краще зрозуміти, як війна впливає на цивільні правовідносини. Під впливом війни та воєнного стану, громадяни та бізнес-структури стикаються зі значними викликами та перешкодами.

Один зі складних аспектів – це ситуації воєнної окупації, коли частина території контролюється збройними силами іншої держави або непідконтрольними групами. Це може призвести до перерв у постачанні товарів та послуг, змін у власницьких правах та доступі до майна, а також до порушень прав людини та основних свобод. Руйнування інфраструктури внаслідок воєнних дій також має серйозний вплив

на цивільні правовідносини. Зруйновані дороги, порти, аеропорти та інші об'єкти можуть ускладнити поставки товарів та послуг, а також ускладнити доступ до них. Це може призвести до порушень угод та договорів про поставку, збитків для бізнесу та громадян.

Наприклад, під час війни в Україні ще з 2014 року багато підприємств зазнали збитків через зруйновану інфраструктуру, перерви у постачанні електроенергії та інтернету, а також через обмежений доступ до ринків збуту та постачальників сировини. Вплив російського вторгнення в Україну на економіку має багато проявів.

Головний прояв – це прямі втрати (близько 20% довоєнної території є непридатними для ведення будь-якого бізнесу), населення (близько 20% людей покинули Україну, значна частина втратила можливість заробляти) та капіталу (майна та виробничих потужностей). Вплив цього фактору можна оцінити у 20–25%. Другий прояв – це розрив виробничих ланцюжків та традиційних ланцюжків постачання/експорту продукції, який у 2022 році зупинив цілі галузі (тут вплив можна оцінити у 15-20% в перші місяці війни, але наразі його вплив суттєво зменшився, десь до 5-10%). Третій – це психо-логічний вплив, тобто збільшення безпекових ризиків, яке враз змінило поведінку не лише українців, а і їхніх іноземних партнерів (вплив цього фактору здебільшого проявився у зупиненні всіх інвестиційних проєктів та зменшенням попиту на товари тривалого споживання)[11].

Оскільки наша економіка не вперше зіткнулася з шоком війни, то її адаптація до нової кризи була надзвичайно швидкою. Щобільше, увесь державний апарат і наші держави-партнерки теж діяли блискавично, що допомогло нам не лише забезпечити фінансування необхідних потреб в обороні, але й підтримати необоронні державні витрати та не допустити кризи у фінансовій системі.

Навіть ті території, на яких не велися активні бойові дії не можуть бути впевнені в збереженні майна через постійні ракетні обстріли. Також вплинула мобілізація, адже ті, хто хотів захищати свою державу з перших днів мобілізувались, а це, зазвичай, освідченні та професійні працівники чи керівники.

Міграційні процеси мають вплив на цивільні правовідносини. Через війну за різними підрахунками за кордон виїхало близько 8 мільйонів осіб. І в переважній більшості це особи працездатного віку з дітьми, тож тут одночасно і нестача працівників, як існуючих так і потенційних, так і зниження кількості покупців у бізнесах, що орієнтуються на дітей та їх батьків.

[11] Суховецька А. Вплив війни на економіку, посилення санкцій та інвестиції під бомбами. 20.03.2024.

Під час воєнного стану одразу виникли труднощі логістики Спочатку були заблоковані логістичні морські шляхи, що негативно відобразилось на товарах, що імпортувались чи експортувались морем. Наразі гостро стоїть проблема з автомобільними перевезеннями та сполученням з країнами Східної Європи.

Також, коли багато працівників та клієнтів виїхало за кордон або до більш безпечних регіонів, змінились потреби людей в їжі, одязі та інших раніше необхідних та обов'язкових потребах, які зараз можуть розглядатись як розкіш Але незважаючи на всі негаразди та негативні наслідки українці змогли адаптуватись до положення та допомагати економіці країни для пришвидшення перемоги, сплачуючи податки та масштабуючи свій бізнес.

Такі ситуації вимагають не лише оперативного реагування на конкретні виклики, а й розробки стратегій адаптації, які дозволять зберегти стабільність цивільних правовідносин у непередбачуваних умовах воєнного стану.

Правова система відіграє ключову роль у регулюванні цивільних правовідносин під час воєнного стану. Реакція правових органів та інституцій на воєнний конфлікт визначається потребами суспільства та забезпеченням його стабільності. У ситуації воєнного стану часто потрібно швидко реагувати на нові виклики та ситуації. Тому законотворчі органи мають приймати тимчасові закони або нормативні акти, спрямовані на забезпечення безпеки та стабільності, а також на врегулювання цивільних правовідносин у нових умовах.

Для забезпечення безпеки та стабільності уряд може вводити різні обмеження та тимчасові заходи. Це може включати обмеження на рух та пересування, обмеження на проведення певних видів діяльності, а також введення економічних та фінансових обмежень. Наразі в Україні запроваджено воєнний стан у зв'язку з яким на території країни діє низка обмежень та заборон, зокрема, введена комендантська година, обмежено право на в'їзд військовозобов'язаних чоловіків, діє заборона на проведення виборів тощо.

Умови воєнного стану можуть впливати на судовий процес та процедури розгляду справ. Наприклад, можуть бути введені швидкі та спрощені процедури розгляду справ, а також можуть бути прийняті нові механізми альтернативного вирішення спорів.

Незважаючи на воєнний стан, права людини та основні свободи повинні бути захищені. Тому правова система може здійснювати спеціальні заходи для захисту цих прав, такі як моніторинг ситуації, розслідування порушень та надання доступу до судового захисту. Отже, реакція правової системи на воєнний стан має велике значення для забезпечення стабільності та захисту прав громадян та бізнесу

в умовах кризи. Це вимагає відповідальної та проникливої діяльності правових органів та інституцій.

Аналіз судових прецедентів показує, які стратегії використовують сторони для вирішення конфліктів, що виникають у цивільних правовідношеннях під час воєнного стану. Це може включати врегулювання спорів через судові процедури, арбітражні вирішення, угоди між сторонами та інші механізми. Судові інстанції продовжують працювати навіть у період воєнного стану, хоча можуть застосовуватися спеціальні процедури та правила. Суди вирішують спори між сторонами, які виникли у звичайному ході ділових відносин або стосуються конфліктів, які виникли безпосередньо через воєнну ситуацію.

Звертаємо окрему увагу, що умови воєнного стану можуть спонукати сторони до використання альтернативних механізмів вирішення спорів, таких як посередництво, консультації, медіація або арбітраж. Ці механізми можуть бути більш ефективними та менш часовитратною альтернативою судовому процесу в умовах воєнного конфлікту. В умовах воєнного стану, коли сторони можуть бути змушені шукати швидке та ефективне вирішення спорів, добровільні угоди та компроміси можуть бути широко застосовуваними. Це може включати укладання угод про врегулювання спорів, розрахунки або зміну умов контрактів. У деяких випадках, коли конфлікт стає міжнародним, можуть бути використані міжнародні механізми регулювання, такі як міжнародні суди або арбітражні трибунали. Ці механізми можуть допомогти сторонам знайти мирне та справедливе вирішення своїх спорів. Таким чином, вирішення конфліктів в умовах воєнного стану вимагає гнучкості, швидкості та обачності з боку всіх учасників. Однак правильно обрані механізми та стратегії можуть допомогти забезпечити справедливе та ефективне вирішення навіть найскладніших спорів.

Аналізуючи ситуації, що виникають під час воєнного стану, можна виявити деякі загальні тенденції та особливості впливу цього стану на цивільні правовідносини. Так, умови договорів та угод можуть потребувати перегляду через зміни в обставинах, що виникають у зв'язку з воєнним станом. Це може включати зміни ціни, умови оплати та поставок, а також способи вирішення спорів. Воєнний стан може призвести до змін у відповідальності сторін за невиконання умов контрактів або угод. Наприклад, можуть виникнути питання про відшкодування збитків через перешкоди, що виникли через воєнний конфлікт. Воєнний стан часто призводить до збільшення ризиків та невизначеності у цивільних правовідносинах. Сторони можуть стикатися зі складними ситуаціями, коли несподівані події можуть вплинути на їхні права та обов'язки. Виявлення тенденцій у впливі воєнного стану на цивільні право-

відносини дозволяє визначити потребу у спеціальних заходах та стратегіях адаптації. Це може включати розробку спеціальних умов контрактів, використання захисних клозів або зміну стратегій управління ризиками. Отже, виявлення тенденцій у впливі воєнного стану на цивільні правовідносини допомагає розуміти найбільші ризики та виклики, які виникають у цивільних правовідносинах під час воєнного конфлікту. Це дозволяє розробляти ефективні стратегії адаптації та захисту інтересів учасників ринку.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження окресленої теми можна зробити декілька важливих висновків. По-перше, воєнний стан має значний вплив на цивільні правовідносини, породжуючи численні виклики та перешкоди для громадян і бізнесу. Зокрема, він призводить до змін умов контрактів, збільшення ризиків та невизначеності, а також до необхідності застосування спеціальних стратегій адаптації. По-друге, реакція правової системи на воєнний стан грає ключову роль у забезпеченні стабільності та захисту прав громадян та бізнесу. Це включає в себе прийняття нових законів і нормативних актів, введення обмежень та тимчасових заходів, зміни в процедурах судового захисту та забезпечення прав людини та основних свобод. По-третє, ефективне вирішення конфліктів в умовах воєнного стану вимагає гнучкості, швидкості та обачності. Судове розглядання справ, використання альтернативних механізмів вирішення спорів, добровільні угоди та компроміси – це лише деякі з інструментів, які можуть бути використані для досягнення цієї мети. Отже, розуміння впливу воєнного стану на цивільні правовідносини та розробка відповідних стратегій адаптації є важливим завданням для забезпечення стабільності та захисту інтересів учасників ринку в умовах воєнного конфлікту.

АНОТАЦІЯ

Тема статті «Між війною і правом: вплив воєнного стану на цивільні правовідносини» є актуальною та важливою в контексті сучасних конфліктів та напружених міжнародних відносин, та зокрема дії воєнного стану в Україні. Дослідження цієї теми дозволяє краще зрозуміти, як воєнний стан впливає на цивільні правовідносини та як правова система реагує на такі умови.

Перш за все, аналіз ситуацій, що виникають під час військових конфліктів, дозволяє виявити різні аспекти впливу воєнного стану на громадян та бізнес. Це включає в себе зміни умов контрактів, перешкоди у постачанні товарів та послуг, збільшення ризиків та невизначеності, а також потребу у спеціальних стратегіях адаптації. Далі, реакція правової системи на воєнний стан визначається

потребами суспільства та забезпеченням його стабільності. Це може включати прийняття нових законів та нормативних актів, введення обмежень та тимчасових заходів, зміни у процедурах судового захисту та забезпечення прав людини та основних свобод.

Нарешті, вирішення конфліктів в умовах воєнного стану вимагає ефективних стратегій та механізмів. Це може включати судовий розгляд справ, використання альтернативних механізмів вирішення спорів, мирові угоди та компроміси.

Узагальнюючи, дослідження впливу воєнного стану на цивільні правовідносини є важливим для розуміння та вирішення викликів, що виникають у зв'язку з військовими конфліктами. Це допомагає розвивати ефективні стратегії адаптації та захисту прав громадян та бізнесу в умовах нестабільності та небезпеки. Крім того, вивчення впливу воєнного стану на цивільні правовідносини може відкрити нові перспективи для розвитку міжнародного права та гуманітарного права. Це може сприяти розробці більш ефективних механізмів захисту цивільних прав у ситуаціях воєнного конфлікту та сприяти покращенню стандартів міжнародного гуманітарного права. Отже, дослідження впливу воєнного стану на цивільні правовідносини має важливе значення для розуміння та вирішення складних проблем, пов'язаних з сучасними військовими конфліктами. Це сприяє створенню більш стабільного та захищеного правового середовища, яке може забезпечити захист прав та інтересів всіх учасників суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (*дата звернення: 03.05.2024*).
2. Кочина, Олександра Сергіївна, and Вікторія Михайлівна Болдирева. «Вплив воєнного стану на цивільні правовідносини». *Нове українське право* 2 (2022): 53-58.
3. Маковій В.П. Темпоральні межі реалізації змісту цивільних правовідносин в умовах воєнного стану. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права:* матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 31 березня 2023 року. Одеса : ОДУВС, 2023. С. 120-122.
4. Маковій В. Окремі питання новелізації правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану. *Упорядники*. 2022. С. 108.
5. Оскілко О. Види зобов'язань, в яких військовослужбовці беруть участь. *Київський часопис права*. 2023. № 2. С. 64-69. https://doi.org/10.32782/klj/2023.2.9

6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. No 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (*дата звернення: 05.05.2024*).

7. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр#Text (*дата звернення 10.05.2024).*

8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t030435?ed=2021_11_17 (дата звернення 12.05.2024).

9. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. *Голос України від 17.03.2022 № 58.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text (*дата звернення 20.05.2022*).

10. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти: Закон України від 01.04.2022 № 2174-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20#Text (дата звернення 11.05.2024)

11. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення 11.05.2024)

12. Суховецька А. Вплив війни на економіку, посилення санкцій та інвестиції під бомбами. 20.03.2024. URL: https://espreso.tv/poyasnuemo-vpliv-viyni-na-ekonomiku-posilennya-sanktsiy-ta-investitsii-pid-bombami-rozmova-z-oleksandrom-parashchiem#:~:text=Головний%20прояв%20–%20це%20прямі%20втрати,оцінити%20у%2020%2D25%25 (дата звернення 12.05.2024).

Information about the authors:
Fedosenko Nataliia Anatoliivna,
PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Law Department of the Faculty of Humanitarian Law
National Aerospace University named after M.E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute"
17, Vadim Manka str., Kharkiv, 61070, Ukraine

Selevko Volodymyr Borisovych,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Postgraduate and Doctoral Studies
National Aerospace University named after M.E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute"
17, Vadim Manka str., Kharkiv, 61070, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-17

PAX UCRAINICA: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ СИСТЕМНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У ВОЄННИЙ І ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОДИ

Форостюк О. Д.

ВСТУП

Період в європейській історії після Другої світової війни іноді називають Pax Europaea[1] за аналогією з Pax Romana, оскільки він став найдовшим мирним періодом в Європі, принаймні на заході і півночі континенту, із часів Римського мира. Упродовж другої половини XX – першої чверті XXI століття поглиблювалося трансатлантичне співробітництво і посилювалися економічні, політичні, технологічні, науково-освітні та культурні інтеграційні процеси. 1949 року, у межах цих процесів, постав міжнародний військово-політичний альянс НАТО, покликаний гарантувати колективну безпеку та стабільність у Європі та Північній Америці. А Декларація Шумана від 9 травня 1950 року ознаменувала початок економічної інтеграції і народження Європейської економічної спільноти, а згодом і Європейського Союзу, кордони і цінності якого поступово просувалися далі на схід і південний схід. Найважливіша перевага періоду Pax Europaea – панування на континенті тривалого миру. Майже сімдесятирічні зусилля європейців щодо просування миру, демократії та прав людини були відзначені Норвезьким Нобелівським комітетом[2].

Втім, Європейський Союз отримав Нобелівську премію миру 2012 року, за десять років до закінчення цього періоду. Хоча європейський мир неодноразово порушувався і до цього. Потрясіння час від часу досягали європейського фронтиру. 1974 року відбулося турецьке вторгнення на Кіпр. У 1991-2001 роках Югославські війни підірвали

[1] Gropas Ruby. Pax Europaea: EU Challenges and Prospects in Eurasia, Africa and the Middle East [Електронний ресурс]: Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington DC, 2008, p. 2-3. URL: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/Pax%20Europaea.doc

[2] The Nobel Peace Prize for 2012. The Norwegian Nobel Committee, Oslo, 10.12.2012. URL: https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/press-release/

Західні Балкани. Військові конфлікти спалахували у Придністров'ї та Закавказзі. 2014 року розпочалася російсько-українська війна. Але, на думку деяких оглядачів, доба Pax Europaea завершилася в лютому 2022 року, після повномасштабного вторгнення Росії в Україну[3,4]. І якщо війна на Західних Балканах, за словами Аранчі Гонсалес Лаї, колишньої міністерки закордонних справ Іспанії, сталася внаслідок розпаду Югославії, то російська агресія з окупацією чужих земель зіставна з війнами на кшталт Першої чи Другої світової[5]. Але усвідомлення європейськими політиками небезпеки міжнародному порядку, заснованому на правилах, прийшло не одразу. Зрештою, безпрецедентне поєднання загроз і викликів з боку авторитарних режимів спонукали Європу діяти. 27 травня 2024 року Рада Європейського Союзу затвердила Рішення щодо безпеки та оборони ЄС, в якій було визначено п'ять основних пріоритетів, найпершим з яких – підтримка України[6].

Один із розробників цивілізаційної теорії, Арнольд Тойнбі, стверджував, що людство повсякчас стикається із цілою низкою проблем. Унаслідок безперервних зовнішніх і внутрішніх імпульсів відбувається розвиток суспільств, держав і цивілізацій. Зрештою, їхня життєздатність проявляється у змозі відповідати на кожний виклик, щоб успішно пройти через нелегкі випробування[7].

Проте становище України є складнішим, оскільки вона одночасно стикається з низкою унікальних і надзвичайних викликів. На відміну від багатьох інших країн, які зосереджуються на окремих аспектах свого розвитку, Україна змушена одночасно вирішувати проблеми по кількох напрямках:

---

[3] McBride Courtney, Cherney Mike. U.S. Warns Allies That Ukraine Crisis Puts Post-World War II Order at Risk // Wall Street Journal. 2022, February 11. URL: https://www.wsj.com/articles/u-s-warns-allies-that-ukraine-crisis-puts-post-world-war-ii-order-at-risk-11644576655

[4] Vitiello Daniela. The Nansen Passport and the EU Temporary Protection Directive: Reflections on Solidarity, Mobility Rights and the Future of Asylum in Europe // European Papers. A Journal on Law and Integration. 2022, Vol. 7, No 1, p. 16. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/dab25ed5-0b9f-4877-8e0d-95a150a296c8/Montaldo_-_Vitiello_-_European_Papers_collection.pdf

[5] Bassets Marc, Sánchez Samuel. The Europe that has been created by another war. *El País*. URL: https://english.elpais.com/international/2023-06-25/the-europe-that-has-been-created-by-another-war-a-1700-mile-long-journey-through-a-rattled-continent.html (дата звернення: 26.06.2023).

[6] EU security and defence: Council sets out five main priorities. Council Conclusions on EU Security and Defence № 9225/24. The official website of the Council of the EU and the European Council. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9225-2024-INIT/en/pdf (дата звернення: 27.05.2024).

[7] Тойнбі Арнольд. Дослідження історії. Том 1: Скорочена версія томів 1-6 Д.Ч. Сомервелла / Пер. з англ. В. Шовкуна.– Київ: Основи, 1995. С. 72.

1) боротьба з російською агресією і забезпечення національної безпеки;

2) відновлення справедливості й правопорядку;

3) подолання гуманітарної кризи і розв'язання соціальних проблем;

4) відновлення у воєнний і післявоєнний періоди;

5) проведення реформ, зокрема і з метою вступу до європейських та євро-атлантичних структур;

6) реагування на глобальні виклики XXI століття тощо.

Зовнішні та внутрішні виклики постійно породжують нові суспільні відносини, найважливіші з яких підлягають правовому регулюванню.

1. Права і свободи громадян і національна безпека

Під час війни Україна активно запроваджує правові інструменти, покликані сприяти зміцненню обороноздатності країни, забезпечити правову базу для протидії агресії та підтримати стабільність у країні. Ще напередодні війни підготували законопроєкт «Про територіальну оборону України»[8], ухвалили Закон України «Про основи національного спротиву»[9] та інші акти, що регулюють організацію та діяльність суб'єктів сектора безпеки та оборони України[10]. У наступні роки внесли зміни і доповнення до законів «Про національну безпеку України»[11], «Про правовий режим воєнного стану»[12] тощо.

У цілому запроваджений воєнний стан передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб (стаття 64 Конституції України, статті 1, 6, 8, 20 Закону України «Про правовий

[8] Про територіальну оборону України: Проєкт закону. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70682.

[9] Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

[10] Правове регулювання організації та діяльності суб'єктів сектора безпеки і оборони: збірник документів і матеріалів / Упорядники: Беланюк М.В., Доронін І.М., Лебединська О.В., Радзієвська О.Г., Пилипчук В.Г., Шамара О.В., Фурашев В.М. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2020. 756 с. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/verstka_zbirnuk_zakoniv.pdf

[11] Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

[12] Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

режим воєнного стану»)[13]. Забороняється проводити вибори, масові збори, акції протесту, референдуми, вносити правки до Конституції. У цей період не всі акти влади сприймаються суспільством схвально. Болісними для частини громадян виявилися рішення, пов'язані з мобілізацією, особливим контролем над призовниками і військовослужбовцями, обмеженням свободи пересування і виїзду військовозобов'язаних за кордон[14] [15].

Гостро постало питання боротьби з колабораціонізмом у країні. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» доповнили Кримінальний кодекс України статтею 111[1] «Колабораційна діяльність»[16]. До кримінально караних дій відтак зарахували публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України, публічна підтримка рішень та дій держави-агресора, збройних формувань, окупаційної адміністрації, добровільне зайняття посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, поширення пропаганди в закладах освіти. Колаборантами вважаються громадяни України, залучені до організації та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором[17]. Щоправда, деякі положення цієї статті вже викликали дискусії[18].

Усе ще триває процес запровадження механізму недопущення колаборантів на роботу на підприємства стратегічного значення та

[13] Конституція України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4382

[14] Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України № 3543-XII від 21 жовтня 1993 року з подальшими змінами. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text.

[15] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України № 3633-IX від 11 квітня 2024 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text.

[16] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України № 2108-IX від 3 березня 2022 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text

[17] Кримінальний кодекс України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3862.

[18] Шадрін Олександр. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм: дискусійні моменти статті закону. Вебсайт Української Гельсінської спілки з прав людини. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/kryminalna-vidpovidalnist-za-kolaboratsionizm-dyskusiyni-momenty-statti-zakonu/

об'єкти критичної інфраструктури, зокрема, атомні електростанції. І хоча Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо встановлення додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця та деяких інших питань»[19], Президент України ветував цей акт і повернув його зі своїми пропозиціями[20].

Надзвичайно чутливим і складним, особливо в умовах війни, є питання співвідношення дотримання релігійної свободи та покарання священнослужителів за колабораціонізм. Україна гарантує право на свободу світогляду і віросповідання, безперешкодно відправляти релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Дія конституційної норми відповідає статті 18 Загальної декларації прав людини, статті 18 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, статті 9 Конвенції з прав людини та основних свобод, а також Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань[21].

Однак під час війни ситуація кардинально змінилася. І міжнародні акти передбачають, що право на релігійну практику може бути обмежене в інтересах національної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності[22].

З перших місяців повномасштабного вторгнення заговорили про бажаність обмеження діяльності однієї з найбільших релігійних організацій в Україні – Української православної церкви в юрисдикції Московського патріархату (УПЦ МП). А на місцях у 2022 році почалися стихійні процеси, спрямовані на заборону її структур. Місцеві органи влади, наприклад, у Броварах, Городку, Дрогобичі, Кагарлику, Конотопі, Львові, Переяславі, посилаючись на «антидержавницький та антиукраїнський характер» цієї церкви, фактично ухвалювали незаконні рішення. Паралельно відбувався перехід, іноді не безконфліктно, колишніх громад УПЦ МП до юрисдикції Православної церкви України (ПЦУ).

Представники УПЦ МП заявили про тиск на них із боку держави. Як наслідок, збільшилась кількість їхніх позовів проти дій державних

[19] Верховна Рада України унеможливила роботу колаборантів на підприємствах стратегічного значення та об'єктах критичної інфраструктури. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/248938.html.

[20] Президент ветував Закон про звільнення працівників за колабораціонізм. 16.05.2023. Інформаційне агентство «ЛІГА:ЗАКОН». URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/227773_prezident-vetuvav-zakon-pro-zvlnennya-pratsvnikv-za-kolaboratsonzm

[21] Форостюк, О. Д. Релігія і право: коментар законодавства України. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2003. – 288 с.

[22] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради України № 2148-VIII від 19.10.1973. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

та інших структур. У грудні 2022 року Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» оголосив про відмову продовжувати договір оренди з УПЦ МП щодо користування лаврськими приміщеннями. У січні наступного року дозвіл на користування об'єктами верхньої лаври – Успенським собором і Трапезним храмом – отримала ПЦУ. А УПЦ МП не звільнила приміщення нижньої лаври і подала позов до суду проти національного заповідника[23] [24]. Втім, розглядаються справи і проти структур УПЦ МП. У лютому 2023 року Господарський суд Києва задовольнив позов Національного музею історії України про демонтаж каплиці УПЦ МП, зведеної в буферній зоні пам'яток ЮНЕСКО біля фундаменту Десятинної церкви[25].

Водночас окремих священників УПЦ МП звинуватили у держзраді, колабораціонізмі та розпалюванні релігійної ворожнечі. За словами, голови Служби безпеки України Василя Малюка, СБУ відкрила 73 провадження щодо таких священнослужителів. 16 із них – духовне керівництво, як-от колишній настоятель Києво-Печерської лаври, митрополит Павло (Петро Лебідь), митрополит Арсеній (Ігор Яковенко), митрополит Лука (Андрій Коваленко)[26].

З огляду на масштаби співпраці православного духівництва з агресором радикальна частина суспільства вимагає від влади повну заборону УПЦ МП. На їхню думку, керівництво Верховної Ради і парламентська більшість штучно відтерміновують ухвалення відповідного закону. Водночас законопроєкт № 8371 «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій» підготували ще у січні 2023 року. У жовтні 2023 року проєкт прийняли в першому читанні. Розробники проєкту ставили за мету унеможливити діяльність релігійних організацій, чиї керівні центри перебувають «в державі, яка здійснює збройну агресію проти України». До того ж, це може відбуватися лише у судовому порядку за позовом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну

[23] Рішення Господарського суду Києва у справа № 910/423/23 від 13.06.2023. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111800255.

[24] Ухвала Північного апеляційного господарського суду у справі № 910/423/23 від 04.09.2023. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113266066.

[25] Рішення Господарського суду Києва у справа № 910/9385/20 від 15.02.2023. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109014604.

[26] Малюк Василь. СБУ розпочала 73 провадження щодо священнослужителів, які працювали на ворога. 25.02.2024. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3832086-sbu-rozpocala-73-provadzenna-sodo-svasennosluziteliv-aki-pracuvali-na-voroga.html.

політику у сфері релігії, або прокурора[27]. У квітні 2024 року Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики схвалив текст законопроєкту до другого читання. Його представники запропонували також доповнити Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» визначенням «російського миру» як російської неоколоніальної доктрини, яка з-поміж іншого закликає до воєнного вторгнення до інших держав, окупації чужих земель, поширення «канонічної території» Російської православної церкви за межі Російської Федерації[28].

17 квітня 2024 року депутати Парламентської асамблеї Ради Європи своєю резолюцією № 2540 закликали європейські країни визнати Російську православну церкву інструментом російського впливу та пропаганди, яку фактично використовує кремлівський режим і яка «не має нічого спільного зі свободою віросповідання та свобода вираження поглядів, гарантованою статтею 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права»[29].

Отже, попри війну необхідно дотримуватися балансу між правами людини і національною безпекою. Важливо, щоб покарання за колабораціонізм і держзраду не перетворився на репресивний інструмент переслідування за релігійними чи іншими ознаками. Будь-яке обмеження має бути обґрунтованим, справедливим і необхідним для досягнення правової мети безпеки та захисту держави[30]. Бо інакше це нівелює мету та суть правосуддя.

[27] Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій: Проєкт закону № 8371 від 19.01.2023. Законопроєкти Верховної Ради. Електронний кабінет громадянина. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219.

[28] Стенограма засідання Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики від 04.04.2024. С. 15-16. Вебсайт Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/34870.pdf

[29] Alexei Navalny's death and the need to counter Vladimir Putin's totalitarian regime and its war on democracy. Resolution 2540 (2024). The official website of Council of Europe. URL: https://pace.coe.int/en/files/33511/html.

[30] Маркович Х.М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 4. С. 96-97. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.13.

2. Відновлення справедливості й міжнародного правопорядку

За час російсько-української війни Росія порушила низку міжнародних актів, зокрема Статут ООН, Статут Ради Європи, більшість конвенцій ООН, Декларацію про принципи міжнародного права та інші угоди та декларації. За словами Голови Верховного Суду Станіслава Кравченка, безпрецедентна серія порушень норм міжнародного, гуманітарного права і прав людини вимагає негайної та ретельної оцінки з боку міжнародної спільноти, оскільки кількість воєнних злочинів зростає безупинно. Міжнародні механізми, запроваджені після Другої світової війни для запобігання актів агресії, потребують радикального удосконалення[31]. До того ж, на сьогодні не існує органу, подібного до Нюрнберзького і Токійського трибуналів, в компетенції якого був би розгляд справ щодо злочинів агресії. Утім, певні кроки зроблені. Уже постала коаліція, у складі представників 40 держав і кількох міжнародних організацій, яка займається пошуком оптимального рішення щодо створення спеціального міжнародного трибуналу над головними воєнними злочинцями за розв'язання війни проти України. Також в Гаазі на базі Євроюсту функціонує Міжнародний центр із переслідування за злочин агресії проти України (ICPA)[32].

Важливу роль у переслідуванні осіб, відповідальних за геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності відіграє Міжнародний кримінальний суд. Однак основний тягар притягнення до відповідальності воєнних злочинців лежить все ж таки на державі, у якій скоєні ці злочини. І тут важливу роль відіграє національна судова система.

Станом на травень 2024 року, за даними Офісу Генерального прокурора, в Україні зареєстровано понад 130 тисяч злочинів агресії та воєнних злочинів. За твердженням судді Великої Палати Верховного Суду Миколи Мазура, усі вироки, ухвалені за статтею 438 Кримінального кодексу України (порушення законів та звичаїв війни), – обвинувальні[33]. Місцеві суди уже здійснюють майже 1900 кримінальних

[31] Кравченко Станіслав (Голова Верховного Суду). Застосування міжнародного кримінального права в національних і міжнародних судах. *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769

[32] Кориневич Антон. Відповідальність за злочин агресії проти України: міжнародний і національний вимір *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

[33] Мазур Микола. Судова практика щодо воєнних злочинів. *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

проваджень про воєнні злочини, з-поміж яких суди першої інстанції розглянули понад одну тисячу справ[34].

Судова гілка влади під час війни посідає чільне місце у подоланні прогалин у праві. Наприклад, після 2014 року сформувалася суперечлива практика застосування статті 437 Кримінального кодексу України (планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни)[35] і хибного визначення суб'єкта злочину агресії. За цією статтею до відповідальності притягали осіб рядового складу незаконних збройних формувань. Як зазначають дослідники, така практика сприяла «моральній девальвації заборони агресії в міжнародному праві»[36]. Постало питання щодо чіткого законодавчого формулювання ознак складів окремих злочинів. Остаточну крапку тут поставив правовий висновок Великої Палати Верховного Суду[37], зроблений нею у своїй постанові від 28 лютого 2024 року у справі № 415/2182/20[38]. Велика Палата оголосила, що діяння щодо планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни здатні вчиняти особи лише з-поміж політично-військового керівництва держави-агресора:

«Діяння, визначені у статті 437 КК України, здатні вчиняти особи, які в силу службових повноважень або фактичного суспільного становища спроможні здійснювати ефективний контроль за політичними чи воєнними діями або керувати ними, та/або істотно впливати на політичні, військові, економічні, фінансові, інформаційні та інші процеси у власній державі чи за її межами, та/або керувати конкретними напрямами політичних або воєнних дій»[39].

---

[34] Станіслав Кравченко. Зазн. праця.

[35] Кримінальний кодекс України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3035.

[36] Водянніков Олександр. Між Нюрнбергом та Кампалою: злочини проти миру в Кримінальному кодексі України та судовій практиці. *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

[37] Кравченко Станіслав (Голова Верховного Суду). Правова позиція Великої Палати Верховного Суду щодо застосування статті 437 Кримінального кодексу України (Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни). *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

[38] Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 415/2182/20 (провадження № 13-15кс22). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373993.

[39] Ознаки суб'єкта злочину, передбаченого ст. 437 КК України «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни». Офіційний вебпортал Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1564458.

Таке рішення сприяло формуванню єдиної правозастосовної судової практики і, щонайважливіше, подальшому розвиткові міжнародного кримінального права. І певною мірою, зблизило національні і міжнародні правові стандарти напередодні створення спеціального міжнародного трибуналу, який розглядатиме справи, пов'язані зі злочинами російської агресії.

За визначенням, запропонованим Комітетом Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики, в основу російської неоколоніальної доктрини «російського миру» покладені шовіністичні, расистські, ксенофобські, релігійні ідеї, метою яких є пропагування насильницького розширення російського імперського простору за рахунок, зокрема, знищення України й організації геноциду українського народу[40]. 14 квітня 2022 року Верховна Рада України звернулася із заявою до міжнародних організацій, парламентів іноземних держав визнати дії Російської Федерації геноцидом Українського народу, злочинами проти людяності та воєнними злочинами на території України[41] і дати належну правову оцінку[42].

Своєю чергою Росія як обґрунтування для війни використала фальшиві обвинувачення України у геноциді населення в Луганській і Донецькій областях. Київ одразу після початку повномасштабного вторгнення, 26 лютого 2022 року, звернувся до Міжнародного суду в Гаазі у справі Україна проти Російської Федерації «Щодо звинувачень у вчиненні геноциду відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». 16 березня Суд виніс ухвалу щодо застосування тимчасових заходів, якими передбачалося негайне зупинення РФ військової операції на українській території[43]. Окрім того, триває розгляд ще кількох справ України проти Росії.

---

[40] Стенограма засідання Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики від 04.04.2024. С. 15-16. Вебсайт Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/34870.pdf

[41] Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: Постанова Верховної Ради України № 2188-IX від 14 квітня 2022 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#n12.

[42] Пояснювальна записка до Постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"». Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#n95.

[43] Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation: 32 States intervening). *Summary of the Judgment of 2 February 2024*. The official website of International Court of Justice. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20240202-sum-01-00-en.pdf

Посилюється співпраця України і Міжнародного кримінального суду (МКС). Суд має можливість розслідувати злочини, вчинені на території України, попри те, що Україна не є державою-учасницею Римського статуту. Утім, у 2014 і 2015 роках Україна подала дві заяви, визнавши юрисдикцію МКС щодо злочинів, вчинених на її території з лютого 2014 року. Це відкриває шлях до розслідування злочинів, пов'язаних із конфліктом, зокрема незаконних вбивств, катувань, депортацій та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

2 березня 2022 року прокурор Міжнародного кримінального суду Карім Хан оголосив про початок розслідування ситуації в Україні, що стосується можливих воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вчинених на території України під час війни з Росією[44]. А за кілька днів Палата попереднього провадження II МКС видала ордери на арешт Владіміра Путіна, президента Російської Федерації, і Марії Львової-Бєлової, уповноваженого з прав дитини[45]. 5 березня 2024 року Палата попереднього провадження II МКС видала ордери на арешт ще двох осіб: Сергія Кобилаша, командувача Дальньої авіації Повітряно-космічних сил, і Віктора Соколова, командувача Чорноморським флотом РФ. Палата вважає, що вони відповідальні за такі воєнні злочини, як напад на цивільні об'єкти, заподіяння надмірної випадкової шкоди цивільному населенню та цивільним об'єктам, а також за злочин проти людяності у вигляді нелюдських дій[46].

МКС може відігравати важливу роль у забезпеченні справедливості для жертв конфлікту. У процесі розслідування суд не тільки збирає докази та переслідує винних, але й сприяє відновленню справедливості для потерпілих, надаючи їм можливість висловити свої свідчення та отримати компенсацію. Це є важливим елементом у процесі загоєння травм. Діяльність МКС у контексті російсько-української війни має значний вплив на міжнародну спільноту.

Важливим залишається питання покарання за екологічні злочини та екоцид. До повномасштабного вторгнення у міжнародно-правовій практиці фактично не приділяли уваги впливу збройних конфліктів

[44] Тропін Захар, Короткий Тимур, Назарчук Ірина. Чи все так однозначно з юрисдикцією Міжнародного кримінального суду щодо злочину геноциду в Україні? *Юридична газета.* 2023. № 7–8. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/chi-vse-tak-odnoznachno-z-yurisdikcieyu-mizhnarodnogo-kriminalnogo-sudu-shchodo-zlochinu-genocidu-v-.html

[45] ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. The official website of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and.

[46] Situations under investigations in Ukraine. The official website of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine.

на довкілля[47]. Негайного вирішення потребує і захист культурної спадщини[48].

Отже, Україна та міжнародні організації демонструють рішучість у боротьбі з безкарністю і, зрештою, сприяють зміцненню міжнародного правопорядку. Ці зусилля також служать нагадуванням для всіх держав про важливість дотримання міжнародного права і недопустимість агресії та воєнних злочинів у майбутньому.

3. Подолання гуманітарної кризи і розв'язання соціальних проблем

Україна у війні зазнала колосальних втрат. За звітом Моніторингової місії ООН із прав людини в Україні, станом на 24 лютого 2024 року верифікували 10 582 загиблих і 19 875 поранених[49]. Постійно зростає кількість полеглих на полі бою військових.

Незалежна міжнародна комісія з розслідувань в Україні заявила про численні порушення з боку Російської Федерації міжнародного права, прав людини та міжнародного гуманітарного права, а також про воєнні злочини, скоєні на окупованих територіях. Обстріли густонаселених районів спричиняють велику кількість жертв серед цивільного населення та значні руйнування цивільної інфраструктури, включно з лікарнями та об'єктами культурної спадщини. Наприклад, бойові дії у Маріуполі та облога міста на початку вторгнення мали катастрофічні наслідки для цивільного населення. Російські збройні сили під час атак на населені пункти, як правило, не вживають заходів, щоб уникати удари по цивільному населенню. Застосування тортур російськими військовими на окупованих територіях і в самій Російській Федерації стала систематичною та поширеною практикою. Ретельно задокументовані випадки згвалтувань і сексуального насильства проти жінок, факти жорстокого поводження з українськими військовополоненими, зокрема і сексуалізованих катувань та погроз зґвалтування полонених чоловіків.

---

[47] Костін Андрій (Генеральний прокурор). Об'єднані заради правосуддя. Об'єднані заради природи. Міжнародна конференція «United for Justice.United for Nature» (20-21 жовтня 2023 року), Київ. https://www.gp.gov.ua/ua/posts/united-for-justice-united-for-nature-u-kijevi-rozpocalasya-miznarodna-konferenciya-prisvyacena-ekologicnim-viklikam-povyazanim-iz-ruinivnim-vplivom-rosiiskoyi-agresiyi.

[48] Буткевич Ольга. Зміст злочину екоциду крізь призми національно-правового та міжнародного вимірів. *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

[49] Захист цивільних осіб: вплив бойових дій на цивільних з 24 лютого 2022 року: Дворічний звіт Моніторингової місії ООН із прав людини в Україні від 21.02.2024. URL: https://ukraine.un.org/uk/download/154471/261245

Значних масштабів набуло незаконне вивезення дітей до Росії[50]. Постійні обстріли і руйнування міст і селищ спричинили найбільшу хвилю біженців із часів Другої світової війни. Постійно зростає кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Щоб розв'язати ці проблеми і захистити цивільне населення, Україна намагається застосувати комплексний підхід, включно зі збройним опором агресору, і заохотити міжнародну спільноту до посилення тиску на Росію з метою припинення агресії. Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями у гуманітарній сфері. Використовує досвід партнерів, зокрема, у наданні медичної і психологічної допомоги жертвам насильства, зведенні для внутрішньо переміщених осіб тимчасового житла. Важче дається забезпечення гуманітарною допомогою на окупованих територіях. Проте українці не завжди залишалися задоволеними результатами роботи міжнародних організацій. Багато нарікань викликали дії Міжнародного комітету Червоного Хреста, особливо у справі з українськими військовополоненими[51]. А пресреліз міжнародного правозахисного руху «Amnesty International», де стверджувалося, що ЗСУ наражають на небезпеку цивільних[52], сприйняли як частину російської дезінформації та пропаганди[53].

В умовах російсько-української війни критично важливим є консолідація українського суспільства. Соціальна згуртованість й об'єднання навколо урядових проєктів щодо протидії агресії сприятиме зміцненню державного суверенітету. Вагому роль у цьому процесі відіграють інститути громадянського суспільства, медіа, волонтерські та інші об'єднання[54].

---

[50] Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні, 26 лютого – 5 квітня 2024. The official website of the United Nations Human Rights Council. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/a-hrc-55-66-unofficial-ukrainian.pdf.

[51] Olenivka penal facility: Prisoners of war and ICRC's role. The official website of the International Committee of the Red Cross. URL: https://www.icrc.org/en/document/olenivka-penal-facility-prisoners-war-and-icrcs-role.

[52] Ukraine: military endangering civilians by locating forces in residential areas – new research. The official website of Amnesty International. URL: https://www.amnesty.org.uk/press-releases/ukraine-military-endangering-civilians-locating-forces-residential-areas-new.

[53] «Шкода, що така організація бере участь у кампанії РФ з дезінформації». В ОПУ відреагували на звіт Amnesty International. Суспільно-політичне інформаційне інтернет-видання «Суспільне Мовлення», 4 серпня 2022. URL: https://suspilne.media/267814-skoda-so-taka-organizacia-bere-ucast-u-kampanii-rf-z-dezinformacii-v-opu-vidreaguvali-na-zvit-amnesty-international/

[54] Рубан А. О. Консолідація українського суспільства як вагомий чинник зміцнення державного суверенітету в умовах російсько-української війни. Актуальні проблеми політики. 2023. № 71. С. 42-48. URL: https://doi.org/10.32782/app.v71.2023.6.

За інформацією Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, кількість українців, які опинилися за межами країни, сягнула понад вісім мільйонів. Щоправда, станом на 16 травня 2024 року їхня кількість скоротилася до майже 6,5 мільйонів осіб. Ця цифра включає як тих, хто тимчасово переїхав до сусідніх країн, так і тих, хто шукає притулку у віддаленіших державах Європи, Америки та інших регіонів світу[55].

Близько 1,5 мільйона українців повернулися на батьківщину. Але цей складний процес відбувається в умовах нестабільності та безперервних бойових дій, що створює додаткові перешкоди для реінтеграції та забезпечення безпеки.

4. Відновлення у воєнний і післявоєнний періоди

Упродовж усієї історії на планеті постійно точилися війни. Час від часу зі статті в статтю кочує цитата Дж. Бабеля, невідомого швейцарського автора, про те, що протягом 5,5 тисяч років відбулося понад 14,5 тисячі воєн, у яких сукупно загинуло понад 3,6 мільярда людей. Попри такі фантастичні цифри, реальність насправді все одно жахлива, якщо згадати людські втрати принаймні у XX столітті під час двох світових воєн[56].

Щодня Росія завдає ракетних ударів, спрямованих на руйнування військової та цивільної інфраструктури. Агресор знищує житлові будинки, медичні й освітні заклади, об'єкти енергетики. Дії російських військових призвели до згубних екологічних наслідків. Збитки лише від підриву Каховської ГЕС Мінекономіки оцінює в майже 14 мільярдів доларів. І вони щоденно зростають приблизно на 102 мільйони євро[57]. За попередніми підрахунками Інституту Київської Школи Економіки, станом на 1 вересня 2023 року завдана Україні шкода сягнула 151,2 мільярда доларів. А Світовий Банк назвав суму у 411 мільярдів доларів, необхідну на відновлення економіки[58] [59].

---

[55] Ukraine Refugee Situation. The Operational Data Portal of United Nations High Commissioner for Refugees. https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine.

[56] Jongman Berto, Dennen Hans van der. The Great 'War Figures' Hoax: An Investigation in Polemomythology. Bulletin of Peace Proposals (the Netherlands). 1988, Vol. 19, No. 2, PP. 197-203. URL: https://www.jstor.org/stable/44481387.

[57] Бондар Віктор. «United for Justice. United for Nature»: Об'єднані, значить – сильні. *Голос України*. 22 жовтня 2023. URL: http://www.golos.com.ua/article/374521

[58] Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже $155 млрд – Оцінка KSE Institute. Веб-сайт Київської школа економіки. 12.02.2024. URL: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/

[59] Ukraine: Third Rapid Damage and Needs Assessment (February 2022 – December 2023). United Nations in Ukraine. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/UA%20RDNA3%20report%20EN.pdf.

З перших днів повномасштабної війни провідні вітчизняні та іноземні фахівці підготували Концептуальну записку щодо повоєнної відбудови України. У пригоді став міжнародний досвід відновлення регіонів, постраждалих від військових конфліктів і природних катаклізмів[60] [61]. Запропоновано проводити реконструкцію у три стадії:

1) негайна відповідь;

2) швидке відновлення критичної інфраструктури й економіки;

3) закладення фундаменту модернізації і довготривалого зростання.

На підготовчій стадії відбулося структурування економіки з урахуванням безпекових ризиків. Держава умовно поділена на прифронтові, відносно безпечні і тилові регіони[62]. І від цього залежить розміщення промислових потужностей. Паралельно спостерігається глибоке переформатування країни, що матиме тривалі наслідки. Сформована у радянські часи регіоналізація стирається. Об'єкти важкої промисловості на сході і півдні винищуються ворогом. Уцілілі підприємства переносять на захід. Населення, яке традиційно підтримувало проросійські партії, змушене теж евакуюватися на захід, де поступово асимілюються. Отже, відбувається поступове зникають регіональні розбіжності[63].

Наступні стадії мають різні мету і завдання. Негайна відповідь на першій стадії вживає заходів, передбачених у країнах, які зазнали удару стихійного лиха. Саме в умовах припинення роботи систем централізованого водо-, електро-, газо- і теплопостачання та інших систем життєзабезпечення, на підставі урядової постанови організували пункти незламності[64]. Зусилля на другій стадії спрямовані на відновлення державних функцій, пов'язаних із фінансовою, фіскальною, монетарною політикою і кредитуванням.

Під час третьої стадії найголовнішою метою є досягнення стабільного зростання країни. Автори Концептуальної записки

---

[60] Ebnöther Anja H., Fluri Philipp H. After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies – From Intervention to Sustainable Local Ownership. Vienna – Geneva, 2005.

[61] Castillo Graciana del. Rebuilding War-Torn States: The Challenge of Post-Conflict Economic Reconstruction. New York: Oxford University Press Inc., 2008. 459 pp.

[62] Бекер Торбйорн, Айхенгрін Баррі, Городніченко Юрій, Гурієв Сергій, Джонсон Саймон, Милованов Тимофій, Рогофф Кеннет, Мауро Беатріче Ведер ді. Нарис про відбудову України. Незалежна аналітична платформа «Vox Ukraine». 7.04.2022. URL: https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2022/04/Reconstruction-of-Ukraine-2022-04-05-copy-edited_Ukr.pdf

[63] Гудименко Юрій. Еволюціонувати або померти. Еспресо. 20 травня 2024. URL: https://espreso.tv/poglyad-evolyutsionuvati-abo-pomerti.

[64] Питання організації та функціонування пунктів незламності: Постанова Кабінету Міністрів України № 1401 від 17 грудня 2022 р. Урядовий портал. https://www.kmu.gov.ua/npas/pytannia-orhanizatsii-ta-funktsionuvannia-punktiv-t171222.

звертають увагу на важливість ефективного розвитку людського капіталу. Війна стала на перешкоді нормальної освіти молоді. Постійні повітряні тривоги переривають навчальний процес, від ракетних ударів руйнуються заклади освіти. Але, щонайтривожніше, скорочується кількість абітурієнтів. Якщо напередодні війни, 2021 року, на зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) зареєструвалося 390 тисяч учасників[65], 2022 року, у перший рік війни, на національний мультипредметний тест (замість ЗНО) – 229 тисяч, то 2024 року – вже 220 тисяч[66]. Тому актуальним залишається створення умов для повернення на батьківщину українських біженців.

Важливо залучати не тільки іноземний капітал, але й технології, щоб підготувати ґрунт для тривалого зростання промисловості та інтегруватися до світової економіки. Водночас перед українцями відкриваються унікальні можливості повністю модернізувати державу. З одного боку, вщент руйнуються підприємства, часто із застарілими технологіями. А з іншого, як зазначають фахівці, відбудова надає шанс «технологічному стрибку», переведенню економіки на безвуглецеві, зелені рейки. Це має стати основою успіху. Щонайважливіше, Україна на цій стадії активно готується до вступу до Європейського Союзу. Європейські структури уважно стежать, як закладається фундамент держави з верховенством права, низьким рівнем корупції і сильною демократією[67].

ВИСНОВКИ

В умовах постійного ракетного терору і перетворення цілих міст на руїни ведеться активне обговорення щодо змін в українському суспільстві у воєнний і післявоєнний періоди. Післявоєнний розвиток країни часто асоціюється зі значними перетвореннями. Це особливий період, коли суспільство прагне відновити мир і стабільність, або, як казав Вінстон Черчілль, «повернути прості радості та надії, які роблять життя вартим того, щоб жити»[68]. Україна потребує глибоких і

[65] На ЗНО 2021 року зареєструвалися майже 390 тисяч абітурієнтів. Укрінформ, 17 травня 2021. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3247157-na-zno-cogoric-zareestruvalisa-majze-390-tisac-abiturientiv.html.

[66] НМТ-2024: у МОН розповіли, скільки абітурієнтів уже зареєструвалися на тестування. Українська правда: Життя, 7 квітня 2024. URL: https://life.pravda.com.ua/society/shchonaymenshe-20-tisyach-ukrajinciv-skladatimut-nmt-za-kordonom-mon-300923/

[67] Бекер Торбйорн, Айхенгрін Баррі, Городніченко Юрій, Гуріев Сергій, Джонсон Саймон, Милованов Тимофій, Рогофф Кеннет, Мауро Беатріче Ведер ді. Концептуальна записка щодо повоєнної відбудови України. *Європейська правда*. 11.04.2022. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/04/11/685537/

[68] Цит. За: Rompuy Herman Van, President of the European Council. From War to Peace: A European Tale. The Norwegian Nobel Committee, Oslo, 10.12.2012. URL: https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/eu/26124-european-union-eu-nobel-lecture-

всеосяжних зрушень, які торкнуться основних структур і механізмів функціонування держави та суспільства. Ці системні перетворення уже впливають на різні сфери: політичну, правову, економічну, екологічну, соціальну, культурну. А зовнішні та внутрішні виклики постійно породжують нові суспільні відносини, найважливіші з яких підлягають правовому регулюванню.

Під час війни виявляється й поступово усувається ціла низка прогалин у міжнародному гуманітарному, міжнародному кримінальному праві і національному кримінальному судочинстві. Україна дедалі більше зміцнює зв'язки з міжнародними судами. Позови проти Росії розглядаються в Міжнародному Суді ООН, Європейському Суді з прав людини. Ключову роль у переслідуванні осіб, відповідальних за геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності відіграє Міжнародний кримінальний суд. Міжнародна спільнота та Україна спільно працюють над питанням заснування спеціального міжнародного трибуналу над головними воєнними злочинцями за розв'язання війни проти України, подібного до Нюрнберзького трибуналу. Зрештою, це сприяє відновленню справедливості й міжнародного правопорядку.

У Стародавньому Римі після завершення війни існувала традиція зачиняти браму в храмі бога Януса. Якраз після чергового такого ритуалу, за правління Октавіана Августа[69], настала золота доба римської держави – Pax Romana[70]. На цей символічний акт чекають й українці. І ледь не з початку війни ведуться розмови про післявоєнну відбудову в умовах власного *Pax Ukrainica* як частини відновленого Європейського миру.

АНОТАЦІЯ

Зовнішні та внутрішні виклики постійно породжують нові суспільні відносини, найважливіші з яких підлягають правовому регулюванню. Усеосяжні зміни вже охопили різні сфери життя, забезпечуючи значну трансформацію системи права та правозахисту під впливом воєнного стану. Надзвичайно складним, особливо в умовах війни, є питання співвідношення дотримання прав і свобод громадян, зміцнення національної безпеки, відновлення справедливості та міжнародного правопорядку. Від успішного розв'язання комплексу проблем,

2012/; архів: https://web.archive.org/web/20180817185822/https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/eu/26124-european-union-eu-nobel-lecture-2012/

[69] Res Gestae Divi Augusti. Bonn: A. Marcus und E. Weber`S Verlag, 1908, p. 14, 16. URL: https://archive.org/details/resgestaediviau00diehgoog/page/n18/mode/1up

[70] Seneca Lucius Annaeus. De Providentia, 1.4.XIV / Moral Essays: volume 1. John W. Basore. London and New York. Heinemann. 1928. URL: https://www.crtpesaro.it/Materiali/Latino/On%20Providence.php

породжених війною, залежить досягнення Pax Ukrainica (Українського миру) як частини відновленого Європейського миру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні, 26 лютого – 5 квітня 2024. The official website of the United Nations Human Rights Council. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/a-hrc-55-66-unofficial-ukrainian.pdf.

2. Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: Постанова Верховної Ради України № 2188-IX від 14 квітня 2022 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#n12.

3. Захист цивільних осіб: вплив бойових дій на цивільних з 24 лютого 2022 року: Дворічний звіт Моніторингової місії ООН із прав людини в Україні від 21.02.2024. URL: https://ukraine.un.org/uk/download/154471/261245.

4. Конституція України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4382.

5. Кримінальний кодекс України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3862.

6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради України № 2148-VIII від 19.10.1973. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

7. Ознаки суб'єкта злочину, передбаченого ст. 437 КК України «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни». Офіційний вебпортал Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1564458.

8. Питання організації та функціонування пунктів незламності: Постанова Кабінету Міністрів України № 1401 від 17 грудня 2022 р. Урядовий портал. https://www.kmu.gov.ua/npas/pytannia-orhanizatsii-ta-funktsionuvannia-punktiv-t171222.

9. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 415/2182/20 (провадження № 13-15кс22). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373993.

10. Пояснювальна записка до Постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"». Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#n95.

11. Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій: Проєкт закону № 8371 від 19.01.2023.

Законопроєкти Верховної Ради. Електронний кабінет громадянина. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219.

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України № 2108-IX від 3 березня 2022 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text.

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України № 3633-IX від 11 квітня 2024 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text.

14. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України № 3543-XII від 21 жовтня 1993 року з подальшими змінами. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text.

15. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

16. Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

17. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

18. Про територіальну оборону України: Проєкт закону. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70682.

19. Рішення Господарського суду Києва у справа № 910/423/23 від 13.06.2023. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111800255.

20. Рішення Господарського суду Києва у справа № 910/9385/20 від 15.02.2023. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109014604.

21. Стенограма засідання Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики від 04.04.2024. С. 15-16. Вебсайт Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/34870.pdf.

22. Ухвала Північного апеляційного господарського суду у справі № 910/423/23 від 04.09.2023. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113266066.

23. Alexei Navalny's death and the need to counter Vladimir Putin's totalitarian regime and its war on democracy. Resolution 2540 (2024). The official website of Council of Europe. URL: https://pace.coe.int/en/files/33511/html.

24. Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation: 32 States intervening). Summary of the Judgment of 2 February 2024. The official website of International Court of Justice. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20240202-sum-01-00-en.pdf.

25. EU security and defence: Council sets out five main priorities. Council Conclusions on EU Security and Defence № 9225/24. The official website of the Council of the EU and the European Council. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9225-2024-INIT/en/pdf (дата звернення: 27.05.2024).

26. ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. The official website of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and.

27. Castillo Graciana del. Rebuilding War-Torn States: The Challenge of Post-Conflict Economic Reconstruction. New York: Oxford University Press Inc., 2008 – 459 pp.

28. Ebnöther Anja H., Fluri Philipp H. After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies – From Intervention to Sustainable Local Ownership. Vienna – Geneva, 2005. – 423 pp.

29. Gropas Ruby. Pax Europaea: EU Challenges and Prospects in Eurasia, Africa and the Middle East [Електронний ресурс]: Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington DC, 2008, p. 2-3. URL: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/Pax%20Europaea.doc.

30. Jongman Berto, Dennen Hans van der. The Great 'War Figures' Hoax: An Investigation in Polemomythology. *Bulletin of Peace Proposals* (the Netherlands). 1988, Vol. 19, No. 2, PP. 197-203. URL: https://www.jstor.org/stable/44481387.

31. The Nobel Peace Prize for 2012. The Norwegian Nobel Committee, Oslo, 10.12.2012. URL: https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/press-release/

32. Rompuy Herman Van, President of the European Council. From War to Peace: A European Tale. The Norwegian Nobel Committee, Oslo, 10.12.2012. URL: https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/eu/26124-european-union-eu-nobel-lecture-2012/; архів: https://web.archive.org/web/20180817185822/https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/eu/26124-european-union-eu-nobel-lecture-2012/

33. Vitiello Daniela. The Nansen Passport and the EU Temporary Protection Directive: Reflections on Solidarity, Mobility Rights and the Future of Asylum in Europe. *European Papers: A Journal on Law and Integration*. 2022, Vol. 7, No 1, p. 16. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/dab25ed5-0b9f-4877-8e0d-95a150a296c8/Montaldo_-_Vitiello_-_European_Papers_collection.pdf.

34. Ukraine: Third Rapid Damage and Needs Assessment (February 2022 – December 2023). United Nations in Ukraine. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/UA%20RDNA3%20report%20EN.pdf.

35. Бекер Торбйорн, Айхенгрін Баррі, Городніченко Юрій, Гурієв Сергій, Джонсон Саймон, Милованов Тимофій, Рогофф Кеннет, Мауро Беатріче Ведер ді. Концептуальна записка щодо повоєнної відбудови України. *Європейська правда*. 11 квітня 2022. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/04/11/685537/

36. Бекер Торбйорн, Айхенгрін Баррі, Городніченко Юрій, Гурієв Сергій, Джонсон Саймон, Милованов Тимофій, Рогофф Кеннет, Мауро Беатріче Ведер ді. Нарис про відбудову України. Незалежна аналітична платформа «Vox Ukraine». 7 квітня 2022. URL: https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2022/04/Reconstruction-of-Ukraine-2022-04-05-copy-edited_Ukr.pdf.

37. Бондар Віктор. «United for Justice. United for Nature»: Об'єднані, значить – сильні. *Голос України*. 22 жовтня 2023. URL: http://www.golos.com.ua/article/374521

38. Буткевич Ольга. Зміст злочину екоциду крізь призми національно-правового та міжнародного вимірів. *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний веб-портал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

39. Верховна Рада України унеможливила роботу колаборантів на підприємствах стратегічного значення та об'єктах критичної інфраструктури. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/248938.html.

40. Водянніков Олександр. Між Нюрнбергом та Кампалою: злочини проти миру в Кримінальному кодексі України та судовій практиці. *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

41. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже $155 млрд – Оцінка KSE Institute. Веб-сайт Київської школа економіки. 12.02.2024. URL: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/

zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/

42. Колесніченко Олександр. Міжнародний досвід відновлення та відбудови держав і регіонів після військових конфліктів та екологічних катастроф: висновки для України. Вебпортал Центра міжнародної безпеки. URL: https://analytics.intsecurity.org/ukraine-reconstruction/

43. Кориневич Антон. Відповідальність за злочин агресії проти України: міжнародний і національний вимір *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

44. Костін Андрій (Генеральний прокурор). Об'єднані заради правосуддя. Об'єднані заради природи. *Міжнародна конференція «United for Justice.United for Nature»* (20-21 жовтня 2023 року), Київ. https://www.gp.gov.ua/ua/posts/united-for-justice-united-for-nature-u-kijevi-rozpocalasya-miznarodna-konferenciya-prisvyacena-ekologicnim-viklikam-povyazanim-iz-ruinivnim-vplivom-rosiiskoyi-agresiyi.

45. Кравченко Станіслав (Голова Верховного Суду). Застосування міжнародного кримінального права в національних і міжнародних судах. *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

46. Кравченко Станіслав (Голова Верховного Суду). Правова позиція Великої Палати Верховного Суду щодо застосування статті 437 Кримінального кодексу України (Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни). *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

47. Круп'яник Аліна. Цифрова економіка України: основні фактори розвитку. *Незалежна аналітична платформа «Vox Ukraine»*. 22 серпня 2023. URL: https://voxukraine.org/tsyfrova-ekonomika-ukrayiny-osnovni-faktory-rozvytku.

48. Мазур Микола. Судова практика щодо воєнних злочинів. *Третя щорічна науково-практичної конференція «Міжнародне кримінальне право в національних та міжнародних судах»* (17 травня 2024, Київ). Офіційний вебпортал «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/press/news/1608769.

49. Малюк Василь. СБУ розпочала 73 провадження щодо священнослужителів, які працювали на ворога. Укрінформ. 25 лютого

2024. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3832086-sbu-rozpocala-73-provadzenna-sodo-svasennosluziteliv-aki-pracuvali-na-voroga.html.

50. Президент ветував Закон про звільнення працівників за колабораціонізм. *Інформаційне агентство «ЛІГА:ЗАКОН»*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/227773_prezident-vetuvav-zakon-pro-zvlnennya-pratsvnikv-za-kolaboratsonzm

51. Правове регулювання організації та діяльності суб'єктів сектора безпеки і оборони: збірник документів і матеріалів / Упорядники: Беланюк М.В., Доронін І.М., Лебединська О.В., Радзієвська О.Г., Пилипчук В.Г., Шамара О.В., Фурашев В.М. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2020. 756 с. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/verstka_zbirnuk_zakoniv.pdf.

52. Рубан А. О. Консолідація українського суспільства як вагомий чинник зміцнення державного суверенітету в умовах російсько-української війни. Актуальні проблеми політики. 2023. № 71. С. 42-48. URL: https://doi.org/10.32782/app.v71.2023.6

53. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина / Крапивін Євген, Бєлоусов Юрій, Яворська Василина, Петренко Станіслав, Пашковський Микола, Коваль Дмитро. К.: Право-Justice, 2023. 108 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf.

54. Тойнбі Арнольд. Дослідження історії. Том 1 / Пер. з англ. В. Шовкуна.– Київ: Основи, 1995. – С. 72.

55. Форостюк О. Д. Релігія і право: коментар законодавства України. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – 288 с.

56. Шадрін Олександр. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм: дискусійні моменти статті закону. Вебсайт Української Гельсінської спілки з прав людини. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/kryminalna-vidpovidalnist-za-kolaboratsionizm-dyskusiyni-momenty-statti-zakonu/

Information about the author:
Forostiuk Oleh Dmytrovych,
PhD in Law,
Associate Professor of the Department of Human Rights
International and European Law
Academy of Advocacy of Ukraine
27, Tarasa Shevchenka boulevard, Kyiv, 01032, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-18

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ

Швець Н. М.

ВСТУП

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій наприкінці XX – на початку XXI століття зумовив необхідність підлаштовуватися до нових реалій цифровізованого суспільства, у тому числі шляхом внесення змін до ключових нормативно-правових актів, що регламентують трудові відносини. Безумовно, цифрові трансформації суттєво вплинули на полегшення комунікації між роботодавцем та працівником, спростили документообіг, дистанційний формат роботи убезпечив співробітників від потенційної загрози для життя та здоров'я за умов воєнного стану тощо.

В умовах діджиталізації кадрова політика роботодавця стала більш гнучкою, адаптованою до швидкозмінного середовища. Активне впровадження цифрових інструментів, цифрових платформ сприяло ефективнішому управлінню персоналом за реалій військової агресії проти України.

Доцільно зазначити, що черговий поштовх для внесення змін до норм законодавства про працю, пов'язаних з цифровими трансформаціями економіки нашої держави, дав запроваджений на теренах України воєнний стан. І в цих непростих реаліях сьогодення слід визнати конструктивною роботу Міністерства цифрових трансформацій та інших державних інституцій, які в екстремальних умовах напрацювали зміни до Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП), низки законів, підзаконних нормативно-правових актів і ця робота не зупиняється й до сьогодні.

На сторінках цієї наукової публікації авторка зосереджує увагу наукової спільноти на аналізі поняття цифровізації; розробляє принципи цифровізованих трудових відносин, беручи за основу принципи цифровізації, закріплені у нормах Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р; окреслює сьогодення та тенденції розвитку законодавства про працю за умов воєнного стану з огляду на цифрові трансформації і не тільки.

Законами, які за умов воєнного стану мають пріоритет перед нормами КЗпП, є Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136-IX (далі – Закон № 2136) та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 року № 2352-IX (далі – Закон № 2352). У період воєнного стану діють норми КЗпП, яких не змінив або не скасував Закон № 2136. Під час війни на практиці не застосовуємо норм законодавства про працю в частині відносин, які врегулював Закон № 2136 (ч. 3 ст. 1 Закону № 2136). Коли роботодавець оформлює кадрову документацію або визначає, які гарантії чи компенсації необхідно забезпечити працівникові, встановлюємо, яку норму КЗпП застосувати; перевіряємо, чи не врегулював цього питання Закон № 2136 інакше, ніж КЗпП. Якщо Закон № 2136 обмежує гарантії, закріплені у КЗпП, керуємося нормами Закону № 2136. Якщо в Законі № 2136 про гарантію чи кадрову процедуру не йдеться, – застосовуємо норми КЗпП.

Очевидною для усіх новацією чинного трудового законодавства стала електронна комунікація між роботодавцем та працівником, з необхідністю якої ми стикнулися ще за часів карантинних реалій. Електронний документообіг актуалізувався з початком воєнних дій. Інструкція з діловодства на підприємстві, в установі, організації має передбачити процедурні аспекти запровадження та ведення електронного документообігу, а роботодавцю доцільно провести конструктивну інформаційно-роз'яснювальну роботу та навчання персоналу з питань впровадження системи електронного документообігу, забезпечити співробітників кваліфікованим електронним підписом.

Законодавчі зміни, зумовлені воєнним станом, дали свій поштовх до впорядкування локальних актів підприємств, установ, організацій. Так, на часі оновлення текстів колективних договорів, Правил внутрішнього трудового розпорядку в частині модернізації трудових відносин за часів цифровізованої економіки, розробка Стратегії цифровізованої кадрової політики підприємства тощо.

1. Цифровізація у трудових відносинах: поняття, принципи запровадження, тенденції розвитку за умов сьогодення

Цифровізація в Україні продовжує формувати новий тип держави та становлення правової системи із чітким орієнтиром на задоволення потреб суспільства, реалізуючи заходи практичного впровадження, інтеграції та освоєння нових цифрових сервісних технологій в систему публічного адміністрування з неухильною орієнтацією на вимоги міжнародно-правових стандартів. Міра використання можливостей цифрової трансформації залежить від системних законодавчих

перетворень та здійснення відповідного реформування. 24 лютого 2022 р. змінило докорінно хід історії і змусило здійснити заходи екстреного реагування як до існуючої загрози, так і паралельного прогнозування правових дій після її ліквідації як державним інституціям, так і науковій спільноті. Викликані війною історично переломні події в Україні потребують ще більш рішучих, масштабних та швидкісних дієвих заходів з боку держави. Сьогодні саме забезпечення функціонування держави опосередковує етап ґрунтовних перетворень у публічному секторі та трансформаційні зміни для забезпечення нових форм взаємовідносин людини та держави, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, промисловості та інших сфер життя. Зазначене свідчить про безумовну важливість та актуальність саме комплексного наукового дослідження публічного адміністрування у сфері цифрової трансформації та залучення наукової спільноти до процесу втілюваних перетворень, системних змін для якісного забезпечення розв'язання низки важливих проблем[1].

Ефективне використання цифрових інструментів у кадровій політиці може сприяти вдосконаленню процесів найму, розвитку та управління персоналом. Поділяємо позицію Кришталь Г.О., Брюховецької І.О., Паніна Є.В., що діджиталізація може покращити системи відстеження навичок та потенціалу працівників, забезпечити персонал інструментами для саморозвитку, а також підвищити ефективність комунікації всередині організації. Зосередження на розвитку кадрів у контексті діджиталізації дозволить організаціям бути готовими до викликів сучасного світу та забезпечити стабільний та успішний розвиток[2].

Одне з визначень поняття цифровізації представлено у Енциклопедії інформаційних наук і технологій, в якій зазначається, що «цифровізація – це інтеграція цифрових технологій у повсякденне життя суспільства шляхом оцифровки всього, що можна оцифрувати. Цифровізація означає комп'ютеризацію систем і робочих місць для більшої легкості та доступності»[3].

Засновник і головний виконавчий директор Agile Elephant Девід Террар зазначав, що «цифрова трансформація» – це процес переходу до

---

[1] Сандул Я.М. Цифровізація в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень:* у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 58.

[2] Кришталь Г.О., Брюховецька І.О., Панін Є.В. Діджиталізація кадрової політики як ключовий фактор успішної організації. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом.* Економічні науки. Випуск 5 (72), 2023. С. 25.

[3] Mehdi Khosrow-Pour. Encyclopedia of Information Science and Technology, Fourth Edition (10 Volumes). IGI Global, June, 2017. 8104 p.

нових способів роботи і мислення з використанням цифрових, соціальних, мобільних і нових технологій та включає зміну мислення керівництва, заохочення інновацій і нових бізнес-моделей, оцифровку активів і ширше використання технологій для поліпшення досвіду співробітників, клієнтів, постачальників, партнерів і зацікавлених сторін[4].

Реальністю сьогодення стала стрімка цифровізація не лише робочих процесів на підприємствах, в установах, організаціях (автоматизація та роботизація виробничих процесів на підприємствах), а й системи доступу до роботи (електронні перепустки, відеоспостереження), охорони праці (дистанційні інструктажі з техніки безпеки; сповіщення у додатках про повітряну тривогу), добору кадрів тощо.

Принципи цифровізації – основні закони, положення й рушійні сили просування інформаційно-комунікаційних технологій в повсякденне життя держави, підприємства та соціуму. Єдиним фундаментальним принципом цифровізації є ідея покращення процесів життєдіяльності людей за рахунок застосування сучасних технологій у різних сферах суспільного життя. Основою діяльності економічних суб'єктів, які функціонують з використанням основних принципів цифровізації є необхідність задоволення суспільних потреб найбільш ефективним – цифровим способом[5].

Можна виокремити такі принципи цифровізованих трудових відносин: 1) принцип доступності (рівний доступ персоналу до інформації, інформаційних ресурсів, послуг, знань тощо); 2) принцип відкритості (співробітництво з усіма контрагентами з метою створення цифровізованого ринку товарів та послуг); 3) принцип справедливості (запроваджених правил діджиталізації в рамках підприємства мають дотримуватися сторони трудових правовідносин); 4) принцип ефективності (результат від цифровізації має перевищити затрати на її запровадження); 5) принцип незалежності (свободи пошуку, обробки, аналізу, застосування та передачі інформації); 6) принцип комплексності (подолання перешкод на шляху до цифровізації); 7) принцип оперативності (оперативність обміну даними між учасниками трудових відносин). За умов воєнного стану актуалізувався принцип безпеки інформаційних потоків (інформаційної безпеки), особливо на підприємствах критичної інфраструктури (захист персональних даних, кібербезпека, зниження ризиків несанкціонованого доступу до чутливої інформації та ін.).

[4] Шляхи імплементації європейської політики впровадження цифрових технологій: монографія / [К. В. Єфремова, О. В. Шаповалова, М.Г. Хаустова та ін.]; за ред. К. В. Єфремової. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2022. С. 45.

[5] Руденко М.В. Цифровізація економіки: нові можливості та перспективи. *Економіка та держава.* 2018. № 11. С. 63.

Позитивні тенденції від запровадження цифровізації у сфері трудових відносин простежуються у зростанні продуктивності праці працівників за рахунок цифровізації бізнес-процесів; пришвидшенні автоматизації низки виробничих процесів; підвищенні ефективності управління персоналом; оперативності взаємодії з державними органами; розширенні каналів реалізації продукції та надання послуг тощо.

Відмовляючись від паперових процесів та цифровізуючи складові елементи роботи працівників, роботодавець досягає зменшення кількості кроків, які було необхідно раніше (до запровадження діджитал-процесів) проходити, для функціонування підприємства, установи, організації; отримує скорочення строків виконання робіт, надання послуг; зниження експлуатаційних витрат. Цифровізація економіки за умов воєнного стану допомагає суспільству створити надійне цифрове середовище, оптимізувати та масштабувати операції, зробити їх послідовними та безпечними.

За рахунок цифровізації стає можливим прискорено розвивати інновації, підтримувати стартапи, навчати всіх бажаючих основам програмування, впроваджувати цифрові технології у галузі економіки. Реалізація всіх вище перелічених умов дозволить підвищити продуктивність функціонування всієї економічної системи держави та отримати додаткові конкурентні переваги у глобалізованому цифровому світі[6].

Пропонуємо на підприємствах розробляти Стратегію цифровізованої кадрової політики як окремий локальний акт, в якому доцільно прописати запровадження інновацій на всіх етапах кадрової політики, починаючи з моменту працевлаштування, у перебігу роботи та під час звільнення працівника. Зокрема, є сенс віддати перевагу активному впровадженню інноваційних методів рекрутингу, встановлювати гнучкий графік роботи для працівників з огляду на воєнний стан, передбачити практику цифрових систем визначення бонусів, започаткувати застосування електронних платформ для розв'язання конфліктних ситуацій та покращення комунікації; розглянути можливості використання цифрових інструментів для підтримки корпоративної культури та створення віртуальних подій для спільноти, запровадження інноваційних методик оцінювання персоналу, онлайн-курсів підвищення кваліфікації тощо.

Особливу увагу за умов воєнного стану слід приділити питанням відеоспостереження на роботі на законних підставах та з обґрунтованою метою, адже працівники, приміром, критичної інфраструктури, постійно знаходяться у строю, проте саме об'єкти критичної

[6] Руденко М.В. Цифровізація економіки: нові можливості та перспективи. *Економіка та держава.* 2018. № 11. С. 65.

інфраструктури перебувають під обстрілами. Роботодавець, передусім, за реалій військової агресії з метою охорони здоров'я і життя персоналу об'єктів критичної інфраструктури зацікавлений встановити камери відеоспостереження у приміщеннях підприємств, а не лише, щоб контролювати персонал стратегічних підприємств у перебігу робочого дня чи для попередження випадків крадіжок тощо.

На цей час не розроблено нормативно-правового акту, який би врегульовував питання відеоспостереження на підприємстві. Проте будь-який роботодавець, зокрема й фізична особа-роботодавець, вправі розробити свої правила у Положенні про відеоспостереження. Цей локальний акт повинен відповідати вимогам Конституції України; КЗпП; Цивільного кодексу; Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-XII; Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. № 2939-VI; Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 р. № 2297-VI.

До початку роботи за укладеним трудовим договором роботодавець зобов'язаний в узгоджений із працівником спосіб поінформувати про його права й обов'язки, умови праці (ч. 3 ст. 29 КЗпП). Робота в умовах відеоспостереження є складовою «умов праці».

Якщо відеоспостереження за працівником роботодавець запроваджує після працевлаштування, то слід дотримуватися норм ст. 32 КЗпП – повідомити працівника про зміну істотних умов праці не пізніше ніж за два місяці. Під час дії воєнного стану про зміну істотних умов праці достатньо повідомити до їх запровадження (ч. 2 ст. 3 Закону № 2136-IX). Якщо працівник не погодиться з новими умовами праці, то його звільняють на підставі п. 6 ст. 36 КЗпП із виплатою вихідної допомоги.

Для того щоб запровадити відеоспостереження, роботодавець: видає наказ та розробляє Положення про відеоспостереження, ознайомлює працівників та запитує їх письмову згоду на відеоспостереження на робочому місці; вносить відповідний розділ до Правил внутрішнього трудового розпорядку та Положення про захист персональних даних; розміщує інформаційні таблички, що попереджають про відеоспостереження; обладнує кімнату, у якій вестимуть відеоспостереження та зберігатимуть записи, із захистом від несанкціонованого доступу[7]. Також вважаємо за доцільне проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу серед персоналу з приводу запровадження відеоспостереження, акцентуючи на його перевагах за умов воєнного стану.

[7] Шкарівська І. Як встановити аудіо- та відеоспостереження за працівниками, щоб не порушити закону. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/10015145 (дата звернення: 25.05.2024).

Окремої уваги заслуговує питання дистанційного формату роботи під час дії воєнного стану та масової міграції населення.

В умовах воєнного стану застосування дистанційної роботи набуло особливого значення, адже стало одним із способів збереження трудових відносин та організації праці у відносній безпеці. Важливо, що режим дистанційної роботи не обмежує працівників територією і робочим місцем, тому дає можливість працювати будь-де, навіть із-за кордону, головне, щоб був доступ до інформаційно-комунікаційних технологій. Під час війни інколи й укриття слугує робочим місцем. Саме використання дистанційних технологій дало можливість забезпечити освітній процес, який був поновлений з 14 березня 2022 р. після вимушених канікул у дистанційному або змішаному форматі, залежно від рівня безпеки в певному регіоні. Згодом було упорядковано застосування дистанційної роботи для державних службовців та працівників державних органів[8].

Для упорядкування трудових відносин в умовах воєнного стану було прийнято Закон № 2136. Набрання чинності цим законом спричинило відповідні зміни в організації праці, зокрема й щодо порядку та умов застосування дистанційної роботи. Так, у нормах КЗпП з'явилася окрема стаття 60-2 «Дистанційна робота».

Згідно з ч. 1 ст. 60-2 КЗпП дистанційна робота – це форма організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією роботодавця, в будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства від 05.05.2021 р. № 913-21 затверджено Типову форму трудового договору про дистанційну роботу.

Принагідно, у КЗпП України відсутні норми про укладення та припинення трудових договорів про дистанційну роботу в електронній формі. Аналогічні норми відсутні й щодо укладення та припинення трудового договору з нефіксованим робочим часом, що регламентується ст. 21-1 КЗпП, якою Кодекс було доповнено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом» від 18.07.2022 року № 2421-IX.

Порядок і строки забезпечення працівників, які виконують роботу дистанційно, необхідними для виконання ними своїх обов'язків обладнанням, програмно-технічними засобами, засобами захисту

[8] Мельничук О.Ф., Мельничук М.О., Павліченко І.М. Правове регулювання та особливості застосування дистанційної роботи в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 70. 2022. С. 243.

інформації та іншими засобами, порядок і строки подання такими працівниками звітів про виконану роботу, розмір, порядок і строки виплати працівникам компенсації за використання належних їм або орендованих ними обладнання, програмно-технічних засобів, засобів захисту інформації та інших засобів, порядок відшкодування інших пов'язаних з виконанням дистанційної роботи витрат визначаються трудовим договором про дистанційну роботу (ч. 7 ст. 60-2 КЗпП).

У зв'язку з постійними обстрілами м. Харкова у працівників виникає потреба залишатися вдома з дітьми та працювати онлайн-режимі. Але коли відключають світло в домівках, є потреба приїхати на підприємство, де є генератори, щоб не переривати виробничий процес. Як врегулювати такий змішаний формат роботи? Доцільно видати наказ про тимчасове запровадження дистанційної роботи на час загрози збройної агресії в місті. У наказі зазначте: у разі відключення електроенергії вдома працівники мають прибути на підприємство, щоб не переривати виробничого процесу. Якщо електроенергію вимкнули наприкінці робочого дня, наприклад після 17:00, працівник вирішує з безпосереднім керівником, чи приїздити йому на підприємство. За погодженням між працівником і роботодавцем дистанційну роботу можна поєднувати з роботою на робочому місці в приміщенні чи на території роботодавця. Особливості такого поєднання встановлюють у трудовому договорі про дистанційну роботу (ч. 6 ст. 60-2 КЗпП). Однак у разі загрози збройної агресії, надзвичайної ситуації техногенного, природного чи іншого характеру роботодавець може запровадити дистанційну роботу наказом/розпорядженням і не укладати обов'язкового письмового трудового договору про дистанційну роботу (ч. 11 ст. 60-2 КЗпП)[9].

Дистанційна робота під час воєнного стану виявляється у ряді особливостей та викликів, які вимагають адаптації та вирішення відповідних завдань з боку працівників, роботодавців та державних органів. Розглянемо основні аспекти цієї ситуації.

1. Безпека та захист інформації: у воєнний час існує збільшена загроза кібератак та витоку конфіденційної інформації; для дистанційної роботи важливо встановити надійні засоби захисту даних та мережі.

2. Організація комунікації: умови воєнного стану можуть обмежувати звичайні засоби комунікації, що впливає на ефективність спілкування між співробітниками та роботодавцями; важливо

[9] Житкова І. Як оформити роботу працівників у зв'язку з постійними обстрілами та відключенням електроенергії. *Кадровик-01*. 2024. № 5. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/10015150 (дата звернення: 25.05.2024).

використовувати надійні засоби електронного зв'язку та забезпечити надійність зв'язку.

3. Збереження ефективності та продуктивності: умови воєнного стану можуть спричиняти стрес та нестабільність, що може вплинути на продуктивність працівників; роботодавці повинні розглядати можливості підтримки своїх працівників та стимулювання їх ефективності.

4. Законодавчі обмеження та регулювання: державні органи можуть вводити обмеження на дистанційну роботу під час воєнного стану для певних категорій працівників чи секторів економіки; важливо враховувати законодавчі норми та вимоги щодо організації праці в умовах воєнного стану[10].

Електронний документообіг став вже звичним явищем, починаючи з реалій карантину і не втрачає своєї актуальності за умов воєнного стану. Значною проблемою під час переходу на електронний документообіг є та обставина, що кадрові документи здебільшого є документами довготривалого та постійного зберігання. Наприклад, документи з кадрових питань (про прийняття на роботу, про надання відпусток тощо) потрібно зберігати 75 років, а контракти з керівниками – постійно (до моменту ліквідації організації).

Строки зберігання документів, зокрема й щодо кадрових питань, визначає обов'язковий для використання усіма юридичними особами Перелік типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів, що затвердив Мін'юст наказом від 12.04.2012 р. № 578/5.

Як виявляється, у світі не існує сьогодні технологій, які б могли гарантовано забезпечити зберігання електронних документів дуже тривалий час. Строк життя файлів наразі лише 20 років, для порівняння папір за правильних умов можна зберігати до 600 років[11].

Проте електронний документообіг себе виправдовує, особливо за реалій воєнного стану, коли паперові накази, розпорядження з кадрових питань можуть бути знищені внаслідок військових дій.

У період дії воєнного стану сторони трудового договору можуть домовитися про альтернативні способи створення, пересилання і зберігання наказів (розпоряджень) роботодавця, повідомлень та інших документів з питань трудових відносин та про будь-який інший

[10] Волинець Р.В., Бахновська І.П. Особливості дистанційної роботи під час воєнного стану. *Інноваційні тенденції сьогодення в сфері природничих, гуманітарних та точних наук:* матеріали конференції МЦНД. 12 квітня 2024 р., м. Дніпро, Україна. С. 69.

[11] Пархоменко А. Цифровий формат. *Юридична практика*. 4 травня 2021 р. № 17-18 (1218-1219). С. 19.

доступний спосіб електронної комунікації, який обрано за згодою між роботодавцем та працівником (ч. 2 ст. 7 Закону № 2136).

Важливе значення для функціонування електронного документообігу у трудових правовідносинах мають норми, закріплені в ч. 3 ст. 29 КЗпП, відповідно до якої ознайомлення працівників з наказами (розпорядженнями), повідомленнями, іншими документами роботодавця щодо їхніх прав та обов'язків допускається з використанням визначених у трудовому договорі засобів електронних комунікаційних мереж з накладенням удосконаленого електронного підпису або кваліфікованого електронного підпису. Відсутність зазначення в ч. 3 ст. 29 КЗпП про укладення трудового договору про дистанційну роботу дозволяє вважати її положення загальними для всіх видів трудового договору.

Потрібно звернути увагу, що частину третю включено до ст. 29 КЗпП України з назвою «Обов'язок роботодавця до початку роботи працівника за трудовим договором». Проте зміст частини третьої цієї статті свідчить про те, що її норми діють і після укладення трудового договору. У зв'язку з цим видається доцільною пропозиція Чанишевої Г.І. доповнити КЗпП окремою статтею 48-1 «Електронний документообіг у трудових відносинах» після ст. 48 «Облік трудової діяльності працівника» такого змісту: «Електронний документообіг у трудових відносинах здійснюється у передбачених законом випадках на підставі цього Кодексу, інших актів законодавства України, прийнятих відповідно до нього, законів України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про захист персональних даних», укладених трудових договорів»[12].

Порядок ведення електронного документообігу на підприємстві доцільно закріпити в Інструкції з діловодства. Роботодавцю необхідно за умов воєнного стану оцінити готовність працівників перейти на електронний документообіг, провести навчання персоналу з питань впровадження системи електронного документообігу, забезпечити співробітників кваліфікованим електронним підписом.

Таким чином, четверта промислова революція характеризується розвитком цифрового середовища та переходом до інноваційної інформаційної цивілізації. Цифровізація трудових відносин за умов воєнного стану посилилася і цей процес на часі. Насправді ефективно вирішити питання безпеки працівників лише нетехнічними (аналоговими) методами та інструментами за реалій військової агресії майже неможливо.

[12] Чанишева Г.І. Розвиток трудового законодавства України в умовах цифрової трансформації економіки: окремі питання. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 162.

2. Окремі законодавчі новації цифровізованого суспільства у сфері регламентації трудових відносин за умов воєнного стану

Проаналізуємо нормативно-правову базу, що дала поштовх та подальший розвиток цифровізації у сфері праці.

Так, постановою Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856 було затверджено Положення про Міністерство цифрової трансформації України (далі – Мінцифри). Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку IT-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті; у сфері хмарних послуг[13].

Мінцифри відповідно до покладених на нього завдань бере участь у розробленні та погодженні проекту порядку користування радіочастотним спектром в Україні в особливий період та в умовах надзвичайного або воєнного стану, порядку користування радіочастотним спектром в Україні для потреб дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні та військових формувань іноземних держав, які тимчасово перебувають на території України.

03.03.2021 р. Кабінет Міністрів України затвердив своєю Постановою Національну економічну стратегію на період до 2030 року, у якій визначаються орієнтири, принципи та цінності в економічній політиці, і серед них вказується на необхідність подальшого розвитку ефективної цифрової сервісної держави та компактних державних інститутів (розвиток цифрової економіки як одного із драйверів

[13] Положення про Міністерство цифрової трансформації України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.05.2024).

економічного зростання України)[14]. Також 03.03.2021 р. Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням схвалив Концепцію розвитку цифрових компетентностей і затвердив план заходів щодо її реалізації. Ухвалення цієї Концепції – стратегічний крок вперед у побудові цифрової держави. Одна з її найважливіших цілей – навчити цифрової грамотності 6 млн українців за 3 роки. В документі вказується, що опанувавши цифрові навички, кожен українець зможе отримувати державні послуги онлайн, якісно підвищити рівень життя, впевнено користуватися соціальними мережами та Інтернетом.

Відносини між працівником і роботодавцем під час війни регулюють норми Законів № 2136, № 2352. Хоч вони наразі й мають пріоритетне значення, доцільно зважати й на норми КЗпП.

Керуємося нормами Закону № 2136 з 24 березня 2022 року. Закон № 2136 опублікували 23 березня 2022 року, він набув чинності з наступного дня (п. 1 Прикінцевих положень Закону № 2136).

У період воєнного стану діють норми КЗпП, яких не змінив або не скасував Закон № 2136. Під час війни не застосовуємо норм законодавства про працю в частині відносин, які врегулював Закон № 2136 (ч. 3 ст. 1 Закону № 2136). Коли оформлюємо кадрові документи або встановлюємо, які гарантії чи компенсації необхідно забезпечити: визначаємо, яку норму КЗпП застосувати; перевіряємо, чи не врегулював цього питання Закон № 2136 інакше, ніж КЗпП. Якщо Закон № 2136 обмежує гарантії, що визначає КЗпП, керуємося нормами Закону № 2136. Якщо в Законі № 2136 про гарантію чи кадрову процедуру не йдеться, – застосовуємо норми КЗпП.

У період дії воєнного стану кадровики подекуди запитують, як звільнити працівника, який переїхав на безпечну територію або виїхав за кордон. Такі працівники не можуть прийти у відділ кадрів, щоб особисто подати заяву на звільнення, ознайомитися з наказом про звільнення та отримати трудову книжку. Пропонуємо розглянути чотири потенційні алгоритми дистанційного звільнення працівника.

Варіант 1. Обмін документами з КЕП. «КЗпП дає змогу роботодавцю ознайомлювати працівників із наказами/розпорядженнями, повідомленнями, іншими документами щодо їхніх прав та обов'язків за допомогою визначених у трудовому договорі засобів електронних комунікаційних мереж із накладенням удосконаленого електронного підпису або кваліфікованого електронного підпису – КЕП (ч. 3 ст. 29 КЗпП). Якщо ознайомлюємо з документами засобами

[14] Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 24.05.2024).

електронного зв'язку, керуємося Законами України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. № 851-IV (далі – Закон № 851) та «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р. № 2155-VIII (далі – Закон № 2155).

Електронний документ – це не просто файл, що створили у Word. Електронним документ стає за двох умов: 1) інформація зафіксована у вигляді електронних даних; 2) є обов'язкові реквізити документа. Підстава – стаття 5 Закону № 851. Обов'язкові реквізити електронного документа такі самі, що й у паперового. Документи, які створюють юридичні особи, повинні мати такі реквізити: найменування юридичної особи; назва виду документа (не зазначають на листах); дата документа; реєстраційний індекс документа; заголовок до тексту документа; текст документа; підпис (для електронних документів – електронний підпис або електронна печатка в разі відсутності електронного підпису). Підстава – пункт 4.4 ДСТУ 4163:2020.

Заява, яку оформили на комп'ютері та засвідчили КЕП, – це електронний документ. КЕП має таку саму юридичну силу, як і власноручний підпис, та має презумпцію його відповідності власноручному підпису (п. 4 ст. 18 Закону № 2155).

Розглянемо алгоритм звільнення за 1-м варіантом:

1) Домовтеся про засоби електронного зв'язку. Якщо з працівником укладали письмовий трудовий договір, складіть додаткову угоду, в якій пропишіть засоби електронної комунікації. Оптимальний варіант – електронна пошта. Якщо письмового трудового договору не укладали, отримайте заяву про засоби комунікації від працівника, на підставі якої видайте наказ. У наказі вкажіть електронну пошту працівника та роботодавця, через які обмінюватиметеся документами.

2) Запропонуйте працівнику отримати КЕП. КЕП можна отримати в одному з акредитованих центрів сертифікації ключів, наприклад, у Приватбанку, через Приват 24, в Державному підприємстві «ДІЯ».

3) Отримайте від працівника заяву на звільнення. Для цього працівник складає заяву на комп'ютері, вказує у файлі дату написання заяви, зберігає файл у pdf, накладає КЕП і надсилає файл електронною поштою.

4) Перевірте КЕП. Роздрукуйте протокол перевірки з відомостями про дату, коли працівник наклав КЕП.

5) Складіть наказ у Word. Оформте відмітку про ознайомлення. Проставте у файлі дату та реєстраційний номер (п. 4 гл. 9 розд. III Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання, затвердженому наказом Мін'юсту від 11.11.2014 р. № 1886/5 (далі – Порядок № 1886/5). В електронному документі вказують спочатку дату й номер / реєстраційний індекс, потім – електронний підпис. Збережіть файл

із наказом у pdf-форматі (Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання, затверджений наказом Мін'юсту від 11.11.2014 р. № 1886/5; п. 3 гл. 4 розд. ІІ Порядку № 1886/5). Передайте файл на підпис директору – надішліть електронною поштою або збережіть у захищеній від стороннього доступу теці на сервері чи у хмарному сховищі, відправте посилання на файл. Варіант із хмарним сховищем – найбезпечніший. Директор накладає на наказ свій КЕП, повертає файл.

6) Направте PDF, засвідчений КЕП директора, працівнику – надішліть файл електронною поштою або збережіть у хмарному сховищі й надішліть електронною поштою посилання на доступ до нього.

7) Працівник ознайомлюється з наказом, проставляє на документі свій КЕП, повертає файл, якщо отримував його електронною поштою.

8) Проведіть із працівником повний розрахунок (ст. 47 КЗпП). Надішліть електронною поштою сканкопію наказу про звільнення та письмове повідомлення про нараховані та виплачені йому суми при звільненні. Якщо трудову книжку зберігаєте на підприємстві та працівник у заяві на звільнення не зазначив адреси, куди відправити трудову книжку поштою, нагадайте йому в електронному листі, що необхідно отримати трудову книжку.

За потреби можете частково спростити процедуру. Ч. 3 ст. 29 КЗпП дає змогу встановити в трудовому договорі альтернативні способи ознайомлення з документами. Тож можна обрати спосіб без КЕП, наприклад, пересилання фото документа в месенджері. Але зауважте, що це стосується лише ознайомлення. Подати заяву без КЕП наразі КЗпП не дозволяє. Проте на час дії воєнного стану деякі норми мають пріоритет над нормами КЗпП. Детальніше про це у варіанті 2.

Варіант 2. Обмін документами через месенджери. У період дії воєнного стану сторони трудового договору можуть домовитися про альтернативні способи, як створювати, пересилати і зберігати накази/розпорядження роботодавця, повідомлення та інші документи з питань трудових відносин та про будь-який інший доступний спосіб електронної комунікації, який обрали за згодою роботодавець і працівник (ч. 2 ст. 7 Закону № 2136. Закон № 2136 дає змогу звільнити працівника дистанційно, якщо він не має можливості оформити КЕП або не вміє його використовувати. Для того щоб врегулювати це питання, використовуйте як методичний посібник аналогічні норми законодавства для держслужбовців, а саме Порядок доведення до відома державного службовця інформації або документів (ст. 9-1 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII; Порядок фіксації доведення інформації або документів до відома державного службовця шляхом

використання засобів телекомунікаційного зв'язку, що затвердив КМУ постановою від 11.12.2019 р. № 1042 (далі – Порядок № 1042).

Підготуйтеся завчасно, щоб мати можливість використовувати альтернативні способи ознайомлення. Отримайте від працівників заяви, в яких вони вкажуть електронну пошту чи номери телефонів та мобільний додаток, на які їм надсилати документи на ознайомлення. Видайте наказ, яким врегулюйте порядок обміну документами.

У наказі вкажіть електронну пошту та/або номер телефону підприємства або посадової особи, через які комунікуватимете з працівниками; затвердіть зразок протоколу про ознайомлення з документами та інформацією. Вимоги до змісту протоколу є в Порядку № 1042. Радимо складати протокол, коли треба зафіксувати факт ознайомлення з важливим документом, зокрема із наказом про звільнення; визначте, коли інформацію чи наказ вважатимете доведеним до відома працівника, навіть якщо відповідь від нього не надійшла. Наприклад: «Інформацію або документи, надіслані поштою, зокрема електронною, чи шляхом передачі з використанням інших засобів зв'язку вважають такими, що доведені до відома працівника, на п'ятий календарний день із моменту їх відправлення».

Ознайомте з наказом працівників підприємства особисто під підпис або надішліть на вказані в заяві працівника електронну пошту чи номер телефону. Отримайте від працівників, яким надіслали наказ, зворотний зв'язок. Наприклад, повідомлення: «Ознайомлений та погоджуюсь». Після цього приймайте від працівників заяви та надсилайте накази, повідомлення через визначені засоби зв'язку.

Алгоритм звільнення за 2-м варіантом: Отримайте від працівника заяву на звільнення. Підготуйте наказ про звільнення і підпишіть його в керівника. Надішліть наказ працівнику на ознайомлення. Отримайте від працівника повідомлення про ознайомлення. Складіть протокол про ознайомлення працівника з наказом. Проведіть із працівником повний розрахунок та надішліть письмове повідомлення про нараховані та виплачені суми при звільненні. Якщо трудову книжку зберігаєте на підприємстві та працівник у заяві на звільнення не зазначив адреси, куди відправити трудову книжку поштою, нагадайте в повідомленні, щоб отримав трудову книжку.

Варіант 3. Обмін документами через поштових операторів Якщо працівник перебуває на території України, де працюють відділення поштових операторів, найбезпечніший спосіб – отримати паперову заяву через Укрпошту, Нову пошту чи іншого поштового оператора.

Алгоритм звільнення за 3-м варіантом: Працівник надсилає особисто написану заяву. Попросіть працівника, коли визначатиме дату звільнення, врахувати час, необхідний поштовому оператору, щоб

доставити лист. Підготуйте наказ про звільнення, підпишіть його в керівника. У день звільнення проведіть із працівником повний розрахунок і надішліть письмове повідомлення про звільнення. До листа додайте засвідчену копію наказу про звільнення та письмове повідомлення про нараховані та виплачені йому суми при звільненні. У графі ознайомлення працівника з наказом вкажіть, що наказ надіслали поштою, і зазначте номер ТТН і дату відправлення листа. Якщо трудову книжку зберігаєте на підприємстві та працівник у заяві на звільнення не зазначив адреси, куди її відправити поштою, нагадайте йому в повідомленні, щоб отримав трудову книжку.

Варіант 4. Звільнення через довірену особу. До врегулювання трудових відносин застосовують положення Цивільного кодексу України (далі – ЦК), якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства (ст. 9 ЦК). Правовідношення, в якому одна сторона – представник зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє, є представництвом (ст. 237 ЦК). Представництво виникає на підставі договору, закону, акту органу юридичної особи та з інших підстав, що встановлюють акти цивільного законодавства. Представництво, яке ґрунтується на договорі, можна здійснювати за довіреністю – письмовим документом, який видає одна особа іншій для представництва перед третіми особами (ст. 244 ЦК). Представник може вчиняти в межах повноважень правочини, право вчинити які має особа, яку він представляє. Виняток – правочини, що вимагають особистої участі й не можуть бути вчинені за допомогою представника, а також інші правочини, прямо зазначені в законі. Ані ЦК, ані КЗпП не встановлюють обмежень реалізувати процедуру звільнення на підставі довіреності. Якщо звільняєте через довірену особу, врахуйте особливості. Текст довіреності має прямо вказувати працівника, щодо якого довірена особа вчиняє дії, пов'язані зі звільненням. У довіреності мають чітко визначити юридичні дії, які належить вчинити представнику (п. 2.1 глави 4 роз. ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Мін'юсту від 22.02.2012 р. № 296/5). Працівник має уповноважити довірену особу вчинити дії, спрямовані на розірвання/припинення трудових відносин із роботодавцем, – делегувати довіреній особі право: подати заяву; отримати копію наказу про звільнення і трудову книжку; отримати гроші та повідомлення про нараховані та виплачені звільненому працівнику суми при звільненні тощо.

Алгоритм звільнення за 4-м варіантом: Представник / довірена особа працівника пред'являє нотаріально посвідчену довіреність та документ, що посвідчує особу. Ознайомтеся та зробіть копії. Отримайте від представника заяву про звільнення. Підготуйте наказ про звільнення. Підпишіть його в керівника. Ознайомте представника працівника

з наказом. Підготуйте копію наказу про звільнення та письмове повідомлення про нараховані та виплачені суми при звільненні. Якщо в довіреності зазначено, що працівник доручає довіреній особі отримати ці документи, видайте їх представнику. Не зазначено? Надішліть їх поштою або будь-яким доступним способом. Залежно від змісту довіреності видайте розрахунок представнику працівника або надішліть на банківську карту працівнику, якщо зарплату отримує на карту. Якщо трудову книжку зберігаєте на підприємстві та працівник доручив довіреній особі її отримати, видайте трудову книжку представнику. Попросіть довірену особу поставити підпис про отримання в Книзі обліку руху трудових книжок і вкладишів до них. Якщо працівник не доручав отримати трудову, надішліть йому повідомлення, що необхідно отримати трудову книжку»[15].

Розглянемо питання електронного повідомлення роботодавцем ДПС про прийняття на роботу працівника за умов воєнного стану. Так, «Закон № 2136 не змінює і не скасовує обов'язку роботодавця повідомляти ДПС про прийнятого працівника (ч. 4 ст. 24 КЗпП). Резидент Дія Сіті продовжує, як і раніше, повідомляти про укладений гіг-контракт (ч. 1 ст. 23 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15.07.2021 р. № 1667-IX).

Повідомлення подають до початку роботи працівника за укладеним трудовим договором та / або до початку виконання робіт чи надання послуг гіг-спеціалістом резидента Дія Сіті засобами електронного зв'язку з КЕП.

Якщо немає технічної можливості подати повідомлення засобами електронного зв'язку, його подають на папері разом із копією в електронній формі. Так скеровує Порядок повідомлення Державній податковій службі та її територіальним органам про прийняття працівника на роботу/укладення гіг-контракту, затверджений постановою КМУ від 17.06.2015 р. № 413.

Якщо не можете подати повідомлення про прийняття на роботу у будь-який із перелічених способів – приймайте працівника без повідомлення. Потім виправите.

Торгово-промислова палата України (далі – ТПП) засвідчила форс-мажорні обставини – обставини непереборної сили: військову агресію Російської Федерації проти України, що спричинила введення воєнного стану.

ТПП підтверджує, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення є надзвичайними, невідворотними та

[15] Звільнення дистанційно. *Кадровик-01*. 2023. № 7. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/10007727 (дата звернення: 25.05.2024).

об'єктивними для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремих податкових та інших зобов'язаннях, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (лист ТПП від 28.02.2022 р. № 2024/02.0-7.1).

Отже, якщо роботодавець не мав об'єктивної можливості подати повідомлення про прийняття працівника на роботу під час воєнного стану – відповідальності за порушення законодавства про працю не буде. Але й не скасує його обов'язку завершити процедуру укладання трудового договору з працівником за першої можливості.

Держпраці з цього приводу зазначає, що у випадку, коли роботодавець не має можливості через незалежні від нього обставини подати до ДПС повідомлення про прийняття працівника на роботу, він повинен підтвердити, що намагався вчинити такі дії»[16].

Розглянемо перспективні новації порядку повідомлення ДПС про прийняття працівника на роботу. Так, спільний представницький орган об'єднань профспілок України розмістив на своєму сайті проєкт постанови КМУ «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів у Державній службі зайнятості та удосконалення її діяльності». Розробник документа – Мінекономіки.

Зокрема, міністерство пропонує внести зміни до постанови КМУ «Про порядок повідомлення Державній податковій службі та її територіальним органам про прийняття працівника на роботу / укладення гіг-контракту» від 17.06.2015 р. № 413.

Планують уточнити, що повідомлення про прийняття працівника на роботу або укладення гіг-контракту подають включно до дати початку роботи працівника за укладеним трудовим договором та/або до початку виконання робіт (надання послуг) гіг-спеціалістом резидента Дія Сіті та/або особою на підставі цивільно-правового договору. Таке повідомлення подаватимуть з ознакою «початкове».

«Скасовуюче» повідомлення протягом трьох робочих днів подаватимуть, якщо особа, яку зазначили в повідомленні, не стала до роботи, а також якщо виявили помилки в «початковому» повідомленні.

Форму повідомлення доповнять рядками: код класифікатора професій; професійна назва роботи; посада; нове робоче місце; особа з інвалідністю; група інвалідності.

[16] Петровська О. Як подавати повідомлення про прийняття на роботу під час воєнного стану. *Кадровик-01*. 2022. № 5. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/969989 (дата звернення: 25.05.2024).

Якщо документ ухвалять, він також змінить: Порядок надання допомоги по частковому безробіттю, затверджений постановою КМУ від 21.06.2022 р. № 702; Порядок надання соціальних послуг суб'єктам ринку праці кар'єрними радниками, спеціалізованими кар'єрними радниками, консультантами по роботі з роботодавцями, затверджений постановою КМУ від 17.03.2023 р. № 237; Порядок реєстрації, перереєстрації зареєстрованих безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, затверджений постановою КМУ від 30.03.2023 р. № 446; Порядок надання роботодавцям компенсації фактичних витрат за облаштування робочих місць працевлаштованих осіб з інвалідністю, затверджений постановою КМУ від 22.08.2023 р. № 893[17].

Таким чином, у цьому підрозділі були окреслені окремі правові новації та перспективи розвитку законодавства про працю, зумовлені цифровізацією та оголошеним на теренах нашої держави воєнним станом. Насправді, слід констатувати, що трудове законодавство зазнало суттєвих змін з початком воєнного стану, ці зміни на часі, є об'єктивно виправданими. Завдання роботодавця за реалій сьогодення опановувати нормативні новації, у тому числі пов'язані з цифровими трансформаціями у сфері праці, активно впроваджувати цифрові технології у процесі добору персоналу, у перебігу роботи та на етапі розірвання трудового договору.

ВИСНОВКИ

Цифровізація впливає на різні аспекти роботи з персоналом, включаючи реформування процесів добору кадрів, регламентацію дистанційного формату роботи за умов воєнного стану, впровадження інноваційних систем оцінювання та розвитку персоналу, а також підтримку динамічної взаємодії працівника з роботодавцем.

На сторінках цієї наукової публікації висвітлено концептуальні теоретичні засади цифровізації трудових відносин (поняття, принципи, переваги, тенденції розвитку), а також окреслено прикладні рекомендації по внесенню змін до норм чинного законодавства, локальних актів з приводу діджиталізації трудових відносин за умов воєнного стану.

Виокремлено наступні принципи цифровізованих трудових відносин: принцип доступності; відкритості; справедливості; ефективності; незалежності; комплексності; оперативності; інформаційної безпеки.

Переваги від запровадження цифровізації у сфері трудових відносин вбачаються у зростанні продуктивності праці працівників за рахунок цифровізації бізнес-процесів; пришвидшенні автоматизації

[17] Мінекономіки оновить форму та порядок повідомлення про прийняття працівника. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/10015409 (дата звернення: 25.05.2024).

виробничих процесів; підвищенні ефективності управління персоналом; оперативності взаємодії з державними органами; розширенні каналів реалізації продукції та надання послуг тощо.

Запропоновано на підприємствах розробляти Стратегію цифровізованої кадрової політики як окремий локальний акт, в якому доцільно прописати запровадження інновацій на всіх етапах кадрової політики, починаючи з моменту працевлаштування, у перебігу роботи та під час звільнення працівника. Зокрема, є сенс віддати перевагу активному впровадженню інноваційних методів рекрутингу, встановлювати гнучкий графік роботи для працівників з огляду на воєнний стан, передбачити практику цифрових систем визначення бонусів, започаткувати застосування електронних платформ для розв'язання конфліктних ситуацій та покращення комунікації; розглянути можливості використання цифрових інструментів для підтримки корпоративної культури та створення віртуальних подій для спільноти, запровадження інноваційних методик оцінювання персоналу, онлайн-курсів для підвищення кваліфікації тощо.

Зроблено висновок, що роботодавець за реалій воєнного стану саме з метою охорони здоров'я і життя персоналу об'єктів критичної інфраструктури зацікавлений встановити камери відеоспостереження у приміщеннях підприємств, а не лише, щоб контролювати персонал стратегічних підприємств у перебігу робочого дня чи для попередження випадків крадіжок тощо. Положення про відеоспостереження – той локальний акт, що реально може закріпити процедурні аспекти запровадження відеоспостереження на законних підставах та з обґрунтованою метою.

Дистанційна робота за умов збройної агресії проти України дозволила зберегти трудові відносини та убезпечити працівників від несприятливих наслідків військових дій.

Порядок ведення електронного документообігу на підприємстві доцільно закріпити в Інструкції з діловодства. Роботодавцю необхідно за умов повномасштабного вторгнення оцінити готовність працівників перейти на електронний документообіг, провести навчання персоналу з питань впровадження системи електронного документообігу, забезпечити співробітників кваліфікованим електронним підписом.

Розглянуто чотири можливі варіанти дистанційного звільнення працівника, який переїхав на безпечну територію або виїхав за кордон: 1) обмін документами із накладенням електронного кваліфікованого підпису; 2) обмін документами через месенджери; 3) обмін документами через поштових операторів; 4) звільнення через довірену особу.

Зроблено висновок, що якщо роботодавець не мав об'єктивної можливості подати повідомлення ДПС про прийняття працівника на

роботу під час воєнного стану – відповідальності за порушення законодавства про працю не буде. Проте роботодавець зобов'язаний завершити процедуру укладання трудового договору з працівником за першої можливості.

АНОТАЦІЯ

В публікації досліджуються актуальні питання цифровізації трудових відносин за умов воєнного стану. Зокрема, окреслюються теоретичні аспекти цифровізації у сфері праці (поняття, принципи, переваги, тенденції розвитку), а також надаються практичні рекомендації по внесенню змін до норм чинного законодавства, локальних актів з приводу діджиталізації трудових відносин за умов збройної агресії проти України. Запропоновано на підприємствах розробляти Стратегію цифровізованої кадрової політики, Положення про відеоспостереження, започаткувати застосування електронних платформ для розв'язання конфліктних ситуацій та покращення комунікації, онлайн-курсів для підвищення кваліфікації тощо. Авторка вважає за доцільне закріпити в Інструкції з діловодства порядок ведення електронного документообігу на підприємстві. На сторінках наукової публікації окреслюється чотири можливі алгоритми дистанційного звільнення працівника за умов воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сандул Я.М. Цифровізація в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень:* у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 58-60.

2. Кришталь Г.О., Брюховецька І.О., Панін Є.В. Діджиталізація кадрової політики як ключовий фактор успішної організації. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом.* Економічні науки. Випуск 5 (72), 2023. С. 24-29.

3. Шкарівська І. Як встановити аудіо- та відео-спостереження за працівниками, щоб не порушити закону. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/10015145 (дата звернення: 25.05.2024).

4. Mehdi Khosrow-Pour. Encyclopedia of Information Science and Technology, Fourth Edition (10 Volumes). IGI Global, June, 2017. 8104 p.

5. Шляхи імплементації європейської політики впровадження цифрових технологій: монографія / [К. В. Єфремова, О. В. Шаповалова, М.Г. Хаустова та ін.]; за ред. К. В. Єфремової. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2022. 272 с.

6. Руденко М.В. Цифровізація економіки: нові можливості та перспективи. *Економіка та держава.* 2018. № 11. С. 61-65.

7. Мельничук О. Ф., Мельничук М. О., Павліченко І. М. Правове регулювання та особливості застосування дистанційної роботи в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 70. 2022. С. 242-247.

8. Житкова І. Як оформити роботу працівників у зв'язку з постійними обстрілами та відключенням електроенергії. *Кадровик-01*. 2024. № 5. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/10015150 (дата звернення: 25.05.2024).

9. Волинець Р.В., Бахновська І.П. Особливості дистанційної роботи під час воєнного стану. *Інноваційні тенденції сьогодення в сфері природничих, гуманітарних та точних наук.* Матеріали конференцій МЦНД (12.04.2024 р.; Дніпро, Україна). С. 66-71.

10. Пархоменко А. Цифровий формат. *Юридична практика*. 4 травня 2021 р. № 17-18 (1218-1219). С. 19.

11. Чанишева Г.І. Розвиток трудового законодавства України в умовах цифрової трансформації економіки: окремі питання. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 158-163.

12. Положення про Міністерство цифрової трансформації України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.05.2024).

13. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF# Text (дата звернення: 25.05.2024).

14. Звільнення дистанційно. *Кадровик-01*. 2023. № 7. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/10007727 (дата звернення: 25.05.2024).

15. Петровська О. Як подавати повідомлення про прийняття на роботу під час воєнного стану. *Кадровик-01*. 2022. № 5. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/969989 (дата звернення: 25.05.2024).

16. Мінекономіки оновить форму та порядок повідомлення про прийняття працівника. URL: https://ekadrovik.expertus.com.ua/10015409 (дата звернення: 25.05.2024).

Information about the authos:
Shvets Nataliia Mykolaivna,
Ph. D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Labor Law
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Hryhoriya Skovorody Str., Kharkiv, 61024, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-19

TRANSFORMATION OF THE TASKS OF CRIMINALISTICS AND FORENSIC EXAMINATION UNDER THE INFLUENCE OF MARTIAL LAW

Shevchuk V. M.

INTRODUCTION

In today's conditions, among the new challenges and threats, the full-scale invasion of the Russian occupation forces on the territory of Ukraine on February 24, 2022 and the military aggression of the Russian Federation became unprecedented and shocking. Such a difficult situation for our country necessitated the introduction of martial law in Ukraine, which significantly affected all spheres of our life. On the territory of Ukraine, the Russian military commits mass murders of civilians, destruction of infrastructure facilities and citizens' homes, rape of women and children, and looting. The crimes committed by the military of the Russian Federation on the territory of Ukraine are extremely large-scale, and their recording, documentation and investigation require the study of a significant volume of events, the careful collection of a large mass of evidentiary information[1] and conducting a huge amount of forensic research and forensic examinations[2].

In addition, in modern realities, digitization processes act as an important strategic direction for the future development of the advanced states of Europe and the world, including Ukraine, which has chosen the European vector of development. Today, there is a transition from the existing traditional system to a new reality – a digital one, in which digital information is an integral attribute, both in the work of criminal justice bodies, on the one hand, and modern criminal activity, on the other[3]. It is

[1] Zhuravel, V. A., & Kovalenko A. V. Examination of evidence in criminal proceedings as a component of the proof process. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(2), 2022. Pp. 313–328.

[2] Konovalova V.O., Shevchuk V.M. Application of digital technologies in criminalistics in the conditions of war. Digital transformation of criminal proceedings under martial law: materials of the All-Ukrainian round table (Kharkov, December 16, 2022); National Law University named after Yaroslav the Wise; Scientific Research Institute of the Academy of Sciences named after academician V. V. Stashis NPR of Ukraine. Kharkiv, 2022. Pp. 49-53.

[3] Shevchuk V.M., Konovalova V.O., Sokolenko M.O. Digital criminalistics: formation and role in the fight against crime in wartime conditions in Ukraine. *The use of digital information in the investigation of criminal offenses*: materials of the international science and practice

obvious that today's digital reality is now closely connected with the emergence of new forms of crime – cybercrime, information fraud, cyberterrorism, a large number of cyberattacks on enterprises and state databases[4].

Undoubtedly, such threats require the development of the latest approaches to combating crime, updating the system of criminal justice bodies to modern conditions and global threats. This leads to the intensification of the application and spread of criminalistic innovations, the latest digital technologies in the practice of investigative, judicial and expert activities. This, in turn, determines the current trends and prospects for the development of criminalistics, which is at the forefront of the fight against crime. At the same time, it is important to take into account that criminalistics in Ukraine has chosen a European vector of development, therefore European approaches are found in various areas of criminalistics, including in the application of standards of evidence during criminal proceedings[5].

Under such conditions, today's challenges and threats necessitate the formation and introduction of innovative approaches in the criminalistics protection of combating war crimes in Ukraine, taking into account the processes of digitalization and Europeanization. Of course, such challenges today determine the modern trends in the development of criminalistics and the change in the priorities of its tasks, which significantly affects the formation of modern criminalistic knowledge and the emergence of new directions (branches) of criminalistics [6].

Under such conditions, today's challenges and threats determine the need for the formation and introduction of innovative approaches in criminalistic protection against modern crime. Such challenges today determine the need to develop and study the problems of criminalistic support for the investigation of war crimes in the conditions of war and the modern realities of the significant spread of digital technologies in investigative, judicial and expert activities.

---

round table, Kharkiv, December 12. 2022; Scientific Research Institute crime problems named after Acad. V. V. Stashis. Kharkiv: Pravo, 2021. Pp. 97-102.

[4] Zhuravel V. A. Crime mechanism as a category of criminalistics. *Yearbook of Ukrainian law:* Coll. of scientific papers / responsible for the issue O.V. Petryshyn. Kharkiv: Pravo, 2021,13. Pp. 390-404.

[5] Shepitko V. Yu. The formation of the doctrine of criminalistics and forensic examination in Ukraine is the way to a unified European forensic space. *Law of Ukraine.* 2022, 2. Pp. 83.

[6] Shevchuk V.,Vapniarchuk V., Borysenko I., Zatenatskyi D., Semenogov V. Criminalistic methodics of crime investigation: Current problems and promising research areas. *Revista Juridica Portucalense*, 32, 2022. Pp. 320–341. URL: https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/28241

1. Changing the priorities of criminalistics tasks in the conditions of full-scale Russian military aggression

In today's modern realities, taking into account the main trends in the development of criminalistics and their influence on the specifics of the formation of criminalistic knowledge to solve the problems faced by criminal justice bodies is of particular importance. Practice shows that the solution of these tasks involves the introduction of an effective system of combating modern crime, war crimes, reforming criminal and criminal procedural legislation, taking urgent measures aimed at improving investigative, expert and judicial practice in conditions of martial law, European integration and digital technologies.

First of all, it is worth noting that the trends in the development of criminalistic science depend on various factors, in particular, among them, the following are particularly important: 1) integration processes and the interdisciplinary nature of research; the impact of scientific and technological progress; 2) problems of formalization of scientific knowledge; 3) deepening the processes of technological research and the process of criminal proceedings; 4) introduction of modern digital technologies (AI, OSINT, etc.) and digitization of criminal proceedings; 5) strengthening of contradictions in the interaction of science and practice; 6) activation of the practical focus of criminalistic research; 7) challenges and modern global threats to society[7].

In such conditions, there is a need for the formation of criminalistic knowledge in accordance with the modern needs of practice. Therefore, today it is necessary to take into account the trends in the development of science and the task of adapting criminalistic knowledge to the conditions of war, digital technologies and reforming domestic legislation to international standards of the European Union[8].

At the same time, the introduction of martial law in Ukraine as a result of the full-scale armed aggression of the Russian Federation on the territory of our country is among the factors that today determine the priorities of the development of criminalistics and forensic examination. This affected all spheres of life in our country, including the activities of criminal justice bodies. Today, one of the main tasks of Ukraine is to repulse the armed aggression of the Russian Federation and restore the violated rights and

[7] Shevchuk V. Tasks of criminalistics in the conditions of military threats and digital technologies. Criminalistics and forensic expertology: science, studies, practice 19 (compiler Gabriele Juodkaite-Granskiene; scientific-editorial committee: Henryk Malewski (chairman) and others| Forensic Science Centre of Lithuania, Criminalists' association of Lithuania. Vilnius, Brno, 2023. Pp. 81 – 88.

[8] Шепітько В. Теоретико-методологічна модель криміналістики та її нові напрями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 9–20.

freedoms of Ukrainian citizens, as well as ensuring the principle of irreversibility of the responsibility of those guilty of such crimes. Under such circumstances, for the effective trial of such war crimes, in particular, both for the courts of Ukraine and any international court, it is fundamental to identify and document evidence of war crimes, but also to establish a cause-and-effect relationship between the guilty actions of the aggressor country and the consequences that have occurred, that is, the damage caused. And the most important thing is to ensure in the future a successful trial and bringing to criminal responsibility all persons guilty of this war.

It can be seen that in the modern conditions of the martial law today, criminalistics has the following features: 1) expanding the boundaries of the influence of criminalistics; 2) technology and computerization of criminalistics; 3) unification of criminalistic knowledge; 4) prioritization of the investigation of criminal offenses; 5) digitization of criminalistic, introduction of innovations and active use of artificial intelligence technologies, etc[9].

At the same time, one of the defining trends of criminalistics in today's realities is the transformation and expansion of its subject, which is due to the desire of science to change the objects it studies. At the same time, in our opinion, it is important to note that the transformation of criminalistic knowledge, the expansion of the subject of criminalistics and the application of forensic recommendations in all areas of judicial proceedings does not lead to the appearance of new objects that are studied by forensics. After all, the objects of criminalistics remain, on the one hand, crime and criminal offenses, and on the other, pre-trial investigation, trial and criminalistic prevention of modern crime. Crime is transforming – the tasks of criminalistic are changing.

It can be seen that the transformation of crime in Ukraine during the war had a significant impact on the change in the priorities of criminalistics tasks and the peculiarities of the formation of criminalistic knowledge in the conditions of martial law. The tasks of criminalistics are determined by its social function – to contribute with its techniques, methods and means of combating modern crime.

Today, the tasks of criminalistics, depending on theoretical-cognitive and applied problems, can be divided into three levels: 1) tasks aimed at improving the theoretical and methodological foundations of criminalistics, the formation and development of the general theory of criminalistics; 2) tasks aimed at improving law enforcement practice, that is, scientific and practical developments for the development of the theory of criminalistics

[9] Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: ґенеза та сучасний стан: монографія. Харків, 2021. С. 6–7.

and for the practice of law enforcement, taking into account the modern realities of consent; 3) tasks aimed at developing and implementing criminalistic innovations into practice, as well as improving the strategy of combating crime by means of criminalistics[10]. We are talking about the formation and the need to develop new directions in criminalistics, in criminalistics innovations, criminalistics strategy, military criminalistics, digital, medical, and nuclear criminalistics.

It is believed that these and other important tasks can be solved comprehensively and systematically, in particular, by improving criminal and criminal procedural legislation and developing theoretical and methodological foundations and scientific and practical recommendations for countering modern crime, primarily related to the emergence of new challenges to the system criminal justice and the need to solve extraordinary tasks in the conditions of martial law and active hostilities on the territory of Ukraine.

In the context of the above, it is considered relevant not only to bring national legislation into line with international legal standards for the regulation of war crimes, as well as activities related to their detection, documentation and investigation, but also the formation of effective criminalistic recommendations for technical, tactical, and methodological criminalistic support of activities on collecting and researching the evidence base of war crimes.

Taking into account the trends of integration and the interdisciplinary nature of the formation of the system of scientific knowledge, which requires research on war crimes, military criminal offenses, it can be stated that the formation of military criminalistics is taking place. The content of the scientific concept of military criminalistics should include ideas and theoretical propositions about the object of research, the knowledge system, the content of its individual elements, the place in the system of scientific knowledge, the significance for the theory and practice of investigative work, the tasks of further scientific research. The object of study of military criminalistic should be the regularities of collection, research and use of evidentiary information in the investigation of war crimes (military criminal offenses) committed in the areas of hostilities, in the territories of hostilities in the conditions of a military conflict.

In today's modern realities, among the main tasks of criminalistics are the actual problems of developing, forming and applying a system of means, methods, techniques and measures of criminalistic protection against the commission of war crimes and collecting evidence and ensuring their

[10] Shevchuk V. Current Issues of Criminalistics in Context of War and Global Threats. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*, 2022, 28 (3), 11–27.

proper use in court proceedings. We are talking about appropriate criminalistics protection against modern crime, among which today the priority is the problems of documenting and investigating war crimes committed by the military of the Russian Federation. The complex nature of such problems should cover the technical, tactical, and methodological forensic areas of ensuring the documentation and investigation of war crimes. The modern realities of the war in Ukraine require forensics to improve, develop and put into practice a system of forensic methods of investigation of certain types of criminal offenses committed by military personnel in the conditions of hostilities, investigation of military criminal offenses. Scientific research on the methodology of investigating crimes against the foundations of Ukraine's national security (treason, collaborative activities, etc.) is being updated; documentation and investigation of war crimes committed by the Russian military in Ukraine; investigation of criminal offenses related to the illegal use of humanitarian aid, charitable donations or free aid and illegal crossing of the state border of Ukraine, etc.

Further development of criminalistics and forensics in the conditions of the information society, digitization and military realities of today is impossible without the wide use of innovative and fundamental knowledge in the field of digital technologies, the formation and development of a new direction, a new field – digital forensics. This requires special attention to the development of innovative approaches to the investigation of crimes in cyberspace, the use of digital technologies and the capabilities of artificial intelligence in the detection, recording, investigation of war crimes, crimes of genocide and other crimes committed by the Russian occupation forces in Ukraine.

It can be seen that the processes of integration and differentiation of knowledge (natural, technical and legal) created the prerequisites for the emergence of innovative directions. Further prospects for the formation and development of criminalistic doctrine require the need to reboot and modernize the current paradigm of criminalistics.

First of all, we are talking about updating and taking into account the opinion of many criminalistic scientists (I.I. Kogutych, V.G. Lukashevich, V.M. Stratonov, V.Yu. Shepitko, etc.), in particular, V. G. Honcharenko's proposals about the fact that the knowledge offered by forensic science can be successfully adapted and widely applied not only for criminal justice, but also for any other activity related to obtaining and analyzing legally significant information, i.e. in constitutional, civil, economic, administrative

processes etc.[11]. As noted by I.I. Kogutych, criminalistics as a science should study the objectivity (regularity) of the mechanism of a criminal offense or other legal fact, the emergence of information about them, as well as the collection, verification, evaluation and use of information obtained in this activity, and specially developed means and methods of research of legally significant events It is seen that with such an approach to the modern understanding of the subject of criminology, its knowledge can and, if necessary, should be used both in the field of criminal jurisdiction and in other non-criminal jurisdictional areas, which will significantly increase the current demand for this science[12] .

The field of criminalistics interests expands and penetrates into new fields of knowledge, becoming a cognitive tool that is increasingly used in various fields of activity, where it is necessary to learn the truth by examining various material, ideal traces, and even other objects. The methods and tools of forensics are increasingly penetrating the civil, administrative process and other areas of legal practice. In this regard, the proposals of scientists to expand the traditional understanding of the structure of forensic science with a new section tentatively titled «Applied criminalistics in legal practice», which would be focused on the use of forensic capabilities in civil, arbitration, administrative processes and in other areas of law enforcement activity, deserve attention[13]. Moreover, as noted by Lithuanian criminalistists, the role and importance of criminology is important not only in the investigation of criminal offenses in the work of law enforcement officers, in criminal proceedings, but also in administrative, civil, economic, arbitration proceedings and even in constitutional jurisprudence[14]. Therefore, we are talking about revising, modernizing and significantly updating the modern understanding of the subject of criminalistics and expanding the boundaries of the application of criminalistic knowledge in various areas of legal activity.

Therefore, criminalistics, integrating the modern achievements of science and technology, now directs its scientific potential to create an

[11] Даньшин М. В. Окремі методичні та психологічні аспекти викладання криміналістики. *Форум права.* Вип. 2. 2013. С. 110–115.

[12] Когутич І.І. Про окремі виклики криміналістиці та шляхи її усталення. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 65. 2020. С. 5-19. С. 15.

[13] Shevchuk V. Trends in the formation of criminalistic didactics in the conditions of global threats and digital technologies. *Quo vadis, kriminalistika? Liber Amicorum profesoriui Henryk Malewski*. Collective monograpfy / Kurapkai E. V., Matuliene S., Navickienė Ž., Shevchuk V. and others. Vilnius, Lithuanian association of criminalists, Mykolas Romeris University, 2023. P. 116-155.

[14] Judzinskytė, Akvilė. Lietuvos teisinės bendruomenės kriminalistinis švietimas. Criminalistics Education of the Lithuanian Legal Community. Master Thesis. Mykolo Romerio universitetas, Lithuanian, 2022. 114 p. Pp. 90. https://vb.mruni.eu/object/elaba:117023592/

effective system of forensic tools, methods and technologies, the use of which is designed to solve complex practical tasks, among which the possibility of applying criminalistic knowledge in combating crime is especially important.

2. Formation of the concept of military criminalistics and its purpose in modern conditions of military threats

In modern realities, a separate direction in criminalistic should be the development of a system of criminalistic methods of investigation, activation of the development of technical and criminalistic support, application of special knowledge, protection of information sources and problems of information security. In fact, it is possible to state the formation of a new scientific forensic direction of military criminalistics[15].

It is worth noting that in the history of criminalistics there were attempts to form the idea of «military-field criminalistics», «military-applied criminalistics» (H.M. Grigoryan (2021), V.V. Bilous (2022) and others). In our opinion, the proposed terms somewhat narrow the understanding of the subject, system and tasks of military forensics. From our point of view, the content of the scientific concept of military criminalistics should include ideas and theoretical propositions about the object of research, the knowledge system, the content of its individual elements, the place in the system of scientific knowledge, the significance for the theory and practice of investigative work, the tasks of further scientific research.

The object of study of military criminalistics is the regularities of collection, research and use of evidentiary information in the investigation of crimes occurring in areas of armed conflict, active hostilities and military aggression. The object of military criminalistics to a certain extent also determines its system, which includes scientifically based and tested in practice criminalistic provisions and recommendations on the organization of detection, documentation and investigation of crimes committed in areas of active hostilities, armed conflict in conditions of war, which determine the development and application of theoretical and methodological foundations, selection and application of means, methods and techniques of criminalistic techniques, tactics and methods of crime investigation taking into account specific conditions of activity – in conditions of martial law and active hostilities in a certain territory of the state.

[15] Shevchuk V. M. The role of criminalistics in improving the efficience of the investigation of war crimes committed by military of the RF in Ukraine. *Scientific Collection «InterConf»*, (122): with the Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference «Diversity and Inclusion in Scientific Area» (August 26-28, 2022). Warsaw, Poland: Ceac Polonia, 2022. Pp. 187-195.

One of the main tasks of military criminalistics is the development, formation and application of a system of means, methods, techniques and measures of criminalistic protection against the commission of such criminal offenses, which has a complex nature and must cover theoretical-methodological, technical-criminalistics, tactical-organizational and methodological-criminalistic search directions[16].

The theoretical and methodological foundations of military criminalistics include general scientific issues related to the development of the concept, subject, system and tasks of military criminalistics, its place in the system of forensic science. The development of such scientific problems as the methodology of military criminalistics, the course system of military criminalistics, innovations in forensic didactics in teaching military criminalistics, etc., can become important directions of such scientific research. In this case, we can talk about military criminalistics as a new scientific direction in criminalistic doctrine, which has significant prospects and requires further scientific research in criminalistics.

In the direction of technical and forensic support of military criminalistics, scientific developments and research are being updated on the creation and implementation of innovative criminalistic products aimed at optimizing the fight against crime in the military sphere, documenting and investigating the detection, documentation and investigation of crimes related to the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. Such innovative products include the latest technical and criminalistic tools, modern information technologies, electronic knowledge bases, methods of recording, analysis, evaluation and collection of evidentiary information developed or adapted to the tasks and needs of countering war crimes and other criminal manifestations in wartime conditions.

In addition, modern biometric identification systems based on human characteristics can be applied to the needs of military forensics (systems of electronic identification of a person based on biometric characteristics – fingerprints, appearance characteristics, iris pattern, DNA, gait characteristics, handwriting). The possibilities of using unmanned aerial vehicles, surveillance and video control systems, electronic control over the movement of people in space and air, identification systems for recognizing people's faces, etc., are becoming relevant nowadays.

In the tactical and forensic provision of military criminalistics, the development of tactical bases for conducting procedural actions and criminalistic recommendations in conditions of war should become

[16] Matulienė S., Shevchuk V., & Baltrūnienė J. (2023). Artificial Intelligence in Law Enforcement and Justice Bodies: Domestic and European Experience. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*, 29(4), 12-46.

promising areas of research. They may be related to the specifics of the tactics of conducting separate investigative (search) and covert investigative (search) actions in conditions of martial law, military operations, etc. Such a situation necessitates the development of new tactical techniques, review of the possibilities of tactical combinations and tactical operations, investigative (search) algorithms, etc. Important directions of such research in criminalistic tactics are the problems of developing the tactics of actions in which the participants (suspects, witnesses, victims, etc.) were persons from the occupied territories or from the areas of active hostilities, as well as prisoners of war, etc.

In the methodological and forensic field of military criminalistics, such directions are closely related to changes in criminal and criminal procedural legislation, since such changes require the improvement of existing methods of investigation of criminal offenses and the development of new criminalistic methods of investigation. Innovative developments in this field of criminology should be aimed at conducting research on methods of investigation of new types of criminal offenses, tactical operations, investigative (search) algorithms, verification of typical investigative versions, development of forensic characteristics of criminal offenses, documentation, determination of damage and compensation for damages caused to Ukraine and its citizens as a result of the armed aggression of the Russian Federation, etc [17].

The modern realities of the war in Ukraine require forensics to improve, develop and put into practice a system of criminalistic methods for investigating certain types of criminal offenses[18], committed by military personnel in the conditions of hostilities. In addition, scientific research on the methodology of investigating crimes against the foundations of Ukraine's national security is being updated; war crimes committed by the military of the Russian Federation in Ukraine; crimes against peace, human security and international legal order; crimes related to illegal use of humanitarian aid and illegal crossing of the state border of Ukraine, etc. The wide spread of informational computer technologies contributes to the further development of algorithmization of the very process of

[17] Капліна О. В. Відшкодування шкоди, завданої громадянинові внаслідок збройної агресії РФ : кримінальний процесуальний аспект. *Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації*: наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 червня 2022 р.). Х.: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2022. С.12-17. С. 16-17.

[18] Shevchuk V.M. Modern criminalistics in the conditions of war and global challenges XXI century: problems today and development prospects. *Problemy Współczesnej kryminalistyki = Current problems of forensic science*. Tom XXVI. pod redakcją: Tadeusza Tomaszewskiego, Ewy Gruzy, Mieczysława Goca. Warszawa 2022. Pp. 359 – 374.

investigation of a criminal offense and ensuring the efficiency and effectiveness of judicial proceedings.

Taking into account the modern tasks of adapting criminalistic knowledge to the conditions of martial law and reforming domestic legislation to the international standards of the European Union, the problems of adapting and modernizing criminalistic knowledge to modern requirements of practice are quite urgent. It is considered that the mentioned problems should be taken into account when forming programs, educational disciplines and when improving the methodology of teaching criminalistics in modern conditions.

Thus, in the realities of today and in the conditions of wartime, criminalistics faces new tasks of criminalistics, the paradigm of criminology doctrine is changing, which affects the peculiarities of the formation and application of the system of criminology. Strengthening and activating the practical component during the teaching of criminalistics acquires significant importance.In such a situation, the forensic training of future lawyers becomes especially important, which must take into account the modern requirements of adapting forensic knowledge to the conditions of martial law, reforming domestic legislation to international EU standards, and the emergence of new branches (directions) of criminalistics. It is important to take into account the modern trends in the development of criminalistics related to the formation of its new directions, in particular, nuclear and military criminalistics, which will make it possible to significantly increase the role and applied value of the application of criminalistic knowledge in the modern realities of wartime and global threats to world civilization.

3. Digital criminalistics and its role in the detection and investigation of war crimes

Modern trends in the formation of criminalistic knowledge and the further development of forensics in the conditions of the information society, digitization and military realities of today are impossible without the wide use of innovative and fundamental knowledge in the field of digital criminalistics – a new field of criminalistics that is dynamically developing today and forms theoretical and methodological foundations in this field of knowledge.

Today, the question of increasing the effectiveness of the investigation of modern crime, including war crimes and cybercrimes with the help of digital technologies, is a pressing issue. Under such circumstances, it is necessary to talk about the activation of the problems of the formation of a

new scientific direction – Digital Forensics, Digital Forensic Science or Digital Criminalistics[19].

In the specialized literature, there are different approaches to defining the concept of digital criminalistics and its place in the system of criminalistics and forensic sciences. Some scientists point out that digital forensics is a separate branch of forensic science, which is a system of scientific methods of researching digital evidence with the aim of facilitating the detection and investigation of criminal offenses. Others point out that digital forensics is related to the process of collecting, obtaining, preserving, analyzing and submitting digital evidence for the purpose of obtaining investigative information, evidentiary information and carrying out investigations and criminal prosecutions in relation to various types of criminal offenses[20], including cybercrimes and war crimes committed by the occupying forces of the Russian Federation on the territory of Ukraine.

Some sources state that digital criminalistics is «a branch of forensics that focuses on criminal procedural law and evidence related to computers and related devices», such as mobile devices (such as phones and smartphones), game consoles and other Internet-enabled devices (such as health and fitness devices and medical devices). In addition, digital forensics is related to the process of collecting, obtaining, preserving, analyzing and presenting electronic (digital) evidence in pretrial and judicial proceedings. Therefore, digital criminalistics can be a strategic direction in the development of criminalistic science[21].

In view of the above, it can be asserted that the subject of digital criminalistics is the regularities of detection, recording, preliminary research, use of computer information, digital traces and means of their processing in order to solve the tasks of detection, disclosure, investigation and prevention of criminal offenses, as well as development based on this knowledge of the patterns of technical means, methods, and methodological recommendations aimed at optimizing activities to combat criminal offenses in the digital space.

The object of digital criminalistics is, on the one hand, criminal offenses (crimes) associated with the use of computer (digital) technologies and social relations arising in the course of detection, disclosure, investigation

[19] Колодіна А. С., Федорова Т. С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Київський часопис права*, 2022, (1), 176-180.

[20] Колодіна А. С., Федорова Т. С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Київський часопис права*, 2022, (1), 176-180.

[21] Шепітько В., Шепітько М. Формування цифрової криміналістики як стратегічний напрямок розвитку науки. *XVII Medzinarodny Kongres Kriminalistika a Forenzne Vedy. Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice.* Abstracts of the XVII International Congress (September 16-17, 2021). Bratislava, Slovak Republic, Academy of Police Forces in Bratislava. 2021. С. 187-198. С. 192.

and prevention of criminal offenses (crimes), when detection, recording, research, use of computer information, digital traces and means of their processing are carried out, and on the other hand, the activity of law enforcement agencies in relation to the investigation of such criminal offenses and the issue of the development and application of forensic techniques, methods, means of using computers computer (digital) technologies in the fight against crime in the digital space.

Therefore, digital criminalistics is a branch of forensics that studies the patterns of occurrence and use of digital traces and, based on the knowledge of these patterns, develops technical means, techniques and methods for detecting, recording, extracting and researching digital information (evidence) and means of processing it for the purpose of disclosure , investigation and prevention of criminal offenses.

We believe that it is necessary to clearly distinguish digital criminalistics as a separate field of criminalistic knowledge, aimed at the study of digital traces, on the one hand, and on the other – the use of digital technologies in the investigation and judicial proceedings, that is, the process of digitization of criminalistics as a natural modern stage of its development and formation, which provides for the implementation of digital technologies in various fields of criminalistic technology and forensic examination, to the very process of pre-trial investigation[22]. Therefore, the modern tasks of digital criminalistics are the search and analysis of digital traces, data analysis (including metadata), collection of evidentiary information in the digital environment[23].

The investigation of war crimes and military criminal offenses in Ukraine has its own characteristics, caused by the rapid development of digital technologies, which determines certain specifics, which are caused by: 1) the wide possibilities of users of smartphones and other means with photo and video recording functions to document war crimes, broadcast events online, to spread information without borders through the Internet, social networks, mass media, blogs, etc., thus reaching millions of user audiences; (2) broad possibilities of monitoring, tracking various objects, establishing their geolocation, etc., processing big data with the help of criminal analysis tools, cyber intelligence; (3) digitization of criminalistics and forensic activities, which significantly increases the quality, accuracy

[22] Степанюк, Р. Л. Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 288.

[23] Авдєєва Г. К. Проблеми використання засобів цифрової криміналістики при розслідуванні воєнних злочинів. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 12 груд. 2022 р. Харків : Право, 2022. С. 10-13.

and speed of evidence collection; (4) the gradual transformation of the model of criminal proceedings from paper to electronic, which already at the stage of the transitional paper-electronic model significantly affects the process of proof[24].

In the realities of war, the central place for collecting evidence of war crimes and military criminal offenses in digital forensics was occupied by artificial intelligence technologies. The following directions can be singled out: 1) search for saboteurs and war criminals using facial recognition algorithms; 2) eavesdropping on the conversations of Russian military occupiers; 3) search for occupiers in social networks; 4) collection of intelligence data for the Armed Forces of Ukraine using artificial intelligence technologies; 5) identification of persons, unrecognizable corpses and conducting DNA analysis studies, etc.

As we can see, a huge array of various forensically significant information, including digital, requires a constant search and formation of new approaches to the detection and collection of evidence of war crimes. Among them, the use of artificial intelligence technologies, in particular digital criminalistics tools, is of particular importance.

Since the beginning of the 90s of the 20th century, the volume of digital information has grown so much that in 2020, the UN, with the participation of more than 150 experts, prepared a special practical guide «Berkeley Protocol on the Effective Use of Data from Open Sources of Digital Information in the Investigation of Violations of International Criminal Law, Human Rights and IHL» (Berkeley Protocol, 2020)[25], which contains standards and methodological approaches to collection, preservation and analysis of publicly available information (social networks, satellite images, etc.), which can be presented as evidence in criminal proceedings.

In addition, digitalization of the evidence process is facilitated by the creation of specialized sites that offer a fairly simple scheme for downloading information and evidence about war crimes[26]. Moreover, we have examples of the creation of a database of war crimes by human rights organizations, both in Ukraine (for example, the Ukrainian Helsinki Human Rights Union) and at the international level (Sunflower project). The information obtained in this way can help plan the investigation of war

[24] Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 54.

[25] Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law. (2020). United Nations. Retrieved from https://humanrights.berkeley.edu/programs-projects/tech-human-rights-program/berkeleyprotocol-digital-open-source-investigations

[26] See more details: https://dokaz.gov.ua/; https://warcrimes.gov.ua

crimes, put forward forensic versions, ensure procedural savings of resources and means.

As evidenced by the practice highlighted in open sources, today in a situation of full-scale aggression, digital forensics tools significantly help in the detection, disclosure and investigation of war crimes.

As we can see, in the modern world, almost all human activity, including that of war criminals, is accompanied by a kind of «trace picture», among which digital traces take a special place[27], as an important source of forensically significant information. It is digital, and not electronic, traces that currently form the basis of the evidence base during the investigation and consideration of crimes and criminal offenses of the category under consideration. In digital traces, despite the constantly changing form of storage of information, one thing remains constant – this is the digital encoding of this information, which has become quite widely used, replacing the analog signal. Taking into account these arguments, in our opinion, today it is necessary to talk about the digital traces left in the virtual space[28].

Digital traces in forensics are material invisible traces that contain forensically significant information (information, data), recorded in digital form on physical media and can be detected, recorded and investigated with the help of certain digital devices[29]. Today, such traces are files and their excerpts, storage devices of RAM and traffic, service information about these files, which are created by digital devices (English digital devices) – technical devices or devices designed to receive and process information in digital form using digital technologies. It can also be a certain category of items belonging to computer tools, in particular software products, text and graphic documents; multimedia files; databases; program files; system reports and application logs, etc. As a rule, they are used by criminals when committing criminal offenses, leaving a kind of «footprint» of digital traces.

Therefore, a digital trace is forensically significant computer information about the events (actions) of a criminal offense, reflected in digital information in the material environment, in the process of its origin, processing, storage and transmission.It can be seen that in modern conditions

[27] Крицька І. О. «Доріжка цифрових слідів»: доказове значення й окремі аспекти збирання та дослідження у кримінальному провадженні. *Цифрові трансформації України 2020: виклики та реалії*: зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 1 за матеріалами круглого столу, 18 вересня 2020 р. Харків, 2020. С. 92-97.

[28] Shevchuk V., Kapustina M., Zatenatskyi D., Kostenko M., & Kolesnikova I. (2023). Criminalistic support of combating iatrogenic criminal offenses: Information system prospects. *Social & Legal Studios*, 6(4), 208-216. doi: 10.32518/sals4.2023.208.

[29] Авдєєва Г. К. Сутність цифрових слідів у криміналістиці. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конфер., присвяч. 95-річчю створення Харків. НДІ суд. експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10–11 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 91

of war, the following areas of application of digital forensics are gaining special importance: obtaining information from mobile devices of seized phones of participants in criminal proceedings; obtaining information from personal computers of individuals and legal entities; obtaining information from servers and other information stores in organizations and institutions; obtaining information about radio frequency identifiers, GPS trackers, sensors, stationary and mobile measuring devices using geolocation, video surveillance and positioning systems; receiving information from network services that establish voice and video communication between computers via the Internet, such as ICQ, Skype, WhatsApp, Viber, Telegram and others; receiving information from banking systems on appropriate digital media (SD disks, flash cards, etc.); receiving information from cellular communication operators regarding the details of subscriber communication and establishing the location of the subscriber from geolocation; obtaining information from video surveillance cameras of various commercial and state structures; obtaining information from cameras and video cameras seized from participants in criminal proceedings.

To a large extent, the success of the implementation of the tasks of documenting war crimes depends on the standardization of the investigation process, the algorithmization of procedural actions, high-quality interaction between units, taking into account the foreign experience of investigating criminal violations of international humanitarian law. It is important to develop specific and sub-specific forensic methods of investigation depending on different situations and the type of war crime and violation of international humanitarian law, in particular, on the category of persons against whom an attack (strike) was carried out; depending on the object directly attacked (blow); depending on the means by which the attack (blow) was committed; depending on the method of committing illegal actions against the person (persons); depending on the territorial feature; depending on the norms of the special part of the Criminal Code of Ukraine[30].

It is seen that a natural stage of development and formation of modern criminalistic knowledge is precisely the process of digitalization of criminalistics, which involves the introduction of digital technologies in various fields of criminalistic science, forensic expertise and legal practice. At the same time, special attention should be paid to increasing the role of criminalistic didactics, in particular, criminalistic training of investigators, prosecutors, courts, detectives, criminalistic investigators, forensic experts in the field of digital technologies. Starting a new profession and training a digital

[30] Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 54. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-1-6

criminalisticst is quite relevant today. Under such circumstances, the modern paradigm of criminalistics should be aimed at the further development and formation of digital criminalistics in order to effectively solve new tasks in the conditions of martial law and processes of digitalization of society.

4. European vector of development of modern criminalistics

Ukraine's integration into the world and European community requires our state to adapt its national legislation to international standards and obligations. This especially applies to criminalistics and the criminal process, both in the field of combating crime and in the field of protection of important constitutional rights, freedoms and interests of citizens, taking into account the modern realities of the development of Ukrainian society. Announcing the recommendation to grant Ukraine the status of a candidate for the EU, it was confirmed that Ukrainians have clearly shown their desire for European values and standards, however, our country will have to implement a number of important reforms aimed at achieving Ukraine's European integration aspirations.

During the martial law, law enforcement agencies faced new challenges, so the legislator made appropriate changes to the Criminal Procedure Code and the Criminal Code of Ukraine. The creation of a military justice system is quite relevant today, in particular, this is the issue of the formation of the military police, military prosecutor's office and military courts (specialized panels) taking into account the best foreign experience, European and international standards for combating crime[31].

The creation of military justice bodies in the realities of today's war is a necessary step to ensure high-quality and effective prevention, counteraction, detection, recording, disclosure and investigation of war crimes committed by the Russian military on the territory of Ukraine. offense. Solving this issue requires appropriate legislative regulation and the development of the concept of criminalistic support for the activities of military justice bodies, which defines a new scientific direction of research in criminology, in particular in the formation and development of military criminalistics.

In the modern realities of martial law in Ukraine, it is important to ensure compliance with international principles and standards in the fight against corruption [32], taking into account the experience of European and

[31] Вдовитченко В. Військова юстиція України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Діяльність військової юстиції в умовах збройного конфлікту. Досвід української прокуратури* : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф., м. Харків, 28 жовтня 2021 р. Київ-Одеса : Фенікс, 2021. С. 19-26.

[32] Шепітько В. Ю. Цільове призначення криміналістичних знань і прагнення європейських стандартів у протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Вип. 17. 2017. С. 4-11.

world practices, taking into account the traditions, customs and mentality of Ukrainian citizens, because the nature of corruption in our state differs from corruption manifestations in other countries. Ukraine plays a key role in the process of interdepartmental coordination of international cooperation in the field of combating and preventing corruption. At the same time, as practice shows, it is necessary to eliminate the duplication of activities, to establish the interaction of these bodies, which should be clearly regulated by current legal acts taking into account European international principles and standards. In addition, in our opinion, under such conditions there is a problem of providing the system of these bodies with the necessary resources, means and training, including forensic and criminal procedural direction, and in the future, the implementation of the proposed developments in practice.

The European Union and Ukraine have been working together to ensure information security in our country, including accessible cross-border communication since the beginning of the full-scale war in Ukraine. The European Commission has adopted a decision authorizing Ukraine's national regulatory body responsible for electronic communications to participate in the EU Telecommunications Regulatory Agency (BEREC), which is another important step on the way to Ukraine's European integration. Therefore, for Ukraine, which has determined the course of accession to the EU as one of the priorities, compliance of legislation with European standards, including in the field of combating crime, the implementation of judicial proceedings and the formation of a system of military justice bodies[33]. In today's realities, there is also a change in the vector of forensic research in Ukraine, its approach to a single European space[34].

In view of the above, there is a need to introduce innovative technologies into the educational process, which will help prepare highly qualified, competitive lawyers of the European level. At the same time, innovative approaches to legal education become important – a purposeful process of partial changes leading to modification of goals or channels of education; the introduction of new technologies into the education system, including the development of criminology as both a science and an educational discipline, while improving the methods of its teaching. These circumstances present new challenges and perspectives to the legal education system, legal disciplines and criminology, as a scientific and applied legal science that is at

[33] Богуцький П. П. Військова юстиція як правова система: міжнародні стандарти та національні особливості. *Діяльність військової юстиції в умовах збройного конфлікту. Досвід української прокуратури* : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф., м. Харків, 28 жовтня 2021 р. / П. П. Богуцький, П. М. Візнюк, Л. В. Зіняк, В. Г. Пилипчук, І. О. Петришен. Київ-Одеса : Фенікс, 2021. С. 19-26.

[34] Шепітько В. Теоретико-методологічна модель криміналістики та її нові напрями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 25 (3). 2021. С. 11.

the forefront of the struggle. The problem of forming and applying innovative approaches in forensic didactics and bringing the science of forensic science closer to a single European forensic space becomes important.

In this context, criminology today faces new tasks aimed at adapting and forming criminalistical knowledge to the conditions of war and reforming domestic legislation to international EU standards. Ukraine's efforts to successfully reform the judiciary and pre-trial investigation, to implement the principles, principles, and methodology of the activity of investigators, detectives, prosecutors, judges, and judicial experts accepted by the international community require, first of all, compliance with international standards for the functioning of a certain legal institution, an understanding of the responsibilities that the state must assume and guarantee their effective implementation to society.Therefore, in today's realities, the process of restarting criminalistics and the need to conduct new directions of scientific research in the conditions of striving for European standards in the field of combating crime can be traced.

Taking into account the geopolitical trends of international cooperation and the deepening of Ukraine's integration in the European space, the prospect of harmonizing Ukrainian legislation with the standards developed in the EU is gaining more and more importance. Ukraine's efforts to successfully reform the judiciary and pre-trial investigation, to implement the principles, principles, and methodology of the activity of investigators, detectives, prosecutors, judges, and judicial experts accepted by the international community require, first of all, compliance with international standards for the functioning of a certain legal institution, an understanding of the responsibilities that the state must assume and guarantee their effective implementation to society.

Therefore, it can be stated that the European course of development of domestic legal science demonstrates, in a certain sense, a universal example of the implementation of the criminal law, criminal procedural and forensic policy of Ukraine, which is based on international standards. Taking into account the modern tasks of adapting forensic knowledge to the conditions of war and reforming domestic legislation to international EU standards, the problems of adaptation and modernization of forensic knowledge to modern requirements of practice are urgent.

CONCLUSIONS

Thus, in modern conditions of war, the integrative function of forensics requires further research, the application of systemic-structural, activity, functional, technological approaches, as well as strengthening the practical direction of criminalistic research. The modern paradigm of criminology should be aimed at the preservation and further positive development of

criminalistics as a legal science of an applied nature, its performance of important functions of providing practice with modern knowledge, means, methods and recommendations that increase the effectiveness of law enforcement agencies in countering criminal manifestations and modern challenges in the conditions martial law

Today, the development trends and tasks of criminalistics should be reflected in the development of the methodology of science, the general theory of criminalistics, the general provisions of the theory of knowledge, its categories in adaptation to the concepts of criminalistics. Among the innovative areas of forensic research, scientific intelligence, in particular, the general theory of forensics, which is associated with the development and improvement of scientific principles, clarification of the subject and object of forensics, study and research of functions, tasks, etc., is of particular importance. In the field of criminalistic technology – technical and criminalistic tools, modern information technologies, electronic knowledge bases, devices. In criminalistic tactics – the development of new tactical techniques, their complexes, combinations and tactical operations, algorithms of investigative (search) actions. In criminalistic methodology – conducting research on methods of investigation of new types of criminal offenses, tactical operations, development of criminalistic characteristics of military criminal offenses, war crimes, construction of effective investigation methods.

It is seen that the processes of integration and differentiation of knowledge (natural, technical and legal) created the prerequisites for the emergence of innovative areas such as criminalistic anthropology, criminalistic toxicology, criminalistic genetics (criminalistic DNA analysis), criminalistic archaeology, criminalistic chemistry, criminalistic biology, criminalistic narcology, criminalistic psychiatry, criminalistic pharmacy, etc. We are talking not only about criminalistics and forensic examination, but also about the formation of a system of forensic sciences, which play an important role in gathering evidence and combating crime. In this aspect, we can talk about the formation of new scientific directions in criminalistics (medical, nuclear, aerospace, genotoscopic, military, digital criminalistics), the emergence and development of which is primarily determined by the existing trends and tasks of the development of science, and mainly by the needs of practice in the latest tools and methods and modern crime prevention technologies.

SUMMARY

Current problems of criminalistics, forensics, their modern development trends, transformation of their tasks under the influence of martial law and processes of digitalization of modern society are studied. The emergence

and prerequisites for the formation of new directions (branches) of criminalistics and forensic expertise, conditioned by modern trends in the development of science, scientific and technical progress, and the active spread and introduction of the latest digital and information technologies, are substantiated. The main trends in the formation and development of forensic science and forensic examination in today's realities have been identified and analyzed, and prospective directions of scientific research have been outlined.

It has been proven that in view of the modern trends in the development of criminalistics and forensics, it is worth considering the emergence and formation of its separate branches (directions): military, digital, medical, aerospace, and nuclear criminalistics. In modern conditions in Ukraine, the problems of developing criminalistic support for the investigation of war crimes in the conditions of the Russian-Ukrainian war and the activation of processes of digitalization of society, as well as the wide implementation and use of digital technologies in investigative, judicial and expert practice, are of particular importance.

It is substantiated that the natural stage of the development and formation of modern criminalistic knowledge is precisely the process of digitalization of criminalistics, which involves the introduction of digital technologies in various fields of forensic science, forensic expertise and legal practice.At the same time, special attention should be paid to increasing the role of criminalistic didactics, in particular, forensic training of investigators, prosecutors, courts, detectives, forensic investigators, forensic experts in the field of digital technologies. Starting a new profession and training a digital criminologist is quite relevant today. Under such circumstances, the modern paradigm of criminalistics should be aimed at the further development and formation of digital criminalistics in order to effectively solve new tasks in the conditions of martial law. The most relevant and promising problems of the research of the mentioned problems are highlighted.

REFERENCES

1. Авдєєва Г. К. Проблеми використання засобів цифрової криміналістики при розслідуванні воєнних злочинів. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 12 груд. 2022 р. Харків : Право, 2022. С. 10-13.

2. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and

Humanitarian Law. (2020). United Nations. Retrieved from https://humanrights.berkeley.edu/programs-projects/tech-human-rights-program/berkeleyprotocol-digital-open-source-investigations

3. Борисова К. Є., Світличний В. А. Застосування цифрової криміна-лістики. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Харків, 25 листоп. 2022 р.). Харків: ХНУВС, 2022. С. 83-84.

4. Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 46–56. С. 48-49. DOI: 10.30525/2592-8813-2022-1-6 (дата звернення: 26.09.2022).

5. Дуфенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. No 4/2022. С. 369–374.

6. Заєць І. С. Перспективи криміналістики в умовах інформатизації суспільства. *Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів Національною поліцією: вітчизняний та зарубіжний досвід* : Міжнар. наук.-практ. круглого столу (Київ, 19 лют. 2020 р.). К. : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 77-81.

7. Когутич І. І. Застосування цифрових технологій – новий напрям криміналістики. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса:* збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 79-84.

8. Konovalova V. O., Shevchuk V. M. Prospective directions of research of innovations of separate criminalistic methodics. *Scientific practice: modern and classical research methods :* Collection of scientific papers «ΛΌГОΣ». Boston ; Vinnitsa, 2021. Vol. 1. Pp. 81–85. DOI: 10.36074/ logos-26.02.2021.v1.

9. Колодіна А. С., Федорова Т. С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Київський часопис права*, 2022, (1), 176-180.

10. Latysh, K. V. Criminalistics Analysis of Cyber Tools for Committing Crimes. *Probs. Legality*, *153*, 165.

11. Полотай О.І. Комп'ютерна криміналістика: основні завдання та проблеми. *Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення*": міжн. наук. конф. Тернопіль. Вип. 68. 2022. С. 29-30.

12. Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 283-294. С. 288.

13. Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 256–260.

14.Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця, 2017. 492 с.

15. Shevchuk V. Current Issues of Criminalistics in Context of War and Global Threats. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Issue 3 (28). 2022. P. 11–27. DOI: 10.32353/ khrife.3.2022.02.

16. Shevchuk V. Trends in the formation of criminalistic didactics in the conditions of global threats and digital technologies. *Quo vadis, kriminalistika? Liber Amicorum profesoriui Henryk Malewski*. Collective monograpfy / Kurapkai E. V., Matuliene S., Navickienė Ž., Shevchuk V**.** and others. Vilnius, Lithuanian association of criminalists, Mykolas Romeris University, 2023. P. 116-155.

17 Shevchuk V.M., Konovalova V.O., Sokolenko M.O. Digital criminalistics: formation and role in the fight against crime in wartime conditions in Ukraine. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 12 груд. 2022 р. / електрон. наук. вид. Харків : Право, 2022. С. 97-102.

18. Shevchuk V., Kapustina M., Zatenatskyi D., Kostenko M., & Kolesnikova I. (2023). Criminalistic support of combating iatrogenic criminal offenses: Information system prospects. *Social & Legal Studios*, 6(4), 208-216.

19. Шевчук В.М. Воєнна криміналістика : проблеми формування та роль у сучасних умовах. *Реалізації прав людини у діяльності правоохоронних органів в умовах окупації українських територій* : V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 30 вересня 2022 р.). Кривий Ріг : ДонДУВС, 2022. С. 136-140 .

20. Шевчук В.М. Європейський вектор розвитку сучасної криміналістики. *Адаптація правової системи України до права Європейського союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 29.09.2022 року). Полтава: Полтавський юридичний інститут, 2022. С. 325-327.

21. Шевчук В.М. Завдання криміналістики в умовах воєнного стану. *Правові виклики сучасності: законодавче реагування на геополітичні й історичні проблеми*: : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. онлайн конф. (Чернівці, 6 грудня 2022 року). Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 221-223

22. Шепітько В. Ю. Формування доктрини криміналістики та судової експертизи в Україні – шлях до єдиного європейського криміналістичного простору. *Право України.* 2022. № 2. С. 76-90. С. 83.

23. Шепітько В., Шепітько М. Доктрина криміналістики та судової експертизи: формування, сучасний стан і розвиток в Україні. *Право України*. 2021. № 8. С. 12–27.

24. Шепітько В., Шепітько М. Формування цифрової криміналістики як стратегічний напрямок розвитку науки. *XVII Medzinarodny Kongres Kriminalistika a Forenzne Vedy. Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice*. Abstracts of the XVII International Congress (September 16-17, 2021). Bratislava, Slovak Republic, Academy of Police Forces in Bratislava. 2021. С. 187-198.

25. Shepitko V. Yu., Konovalova V.O., Shevchuk V.M. et. al. Scientific and technical support of investigative activities in the context of an adversarial criminal procedure. *Issues of Crime Prevention*. Vol. 1. № . 42. 2021. Pp. 92-102.

Information about the author:
Shevchuk Viktor Mykhailovych,
Doctor of Legal Sciences, Professor,
Head of the Department of Criminalistics
Yaroslav Mudryi National Law University,
leading researcher Academician Stashis Scientific
Research Institute for the Study of Crime Problems
77, Hryhoriia Skovorody Str., 61024, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-8058-3071

TRANSFORMATION OF THE LEGAL SYSTEM AND HUMAN RIGHTS PROTECTION UNDER THE INFLUENCE OF MARTIAL LAW

Scientific monograph

Izdevniecība «Baltija Publishing»
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA «Izdevniecība «Baltija Publishing»
Parakstīts iespiešanai: 2024. gada 31. jūlijs
Tirāža 150 eks.